

Arnold Kask

Eesti
murded ja
kinjakeel

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
EMAKEELE SELTSI TOIMETISED nr. 16

Eesti murded ja kirjakeel

Arnold Kask

TALLINN "VALGUS" 1984

4 E
K 18

Toimetanud H. Rätsep

Kaane kujundanud H. Puzanov

Trükitud Eesti NSV Teaduste Akadeemia

Toimetus- ja Kirjastusnõukogu otsusel

Kask, A.

K 18

Besti murded ja kirjakeel. - Tallinn:

Valgus, 1984. - 344 lk. - (Erikeele

Seltsi Toimetised 16).

Käesoleva monograafia esimeses osas antakse ülevaade eesti murdeuurimise ajaloost, teises osas eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest, kolmandas käsitletakse üksikprobleeme eesti kirjakeele ja murrete morfoloogiast ja süntaksist.

Teos on mõeldud laiale keeleteadlaste ja huviliste ringile.

81. 2B

X 4602000000 -297 tellitud
1902(1c) - 84

© Eesti NSV Teaduste Akadeemia,
1984.
Выпущено по заказу Академии
наук ЭССР.

S a a t e k s

Kuigi murded on tavaliselt kirjakeelte baasiks, on suhe murrete ja kirjakeele vahel küllaltki keerukas, sõltudes kohalikest tingimustest ning ühiskondlikest ja ajaloolistest teguritest. Sellepärast ongi üheks keeleliste küsimuste piirkonnaks, mis ikka on huvitanud meie keeleteadlasi, olnud eesti murrete ja kirjakeele suhted. Neid vahekordi on lähemalt käsitlenud nii varasemad kui hilisemad eesti murrete ja kirjakeele uurijad, näit. F. J. Wiedemann, A. Saareste jt.

Käesolevas monograafias vaadeldakse samade probleemide mitmesuguseid eri tahke. Nii on töö esimeses osas antud ülevaade eesti murretest ja nende erijoontest, samuti nende rühmitamisest. Üksikasjalikumalt on siin jälgitud ka eesti murrete uurimise ajalugu ning esile tõstetud eesti murrete silmapaistvaid uurijaid.

Raamatu teises osas on lähemalt käsitletud eesti kirja-keele murdelise tausta kujunemist meie kirjakeele ajaloo jooksul. Kuigi tänapäeva eesti kirjakeele aluseks on põhjaeesti keskmurre, on sellesse aegade jooksul tunginud elemente peaaegu kõigist eesti murretest, sealjuures küllaltki märgataval määral ka jooni lõunaeesti murdealalt.

Raamatu kolmandas osas on vaadeldud keelelisi üksiknähtusi nii murretes kui kirjakeeles. Esiteks on siin uuritud mõningaid huvipakkuvaid morfoloogilisi vorme, nagu seda on tugevaastmeline inessiiv ja selle teke või kaudse kõneviisi vormid ning nende päritolu. Teiseks on lähemal vaatluse alla võetud kahe eesti tuletusliite, nimelt deverbaalse is-sufiksi ja naissugu märkiva na-, nnä-liite kujunemine ja esinemus eesti keeles.

Uurimuse lõpuosas käsitletakse S. H. Vestringi käsikir-

jalist eesti-saksa sõnaraamatut, mis toetub läänemurdele ja sisaldab rohkesti huvitavat rahvapärast sõnavara, olles rik- kalikuks materjaliks järgnevaile trükitud sõnaraamatuitele (A. Thor Helle, A. W. Hupel).

Olen südamest tänulik oma kolleegile prof. H. R ä t - s e p ä l e käesoleva töö hoolsa toimetamise ja kontrolli eest. Palju tänu võlgnen ka Emakeele Seltsi teadussekretä- rile H. A h v e n a l e, kes aitas kaasa töö vormilise külje viimistlemisele.

I. EESTI MURRETEST JA NENDE UURIMISEST

1. Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest

Eesti keel, hoolimata suhteliselt piiratud maa-alast, millel ta esineb, jaguneb teatavasti õige rohketeks murreteks ja murrakuteks. See on tingitud eesti keele ajaloolisest kujunemisest. Nimelt ei ole eesti keel tekkinud mitte ühe, vaid mitme omaaegse läänemeresoome hõimu keele baasil. Keelelised erijooned praeguste eesti murderühmade vahel on niivõrd suured, et selles ei ole kahtlust.

Eesti keele murrete kujunemise keeruline protsess ootab alles üksikasjalikumalt selgitamist. Praegused eesti murderühmad ja murded on tekkinud pika ajaloolise arenemise tagajärjel, sõltudes omaaegsete hõimude killustumisest, segunemisest ja ristumisest, aga samuti vastavate maa-alade asustamistingimustest. Põhilised eesti keele murded on kahtlemata põliselt vanad, olles alguse saanud muistseilt läänemeresoome hõimudelt. Hilisematel ajajärgudel on aga murded hargnenud veelgi omaette murrakuteks sõltuvalt kohalikest tingimustest, administratiivsest jaotusest, kultuurilistest ja administratiivsetest keskustest, eri alade elanike suhtlemisvõimalustest ja liiklemisteedest, samuti suhtlemist soodustavaist või takistavaist looduslikest tingimustest (sood, rabad). Nii tekkis hulk kihelkondlikke jm. kohalikke murrakuid.

Alles kapitalismi tingimustes möödunud sajandi teisel poolel võttis seoses rahvuskeele tekkimisega ulatuslikumalt maad vastupidine protsess, s. o. murdejoonte kordkorraline kadumine ja üksikmurrakute assimileerumine üldrahvaliku rahvuskeele mõjul. Kuigi see protsess on jätkunud kogu sajandi jooksul ja eriti intensiivseks muutunud nõukogude ajajärgul, on ajalooliselt kujunenud murrete erijocui säilinud kuni tä-

napäevani, ja seda eriti Lõuna-Eestis ning perifeersetel aladel.

Keelealade murdepiirkondadesse jaotamisel ja murrete rühmitamisel tuleb arvestada nende olulisemaid häälikulisi, grammatilisi ja leksikaalseid erijooni; tuleb silmas pidada nii vastavate murdejoonte vanust kui ka eri murdealasid eraldavate põhijoonte hulka ja tunnuslikkust. Neist seisukohtadest eesti murrete küsimusele lähenedes märgati, et se-nist eesti murrete rühmitamist ja murdepiirkondade jaotust ei saa pidada veel kõigiti põhjendatuks. Siin tekkis kõige-pealt küsimus, kas eesti murdeid jaotada kahte või kolme põ-hirühma. Seni oli neid teatavasti rühmitatud kahte suurde murderühma, nimelt põhja- ja lõunaeesti murreteks.

On tõsi, et põhja- ja lõunaeesti murrete vahel on rida põhilisi lahkuminekuid, mis ulatuvad väga kaugesse minevik-ku ja kinnitavad seda, et need murderühmad on kujunenud omaaegsete erinevate hõimude keele baasil. See selgub eri-ti ilmekalt, kui võrrelda põhja- ja lõunaeesti murrete hää-likulist ning grammatilist struktuuri ja sõnavara. Ülevaata-likkuse mõttes olgu allpool need nähtused esitatud paral-leelselt.

H ä ä l i k u l i s i e r i j o o n i ^x

Põhjaeesti murdeis

1. ks säilinud pearõhuli-se silbi järel: oks,
uks
2. ^x-ksi > -ks: üks, kaks,
läks
3. ps: laps
4. tk säilinud: sõtkuma,
jätk, katki, kitkuma

Lõunaeesti murdeis

- ks > ss pearõhulise silbi jä-rel: oss, uss
- ^x-ksi > -ts: üts (~üits), käts
(~kaits), läts (~läits)
- ts: lats (~laits)
- ^xtk > kk: sõkma, jakk; ^xtk > tsk:
kätski, kitkma

---

^x Hõlpsama loetavuse pärast ja ka trükitehnilistel põhjus-tel on käesolevas väljaandes keelenäited antud lihtsus-tatud transkriptsioonis.

5. *<u>kt</u> > <u>ht</u>: <u>üht</u>, <u>kõht</u>, <u>vah-</u> <u>tu</u> 6. Üksikkonsonant <u>e</u><u>f</u><u>a</u>-ad- jektiivides ja kontra- heerunud verbides: <u>ma-</u> <u>ge</u>, <u>kibe</u>, <u>magan</u> 7. Silbilõpu klusiili nõrk vaste vokaliseerunud: <u>nael</u>, <u>sõel</u>; <u>vai</u>, <u>lai</u>; <u>näinud</u>, <u>teinud</u> 8. *<u>rh</u> > <u>r</u>: <u>tara</u>, <u>nüri</u> 9. Pikad vokaalid diftongis- tunud: <u>pea</u>, <u>võeras</u>, <u>müüma</u>; <u>loom</u> ~ <u>luom</u>, <u>seen</u> ~ <u>sien</u>, <u>lõõn</u> ~ <u>lüön</u> 10. Diftongi järelkomponent <u>i</u> alanenud <u>v</u> ees: <u>laev</u>, <u>päev</u>, samuti <u>laenama</u>, <u>poeg</u> 11. <u>ü</u>-lõpuline diftong muu- tunud <u>i</u>-lõpuliseks: <u>käise</u>, <u>täis</u>, <u>leldma</u> 12. Vokaalharmoonia puudub: <u>näha</u>, <u>terava</u>, <u>väsinud</u> 13. Sisekadu puudub <u>istuma</u>-, <u>leppima</u>-tüüpi verbides	*<u>kt</u> > <u>tt</u>: <u>ütte</u>, <u>kõtt</u>, <u>vattu</u> Geminaat <u>e</u><u>f</u><u>a</u>-adjektiivides ja kontraheerunud verbi- des: <u>make</u>, <u>kipe</u>, <u>maka</u> Silbilõpu klusiil säilinud: <u>nagel</u>: <u>nagla</u>, <u>sõgel</u>; <u>vaga</u>, <u>laga</u>; klusiil assimileeru- nud: <u>nännü</u>, <u>tennü</u> *<u>rh</u> > <u>hr</u>: <u>tahr</u>, <u>nühri</u> Pikad vokaalid säilinud: <u>pää</u>, <u>võõras</u>, <u>müüma</u>; tuge- vas astmes kõrgenenud: <u>luum</u> : <u>looma</u>, <u>sijä</u> : <u>see-</u> <u>ne</u>, <u>löö</u> : <u>lõõme</u> Diftongi järelkomponent <u>i</u> säilinud: <u>laiv</u>, <u>päiv</u>, <u>lainama</u>, <u>poig</u> <u>ü</u>-lõpuline diftong säilinud: <u>käüsse</u>, <u>täüs</u>, <u>lõudmä</u> Vokaalharmoonia esineb: <u>nätä</u>, <u>terävä</u>, <u>väsünü</u> Sisekadu esineb järjekind- lalt! <u>istma</u>, <u>lepmä</u>

M o r f o l o o g i l i s i e r i j o o n i

1. Domineeriv <u>de</u>-pluural: <u>jalgadel</u>, <u>lehtedel</u>, <u>vanematel</u> 2. Mitmuse nimetavas <u>-d</u>: <u>kalad</u>, <u>metsad</u>	Domineeriv <u>i</u>-pluural: <u>jälul</u>✓ <u>jalgul</u>, <u>lehil</u> ~ <u>lehtil</u>, <u>vanembil</u> ~ <u>vanembidel</u> Mitmuse nimetavas tunnus puudub või esineb larün- gaalklusiil: <u>kala</u> ~ <u>kala</u>?, <u>mõtsa</u> ~ <u>mõtsa</u>?

3. Ainsuse osastavas -d: raamatud, aiged
  4. Sisseütlevas -sse: ves-
kisse, kohtusse ~ koh-
tu, kuusikusse
  5. Seesütlevas -s: jalas
jalgas, käes
  6. Komparatiivi tunnus -m: suurem, ilusama
  7. da-infinitiiiv:
a) tuua, süija
b) istuda, pühkida
  8. Preesensi ainsuse 3.pööre: saab, tuleb, õmbleb
  9. Domineerib si-tunnuseli-
ne imperfekt: ma võt-
sin, ta elas, nad kir-
jutasid, antsid
  10. nud-kesksõna tunnuseks
on kas -nd, -nud, -n
või -d: olnd ~ olnud ~
old ~ oln, saand, pa-
randand
  11. tud-kesksõna tunnuseks
on -tud, -dud: saä-
dud, õmmeldud, saade-
tud, parandud ~ paran-
datud
  12. Imperfekti eitava kõne
vormid moodustatakse
ei + nud-kesksõna
abil: ei olnud, ei
teinud ~ ei teind
- Ainsuse osastavas -t: raamatut, aiget
  - Sisseütlevas -de, -he,
(-se): veškide ~ veški-
he, kohtude ~ kohtuhe,
kuuskude ~ kuuskuhe
  - Seesütlevas -n, -h või -hn:
jalan ~ jalah ~ jalahn,
kähen ~ kaen ~ käeh ~ käehn
  - Komparatiivi tunnus -mb,
-mp või -p: suuremb ~
suuremp ~ suurep; ilusam-
ba ~ ilosapa ~ ilosaba
  - da-infinitiiiv:
a) tuvva, süvva
b) istui, pühki
  - Preesensi ainsuse 3. pööre:
saap ~ saa, tulep ~ tulõ,
umblep ~ umblõss (<^x-ksõ)
  - Domineerib i-tunnuseline
imperfekt: ma võti, ta
elli, na kirutiva, anniva
  - nud-kesksõna tunnuseks on
kas -nu?, -nu või -n:
ollu ~ olnu, saanu ~ saanu?,
parandanu, istnu ~ isten
  - tud-kesksõna tunnuseks on
-tu, -du või -t, -d:
saadu ~ saad, ummeldu ~
ummeld, saadetu ~ saadet,
parandedu ~ parandet
  - Imperfekti eitava kõne vor-
mid moodustatakse es +
oleviku eitava kõne vor-
mi abil: es ole, es tji

Eespool on toodud ainult väike valimik tüüpilisemaid põhja- ja lõunaeesti murrete erijooni, kuna märkimata on jäetud sellised jooned, mis ei ole omased kõigile lõunaeesti murdeile (näit. konsonantide geminatsioon partitiivis, da-infinitiivis, sõnaalguline ts-, larüngaalklusiil sõna lõpul, järgsilpide õ jne.) või mis esinevad laiemalt ka põhjaeesti murretes (näit. geminaatklusiili ja üksikkonsonandi vaheldus kaas- ja nõrgarõhulise silbi järel: aganikku : aganigu, raamatot : raamado). Kuid juba eespool toodud erijoonte märkimine näitab nende murrete põhilist ja vana erinevust nii häälikulises kui grammatilises struktuuris. Samuti võib põhilisi ja väga vanu erijooni märkida ka nende murrete sõnavaras. Võrreldagu selleks näiteks sõnu nagu koer ja peni, surema ja koolma, kartma ja pelgama, pesema ja mõskma, kask ja kõiv, mänd ja pedajas, oder ja kesv jne. Kõik need jooned viitavad juba väga vanadele eri hõimude murretele.

On loomulik, et sõltuvalt muistsete hõimude omavahelistest suhetest ja hilisemaist ajaloolistest tingimustest on nii põhja- kui lõunaeesti mured avaldanud vastastikku üksteisele mõju. Seejuures märgitagu, et põhjaeesti murrete mõju on olnud tugevam lõunaeesti murrete lääneosas, kuna idaosas on lõunaeesti mured säilitanud enam oma algupäraseid jooni. Kui kõnelda lõunaeesti murretele omaste nähtuste esinemisest põhjaeesti murretes, siis võib neid jälgida eriti kahes suunas: ühelt poolt on lõunaeesti murrete jooned (näit. -n kadu l. pöörde lõpult, geminatsioon eda-adjektiivides ja kontraheerunud verbides, translatiivi *ksi -s, -ss jm.) tunginud üle endise Pärnumaa lõunaosa (Saarde, Häädemeeste) ka endise Pärnumaa kesk- ja edelaossa ning paiguti isegi endisele Läänemaale ja saartele, teiselt poolt aga ulatuvad need Peipsi rannikut pidi idamurde alale (näit. seesütleva -n Kodaveres, matetud jne.) ja osaliselt isegi kuni kirde-eesti rannikumurdeni. Hoolimata nendest ühisjoontest, mille vanus ja leviku põhjused on alles selgitamata, esinevad põhja- ja lõunaeesti murdeala piirid tänini võrdlemisi selgetena.

Järgmiseks probleemiks, mis seoses eesti murrete põhi- jaotusega esile kerkib, on küsimus sellest, k u i d a s

s u h t u d a   k i r d e - e e s t i   r a n n i k u -
m u r d e s s e , mis teatavasti esineb Soome lahe ääres,
ulatudes Tallinna lähedusest piki randa kuni Narvani. Va-
rem peeti seda murret võrdseks teiste põhjaeesti murrete-
ga, kusjuures selle erijooni püüti selgitada soome keele
mõjuga. Ainult prof. P. A r i s t e on kahelnud selles ja
tõstatanud küsimuse, kas ei tuleks kirde-eesti rannikumur-
ret vaadelda siiski k o l m a n d a   p õ h i m u r d e -
n a , mis pärineb eri muistsete hõimude murrakuist ega ole
hilist algupära, seda enam, et see murdeala on olnud baa-
siks, kust aegade jooksul toimua kolonisatsioon üle lahe
Soome.

Kui läheneda aellele küsimusele ajalooliselt ja arves-
tada eesti keelele omaseid põhilisi nähtusi, siis näib see
seisukoht olevat õige. See selgub kõige paremini, kui vaa-
delda selle murdeala erijooni ning võrrelda neid tänapäeva
eesti keele grammatilise struktuuri põhijoontega. Olgu sel-
lepärast allpool kõrvutatud rannikumurde erijooni põhjaees-
ti keakmurde joontega.

H ä ä l i k u l i s i   e r i j o o n i

Kirde-eesti rannikumurdes	Põhjaeesti keskmurdes
1. Sisekadu pole täielik: <u>kandama</u> , <u>raudane</u> , <u>kuu-</u> <u>lusad</u>	Sisekadu on toimunud: <u>kand-</u> <u>ma</u> , <u>raudne</u> , <u>kuulsad</u>
2. Esineb lõpukao puudumist: <u>met</u> <u>sa</u> , <u>neul</u> <u>a</u> , <u>orav</u> <u>a</u>	Lõpukadu on toimunud: <u>met</u> <u>s</u> , <u>nõel</u> , <u>orav</u>
3. Vältevaheldus puudub: <u>must</u> : <u>mustad</u> , <u>silmi</u> : <u>silmad</u>	Vältevaheldus esineb: <u>must</u> : <u>muštad</u> , <u>silmi</u> : <u>silмага</u>
4. Esineb geminaatklusiili vaheldust üksikklusii- liga: <u>ottama</u> : <u>odan</u>	Vaheldub pikk geminaatklu- siil lühikesega: <u>võtta</u> : <u>võtan</u>
5. <u>vg</u> : <u>pp</u> , näit. <u>laag</u> : <u>lappad</u>	<u>vg</u> : <u>gg</u> , näit. <u>lõgg</u> : <u>lõggad</u>

6. k, t, p on säilinud tu-
gevana, soomepärasena
(vrd. sm. vako, tupa,
pitää), kuid sõltu-
valt eesti kirjakeele
ortograafiast märgime
nõrgalt: vagu, tuba

7. *r1 > ul, *r > ur: neula,
kaul, naurab

8. Palatalisatsioon puudub,
esineb hilise nähtu-
sena.

*k, t, p > g, d, b esine-
vad nõrkade helitute
klusilidena: vagu, tuba,
pidama

*r1 > el, *r > er: nõela,
kael, naerab

Palatalisatsioon esineb den-
taalsete konsonantide pu-
hul.

M o r f o l o o g i l i s i e r i j o o n i

Kirde-eesti rannikumurdes

1. Ainsuse osastav raamat-
tüüpi sõnades lõputa:
(kaks) nädala, suu-
remba raamatu

2. Ainsuse sisseütlevas

a) puudub geminatsioon:
tuba, pada, kogu

b) esineb lõpp -je: sodaje,
küläje

c) puudub lõpp: südäme,
kinda

3. Esineb essiiv: nuorena,
poiganna

4. Mitmuse omastav on i-tun-
nuseline:

a) lõputa: liikmi, iiri,
atro

b) i+je-tunnuseline: parem-
bije, tütterije

c) i+de-tunnuseline: vanude,
lehmide

Põhjaeesti keskmurdes

Ainsuse osastav raamat-tüüpi
sõnades d-lõpuline: (kaks)
nädalad, suuremad raama-
tud

Ainsuse sisseütlevas

a) esineb geminatsioon:
tuppa, patta ~ pajasse,
kokku

b) puudub -je: sõtta, kü-
lasse

c) esineb lõpp -sse: süda-
messe, kindasse

Puudub essiiv.

Mitmuse omastav on kas

a) de-tunnuseline: vanade,
lehmade, tütarde või
te-tunnuseline: iirte,
paremate

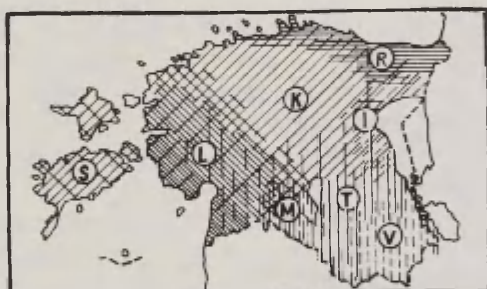
5. Mitmuse osastava lõpul -i: <u>madalambi</u> , <u>reba-</u> <u>si</u>	Mitmuse osastava lõpul -id: <u>madalamaid</u> , <u>rebaseid</u>
6. <u>nud</u> -kesksõnal mitmuses -nad: <u>kukkuned</u> , <u>tulled</u>	<u>nud</u> -kesksõnal erilisi mit- muse vorme pole: <u>kukkund</u> , <u>tulnd</u>
7. Tingivas kõneviisis tun- nus -isi- või -iksi: <u>saisin</u> ~ <u>saiksin</u> , <u>olisin</u> ~ <u>oliksin</u>	Tingivas kõneviisis tunnus -ksi või -ks: <u>saaks</u> , <u>oleks</u> ~ <u>oleksin</u>
8. Umbisikulise tegumoe ole- viku tunnus puudub: <u>teha</u> , <u>anta</u>	Umbisikulise tegumoe olevi- ku tunnuseks -kse: <u>teh-</u> <u>takse</u> , <u>antakse</u>
9. Eitusverb pöördu: <u>en</u> , <u>et</u> , <u>ei</u> , <u>emma</u> , <u>etta</u> , <u>evad</u> <u>tule</u>	Eitusverb ei pöördi: <u>ei</u> <u>tu-</u> <u>le</u>

Nagu eespool näiteina esitatud rannikumurde erijoon-
test selgub, on need kindlasti väga vanad jooned, mida juba
seetõttu, et nad iseloomustavad murde kogu häälikulist ja
morfoloogilist süsteemi, ei saa pidada hilisteks soome lae-
nudeks. Nii näiteks teame, et eesti keeles sise- ja lõpukao-
ga seoses tekkis nn. vältevaheldus. Et rannikumurdes ei ole
vastavaid kadusid toimunud, ei ole tekkinud ka vältevahel-
dust. Samuti näeme järjekindlat süsteemi ka murde morfoloo-
giliste vormide esinemises (näiteks ainsuse ja mitmuse osas-
tavas, illatiivi ja ma-infinitiivi vormides jne.). Pealegi
võib siin murdes võrdlemisi kergesti eraldada põhjaeesti
keskmurde mõjul tekkinud nähtusi, mis on hiljem rannikumur-
desse sisse tunginud ja mis kord-korralt ikka enam levivad,
nagu näiteks vältevaheldus, palatalisatsioon jne. Teiselt
poolt aga leidub siin vorme, mis viitavad muistsetele suhe-
tele nii ida- kui lõunapoolsete murretega, osalt isegi saar-
te murdega. Ka rannikumurde piirid, mis varem al ajal ilm-
selt on ulatunud kaugemale, on küllalt selgesti eraldatavad.

Tänapäeval võime rannikumurde piirides eristada rea
murrakuid, mis osalt on tekkinud hilisemate kokkupuudete ja
kolonisatsiooni tõttu naaberladel, osalt aga võivad olla

juba võrdlemisi vanad. Nii võime kõnelda murdeala lääne-
osast alates esiteks Jõelähtme - Kuusalu murrakust, edasi
Haljala - Viru-Nigula murrakualast, siis Lügánuse - Jõhvi
murrakust, mis ulatub ka Iisaku alale, ja lõpuks Vaivara
murrakuist. Neist üheks kogu sellele rühmale kõige iseloo-
mulikumaks piirkonnaks on Lügánuse - Jõhvi ala, millel on
tihedaid sidemeid Peipsi ranniku põhjaeesti idamurdega.

Eesti murdeid üldiselt rühmitades võib seega kõnelda
mitte kahest, vaid kolmest murderühmast, nimelt 1) kirde-
eesti rannikumurrakuist, 2) põhjaeesti murdeist ja
3) lõunaeesti murdeist.

kaart 1. Eesti keele murded.

- I. R - kirderannikumurre;
- II. Põhjaeesti murded: K - keskmurre; I - ida-
murre; L - läänemurre; S - saarte murre;
- III. Lõunaeesti murded: M - mulgi murre;
T - Tartu murre; V - Võru murre.

Kõige raskemaks küsimuseks eesti murrete rühmitami-
sel on olnud põhjaeesti murrete jaotus. Nende piiride ja
rühmitumise vastu on huvi tundnud kõik meie varasemad mur-
deuurijad, sest põhjaeesti murrete ulatuse ja piiride kü-

simus on tihedas seoses eesti kirjakeele baasiga. Seni on põhjaeesti murded jaotatud viieks eri murdeks, nimelt 1.) saarte murdeks, 2) läänemurdeks, 3) põhjaeesti keskmurdeks, 4) keskeesti siirdemurdeks ja 5) idamurdeks. Tekib küsimus, kas seesugune rühmitus on küllaldaselt põhjendatud. Et seda selgitada, olgu lähemalt vaadeldud põhjaeesti murdeid.

Mis puutub saarte murdesse, siis selle vaatlemine omavahelise murdena ei ole tekitanud lahkarvamusi, sest kuigi saarte murrakutele on omased üldised põhjaeesti murrete jooned, on siin siiski rida ilmekaid tunnuslikke iseärasusi, mis saarte murret eristavad mandri murdeist.

Häälikulistest erijoontest võib mainida iseloomulikumatena näiteks järgmisi, mis esinevad enamikus saarte murrakuist:

- 1) õ > ö: võlg, võõras, samuti sõrm, sõna, lõng;
- 2) ä > ɛ: pɛɛ, pɛɛl, ɛɛ 'hea', ɛɛr, sɛɛred;
- 3) au > ou murrakuti: ouk, louлма, soun;
- 4) ja > jä: jänu, jägama, jägu, jäbur;
- 5) tk säilimine: pitk, sõtkuma, sitke, jätk (vrd. ka kirde-eesti rannikumurret).

Morfoloogilistest erijoontest võib märkida järgmisi:

- 1) eä-adjektiivides puudub -da: sõge, sõgeks, libed, tumed, lageks;
- 2) sisseütleva lõpp on -se: külase, taluse; puudub ka geminatsioon: vede, kogu (viimase puhul vrd. ka rannikumurret);
- 3) imperatiivi eitava kõne ainsuse 2. pöördes esineb tunnus -g: ää tulg 'ära tule', ää tehk, ää sõög;
- 4) murrakuti on pika vokaali või diftongi järel tegijanimes -bi: sõõbiја 'sõõja', keibiја 'käija', kerjus, toobiја 'tooja';

Kõige rohkem ühisjooni on saarte murdel läänemurdega. Sellistest ühisjoontest võib näiteks nimetada

- 1) kaksikkonsonandi puudumist sõna algul (peale hiiu): raav, limbid, rahv;

2) v kadu labiaalvokaali kõrval:

a) okk 'vokk', oolmed, öö 'vöö';

b) sui 'suvi', tui, lae 'laev';

c) karu 'karv', köru 'kõrv', sari 'sarv', sal
'salv';

3) pika vokaali diftongistumist järgneva silbi i kao
tõttu: taet : taadi, koel : kooli;

4) 1. silbi vokaali pikenemist teatavates kolmesilbi-
lise tüvega verbides: aavaldab, määletab, määrat-
sema, piigistab;

5) tugevaastmelist inessiivi: jalgas, nurkas;

6) -ud esinemist mitmuse osastavas a-tüvelistest kont-
raheerunud noomenitest: vardud, rattud.

Viimastest murdejoontest osa võib olla tekkinud saar-
tel ja sealt levinud mandrile (näit. taet jmm.), osa aga
on võinud mandrilt tungida saartele (tõenäoliselt -ud mit-
muse osastavas), suur osa võib olla aga ka väga vara olnud
ühised eesti läänepoolseile murdeile (tugevaastmeline ines-
siiv, -tatud asemel -tud: koristud, kirjutud, v kadu la-
biaalvokaali kõrval, ka sõnaalgulise kaksikkonsonandi puu-
dumine jm.). See ühisjoonte rohkus ongi viinud mõningaid
uurijaid selleni, et on vaadeldud saarte ja läänemurret
ühise murdena (näit. H. Ojansuu) või on mõningaid lääne-
murde alasid (näit. Varbla, Tõstamaa) peetud saarte murde
piirkonda kuuluvaiks. Arvestades siiski saarte murrakute
erijooni, on õigem saarte murret käsitleda omaette murde-
na, nagu seda senini on tehtudki.

Saarte murre, esinedes eri saartel, ei ole kaugeltki
ühtlane, vaid sisaldab rea erinevate joontega murrakuid.
Nii võib kõnelda Hiiu murrakust, mis omakorda jaguneb mit-
meks allmurrakuks, ¹ Muhu murrakust, Põhja-Saaremaa mur-
rakuist (Põide, Jaani), Kesk-Saaremaa murrakuist ja Lõuna-

---

¹ Ariste P. Hiiu murrete häälikud. - Acta et Commentati-
ones Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XLVII 1,
Tartu, 1939, lk.258.

Saaremaa (Sõrve) murrakuist (Jämaja, Anseküla) ning lõpuks Kihnu murrakust. Viimane murrak moodustab mõnel määral ülemineku saarte murrakutelt lääne murrakutele, sest siin esineb lisaks omapärastele joontele (näit. järgsilpide õ jm.) mõlema mainitud murde jooni. Saarte murde puhul võib märkida veel teatavat rootsi keele mõju häälikulisele struktuurile (näiteks ä asemel ē, ei asemel äi jne.)²

Palju enam küsimusi tekitab l ä ä n e m u r r e, millele alaks on peetud endist Lääne- ja Pärnumaad. Juba see ala ise ei ole oma murdejoontelt kaugeltki ühtlane. Nii võib siin vaadelda ühelt poolt endise Põhja-Läänemaa (Ridala, Lääne-Nigula, Martna, Kullamaa, Märjamaa) ala, mille keel on küllaltki lähedane põhjaeesti keskmurdele, teiselt poolt aga endist Lõuna-Pärnumaad (Häädemeeste, Saarde), mille murrakul on ühisjooni lõunaeesti murretega, eriti mulgi murdega. Kuid isegi murdeala keskosas võib omakorda eristada edelaosa (Tõstamaa, Varbla jt.), kus, nagu märgitud, leidub rohkesti ühisjooni saarte murdega. Kõige tüüpilisemalt esinevad läänemurde jooned vahest siiski keskalal, nimelt endise Läänemaa lõunaosas ja Pärnumaa põhjaosas (Pärnu, Tori, Vändra, Pärnu-Jaagupi, Vigala, Kirbla jt.).

Läänemurde silmapaistvamatest erijoontest võib märkida seesuguseid häälikulisi nähtusi, nagu

- 1) v > b või v > β, näit. kõba, kibi, kebade, odeb 'odav', põlb;
- 2) hi > he: põhe, tühe, ei tohe, kõhema;
- 3) in > eh: laeha, kaehu ~ kaehu;
- 4) i > e: poea, aea, paea;
- 5) ater : adra, puter : puдру.

Morfoloogilistest nähtustest äratavad tähelepanu

- 1) nõrgaastmeline mitmuse omastav ja de-mitmus jalg-tüüpi sõnadest: jalade, lauadel, poadel, õladel;

²Vt. Ariste P. Mis on Loode-Eesti murrete hüldanises rootsipirane. - Eesti Keel, 1931, lk. 73 jlj; Ariste P. Hiiu murrete hülikud, lk. 269-270.

2) tugevasstmeline inessiiv, mille tüve a on muutunud e-ks: linna, jalg, uk, tõde, metse~meta, ots~ots;

3) da-infinitiivist kujunenud a-line kaudne kõneviis: ta tulle, nähje, lühse, lugede, kõie.

Üldiselt on spetsiifilised läänemurde erijooned hili-
sed ja võrdlemisi piiratud esinemisalaga. Suur hulk lääne-
murde jooni (näiteks kaksikkonaonandi puudumine sõna algul,
v kadu labiaalvokaali kõrval, -ud mitmuse osastavas, tuge-
vasstmeline inessiiv jt.), nagu sellele eespool viidatud,
on läänemurdel ühised saarte murdega.

Ühised mõlemale murdele on ka kokkupuuted rootsi keele-
ga, mistõttu mõlemas murdes (eriti Hiiumaa ja Noarootsis, aga
ka keskmurde alale kuuluvaa Risti kihelkonnas) esineb rida
rootsi laene, nende seas eriti merendusalaaseid termineid,
nagu hauškar, hiivama, julla, kuunar; eriti tuleb märkida
veel mitmeid mütoloogia alale kuuluvaid sõnu, nagu kratt,
nakk, nook 'kodukäija', tont, nugima 'parasiteerima' jm.³

Tähelepanu väärib asjaolu, et läänemurde murrakuis esi-
neb jooni, mis on ühised lõunaeesti murretega, näiteks

1) paigutine klusiilide geminatsioon

a) e-a-adjektiivides: kipe : kibeda, make, lake
'lage';

b) teatavate verbide olevikus: ma maka, seka, satab;

2) ks > ss, a: varese, suures mehes 'suureks meheks',
kahessa, antasse~andasse;

3) sisekadu u-, i-tüvelistes verbivormides: kiikma,
õtsma;

4) tunnusetä da-infiniitiv samades verbitüüpides: istu,
õtsi;

³ Ariste P. Hiiuma murrete häälikud, lk.269 j.j.; Ariste P.
Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. Acta et Commentati-
ones Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XXIX 3,
Tartu, 1933. Ariste P. Eesti-rootsi laensõnadest. Acta
et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis)
B XLVI 3, Tartu, 1939.

- 5) 1. pööre n-lõputa: ma tule, saa, kirjuta (viimane joon esineb ka Saaremaal).

See asjaolu viitab lõunaeesti murrete kunagistele suhetele läänepoolsete murretega.

Mis puutub läänemurde piiridesse, siis on nende määramine küllaltki raske. Murdeala kirdepiiriks on peetud endise Lääne- ja Harjumaa piiri ning sellega võib leppida. Kuigi täie õigusega on viidatud sellele, et läänemurdelisi jooni ulatub ka endise Harjumaa lääneossa, näit. v > b (kõba kibi). Eriti esineb läänemurdelisi jooni Raplas, Nissis ja Ristil. Veelgi enam tekitab aga küsimusi läänemurde ja endise Põhja-Viljandimaa ala murrakute vahetõrje. Esmajoones tuleb siin kõne alla Suure-Jaani, aga ka Kõpu ja osalt isegi Viljandi kihelkonna murrak. Kuigi nende alade suhtlemist läänepoolsetega juba looduslike takistuste - suurte soode tõttu kuigi elavaks ei võiks arvata, on ometi siin esinemas rida läänemurdelisi jooni.

Näiteks tuntakse Suure-Jaanis ja Kõpus seesuguseid läänemurdelisi jooni, nagu 1) kaksikkonsonandi puudumine sõna algul (laas, liit), 2) v kadu labiaalvokaali kõrval (oki, oõlmed; sui, rasu, kaeu), 3) -hi > -he (ahe, põhe, vaheb), 4) -n nimetavas: laan : laane, (sõrme) küin : küine, kaan : kaane jt., 5) vormid: põln, katti 'katki', änam jt. Suure-Jaanis esinevad isegi vormid nagu kibi, edeb 'edev', määletsema, laeha 'lahja', kaehatsema 'kahetsema', metse, satab 'sajab' jt. Kõige selle põhjal võiks pidada Suure-Jaani ja Kõpu murrakut kas läänemurde murrakuteks või siis lääne- ja keskmurde vahelisteks siirdemurrakuteks. Ka Viljandi ümbruse murrakus esineb läänemurdelisi jooni (kaksikkonsonandi puudumine sõna alguses ja v kadu labiaalvokaali kõrval), kuid siin pole neid jooni nii palju ja nad ei esine nii järjekindlalt, mistõttu Viljandi murrak võiks jääda välja läänemurde piirkonnast. Samuti jäävad siit välja ka Pilistvere ja Kolga-Jaani, kuhu ka ulatuvad mõningad läänemurde jooned.

Järgmiseks vaadeldavaks murdealaks on p õ h j a - e e s t i k e s k m u r r e, millel teatavasti on eesti

rahvusliku kirjakeele arenemise seisukohalt erakordne tähtsus, sest see murre sai baasiks meie tänapäeva kirjakeelele. Eesti kirjakeele baasi otsisid juba möödunud sajandi keelemehed. O. W. M a s i n g arvas, et kirjakeele baasiks on Virumaa lõunaosa ja Järvamaa idaosa.⁴ Umbes samal seisukohal oli ka Fr. R. F a e h l m a n n, kes pidas Virumaa maamurde ala ja Järvamaad kirjakeele baasiks kõige sobivamaks.⁵ M i h k e l V e s k e oma uurimiste tulemusena nihutas selle ala tunduvalt lääne poole, pidades kirjakeele aluseks Virumaa lääneosa, Harjumaa idaosa ja Järvamaa murret ning nimetades seda "Kesk-Tallinnamaa keeleks".⁶ Hiljem on seda murret nimetatud põhjakeesti keskmurdeks ja vaadeldud sellena peamiselt endise Virumaa maamurde alal, Järva- ja Harjumaal kõneldavat keelt.

Kuigi mainitud ala kaheldamatult on meie kirjakeelele kõige lähem, ei ole selle piiride küsimus päris selge. Põhjas on see murdeala piiratud rannikumurdest, läänes läänemurdest ja idas idamurdest. Kõige küsitavam on olnud selle murdeala lõunapiir.

Lähtudes sellest, et Põhja-Viljandimaa ja osalt ka Põhja-Tartumaa aladel esineb ilmseid lõunaestilisi jooni, on püütud seda murdeala vaadelda omaette murdena, n. ö. siirdemurdena. Tekib aga küsimus, kas seesugune siirdemurde käsitlemine omaette murdena on õigustatud või mitte. Jälgides lähemalt sellise siirdemurde erijooni selgub, et sel murdealal omaette spetsiifilised jooned peaaegu täiesti puuduvad. Siin esinevad murrakud on eelkõige ikkagi põhjakeesti murrakud, kusjuures neis on sõltuvalt asendist kas enam või vähem lõuna-, põhja-, lääne- või idakeesti murraku-

⁴ Täpsemalt Ambla, Koeru, Simuna, Väike-Maarja ja Viru-Jaagupi. Vrd. Beiträge zur genauern Kenntniss der estnischen Sprache XVI, Pernau, 1882, S. 59.

⁵ Faehlmann F. Versuch die estnischen Verba in Conjugationen zu ordnen. Dorpat, 1842, S. 12.

⁶ Veske M. Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis. 1879, lk. IV.

te jooni. Seetõttu ristub sel murdealal väga palju erinevate häälikuliste, morfoloogiliste ja leksikaalsete nähtuste piire.

Võrreldagu õeldu selgituseks kas või niisuguseid ida-lääne suunas seda ala läbivaid isoglosse, nagu näiteks oa (ua) ~ aa (koa ~ ka), ja ~ ja- (jätk jt.), kaheksa ~ kahes-sa, tuleks ~ tuless, istuda ~ istu, (ta) olevad (oleva) ~ olema (haige), kätki ~ äll jne. Teiselt poolt esineb sel alal ka rida põhja-lõuna suunas kulgevaid isoglosse, mis esinevad mitte ainult selle siirdeala piirkonnas, vaid jätkuavad ka põhja pool. Sellistest joontest võib märkida näiteks tugeva- ja nõrgaastmelist inessiivi (nurkas ~ nurgas), -id ja -ivad tunnusega imperfekti (tegid ~ tegivad) ning tingivat kõneviisi (tuleksid ~ tuleksivad) jm.

Seetõttu on raske kõnelda mingist ühtlasest põhja- ja lõunaestli murde piirialast, vaid tuleb konstateerida teatavate lõunaestiliste joonte esinemist põhjaestli alal, kusjuures neid jooni on loomulikult seda rohkem, mida lähemal antud murrak on lõunaestli murdepiirkonnale. Et põhjaestli keskmurde lääneosas, nagu eespool märgitud, leidub rida läänemurdelisi jooni, siis on päris loomulik, et selle valdava murdeala lõunaosas võib esineda rida lõunaestilisi jooni, samuti nagu selle murdeala idaosagi iseloomustab terve rea idamurdeliste joonte esinemine. Seepärast on otstarbekas loobuda nn. keskeesti siirdemurrakute käsitlemisest omaette iseseisva murdena ja vaadelda endise Põhja-Viljandi-
maa ja Põhja-Tartumaa murrakuid põhjaestli keskmurde siirdemurrakutena.

Läänes tuleb samasuguste üleminekumurrakutena märkida eelkõige Ristil, Nissis ja Raplas kõneldavaid murrakuid. Murdeala idaosas võib esile tõsta endise Virumaa murrakuid, milledes esineb rohkesti idamurdelisi jooni, näiteks -mb komparatiivis, -st translatiivis, i-list imperfekti jne. Kuigi ka põhja-estli keskmurdes on üksikuid erijooni (vrd. näit. harjumaalisi ohr 'oder', kehrama jm.), on selle murdeala südamik, kuhu kuulub endise Harjumaal idaosas, Järvamaa ja osalt ka Virumaa lääneosa, siiski suhteliselt ühtlane,

mistõttu võib põhijoontes õigeks pidada seda seisukohta, mille eesti kirjakeele baasi suhtes juba mõõdnud sajan-dil väljendas Mihkel Veske.

Et see murdeala on tänapäeva kirjakeelele kõige lähem, siis iseloomustavad seda suurel määral samad nähtused, mis on omased meie kirjakeelelegi. Nii on sellele alale tüüpilised seesugused põhilised põhja-eestilised jooned, nagu seda on de-mitmus ja si-tunnuseline lihtminevik. Samuti võib nimetada näiteks sse-lõpulist sis-seütlevat, diftongilist mitmuse osastavat (madalaid, kergeid, roamatuid), da-tunnuselist infinitiivi (istuda, kirjutada) jne. Ometi ei saa salata, et terve hulk sel murdealal tänapäeval esinevaid jooni ei ole omased meie kirjakeelele; näiteks pikkade vokaalide diftongistumine (moa 'maa', veart, tüömies, tuoma, mõek), klusiili väljalangemine kolmikkonsonandi nõrgast astmest (selts : sel-si), ainsuse osastava lõpp -d (seda rasked masinad), -a mitmuse osastavas (kotta, võrka) jne. See on tingitud ühelt poolt sellest, et meie kirjakeel oma arenemisel on võtnud endasse ka teiste murrete elemente, ja teiselt poolt on kirjakeele baasiks olevad murrakud ka ise vahepeal edasi arenenud, kuna kirjakeel on säilitanud varasemaid jooni.

Viimaseks vaadeldavaks põhjaeesti murdeks on idamurre. Ka põhjaeesti idamurde piiride ja ulatuse küsimus nõuab erilist jälgimist, sest kuigi idamurdel on omad spetsiifilised tunnused, ei ole nende leviku ulatus kaugegtki ühesugune. Kõneldes idamurde erinevustest võib esile tõsta selliseid tüüpilisi jooni, nagu

1) d-häälikut nõrgas astmes (ḑ > d): madud, padas, sidutud, kudun, edemalle 'eemale' jne., mis esineb kogu Peipsi ranniku alal (Kodaveres, Tormas, Iisakus, kuid ka Avinurmes, Maarja-Magdaleenas, osalt Palamusel ja Laiusel) ja

2) o > õ: õtse, kõhe, õras, õskan, õlema, õja jt., mis peale idamurde esineb ka Lüganusel ja Jõhvis, samuti aga ka vadja keeles.

Märkida võib ka algupärase v säilimist labiaalvokaali kõrval sõnades nagu lõevuke 'lõoke', arvukas 'arukas', survuvad, ulvob jne., mis kõige ilmekamalt esineb Kodaveres ja Tormas, kuid on tuntud ka laiemalt (mõnes sõnas isegi Setus).

On hulk idamurdelisi jooni, mille esinemisala ei piirdu Peipsi rannikuga, vaid ulatub ühelt poolt kirde-eesti rannikumurde piirkonda ja põhjaeesti keskmurde idapoolsetesse murrakutesse, paiguti aga isegi lõunaeesti alale. Mainida võib sellistest laiemalt ulatusega joontest näiteks ta-tunnuselist infinitiivi kirjutama-tüüpi verbidest (näit. kirjutata, parandata), nuvad-tunnuselist kaudse kõneviisi minevikku (tehnuvad, olnuvad), st-lõpulist translatiivi (suurest mehest), samuti vorme nagu venelaisi, pulmalisi, pahanduisi jne. Teiselt poolt leidub siin aga ka nähtusi, mis on kitsama levimisalaga, näit. Kodaveres ht > st (täst 'täht', rest astma 'reht ahtma') ja st > ss (muss 'must', assu ja issu 'astuda ja istuda').

Et siin esinevad nähtused nii oma laadilt kui ulatuselt on väga erinevad, siis tuleb idamurde põhjalaks pidada Peipsi rannikut ja sellele tihedalt liituvaid alasid, kus idamurde jooni on kõige rohkem ja nad esinevad kõige järjekindlamalt. Sellisteks aladeks on eelkõige Kodavere, Torma, Avinurme ning nendele liituvalt ka Maarja-Magdaleena. Põhja pool liitub selle alaga veel Iisaku, kuigi selle murrak on teataval määral erinev. Peale ühiste nähtuste idamurdega leidub Iisaku murrakus ka põhjaeesti keskmurde ja rannikumurde jooni (eriti murraku põhjaosas). Keskseks, aga ühtlasi ka oma erijoontelt kõige omapärasemaks alaks on siin Kodavere, millel on rida silmapaistvaid ühisjooni vāja keelega. Teiselt poolt on idamurdel hulk ühiseid jooni ka kirde-eesti rannikumurdega, näiteks da-lõpuline partitiiv (maada, isada, piigada), ja-lõpuline illatiiv (linaje, külaje), ma-, ta-lõpuline mitmuse 1. ja 2. pööre (suama, suata), eitusverbi pööramine (en, et, ep, emä, ottä, evüd tule) jm. Idamurre on ühtlasi ka alaks, mille kaudu, nagu juba märgitud, mitmed lõunaeesti murdejooned ulatuvad põhja poole,

küündides paiguti rannikumurdeni.

Jälgides üldiselt põhjaeesti murrakuid näeme, et nad on omandanud oma erijooned ja laadi sõltuvalt neist suhteist ja tingimustest, milledes nad ajaloo jooksul on arenenud. Nii on määravaks ja põhiliseks siin saanud keskmurre, mis kujunes Põhja-Eesti ala üldiseks suhtlemisvahendiks ja sai hiljem aluseks rahvuskeelele. Teised murded aga on püsinud kohapealse suhtlemisvahendina ning on kaotanud kord-korralt ikka enam oma tähtsust.

Eesti murrete teise põhirühma, nagu juba eespool nimetatud, moodustavad lõunaeesti murded, mida kõneldakse eesti keeleala lõunaosas. Need jagunevad tänapäeval kolme eri ossa, nimelt mulgi, Tartu ja Võru murdeks.

Neist kõige lähem põhjaeesti murdeile on lõunaeesti läänemurre ehk mulgi murre, mida kõneldakse Hallistes, Karksis, Paistus, Tarvastus ja Helmes. Et sel murdealal pikkade aegade jooksul on olnud tihe kontakt põhjaeesti naaberlaldega, siis on hulk põhjaeestilisi jooni tunginud mulgi murdesse ning on sundinud endisi jooni taanduma. Hoollimata sellest on mulgi murre siiski säilitanud oma lõunaeestilise grammatilise struktuuri ja sõnavara põhifondi. Siin on säilinud kõik varem mainitud lõunaeestilised põhijooned, nagu ks > as, s (usse, massa; vanasa), tk > kk või tk > tsk (sikke, jakkame; kitsme ~ kitskma), kt > tt (kõtt : kõtu, nätä), nael, sõel asemel nagel, sõgel, vokaalharmonia (külä, väsünü), mb-line komparatiiv (paremb ~ paremp ~ parep): lõunaeestilised jooned käänamises ja pööramises (näiteks inessiiv: suuren mõtsan; da-infinitiiv: juvva, süvvä; kesk-sõnad: saanu, tennü, saad 'saadud', tett 'tehtud'; eitav kõne: mia es ole, lõunaeestiline sõnavara, näit. kesü 'oder', pedäjäs 'mänd', ame 'särk', kabel 'nöör', lige ~ like 'märg', lämi 'soe', mõskma 'pesema' jne.

Vastavalt eri kihelkondadele jaguneb mulgi murre viieks murrakuks, mida omakorda võib rühmitada läänemulgi (Halliste, Karksi, Paistu) ja idamulgi (Tarvastu, Helme) murrakuteks. Keskseks mulgi murrakuks võiks pidada Karksi murrakut, milles kõige tüüpilisemalt kajastuvad mulgi murde omapärasu-

sed. Ülemineku Tartu murdele moodustab Helme murrak.

Sõltuvalt sellest, et mulgi murrakud on tihedas kontaktis olnud põhjääesti läänepoolsete murretega, esineb siin mitmeid ühiseid läänelisi jooni. Neist võib mainida iseloomulikumatena

- 1) kaksikkonsonandi puudumist sõna algul (raav 'kraav', repp 'trepp', laver 'klaver', raksub 'praksub', leit 'kleit' ja
- 2) y kadumist labiaalvokaali kõrval (okk 'vokk', orst 'vorst', üüke 'vööke'; tui 'tuvi', kajo 'kaev', rasu 'rasv', ladu 'latv').

Põhjääestilisi jooni leidub ka murde morfoloogias, näiteks on raamat-tüüpi sõnade osastava lõpul Hallistes ja Paistus -d (raamatud, vanemad; maasikid, ohakid), Tarvastus ja Helmes aga -t (raamatut; maasikit), samuti on neid tunginud ka sõnavarasse (näiteks põhjääestilised sõnad koer, unt ja pu-nane on siit tõrjunud välja lõunaeestilised sõnad peni, ausi ja verev).

Mulgi murde tüüpilistest erijoontest võib esile tõsta a või ä muutumist e-ks sõna järgsilpides teisest silbist kaugemal, näiteks kirjuteme 'kirjutama', magame, uulmade 'hoolimata', salate, andme ~ andma, ja klusiili gemineerumist helilise konsonandi järel, näit. kõnelte 'kõnelda', kolmante, määnteb 'määndab', õienteme 'õiendama', parempe 'parema', lauluta jne. Märkida võib ka da-infiniitivi kujulist käskiva kõneviisi ainsuse 2. pöörde eitavat vormi: ära minna 'ära mine', ära tetä 'ära tee', ära süvvä 'ära söö', ära naarda 'ära naera' jt. Iseloomulik on mulgi murdele ka e-mitmuse tarvitamine jalz-tüüpi sõnadest; laudest 'laudadest', lehtel, palkest, algel, patjest jne.

Kuigi meie varasemad uurijad (näiteks Wiedemann, Veske) mulgi murret omaette murdena esile ei tõstnud, on mulgi murre siiski selgete tunnustega kindlapiiriline lõunaeesti murre, mis küllalt teravalt erineb teistest lõunaeesti murretest.

Järgmise lõunaeesti murdena tuleb vaadelda Tartu murret, mis on õieti keskseks lõunaeesti murdeks. Sellisena oli Tar-

tu murre teataval määral ühiseks suhtlemisvahendiks kogu Lõuna-Eestile, olles ühtlasi kuni rahvuskeele tekkimiseni ka lõunaestli kirjakeele aluseks.

Tartu murdeala on põhjaeesti murdeist eraldatud peamiselt Emajõe, mulgi murdest Võrtsjärvega. Murdepiir Tartu ja Võru murde vahel kulgeb ligikaudu endise Võrumaa piiri mööda. Tartu murre jaguneb reaks murrakuiks. Nii võib kõnelda Tartu murde puhul lõunapoolsemast Sangaste-Otepää murdealast, kuhu ulatuvad ühelt poolt läänelised mulgi jooned (eriti Sangastesse), teiselt poolt aga ka idalised Võru murde erijooned (näit. Otepääl), võib kõnelda Võrtsjärve-veersetest Tartu linnast lääne pool asetsevatest murrakutest (Puhja-Rannu ala), võib kõnelda idapoolseist murrakuist (Võnnu, Kambja), võib kõnelda ka rohkel määral põhjaeestilisi jooni sisaldavast Tartu-Maarja murrakust.

Tartu murre, olles oma asendilt mulgi ja Võru murde vahel, sisaldab peale üldlõunaestiliste joonte nii Võru kui mulgi murde erijooni, mõlemaid ligikaudu võrdselt. Seejuures ei puudu aga ka jooned, mis Tartu murdele on kujunenud tunnuslikeks, näiteks

- 1) de-illatiiv (kuusikude ~~kuuškude~~ 'kuusikusse', veskide, kambrede, rõivide)
- 2) tugevaastmeline i-mitmus (jalgun, lehtin, atruta, sõklust, sõprult, sukkel, nyürile),
- 3) omapärane kaudne kõneviis teatavais murrakuis (olna 'olevat', tulna, kuulna, ummelna jne.)

Mulgi murdest erineb Tartu murre rea põhiliste joonte poolest. Näiteks on konsonantide geminatsioon Tartu murdes palju järjekindlam kui mulgi alal, esinedes peale õõa-adjektiivide (like 'märg', sake 'paks') ja kontraheerunud verbide (maka 'magan') ka madal-tüüpi sõnades (matal, nätäl, sükäv) ja mitmetes esmavärteliste käändsõnade vormides (ains. osastav tsika, kalla, mitm. osastav tsiku, terri, mitm. omastav upe 'ubade', mäki). Sõna algul võib esineda ts, näit. tsiga, tsirp, tsirk 'lind', tsõõrik 'ringikujuline' jt. Tartu murre erineb ka Võru murdest mitmete

joonte poolest, näiteks inessiivis on samuti -n kui mulgi murdes (mõtsan, külän), lahja ja kahju esinevad samuti kui kirjakeeles, lu nõrgaks vasteks on ll, näit. külle 'külje', nälline jne. Pealegi on sagedasti nii, et ühisjooned ühe või teise naabermurdega ei esine kogu Tartu murde alal, vaid ainult kas ida- või läänepoolseis murrakuis. Selles mõttes on Tartu murre teataval määral siirdemurdeks, kuiigi tal, nagu öeldud, ei puudu ka rida spetsiifilisi, puht-tartumurdelisi jooni.

Palju teravamalt erineb teistest lõunaeesti murretest oma erijoontelt Võru murre, mida kõneldakse endisel Võru- ja Setumaal. Et Setu alal eestlased on väga tihedates kokkupuudetes olnud venelastega, siis on siinse ~~keele~~ keelealaduse tõttu vene keel avaldanud väga tugevat mõju Setu murrakule. See mõju avaldub eriti foneetika ja sõnavara alal. Setu murrakus kostavad eriti välja palatalisatsioon, venepärane tugev l-häälik ja muud häälikulised nähtused. Seetõttu on mõnikord kaldutud Setu murrakut pidama omaette murdeks. Tegelikult on aga Setu murraku grammatiline struktuur väga lähedane kõigile Võru murrakutele ja sellepärast pole põhjust Setu murrakut käsitleda omaette murdena, vaid õigem on teda vaadelda koos teiste Võru murrakutega.

Võru murdeala läänepoolsetest murrakutest paistab oma erijoonte tõttu silma Hargla murrak. Selle iseärasuseks on muuseas läti laenude esinemine sõnavaras.

Põhiliste murrakutena tuleb aga Võru murdealal eriti esile tõsta Räpina, Vastseliina, Rõuge ja Põlva murrakut, kuna näiteks Urvastes on juba küllalt tugev läänepoolsete murrakute mõju.

Võru murde spetsiifilistest joontest, mis puuduvad teistel murdealadel, võib käänamise alalt märkida selliseid, nagu

- 1) järjekindel reeglipärase i-mitmuse esinemine: jalust, lehist, sõbrust, nehist, naisil, keelist;
- 2) he-line illatiiv: hüünehe, süamehe, põlvahe, mähke mihe, kohtuhe;
- 3) h- või hn-lõpp inessiivis: maah, alah, tarõh,

majahn (Rõu), nurmõh;

- 4) ida²-lõpuline ilmaütlev: maalda', loogelda',
võtmalda' 'võtmata', azalda' 'asjata' jne.

Pööramise alalt võib mainida omapärast eitava kõne moodustamist idapoolsemais murrakuis, näiteks tulõ' õi ~ tu-lõ.õi 'ei tule', tulõ'õs 'ei tulnud', saa' ai 'ei saa' jne.

Samuti võib märkida ka mitmete tüüpiliste häälikuliste erijoonte esinemist, näiteks

- 1) ä esinemine tagavokaalsete sõnade järgsilpides: tu-kõv, purõlõmma, parõmpahõ, lõokõnõ, orrõlõ;

2) larüngaalklusiili esinemine sõna lõpus varasema k asemel: kastõ', tarõni', sõõmälä', 'sõõmata', olla', anna' ei lupa', mi' tulõmi' jne.

3) h säilimine sõna lõpus ja diftongi järel: pereh, hamõh 'särk', murõh 'mure', hoonõh; laih 'lahja', jauhma 'jahvama', kaih 'kahju', riuh 'rihv', jõuh 'jõhv' jt., aga ka sõna algul, näit. hopõn 'hobune', hain 'hein', her-neh jt. Võrreldagu lisaks ka h esinemust juhtudel nagu mihi 'mehi', võhl 'kade', kahr 'karu', unõhtanu 'unustanud' jt.

Rohkesti erijooni esineb ka sõnavaras.

Tuleb märkida, et Võru murre, eriti selle idaosa, on nii oma sõnavaras kui häälikulisse koosseisu vastu võtnud mainimisväärsel hulgal vene elemente, mis teistes lõunamurretes puuduvad. Siin tuleb suuremal määral kui kirja-keeles ette palatalisatsiooni, samuti leidub siin venepärast tugevat l-i jne. Seega on Võru murde kujunemisele omajagu mõju avaldanud ka vene keel. ⁷

Sellest hoolimata viib paiguti väga vanade erijoonte esinemine Võru murdes arvamisele, et Võru murre esindab suhteliselt vanemat kujunemisastet, kuna Tartu murre oleks oma kujunemiselt hilisem. Küsimus nõuab igatahes veel lähemat jälgimist.

---

⁷ Vrd. selle kohta ka H. Moora kirjutist kogumikus "Festi rahva etnilisest ajalooist", Tallinn, 1956, lk. 109, 110.

Lõpuks mõni sõna veel nn. keelesaarte murrakuist. Nagu on näidanud Kraasna, Leivu ja Lutsi keelesaare asukate keele uurimine, ⁸ on kõikide nende tänapäeval juba välja surnud või väljasurevate keelesaarte murrakud kõige lähemas seoses Võru murdega, kusjuures "Kraasna maarahva" ja "Lutsi maarahva" keel on kõige lähedasem Võru murde idapoolsetele murrakutele, leivude keel aga Hargla-Karula murrakule. Sattudes teiste keelte mõju alla on keelesaarte murrakud kiiresti muutunud, kuid on paiguti säilitanud ka mõningaid vanu omapäraseid jooni, mis eesti alal on kadunud.

Nagu kõigest eelmisest selgub, võib eesti murdeid rühmitada, arvestades nende kujunemist ja tunnuseid, kolme põhirühma, nimelt kirde-eesti rannikumurdeks, põhjaeesti murdeiks ja lõunaeesti murdeiks. Põhjaeesti mured, nagu eespool märgitud, jagunevad omakorda neljaks, lõunaeesti mured aga kolmeks murdepiirkonnaks, seega võib kogu eesti keelealal eristada kokku kaheksat eesti murret. Iga murre on aga aegade jooksul jagunenud veelgi kitsamateks kohalikeks murrakuteks. Nii on võinud kujuneda igas omaaegses kihelkonnas või isegi kihelkonna osas mõningate erijoontega murrak.

Seega tuleb eesti murrete uurimisel vastava üksikmurde erijoonte kõrval silmas pidada ka kohalikke murrakuid. Eesti mured ja murrakud, olles pika ajaloolise protsessi tagajärg, pakuvad võimalust selgitada nii eesti keele ajalugu ja tänapäeva kirjakeele kujunemist kui ka eesti rahva ajaloo ja etnogeneesi küsimusi.

---

⁸ Kallas O. Lutsi maarahvas. (Aratrükk ajakirjast "Suomi" III, 12), Helsingissä 1894; Kallas O. Kraasna maarahvas (Aratrükk ajakirjast "Suomi" IV, 10), Helsingis 1903; Nilus V. Leivu rahvas.— Eesti Kirjandus, 1935, lk.365 jj.

2. Besti murrete uurimise ajaloost

Juba esimeses säilinud eestikeelses raamatus, 1535. aastal ilmunud W a n r a d t i - K o e l l i katekismuses, leidub märkmeid eesti murrete kohta. Nimelt märgitakse siin raamatu lõpus, et eesti keelt ei kõnelda kõikjal ühtviisi. Erinevalt tarvitatavat keelt Tallinnas, Tartus, Narvas, Viljandis jm. Kõige parem olevat autori arvates Laiuse keel.

Kuigi palju rohkem ei paku ka H. S t a h l oma eesti keele grammatikas 1637. aastal. Raamatu eessõnas ütleb ta, et Eestis on palju murdeid, sellepärast ei tulevat sel korral, kui keegi märkab erinevust kohaliku rahvakeele ja tema grammatikas esitatud vormide vahel, kohe arvata, et tema eksib. Tema olevat oma grammatika koostamisel hoolega talupoegade keelt jälginud. Kahjuks on aga H. Stahli raamatute põhjal aeda tema väidet raske uskuda. Ometi ei saa salata, et ta mõnel määral eesti murrete sõnavara tundis, sest ta annab oma grammatikas leiduvas sõnastikus mõnigi kord eri murdealadelt pärinevaid sõnu, näit. hackama, nackama, ürgkma; wend, welli; ember 'ämber', pank 'pang'; sögke, pimme jt.

Järgnevatest grammatikuteist peatub eesti murretel veidi lähemalt H. G ö s e k e n (1660). Tema arvates kõneldavat kõige õigemalt keelt Läänemaal, sest Virumaal olevat palju ingeri sõnu, Järvemaal Tartu murde sõnu, Harjumaal aga Tallinna ja soome sõnu. Ta toob grammatika eessõnas ühtlasi näiteid selle kohta, kuidas üht ja sama asja eri maakohtades, sageli isegi eri kihelkondades erinevalt nimetatakse. Seejuures kõrvutab ta ühelt poolt lõuna- ja põhjakeesti sõnu, nagu Tarre - Tubba, Penni - Koyr, teiselt poolt aga saarte ja mandri sõnu, näit. Renni (s. o. rend) - Laud, Lack - Kübbar. Grammatika lisaosas (lk. 76 jj.) esitab Göseken rea mitmesuguseid grammatilisi paralleelivorme, nagu armastut ja armastatut, and ja andis, erramüht ja erramühtut, tahha ja tahhan, üttel ja ütliis jt., mis samuti viitavad eri murdealadele. Tartu murde häälikulisi erijooni

vaadeldes toob ta näiteid, nagu Sain ja Sein, Kiel (s. o. kjil) ja Keel, kötto ja köchto, latz ja laps, hessuma ja hexuma 'eksima', sõhnus ja sõhnux jt. Lähemalt ta aga eesti murdeid ei iseloomusta.

Anton Thor H e l l e annab oma eesti keele grammatikas (1732) juba omaette peatüki eesti murretest. Kahjuks ei kirjelda ta neid siin lähemalt, vaid tõstab esile ainult murrete erinevusi kirjakeelest. Tema arvamuse järgi avalduvad erinevused 1) konsonantides (ohrad - odrad, tehha - tehja, ärä - älla), 2) vokaalides (ikka - ikke, isse - issi, kelas - kelis, pink - penk, nenda - ninda, senna - sinna, pea - pä, hea - hä) ja lisahäälikutes (ka - kaas, agga - aggas, meist - meitest, wa-ad - waggad, praego - paergo, süddant - süddat, home - homme jt.). Nagu selgub, on paralleelvormid valitud väga erinevatelt murdealadelt.

Hoopis tihedam on A. W. H u p e l i põhja- ja lõuna-murde grammatikas (1780) peatükk murretest. Ta märgib, et eesti keeles on kaks põhimurret, Tallinna ja Tartu murre. Peale kahe põhimurde eristab Hupel rea kõrvalmurdeid. Tähtsamatena nimetab ta Harju, Põltsamaa ja lääne murret, vähem tähtsate hulka kuulub Kodavere ehk Alatskivi murre. Raske olevat ütelda, missugune murre on kõige puhtam. Pärnu murre olevat Tallinna ja Tartu murde segu, kuid põhiliselt siiski tallinnapärase. Tartu murret kõneldavat kõige puhtamalt Otepääl, Räpinas ja Rõuges kõneldavat keelt peab ta lõunaeesti kõrvalmurreteks. Tallinna ja Tartu murde erinevustena tõstab ta esile nii häälikulisi (kaks - kats, ek-sima - essima), vormiõpetuslikke (näit. Tallinna murdes mitmuse nimetava lõpul -d, verbi 1. pöördes -n, lõunaeesti murdes aga mõlemad vormid lõputa) kui sõnavaralisi erijooni (hünt - sussi, vend - velli). Tallinna murre olevat reeglipärasem kui Tartu oma.

Oma grammatika teises trükis (1818) on Hupel ülevaadet murretest mõnevõrra täiendanud. Nii nimetab ta nüüd kõrvalmurrete hulgas peale Harju, lääne, Põltsamaa ja Peipsi murde ka veel saarte murret. Neile võidavat lisada ka Järva ja Viru murde. Peipsi murre esinevat Kodavères, Tormas ja

Maarja-Magdaleenas. Tartu murde kõrvalmurdeks peab ta Rõuges kõneldavat keelt, kus olevat rohkesti h-d (huhtma, kullehema).

Seda murrete jaotust, mis põhiliselt lähtub tolleaegsetest maakondadest, peab Hupel silmas ka oma sõnastikus, kus ta sõnade päritolu märkimisel arvestab lisaks põhimurretele võimaluse korral ka kitsamat murdeala. Nii tähistab ta oma sõnaraamatu I trükis eri märgiga need põhjaeesti sõnad, mille kitsamaks esinemisalaks on kas Harju-, Järva-, Viru-, Pärnu- ja Läänemaa või Põltsamaa ümbrus, lõunaeeestilistest sõnadest aga Tartumaa sõnad. Sõnaraamatu II trükis laiendab ta aeda murdepiirkondade jaotust veelgi, märkides ära ka Saaremaa, Peipsi-äärse ala ja Rõuge sõnad, mõeldes viimase all Võru murde sõnu. Seega on Hupel esimene, kes annab mõnesuguse eesti murrete rühmituse, eristades Põhja-Eesti alal kaheksa ja Lõuna-Eesti alal kaks murret.

Suuremat huvi eesti murrete vastu hakati tundma möödunud sajandi esimesel veerandil, mil H. R o s e n p l ä n t e r asus välja andma oma tuntud ajakirja "Beiträge zur genauern Kenntniss der estnischen Sprache" (1813-1832). Juba oma ajakirja eessõnas rõhutab Rosenplänter vajadust uurida eesti rahvakeelt, sest see erineb teravalt tolleaegsest raamatukeelest. Ta leiab, et kui oleks võimalik ühel mehel rännata kihelkonnast kihelkonda ja uurida aastate jooksul kohalike talupoegade keeletarvitust, siis pakuks see palju uut eesti keele paremaks tundmaõppimiseks. Et aga aeda on raske teostada, siis tuleb püüda seda teha ajakirja kaudu paljude keelehuviliste abil. Selleks kutsubki ta üles oma ajakirja kaastöölisi. Tänu tema ergutusele on "Beiträge's" avaldatud rohkesti rahvasuust üleskirjutatud mурdesõnu (näit. J. W. L. Luce jt. poolt), on toodud mурdetekste (näit. Kodavere murrakust), on püütud selgitada vähetuntud mурdevorme (näit. ta olle 'olla, olevat') jne. Rohkesti tähelepanu on pööratud murretele seoses tulevase eesti kirjakeele mурdelise tausta selgitamisega. Ometi puuduvad siin suuremad üldistused, puuduvad kokkuvõtlikudki ülevaated üksikute mурdealade erijoontest.

H. Rosenplänteri keelelisest tegevusest kõneldes ei saa jätta märkimata ka tema katsed organiseerida meil esmakordselt murdematerjalide kogumist korrespondentide kaudu.¹

Samuti kui Rosenplänter tundis tõelist huvi eesti murrete vastu ka O. W. M a s i n g. Elköige püüdis Masing saada kindlat ülevaadet eesti murretest selleks, et selgitada, missugust murret tuleb pidada kujundatava eesti kirjakeele baasiks. Ta oli veendunud, et ainult põhjaeesti keel saab olla ühiseks kirjakeeleks. Tema arvates sobib kirjakeele aluseks võtta põhjaeesti keskmurde idapoolne ala. Nii ütleb ta oma "Pühhapäwa wahheluggemiste" keele kohta, et murre, mida ta kasutab, on Virumaa maamurde ala ja Järvamaa keel. Nagu ta mainib, olevat ta murrete tundmaõppimiseks käinud läbi peaaegu kogu maa. Isegi saarte murde kohta kogus ta andmeid, kuigi ta ise Saaremaale ei saanud. Oma kirjades teeb ta korduvalt märkmeid eesti murretest. Kõige paremat keelt olevat ta kuulnud kõrtsides maarahva suust, kuna kirikutes aina pudrutatavat.

F. R. F a e h l m a n n toetus murrete küsimuses suurel määral Masingu seisukohtadele. Et ta ise pärines Järvamaalt ja et senine põhjaeesti kirjakeel oli lähedane tema kodumurdele, siis ei ole temal kahtlust, et Järvamaa ja Virumaa maamurde keel on kirjakeeleks kõige kohasem, sest see on ühtlasi kõige levinum. Seda seisukohta kriipsutab ta alla nii oma käsitluses verbide konjugatsioonidest kui ka noomenite deklinatsioonidest. Üksikasjalikumalt jälgib ta eesti murdeid oma ettekandes "Murretest", kus ta käsitleb eesti põhimurrete olemust ja tuleb järeldusele, et lõunaeesti murre erineb põhjaeesti omast mitte ainult hääldamise poolest ja lausestuselt, vaid ka vormistikult ja sõnavaralt, ja seda õige tunduvalt. Tema arvates tuleb Tallinna murret eelistada kõigepealt tema esinemuse tõttu laiemal maa-alal, samuti ka sellepärast, et Tallinna murre

¹ Lähemalt selle kohta järgmises peatükis "Esimesest eesti muredetekstide kogust".

on rikkam ja ta vormistik reegliparasem.

Vastupidiselt Faehlmannile, kes rõhutas eesti murrete grammatilisi ja leksikaalseid erinevusi, arvab E. A h - r e n s oma grammatikas (1843, 1853), et erinevused murrete vahel avalduvad ainult sõnavaras, sõnade muutmine aga olevat kogu eesti keele alal - väheste eranditega - täiesti sama. Selle kinnituseks toob ta Faehlmanni deklinatsioonõpetuse, mis toetub Järva- ja Virumaa keelele ega erine peaaegu sugugi tema, s. o. Ahrensi käänamisõpetusest, kuigi tema grammatika toetub Harjumaa keelele. Seejuures ei arvesta Ahrens aga seda, et nii Järvamaa kui Harjumaa kuuluvad tegelikult sama murde piirkonda. Murdelisi erinevusi, nagu näit. naul, paul, kaul kirjakeele nael, pael, kael asemel peab Ahrens kas lihtsateks kõnekeelele omasteks kõrvalekaldumisteks või hooletusest tekkinud lühenemisteks, nagu näiteks juhtudel leppi, kraasi (leppida, kraasida asemel), ma tegi, oli (tegin, olin asemel), abis, suureli-
semas (abiks, suurelisemaks asemel), metses, saunes (met-
sas, saunas asemel), pakutasse, kutsutasse (pakutakse, kut-
sutakse asemel) jne. Murdepeatükis toodud näidete valiku põhjal võib arvata, et Ahrens tundis eesti murdeid suhteliselt halvasti.

Esimeseks kaalukaks ja tänapäevalgi arvestatavaks eesti murrete uurijaks tuleb pidada akad. F. J. W i e d e - m a n n i, kes oma arvukatel uurimisreisidel kogus rohkesti murdematerjale ja avaldas mitmeid kirjutisi eesti murrete alalt. 1864. aastal ilmus temal eri uurimus lõunaestli murde kohta pealkirja all "Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt" ("Võru murde uurimiskatse"), milles ta annab kirjeldava ülevaate Võru murde häälikutest, tuletuslikest erijoontest, käänamis- ja pööramistüüpidest, lähtudes seisukohast, et Võru murre on kõige tüüpilisem lõunaestli murre. Vastupidiselt Ahrensile on ta veendunud, et lõunaestli mured eesotsas Võru murdega erinevad põhjausest murdeist nii oma häälikulise, grammatilise, sõnavaralise külje kui ka konstruktsioonide poolest. Wiedemanni uurimust Võru murdest võib pidada esimeseks ulatuslikumaks eesti

murdeid käsitlevaks teaduslikuks tööks. Teataval määral täienduseks Võru murde käsitlelele on Wiedemanni poolt 1869. aastal avaldatud lühike ülevaade Läti NSV-s elavate nn. Marienburgi eestlaste ehk leivude keele hääliku- ja vormiõpetusest ("Die Estheninseln in den lettischen Kirchspielen Marienburg und Schwaneburg in Livland").

Hoopis laiemalt võtab Wiedemann eesti murded kõne alla oma artiklis "Ehstnische Dialekte und ehstnische Schriftsprache" ("Eesti murded ja eesti kirjakeel", 1871). Siin esitab ta eesti murrete rühmituse, tõstes ühtlasi esile vastava murde olulisemad erijooned. Lõunaeeesti murded jaotab ta Tartu ja Võru murdeks, põhjakeesti murded aga kirde- ja edelamurdeks, kusjuures piiriks on Tallinn - Põltsamaa joon. Oma tähelepanekute põhjal parandab ta mitmeid Ahrensi eksimusi, näiteks väite, et tugevaastmeline inessiiv olevat kirikukeelne viga. Eesti kirjakeele baasiks peab Wiedemann Virumaa maamurde, Ida-Härjumaa ja osa Järvamaa keelt, laiendades seega Masingu poolt märgitud ala lääne suunas. Üldjoontes samad seisukohad esitab Wiedemann ka oma keeleõpetuse "Grammatik der Ehstnischen Sprache" ("Eesti keele grammatika", 1875) sissejuhatavas peatükis murretest ja kirjakeelest.

Akadeemik Wiedemann oli esimene, kes andis ülevaate eesti üksikmurretest ja nende põhilistest erijoontest. Murrete seisukohalt tuleb eriti kõrgelt hinnata ka seda suurt tööd, mida Wiedemann tegi eesti murdesõnavara kogumisel oma suurde sõnaraamatusse "Ehstnisch-Deutsches Wörterbuch" ("Eesti-saksa sõnaraamat", 1869), mis on tänini jäänud tulusaks abimeheks eesti sõnavaraga tegelejaile.

Järgnevatest eesti murrete uurijatest tuleb esile tõsta Jakob Hurta ja Mihkel Vesket. Jakob Hurt oli pärit Põlvast ja tundis hästi Võru murret. Ta oli olnud Wiedemannile keelejuhiks Võru murde ülevaate koostamisel ja hiljemgi kasutas Wiedemann sagedasti Hurta abi keeleliste küsimuste lahendamisel. Hurt ei olnud aga mitte ainult lõunaees- ti murrete tundja, vaid ka nende uurija. Kahjuks on suurem osa ta uurimiskavatsustest jäänud teostamata, näiteks

setu murde grammatika ja aõnastiku koostamine, ülevaade Kolga-Jaani murdest jm. Siiski väärivad tähelepanu mitmed tema ettekanded ja kirjutised, näiteks vanemate vormide selgitus Võru rahvalauludes, lõunaeesti inessiivilõppude -n'i, -h ja -hn'i keeleajalooline seletus, h-hääliku esinemus eesti murdeis jt. Eriti hinnatav on aga see, et ta oma kuulsas rahvaluulekogumise üleskutses "Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele" (1888) rõhutas vajadust kogu materjal kirjutada võimalikult murdepärases keeles. Oma üleskutses märgib ta, et eesti keele murrete uurimise alal tuleb palju tööd teha, sest meil ei ole veel täielikku ülevaadet eesti murretest, puudub eesti murrete kaart. Ta kõneleb oma kavatsusest üht "Eesti keele murrete raamatut" koostada, milles oleks iga kihelkonna murrakust üks keelenäide. Ühtlasi selgitab ta, kuidas rahvajutte murdekeeles kirja panna, et need oleksid kirjutatud täiesti kohaliku murraku kõnepruugi kohaselt. Selleks soovitab ta võimaluse korral märkida isegi palatalisatsiooni, larüngaalklusiili ja häälikute välteid. Selle üleskutsu tulemusena on Hurda rahvaluulekogudes rohkesti heas kohalikus murrakus üleskirjutatud tekste ja lisaks neile väga mitmesuguseid selgitusi mурdesõnade ja murrakuliste nähtuste kohta. Täiesti õigesti märkis Hurt, et sel teel on kogutud mitte ainult väärtuslikku rahvaluulelist ainetikku, vaid on kokku kantud ka rohkesti keeleteaduse seisukohalt hinnatavat mурdematerjali. Keeleliselt on see materjal suurel määral veel täninigi läbi töötamata. Mis puutub Hurda enese katsesse eesti murretest ülevaadet saada, siis ei saa tema poolt ühes ettekandes esitatud murrete rühmitust inessiivi lõpu järgi - nimelt s-lõpulise seesütleva põhjaeesti mурded, n-lõpulised lõunaeesti läänepoolsemad mурded ja h-lõpulise inessiiviga Võru-Setu murre - pidada täiesti õnnestunuks, sest ainult ühe tunnuse põhjal on raske mурdeid iseloomustada.

Enam kui Hurt suutis eesti mурdeid uurida Mikhel Veske. Olles Leipzigis tutvunud võrdlev-ajaloolise uurimismetoodiga asus Veske eesti kirjakeelt teaduslikul alusel

kujundama. Ta rõhutas kõigepealt vajadust kirjutada foneetiliselt, hääldamisele vastavalt. Et aga hääldus eri murretes on erinev, siis pidas Veske kõigepealt vajalikuks uurida, missugune murre peab olema eesti kirjakeele aluseks. Selleks korraldas ta aastail 1875-1884 mitmeid murdeuurimisreise põhjaleesti murrete alale, püüdes selgitada nn. "Kesk-Tallinna" keele ehk praeguse põhjaleesti keskmurde ulatust ja piire. Nende uurimisreiside kohta avaldas ta aruanded kas Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatutes või Õpetatud Eesti Seltsi väljaannetes. Need aruanded on tänapäevalgi väärtuslikuks materjaliks eesti murrete kohta. Oma uurimisreisidel jõudis Veske ligikaudu samadele tulemustele kirjakeele baasi küsimuses kui Wiedemanngi, nimelt et kirjakeele aluseks on Lääne-Virumaa, Järvamaa ja Harjumaa murre, kusjuures läänepoolse murdepiiri küsimus jäi tal veel lahtiseks. Lähtudes oma uurimuste tulemustest soovitas ta ka kirjakeeles võtta tarvitusele vormid, nagu tua, via, süe; selsid, tansib; leitsin, antku, neljajalksed jne., kuid et need olid senisele kirjakeelele võõrad, siis ei tulnud nad tarvitusele. Murretele toetudes soovitas ta alaleütlevas kaasrõhulise silbi järel lõppu -lle (kuningalle) ja olevas käändes tugevat astet juhtudel nagu uudena, poegana, kuid needki ei leidnud poolehoidu. Nii oli Mihkel Veske murdeuurimistööl enam teoreetilise kui praktilise väärtusega.

Möödunud sajandi lõpul ja käesoleva algul ei pöörata erilist tähelepanu murdeuurimisküsimustele. Murdelist materjali koguti ainult seoses rahvaluulelise ainekogu üleskirjutamisega või siis kasutati murret naljajutukeste kirjutamiseks, nagu seda olid näiteks Juhan L i i v i koda-veremurrakulised palad "Pildikene Peipsi rannalt" ja "Juak" "Olevikus" (1890, 1891) või J. K u n d e r i poolt Holstere murrakus kirjutatud veider kohtulugu "Orat" (1903).

Alles seoses Eesti Kirjanduse Seltsi tegevusega kerki-
vad murdeuurimise küsimused jälle päevakorraile. Huvi murrete vastu aitavad mõnevõrra tõsta soomepoolsed ergutused. Nii avaldab 1908. aastal "Eesti Kirjanduses" H. O j a n -
s u u kirjutise "Murrete uurimise tähtsusest", milles ta

rõhutab nii murdeuurimise teaduslikku kui ka praktilist väärtust, näiteks õigekeelsusküsimuste lahendamisel. Murdeid hakati hindama ka eesti kirjakeele sõnavara rikastamise ja oskussõnade soetamise seisukohalt. 1909. a. avaldab J. J õ g e v e r "Eesti Kirjanduses" "Üleskutse Eesti keele üleskirjutamisele", milles ta soovitab eelkõige haruldasemate sõnade häälduspärasest ülesmärkimist ja Eesti Kirjanduse Seltsile saatmist, et sel teel võiks koguneda materjal tulevase täieliku "Eesti sõnaraamatu" jaoks. Jõgever ise avaldab veel samal aastal "Eesti Kirjanduse" veergudel lühikese artikli "Mõned murde iseäraldused Saaremaa Jaani kihelkonna keelemurdes", milles ta vastleb vokaalide esinemust Jaani murrakus.

Järgmistel aastatel pööratakse murretele veelgi rohkem tähelepanu. Nii ilmub 1910. ja 1911. aastal "Eesti Kirjanduses" V. G r ü n t h a l i (R i d a l a) pikem "Aruanne murde uurimiste üle Saaremaal", milles tõstetakse esile saarte murrakute keelelisi erijooni, ja G. V i l b e r g i (V i l b a s t e) kirjutis "Ranna murdest", kus antakse lühiülevaade Kuusalu ja Jõelähtme murraku häälikute esinemusest. Nüüd hakatakse "Eesti Kirjanduses" avaldama ka murrede sõnade valimikke, näiteks ilmub siin G. Vilbergi küllaltki ulatuslik "Randlaste sõnaraamat".

Eriti märkimisväärsed eesti murrete uurimise seisukohalt on aastad 1912 ja 1913, millal valmisid Lauri K e t t u n e n i põhjalikud uurimused Kodavere murraku kohta, mis tänini on säilitanud oma väärtuse. Need tööd, nimelt "Lautgeschichtliche untersuchung über den kodaiferschen dialekt" ("Häälikulooline uurimus Kodavere murdest", 1913) ja "Lautgeschichtliche darstellung über den vokalismus des kodaiferschen dialekts" ("Kodavere murde vokalisti häälikulooline esitus", 1913) on mitmeti tähelepanuväärased. Need ei ole ainult esimesed niivõrd tihedad uurimused ühe eesti murraku kohta, vaid nad olid sel ajal uudsed meil ka oma meetodilt. Siin ühendati eksperimentaalfoneetilistele mõõtmistele toetuv murraku häälikute kirjeldus avara häälikuloolise käsitlusega, kus toodi võrdlusmaterjali ka teistest eesti murre-

test ja sugulaskeeltest. Kettuneni uurimused kujunesid eeskujuks järgnevatele murdekäsitlustele ja aitasid suunata kogu hilisemat eesti murdeuurimistööd mitme aastakümne jooksul.

Samal 1913. a. hakatakse ka energilisemalt murdematerjalide kogumist õhutama. Ajakirjas "Eesti Kirjandus" avaldatakse nüüd Joh. A a v i k u poolt pikem "Üleskutse ja juhatus Eesti murdesõnade korjamiseks", milles rõhutatakse murdematerjali kogumise teaduslikku ja praktilist väärtust ning vajadust koostada põhjalik eesti keele sõnaraamat, mis sisaldaks kogu meie murdesõnavara rikkuse. Juhendis näidatakse, mida murdesõnade kogumisel silmas pidada, missuguseid rahvapäraseid sõnu ja kõnekäände koguda, kuidas ja kellelt neid küsitleda, kuidas murdesõnu hääldamis-päraselt kirja panna, välteid ja palatalisatsiooni märkida, kuidas seletada sõnade tähendust, esitada andmeid sõnade vormide, esinemissageduse, ala, laadi jne. kohta. Samuti antakse siin näpunäiteid muredesedelite vormistamiseks ja tuuakse isegi sõnasedelite täitmise proovid. See on esimene põhjalikum murdesõnavara kogumise juhend, mille alusel hakati materjali korjama.

1914. a. jätkab Eesti Kirjanduse Selts murdematerjalide kogumise propageerimist, korraldades selleks suurema koosoleku, kus antakse aru ka senise töö tulemustest. Nagu selgub, on seltsi kaastöölised saatnud seltsile juba ligi 18 000 murdesõna ja suvel kavatseb materjali korjama minna 75 murdekogujat. Nendest ilusatest kavatsustest tõmbab aga kriipsu läbi sama aasta suvel puhkenud I maailmasõda, Nõnda nurjub see esimene suurejoonelisem katse vabatahtlike kaastööliste abiga murdematerjale talletada.

Hiljem püüab Eesti Kirjanduse Selts murdeuurimist jätkata, andes üksikuurijaile stipendiume murdematerjalide korjamiseks. Nii käib aastail 1916-1918 ja 1920 A. S a a b e r k (S a a r e s t e) seltsi stipendiaadina murdeainestikku kogumas. Oma töö tulemusena avaldab ta 1917. a. töö "Vigala murde peajooned" (aruanne murdekogumisest suvel 1916), milles antakse lühike ülevaade Vigala murraku

häälikuloost, kusjuures on arvestatud ka naaberalade esinemust. See töö väärrib märkimist kui esimene eestikeelne üksikmurraku keeleajalooline käsitus. Samadel suvistel murdeuurimisretkedel kogutud materjali põhjal avaldab A. Saaberk (Saareste) 1921. a. ka teise töö, nimelt sõnade valimiku "Murdesõnad Põhja-Eestist", mis on mõeldud murdesõnade tutvustamiseks, et nende varal rikastada kirjakeelt. Hulk siin esitatud sõnu ongi kirjakeeles üldiselt tarvitu-sele tulnud, näit. askeldama, ennatlik, hubane, hämune, igerik, iidne, jõhker, jõude, jube, kahkjas, käli, kümblema, laik, lauge, lobudik jne.

1920. a. otsustas Eesti Kirjanduse Selts ~~saata~~ murde-materjale jälgima veel teisigi stipendiaate. Seltsi üles-andel töötasid sel ajal murdekogujatena mitmed meie hili-semad teadlased ja keelehuvilised, nagu J. Mälson (Mägiste), A. Anni (Annist), G. Vilberg (Vilbaste), R. Janno jt. Trükist ilmub peale mainitud A. Saareste tööde neil aas-tail siiski võrdlemisi vähe murdealaseid käsitusi, näit. Saarestelt lisaks paar murdeteksti (1921), G. Vilbergilt "Randlaste sõnaraamatu" jätkuna Kolga ranna ja Kuusalu ran-nakülade murdesõnu (1921, 1922) ja J. Jõgeverilt mõningaid häälikulisi ja morfoloogilisi märkmeid Põide ja Jaani ki-helkonna murraku kohta (1921).

Eesti murrete üldrühmitamisel ei ole selleks ajaks veel kuigi palju kaugemale jõutud Wiedemanni poolt antud jaotusest. J. Jõgever oma "Eesti keele häälikute ajaloo" (1918) rühmitab eesti mурded samuti kui Wiedemann: põhja-eesti mурded jagunevad kirde- ja edelamurdeks, lõunaeesti mурded Võru ja Tartu murdeks. Kirde-eesti murrete alal tõs-tab ta esile Viru, Alutaguse ja Kodavere murraku, edelaees-ti murde alal aga saarte murrakud Saaremaal, Hiiumaal ja Muhus. Lauri Kettunen oli juba Kodavere häälikuid käsitle-vas uurimuses peale põhja- ja lõunaeesti murrete kõnelnud Alutaguse murdest, millel Kodavere murrakuga on hulk ühi-seid jooni. Kaugemale ei lähe ta eesti murrete kirjeldami-sel ka oma töös "Viron kielen äännehistorian pääpiirteet" ("Eesti keele häälikuloo peajooned", 1917). Peale põhja-

eestilise kirjakeele häälikute ajaloo puudutab ta siin ka lõunaeesti murrete, kirde-eesti rannikumurde ja Kodavere murraku häälikulisi erijooni, ilma et ta püüaks anda lähemat ülevaadet murrete häälikutest. Enam pakub H. Ojansuu poolt soome entsüklopeedias (Tietosanakirja, X, 1919) esitatud ülevaade eesti murretest, milles ta nii lõuna- kui põhjaeesti murded jaotab kolme ossa, kõneldes põhjaeesti osas ida-, kesk- ja läänemurdest, lõunaeesti osas Setu, Võru ja Viljandi murdest, ning esitades ühtlasi nende murrete erijooned. Sellega oli Ojansuu jõudnud juba mõnevõrra lähemale meie hilisemale murrete rühmitamisele.

2

Uus periood eesti murrete uurimise ajaloos algab õieti **Emakeele Seltsi** asutamisega 1920. aastal. Emakeele Selts (hiljem nimetusega Akadeemiline Emakeele Selts) seadis üheks oma põhiülesandeks eesti murrete põhjalikuma uurimise. Seda ülesannet on selts kogu oma tegevuse jooksul püüdnud täita. Juba seltsi tegevuse algusaastal korraldas prof. L. Kettunen üliõpilasmurdekogujaile vastavaid harjutusi ja instrueeris neid. 1921. a. saatis Emakeele Selts välja oma esimese murdekoguja Paulopriit Voolaineni. Seltsis moodustati vastav komisjon ja koostati kavade süstemaatiliseks murdeuurimiseks. Kui seni oli murdeuurimist juhtinud Eesti Kirjanduse Selts, siis koondus nüüd kogu murdeuurimistöö Emakeele Seltsi juurde. Kavatseti koguda 10 aasta jooksul 30 kihelkonnast täielik murdesõnavarakogu, millele lisanduksid häälikuloolised ülevaated, tekstid ja muud murdematerjalid. Töö üldjuhendajaks valiti A. Saaraste, kellel sel alal oli kõige enam uurijakogemusi. Töö alustati kava kohaselt 1922. a. suvel, mil kogumistööle läks kümnekond üliõpilast. Järgmistel aastatel saadeti aga igal suvel maale 20 - 30 üliõpilast, kes murdestipendiaatidena kogusid peamiselt sõnavara Widemanni sõnaraamatu järgi, aga ka murdetekste ja häälikuloolisi ülevaateid. Töö edenes algul kiiresti, nii et juba esimese viie aasta jooksul oli kogutud üle 200 000 sõnasedeli ja

lõpetatud küsitlemine 9 kihelkonnas. 1930. aastaks oli töö lõpetatud 24 kihelkonnas, kusjuures sel teel kogutud sõnasedelite arv kihelkonniti kõikus 6 000-12 000 vahel. Analüüsides senise uurimistöö tulemusi leiti, et senine kogumine on pinnaline ega rahulda uurimistöö nõudeid. Sellepärast otsustati Wiedemanni sõnaraamatu järgi kogumise asemel hakata enam jälgima üksikute mõistepiirkondade sõnavara, et kindlamini haruldasemat ja hääbuvat murdesõnavara kätte saada. Nüüd hakati korjama materjali näiteks põllunduse, karjanduse, kalanduse, metsanduse, mesinduse, heinatöö jne. aladelt, kusjuures tööst kutsuti osa võtma ka etnograafid. Põhjalikumalt püüti jälgida haruldasemaid murdesõnu; nende küsitlemiseks koostati vastavaid lisasõnastikke. Ometi selgus, et ka mõisteliste küsitluskavade järgi pole võimalik kogu sõnavara küsitleda, sest raske oli koostada kõikide alade jaoks vajalikke küsitlusvahendeid. Sellepärast siirduti 1937. a. jällegi kogumisele Wiedemanni sõnaraamatu järgi, kuid nüüd tehti seda vilunud murdekogujate abil hoopis põhjalikumalt, pidades enam silmas sõnade tähendust ja esinemist fraseoloogilistes seostes. Lisaks eelmistele kogumiskohtadele otsustati nüüd põhjalikumalt sõnavara koguda veel 7 kihelkonnast. Sellest kavast jõuti 1940. aastaks täita umbes pool. Wiedemanni järgi oli selleks ajaks korjatud üle 380 000 sõnasedeli, millele lisandusid u. 200 000 sedelit, mis olid kogutud teiste küsitlusvahendite kaudu. Seega oli kavatsetava suure "Rahvakeele sõnaraamatu" jaoks kogutud juba üle 580 000 sõnasedeli, millele lisandusid tekstikogud, häälikulised ja morfoloogilised ülevaated ja muud materjalid.

Murdematerjalide kogumise kõrval suudeti vastavat ainestikku siiski õige piiratud ulatuses läbi töötada ja publitseerida. Ometi võidi nüüd juba koostada esimene põhjalikum ülevaade eesti murretest ja nende rühmitamisest. Oma kirjutises eesti keeleala murdelisest liigendusest ² jaotas

² Saareste A. Eesti keele murdelisest liigendusest. - Eesti Keel, 1932, lk. 17-40; Saareste A. Die estnische Sprache, Tartu, 1932, S.33-26.

A. Saareste kõik meie mured kahte suurte murderühma, põhja- ja lõunaeeesti murreteks, kusjuures põhjaeeesti murderühm jaguneb tal kuueks, lõunaeeesti murderühm aga kolmeks eri murdeks.³

Kui varem oli murdesõnu ja muud murdematerjali avaldatud "Eesti Kirjanduses", siis alates 1922. aastast koondus kogu murdeainestiku publitseerimine Emakeele Seltsi ajakirja "Eesti Keel" veergudele. Ajakirja ilmumise jooksul 1922-1940 avaldati selles tervelt 60 murdeteksti 47 kihelkonnast, murdesõnade valimikke 4 kihelkonnast ja murdeuurimismatkade kirjeldusi ühes põhiliste murdejoonte märkimisega 11 kihelkonnast. Ilmus ka murdealaseid uurimusi, vähem kahekümnendates, enam aga kolmekümnendates aastates. Käsitlust leidsid nii murrete häälikulised, morfoloogilised kui ka leksikaalsed nähtused. Näiteks ilmusid kirjutised nagu "Häälikvaheldusnähtustest eesti keeles" (J. Väinaste, 1925), "Õ ja ö vahepiirist Saaremaal" (T. Kaljo, 1928), "Mis on Loode-Eesti murretes rootsipärane?" (P. Ariste, 1931), "Lõunaeeesti larüngaalklusiilist" (P. Ariste, 1938), "Translatiiv-st Eesti idapoolseis murdeis" (A. Saareste, 1922), "Kaks pluuralit tähistavat uusmorfeemi Lõuna-Eesti murretes" (J. Meieäär, 1928), "Singulari partitiivi -ta, -da eestis" (M. Tooms, 1935), "Kagu-eeesti murde eitavast k-ainese-ta imperatiivist" (J. Mägiste, 1940), "Ainsuse illatiiv kolmesilbilistel tüvedel" (A. Saareste, 1940) jt. Lähemalt jälgitakse ka kirjakeele ja murrete suhteid, näiteks kirjutistes "Saaremaa murdesugemeid Joh. Aaviku keelearendustegevuses" (E. Koit, 1939), "Piibli keel ja rahvakeel" (A. Saareste, 1939) jt. Enam on äratanud uurijate tähelepanu äärealade ja keelesaarte murrakud, näiteks saarte, kirde-eeesti rannikumurde ja lõunaeeesti murrakute, samuti leivu keelelised nähtused, kuna vähem on jälgitud kirjakeelele lähemate murrete esinemust.

³ Lähemalt A. Saareste poolt antud eesti murrete rühmitamisest vt. peatükis "A. Saareste eesti murrete uurijans", lk.6.

Peale ajakirja "Eesti Keel" käsitleti aga murrete küsimusi ka teistes väljaannetes, nii Õpetatud Eesti Seltsi ja Tartu ülikooli toimetistes. Tähelepanavamatest tolle ajajärgu murdealastest uurimustest märgitagu siin A. Saareste tööd "Lekaikaalseist vahekordadest eesti murretes" (1924), milles keelegeograafilist meetodit rakendades üksikasjalikumalt jälgitakse sõnavaralisi erinevusi eri murdealadel, sest sageli on samadel esemetel või olenditel eri murretes erinevad nimetused, näit. hunt - susi, ööbik - sisask, (kaevu) vinu, jung, vibu, valdas jne. Hilisemaist suuremaist murdealastest uurimustest tuleb nimetada P. A r i s t e tööd "Hiiumurrete häälikud" (1939), milles antakse põhjalik deskriptiivajalooline ülevaade Hiiumaa murrakute häälikulisest küljest. Eesti murdematerjalidel põhjeneb ka M. T o o m s e uurimus "Eesti ta-, tä-verbide konsonantsest liitumisest" (1941). Kõik need kolm suuremat murdeainelist uurimust olid Tartu ülikoolis kaitsitud doktoridissertatsioonidena. Peale nende esitati Tartu ülikoolis tol ajajärgul ka murdealaseid magistritöid, kuid need on enamikus jäänud trükis avaldamata. Hiljem on ilmunud O. L o o r i t s a tööd "Kõpu murde häälikulugu" (1939). Murdeaineline on ka P. A r i s t e magistriltöö "Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles" (1933).

Kolmekümnendate aastate lõpul hakati üksikautorite poolt välja andma kommenteeritud ja osalt isegi tõlkega varustatud foneetilises transkriptsioonis kirjutatud murdetekste. Nii ilmusid V. Niiluselt "Valimik leivu murdetekste" (1937), M. Toomselt "Ida-Vaivara murdest" (1938) ja P. Aristelt "Murdenäiteid Pühalepa kihelkonnast" (1939). Ulatuslikumate tekstikogude väljaandmisele aga kodanlikul ajal veel ei jõutud. Kuigi palju kaugemale materjalide kogumisest ei jõutud ka "Rahvakeele sõnaraamatu" koostamise alal. Et saada kujutlust, mida kogutud aineistik annab, hakati koostama sõnaraamatu prooviartikleid. Märkida võib siin A. Saareste artiklit sõna nadu ja P. Aristelt kirjutist tüve sünd (sündima, sündmus, sünnitama jt.) kohta (mõlema ilmusid ajakirjas "Eesti Keel" 1939).

Sellesse ajajärku kuulub ka A. S a a r e s t e töö eesti murdeatlase väljaandmise alal. Kavatsus eesti murdeainestikku publitseerida murdeatlase näol oli Saarestel tekkinud juba tema keelelise tegevuse algul. Oma arvukatel murdeuurimisreisidel oli ta pidevalt silmas pidanud murdeatlase materjali kogumise vajadust. Tegelikult sai ta murdeatlase koostamisele asuda alles 30-ndate aastate algul.

Esimene vihik sellest ulatuslikust tööst ilmus suures kaustas 1938. aastal Eesti Kirjanduse Seltsi väljaandel pealkirjaga "Eesti murdeatlas". See sisaldab 28 nn. tsitaatkaarti, kus vastav sõna või väljend on kirjutatud murdelisel kujul Eesti kihelkondade kontuurkaardil sellele kohale, kust ta on kirja pandud. Selline murdekaart võimaldab alati jälgida, kuidas üht või teist eset ühes või teises kihelkonnas nimetatakse või kuidas üht sõna või vormi vastaval maa-alal hääldatakse. Teine samalaadne vihik, mis sisaldab kaardid 29-66 (seega 38 kaarti), ilmus 1941. aasta algupoolel. Nii esimene kui teine vihik pakuvad materjali väga mitmelt alalt. Siin on jälgitud häälikulisi, morfoloogilisi, süntaktilisi, leksikaalseid ning fraseoloogilisi nähtusi. Murdeatlases pidi kajastuma kõige vanema põlvkonna keelepruuk. Kogu murdeatlase väljaandmise kavatsus aga nurjus, sest vahele tuli II maailmasõda, mille keerises A. Saareste emigreeris Rootsi. Ta püüdis küll sealgi jätkata seda tööd, andes põhiliselt varem kogutud aineistiku põhjal 1955. aastal välja "Väikese eesti murdeatlase", mis väiksemas kaustas sisaldab kokku 125 murdekaarti. Koos varem "Eesti murdeatlases" ilmunud kaartidega suutis Saareste trükis avaldada kokku 191 murdekaarti, seega vähem kui kaks kolmandikku algul kavatsatud kaardistikust. Sellest hoolimata väärrib A. Saareste püsiv ja hoolas töö eesti keele murdenähtuste keelegeograafilisel jälgimisel täit tunnustust. Väsimatu hoolega on ta läbi töötanud kõik murdealad, visalt kokku kandnud kõik teated üksikute murdenähtuste esinemise kohta ja sellega ära teinud suure töö eesti murrete uurimisel.

Oluliselt avardusid eesti murdematerjalide kogumise ja uurimise võimalused nõukogude perioodil.⁴ Juba esimesel nõukogude aastal tehti ulatuslikke kavatsusi Teadusliku Uurimise Instituudi (TUI) raamides murdeuurimistöö reorganiseerimiseks. Fašistlik okupatsioon aga takistas kõikide nende kavatsuste teostamist. Katkes Emakeele Seltsi ja tema muredetoimkonna tegevus. Oli veel hea, et võimaldati Tartu ülikooli juures töötava Eesti Keele Arhiivi raamides jätkata maal murdematerjalide kogumist ja arhiivi juurde deponeeritud murdekogude korrastamist ning kopeerimist. Võis jätkuda H. K e e m a juhtimisel ka sõjaeelseil aastail loodud murdekorrespondentide võrgu töö, mis neil raskeil aastail oli erakordselt elav.

Pärast fašistliku okupatsiooni lõppu 1944. a. toodi sõjaohu eest maale evakueeritud murdekogud Tartu tagasi ja asuti nende korrastamisele. Et Emakeele Seltsi organid esialgu veel ei saanud oma tegevust jätkata, toimus paaril järgneval aastal murdeuurimistöö Tartu Riikliku Ülikooli juures eesti keele ja soome-ugri keelte kateedri hoole all. Kui aga 1946. a. loodi Eesti NSV Teaduste Akadeemia ja 1947. a. alustas tegevust Teaduste Akadeemia juures Keele ja Kirjanduse Instituut (KKI), siis jagunes murdeuurimistöö kolme asutuse, nimelt Keele ja Kirjanduse Instituudi, Teaduste Akadeemia juurde siirdunud Emakeele Seltsi ja Tartu Riikliku Ülikooli vahel. Põhiliseks murdeuurimistöö keskuseks sai nüüd Keele ja Kirjanduse Instituut, kellele deponeeriti kõik senised Emakeele Seltsi murdekogud, samuti osa Tartu Riikliku Ülikooli materjalikogusid. KKI keeleuurimise sektori tööplaani siirdusid ka need põhiülesanded, mis olid seni Emakeele Seltsi murdeuurimistööl, nimelt eelkõige suure murdesõnaraamatu ehk rahvakeele-sõnaraamatu

---

⁴ Lähemaid andmeid selle perioodi murdeuurimistöö kohta leidub M. Musta kirjutises "Eesti murrete uurimisest aastail 1940-1946" (Emakeele Seltsi aastaraamat 11, 1965, lk.23-42) ja "Eesti murdearhiiv teise poolsajandi künnisel" (Emakeele Seltsi aastaraamat 17, 1971, lk.9-33) jm.

eeltööd. Kui juba 1939. aastal oli mõningate prooviartiklite näol tehtud katseid selgitada rahvakeele-sõnaraamatu koostamise võimalusi, siis nüüd fikseeriti lähemalt selle sõnaraamatu koostamise põhimõtted ja hakati materjali kopeerima ning järjestama vastavalt tulevase sõnaraamatu vajadustele. Esialgu tehti katset paralleelselt ka käskkirja koostada, kuid kui selgus, et see pole otstarbekas, loobuti käskkirjast ja pöörati kogu tähelepanu sõnaraamatu koondkartoteegile. Esialgsel kujul valmis koondkartoteek, mida töö käigus pidevalt täiendatakse, 1963. aastal. 1981. aasta lõpuks oli koondkartoteegis üle 2 407 000 sedeli murdesõnavara, neist üle poole miljoni viitesedeleid.⁵ See on kõige täielikum eesti murdesõnavarakogu ja seda vajavad nii eesti kui teiste soome-ugri keelte uurijad. Selle kartoteegi alusel asuti suure kuueköitelise murdesõnaraamatu koostamisele ja anti 1968. a. välja "Eesti murrete sõnaraamatu prospekt" koos näidisartiklitega. Sõnaraamatu käsikiri on esimeses redaktsioonis valminud kuni k-tähe lõpuni ja käsil on I köite trükivalmis seadmine.

Et kapitaalse 6-köitelise rahvakeele-sõnaraamatu lõplik ilmumine veel aega nõuab, vajadus aga murdesõnaraamatu järgi suur on, siis asuti viimastel aastatel Keele ja Kirjanduse Instituudis meie suure murdearhiivi materjalide põhjal paralleelselt koostama ka lühemat kaheköitelist "Väikest murdesõnastikku", mis annab ülevaate eesti murdesõnadest ja nende esinemiskohtadest ning põhitähendustest, olles sunnitud ruumi säästmiseks loobuma rahvapärase fra-seoloogia esitamisest. Trükiast ilmus "Väikese murdesõnastiku" I köide (503 lk.) Valdek Palli toimetatuna kirjastuse "Valgus" väljaandel 1982. aastal.

Teine ülesanne, mille täitmisele asuti KKI keeleuuri-mise sektoris juba instituudi tegevuse algupäevil, oli fo-neetilises transkriptsioonis kirja pandud murdetekstide va-

⁵ Must M. KKI murdekogud 1981. - Keel ja Kirjandus, 1980, nr. 5, lk. 276.

limikkude väljaandmine. Selliseid tekstikogusid, mis sisaldaksid keelenäiteid võimalikult igalt murdealalt, kavatseti avaldada iga murde kohta. Kuigi juba peatselt valmis "Mulgi murdetekstide" kogu esialgne käsikiri, jõuti alles 1961. a. selleni, et võis ilmuda S. T a n n i n g u poolt koostatud "Mulgi murdetekstid" ("Eesti murded" I) ühes vastava murde peajoonte lühikese iseloomustusega. Sellele järgnesid 1965. a. M. M u s t a poolt "Keskmurde tekstid" ("Eesti murded" II) ja 1970. a. H. K e e m a koostatud kõide "Tartu murde tekstid" ("Eesti murded" III). Käsikirjas on valminud ka A. U n i v e r e "Idamurde tekstid" ("Eesti murded" IV), mille ilmumine on viibinud trükitehnoliste raskuste tõttu. Töö tekstikogude väljaandmise alal jätkub. Need kogumikud, koostatud kas kuuldeliselt või magnetofoni abil üleskirjutatud tekstidest, varustatud vajalike kommentaaridega, keelelise iseloomustusega, sõnastiku ja aineregistriga, on õieti esimeseks suuremaks teaduslikult usaldatavaks murdematerjalide publikatsiooniks. Murdesõnaraamatu koostamine ja murdetekstide avaldamine ongi olnud ja jäävad veel mõneks ajaks KKI murdesektori põhiülesanneteks.

Selle kõrval on aga sektori liikmed töötanud ka individuaalsete uurimisülesannete juures. Nii on M. M u s t a l ja A. U n i v e r e l käsikirjas valminud põhjalikum ülevaade keskmurde häälikuloost ja morfoloogiast. Murdematerjalidel põhjenevad ka sellised KKI töötajate poolt väitekirjadena kaitstud uurimused, nagu A. Kiindoki "Murdeline sõnavara Ed. Vilde loomingus" (1954), M. Mustata "Vene-eesti suhete kajastus lõunaeesti murrete sõnavaras" (1954), I. Kondi "Isikut märkivad sufiksilised nimisõnad eesti keeles" (1955), S. Nigoli "Hargla murraku konsonantism" (1959), E. Riikoja "Nominatiivselt liitunud nimisõnade rahvakeelne taust" (1960), L. Rannuti "Ajamäärus eesti keeles" (1961), H. Viirese "ne-liitelised omadussõnad eesti murretes" (1963), M. Mägra "Eesti linnunimetused" (1963, trükkis ilmunud 1967) ja H. Neetari "Aluse ja öeldise ühildumine eesti murdeis" (1965). Üksikuid kir-

jutisi murdeküsimuste kohta on KKI töötajad avaldanud ka mitmesugustes teaduslikes väljaannetes, nagu Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimustes, Emakeele Seltsi aastaraamatus jm.

Omaette lõiguks murdesektori töös on eesti kohanimede uurimine, milleks häid võimalusi pakuvad meie küllaltki suured kohanime kogud (u. 380 800 sedelit 1981. a. lõpul). 1969. a. ilmus V. P a l l i kaheosalise monograafia "Põhja-Tartumaa kohanimed" I osana käsitletava ala toponüümide sõnastik. Sellele järgnes 1977. a. monograafia II osa. Samal teemal kaitses V. Pall 1975. a. oma doktori-dissertatsiooni. Toponüümikaprobleemid on olnud kesksel kohal ka V. Palli ja J. Simmi sulest ilmunud lühemates kirjutistes.

Murdematerjalide põhjal koostatavate uurimuste ja väljaannete kõrval on pidevalt jätkunud murdekogude täiendamine nii murdesõnavara, tekstide kui ka muu murdeainestikuga. Tänu sellele oli KKI murdearhiivis (seisuga 31. detsember 1981) murdetekste üle 39 700 lehekülje, murdeülevaateid üle 36 500 lehekülje, kokku vihikkogusid üle 124 000 lehekülje. Eriti väärivad märkimist suvistel murdeekspeditsioonidel magnetofonil helilindistatud murdetekstid, mida viimastel aastakümnetel on kõigist murrakuist kogutud enam kui 2000 tunni ulatuses.⁶ Seega on murdematerjalide kogud KKI murdearhiivis kindlaks aluseks edaspidisele uurimistööle.

Murdeuurimist jätkas nõukogude ajal ka Emakeele Selts, kuid sõltuvalt keelelise uurimistöö ümberkorraldamisest mõnevõrra erinevalt varasemast ajast. Emakeele Seltsi kui keeleteadusliku organisatsiooni ülesandeks jäi kontakti pidamine laiemate keelehuviliste ringidega, keelelise kaastöö organiseerimine rahva hulgas, kaastööliste juhendamine ja suunamine vajaliku murdematerjali kogumisel. Vastavalt sellele oli seltsi esimeseks ülesandeks organiseerida murdekorrespondentide võrk üle kogu maa, anda juhendeid vaba-

---

⁶Arvulised andmed on M. Musta kirjutisest "KKI murdekogud 1981". - Keel ja Kirjandus, 1982, nr.5, lk.276.

tahtlikele kaastöölistele, korraldada murdekorrespondentide seminare ja murdekogumisvõistlusi, välja anda murdeala-seid materjale ja uurimusi, esitada seltsi koosolekuil vas-tavaid ettekandeid jne.

Neid ülesandeid asuski selts täitma. 1947. a. rajati uuesti murdekorrespondentide võrk, kuhu algul kuulus küll ainult 35 kaastöölist. Energiliselt asus seda tööd juhtima ja uusi küsitluskavu koostama seltsi vastutav sekretär Hei-no A h v e n. Esimestel aastatel oli raskusi küsitluskava-de trükkimisega, sellest hoolimata kasvas aga murdekorres-pondentide arv ja seltsile laekunud murdetööde hulk. Nii oli 1950. a. korrespondente 118, kelle kaudu saadi 993 lk. ja 1 577 sedelit murdeainestikkü, 1953. aastal tuli aga mõnele küsimusele üle paarisaja vastuse, murdematerjali esitati sel aastal seltsile 964 lk. tekstilist ainestikku ja 6 816 sedelit mitmesugust sõnavara.

Alates 1957. aastast hakkas Emakeele Selts korraldama igaaastasi murdekogumisvõistlusi väljakuulutatud teemadel, mille tulemusena märgatavalt suurenes laekuva murdemater-jali kogus ja paranes ühtlasi ka kogutud materjali kvali-teet. Selleks aitasid kaasa seltsi poolt kaastöölistele antud selgitused ja neile saadetud paljundatud juhendid. Ajavahemikus 1949-1958 andis Emakeele Selts välja seitse numbrit "Kogumistöö juhendajat eesti keele alal", milles anti näpunäiteid materjali kogumise ja märkimisviisi koh-ta, esitati küsitluskavu kohaliku murraku grammatika jäl-gimiseks, kohanimed kogumiseks, murdeliste kirjelduste koostamiseks mitmesugustel etnograafilist laadi teemadel, mis võimaldasid ühtlasi vastava eluala sõnavara jälgimist, näit. "Sepp", "Rätsep", "Sõun", "Veskid", "Viinavabrikud", "Leib", "Endisäegse elamu sisustus", "Puhtusest ja kodu-korrashoiust". Ühtlasi toodi neis "Kogumistöö juhenda-jais" ka näiteid murdetekstidest, murdekorrespondentide töökogemusi, aruandeid senisest tööst jne. Materjali saa-miseks üksikküsimuste kohta anti välja rida "Keelalisi ülesandeid", mille kaudu saadi rohkesti väärtuslikke and-meid näiteks paralleelvormide tarvitamise kohta rahvakee-

les, loomanimede ja lindude nimetuste kohta murdeis jne. Et kontakti murdekorrespondentide ja keelehuvilistega veelgi tihendada, hakati 1960. a. avaldama sarja "Kodumurre". Selles väljaandes eaitatakse kirjutisi murdekogumisest, üksikute murdenähtuste jälgimisest, eesti murretest, sugulaskeeltest, murdekorrespondentide kogumistöö kogemustest, märkmeid senise töö puudustest, ülevaateid murdekogumise võistlustest, näiteid murdematerjalidest, kirjutisi Emakeele Seltsi tegevusest, keelejuhtidest, aga ka uusi küsitluskavu. Nii on siin ilmunud küsitluskavu liikluse, maastiku, inimese kehaosade, mõõtude jm. kohta. Kokku on ilmunud ajavehемikus 1960-1980 neliteistkümme numbrit "Kodumurret", milles küllaltki ilmekalt kajastub kogu Emakeele Seltsi murdealane tegevus.

Emakeele Seltsi murdekorrespondentidest on eriti silmapaistvalt töötanud Asdu T o o m e s a l u (murdetekstid, grammatilist aineistikku - kokku üle 4000 lk., sõnavara ja kohanimede kogu Saaremaalt), Marta M ä e s a l u (sõnavara ja tekstikogud Häädemeestelt), Eduard L e p p i k (suured kohanimede kogud Väike-Maarjast jm.), Theodor S a a r Kihnu, Ida A a v e k u k k Hanilast, Evald L i n d - s t r ö m ja Öilme A a s m a a Kuusalust, Alli V e t e k a ja Iisakust, Endel M e t s Jõhvist jt. Varasematest viljakatest murdekorrespondentidest väärivad esiletõstmist Gustav V i l b a s t e Jõelähtme ja Kuusalu rannast ja Aino K ä l l o Lüganusel oma väärtuslike teksti- ja sõnavarakogudega. Murdekorrespondentide võrgu juhendajaks on 1958. aastast alates olnud H. K a a l. Tööd on suunanud 1962. a. seltsi juurde loodud murdetoimkond M. M u s t a juhatusel.

Raske oleks siin märkida kõike seda, mida on murdekorrespondentide kaudu kogutud. Peale üksikmurdekute kohta koostatud murdeülevaadete mainitagu kümneid tuhandeid murdesõnu, kümneid tuhandeid kohanimesid, põhjalikke etnograafilisi, folkloristlikke või ajaloolisi andmeid sisaldavaid murdetekstidena kirjutatud ülevaateid vastavatest aladest ja nende sõnavarast. Kokku on Emakeele Seltsi arhiivi laekunud 1947. a. alates kuni 1980. a. lõpuni ligi 46 000 le-

hekülge tekstilist ainekukku ja üle 371 600 sedeli, sealhulgas murdesõnavara, koha-, isiku- ja loomanimesid, mis on deponceritud KKI murdekogudesse ja on vajalikuks materjaliks keeleliste nähtuste uurimisel.

Emakeele Selts ei ole aga piirdunud ainult murdematerjali kogumisega, vaid on püüdnud seda ühtlasi publitseerida. Nii ilmus seltsi väljaandel 1956. a. "Valimik Emakeele Seltsi korrespondentide murdetekste" I, mis sisaldab tekste E. Metsalt kirde-eesti rannikumurdest, A. Toomesalult saarte murdest, K. Mihklalt keskmurdest ja E. Siililt Võru murdest. Järgmisel aastal ilmus juba suurem kogu "Pajatusi põhjarannikult. Valimik korrespondentide murdetekste" II (1957), mis tutvustab rannikumurde materjali, nimelt G. Vilbaste kogutud murdetekste Prangli saarelt, Juminda ja Pärisea neemelt ja E. Metsa tekste Jõhvist. 1969. a. ilmunud kolmas kogu "Tuulik, kadakas ja leib" sisaldab A. Toomessalu poolt kogutud saarte murde tekste. Tekstid neis kogudes on antud lihtsustatud transkriptsioonis, mis teeb nende lugemise kergeks ka tavalisele keeletarvitajale. Avaldatud kogud on lugejaskonna poolt leidnud sooja vastuvõttu.

Kõneldes Emakeele Seltsi tegevusest eesti murrete uurimise alal ei saa jätta mainimata ka neid arvukaid murdenähtusi käsitlevaid artikleid, mis Emakeele Seltsi liikmete poolt on avaldatud Emakeele Seltsi aastaraamatuis. Olgu siin mõeldamises mainitud ainult mõningaid käsitletud ainevaldkondi. Nii on lõuna-eesti murrete nähtusi vaadelnud S. T a n n i n g, S. N i g o l, H. K e e m, kirde-eesti rannikumurret P. A r i s t e, E. T a e l, saarte murrakuid E. K o i t, T. S a a r, põhjaeesti mandrimurdeid A. U n i v e r e, M. M u s t, kohanimesid V. P a l l, J. S i m m, E. K o i t jt. On esitatud ka murdenähteid (M. Mäesalu, A. Valmet, H. Viires jt.), eri murrakute sõnavara (M. Must, H. Keem), tuletusliidete esinemust murretes (I. Kont, H. Viires), linnu- ja taimenimetusi (M. Mägger, G. Vilbaste) jne. G. Vilbaste poolt aastakümnete jooksul kogutud eesti rahvapäraste taimenimede põhjalik ko-

gu (üle 60 trükipoogna) on Emakeele Seltsis trükivalmis seadmisel ja peaks kavatsuste kohaselt lähemate aastate jooksul trükist ilmuma. Kui siia lisada, et Emakeele Seltsi koosolekuil on murdeuurimisküsimused olnud sagedasti kõne all ja et selts on aktiivselt osa võtnud murdealas-test konverentsidest, esinedes omapoolsete ettekannetega, siis kõike kokku võttes ei olegi seda nii vähe, mida selts on teinud murdematerjalide kogumisel ja uurimisel.

Kolmandaks asutuseks, kus samuti on tegeldud murdeküsimustega, on Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateeder. Nagu märgitud, oli aastail enne Eesti NSV Teaduste Akadeemia loomist TRÜ ainukeseks asutuseks, kelle hoole all olid murdekogud ja murdeuurimistöö. Kui 1947. a. Eesti NSV Teaduste Akadeemia juures asusid tööle Keele ja Kirjanduse Instituut ja ka akadeemia juurde siirdunud Emakeele Selts, siis läks suur osa keeleuurimisülesandeid neile üle. Et aga kõik need asutused töötasid Tartus, siis oli võimalik ühendada keeleliste materjalide kogud ühiseks ko- guks ja kasutada üliõpilaste abi murdematerjalide kogumi- sel ja läbitöötamisel. Kui aga 1952. a. Keele ja Kirjandu- se Instituut ühes Emakeele Seltsiga viidi üle Tallinna, siis tuli TRÜ eesti keele kateedril oma õppetöö huvides luua iseseisev murdekogu ja rakendada üliõpilased Emakeele Seltsi olulisemate murdematerjalide kopeerimiseks ning uu- te materjalide kogumiseks murretest. See pidurdas nii KKI kui TRÜ tööd keeleliste materjalide kogumisel ja kasutami- sel, sest tekitas vajaduse mõlemal asutusel vastastikku ko- peerida teineteise materjale ja takistas üliõpilastel koos- tada seminari-, kursuse- ja diplomitööid murrete, eriti aga murdesõnavara alalt. Et eesti keele kateedris oli juba va- rasemaist aastaist säilinud kogu murdealaseid seminari- ja magistritööid (näit. A. Anni "Kolga-Jaani murde pääjooned", H. Osman "Puhja murde häälikajaloolised peajooned", R. Tom- son "Murdejooni Märjamaa kihelkonnast", J. Rõks "Tarvastu- Põhja murde häälikajalooline ülevaade" jt.), siis otsustas kateeder koondada oma kogudesse eelkõige eesti murrete hää- likulist ja grammatilist ainetikku, selleks lisaks kopee-

rides KKI kogudest põhilised häälikuloolised ülevaated, aga ka murdetekste ja morfoloogilist materjali. Nii koondusid sõnavaralised ainekogud, samuti kogu sõnavaraline töö Tallinna. Tartus aga püüti jätkata häälikuliste ja morfoloogiliste materjalide kogumist ja läbitöötamist ning koostati selleks vastavad küsitluskavad, nagu seda on "Küsimustik eesti murdesainestiku kogumiseks" (Tartu 1958, TRÜ rota-prindil).

Besti keele kateeder kasutas murdematerjalide saamiseks üliõpilaste murdepraktikat ning korraldas igal suvel selleks õppejõudude juhendamisel murdeekspeditsioone. Enamik kateedri ekspeditsioonidest on olnud suunatud täiendavate materjalide kogumiseks saarte ja läänemurde alale, mõned lühemad ekspeditsioonid ka lõunaeesti murrete ja idamurde piirkonda. Nii on aastate jooksul kateedri juurde soetatud väike murdekogu kõige hädapärasemate vajaduste rahuldamiseks. Kokku on selles kogus (seisuga 31. det. 1976) nõukogude ajajärgul kogutud häälikulisi ja grammatilisi ülevaateid 30 205 lk. ja kuuldelisi murdetekste 12 525 lk., millele lisanduvad peamiselt Emakeele Seltsi varasematest murdeülevaadetest tehtud koopiad 9 928 lk. ulatuses ja varasemate tekstide koopiad 4 477 lk. Kui siia lisada veel kateedri varasemad murdetööd ja muud individuaalselt kogutud murdematerjalidel põhinevad murdeülevaated, siis on eesti keele kateedri murdekogus kokku 65 600 lk. mitmesugust murdematerjali kõikidest meie murrakuist, kaasa arvatud ka keelesaared. Märkimata ei tohiks seejuures jätta ka viimasel aastakümnel magnetofonide varal helilindistatud murdetekste enam kui 250 tunni ulatuses ⁷.

Kogutud materjali on kasutatud õppetöösks, see on suuresl määral olnud abiks murdetekstide kogu ⁸ koostamisel; samuti sama autori töö "Besti kirjakeele murdelise tausta ku-

---

⁷Arvulised andmed kogude suuruse kohta on kateedri murdekogude korraldajalt T. Ojanurmelt.

⁸Kesk A. Valimik eesti murdenäiteid. Tartu, 1962; 2. trükk, 1966, 3. trükk, 1980.

junemisest" (Tartu 1962) kirjutamisel. Eesti keele kateedri õppejõududest on E. K o i t uurinud lähemalt Kihelkonna murrakut ja A. V a l m e t läänemurde murrakuid. Üliõpilaste poolt on diplomitööde näol esitatud rida uurimusi üksikmurrakute kohta. Nii on kirde-eesti rannikumurde alalt kirjutatud Lüganuse (1958), Viru-Nigula (1964), Rammu saare (1951) ja Kuusalu (1972) murrakust, saarte murde alalt Muhu (1957), Kärla (1960), Anseküla (1952) ja Karja (1967) murrakust, läänemurde alalt Lääne-Nigula (1955), Vändra (1958), Tori (1967) ja Häädemeeste (1976) murrakust, idamurde alalt Kodavere (1949) ja Torma (1959) murrakust, Tartu murde alalt Otepää (1957) ja Tartu-Maarja (1968) murrakust, Võru murde alalt Setu-Meremäe (1951), Rõuge lääneosa (1959), Rõuge idaosa (Haanja) (1968), Vastseliina lõunaosa (1959), Setu-Raakva (1970), Hargla (1978, 1982), Põlva (1979) ja Kanepi (1980) murrakuat.

Peale selle on kirjutatud töid ka üksikute keeleliste nähtuste esinemise ja leviku kohta meie murretes, näiteks morfoloogiliste vormide, nagu translatiivi, allatiivi, mitmuse genitiivi ja partitiivi, da-infinitiivi, eituse jne. kohta. Praegugi on õppejõududel käsil mitmeid töid eesti murrete alalt, näiteks ülevaadete koostamine murrete kohta jm. Seega on murdematerjal, mida üliõpilased ja õppejõudki aastate jooksul ekspeditsioonidel ja murdepraktikal on kogunud, leidnud eelkõige rakendust ülikooli õppetöös, kuid see on pakkunud huvi ka uurijaile väljastpoolt ülikooli.

Kokku võttes kõike eelmist võime murrete uurimise ajaloos eristada kolme põhietappi. Esimene periood algab meie esimeste raamatute ja grammatikatega ja kestab kuni käesoleva sajandi teise aastakümne lõpuni. Sel ajajärgul alles omandatakse ülevaade eesti murretest, püütakse selgitada, missugune murre peab olema kirjakeele baasiks, ja tehakse katseid keelehuviliste abiga koguda vastavaid murdematerjale. Teine periood langeb ajajärku 1920-1940. See periood algab keeleuurimistöö elavnemisega Eestis ja Emakeele Seltsi asutamisega Tartu ülikooli juures. Sel ajajärgul pannak-

se alus süstemaatilisele murdematerjalide kogumisele ja asutakse üksikküsimuste läbitöötamisele. Kolmandasse perioodi kuulub nõukogude ajajärk. Nüüd rajatakse murdeuurimistöö kindlale alusele ja asutakse kogutud ja kogutavate materjalide alusel koostama kapitaalseid väljaandeid — suurt murdesõnaraamatut ja murdetekstide kogude sarja. Lisaks sellele asutakse ka üksikküsimuste läbitöötamisele ja murdematerjalide kasutamisele üldiste teoreetiliste probleemide, näiteks etnogeneesi küsimuste lahendamiseks. Murdeuurimistööst võtavad nüüd vastavalt oma ülesannetele osa kolm asutust, nimelt KKI murdesektor, Emakeele Selts ja TRÜ eesti keele kateeder.

3. Eaimeaest eesti murdetekstide kogust

Eesti murrete vastu hakati sügavamalt huvi tundma mõõ-
dunud sajandi esimesel veerandil, nagu seda võisime märki-
da eelmises peatükis eesti murrete uurimise ajaloost. Kõi-
ge ilmekamalt avaldub see huvi H. Rosenplänteri ajakirjas
"Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache"
(1813-1832). Juba oma ajakirja esimese vihiku eessõnas
märgib Rosenplänter, et senine eesti kirjakeel erineb vä-
ga tugevasti sünnipärase eestlase keeletarvitusest. Eesti
keele põhjalikumaks tundmaõppimiseks peab ta vajalikuks
uurida talupoegade keelt, uurida eesti murdeid kogu eesti
keelealal kihelkonnast kihelkonda.¹ Ajakirja teises vi-
hikus rõhutab ta veel kord eesti keele põhjalikuma tundmi-
se vajadust, sest "rahva keel on tema meelega ja tema
vaimse elu kõige eredam peegel". Kahjuks on aga vahendeid
rahva keele paremaks tundmaõppimiseks vähe. Kõikides väl-
jaannetes püütakse murdelisi jooni vältida. Sel puhul aval-
dab ta soovi, öeldes: "Oleks meil ometi igast kihelkonnast
üks raamat, mille selle koostaja täielikult selle kihel-
konna keeles oleks kirjutanud."² Eri murrete jooni arves-
tades võidakse siis tulevikus luua ühine eesti kirjakeel,
mida mõistaks nii põhja- kui lõunaestlane.

Mõte seesugusest väljaandest, kus oleksid esitatud
tekstid kõikidest murrakutest, ei anna Rosenplänterile ra-
hu. Ja kui 1817. aastal Saksamaal ilmus Radlofi sulest
raamat "Die Sprachen der Germanen in ihrer sämtlichen

¹Rosenplänter J. H. Beiträge zur genauern Kenntniss der
ehstnischen Sprache. Erste Heft, Perna, 1813, S. III-VII.

²Rosenplänter J. H. Ueber die Nothwendigkeit sich eine
genaue Kenntniss der ehstnischen Sprache zu verschaffen. —
Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache,
II, S. 12.

Mundarten ...", siis andis see Rosenplänterile tõuget kat-
suda ka eesti keele kohta koostada umbes samasugune teos.

Kuidas Rosenplänter seda ülesannet püüdis täita, sel-
lele annab vastuse Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandus-
muuseumis säilitatav käsikirjaline materjalikogu (mapp M.
A. 163), mis kannab pealkirja "Die Sprache der Esthen in
allen ihren Mundarten, dargestellt und erläutert durch die
Gleichniss-Reden vom Säemann und dem verlorenen Sohn von
Joh. Heinr. Rosenplänter, 1818". Nagu selgub sellest mater-
jalikogust, on Rosenplänter kavatsenud oma töö koostada
täiesti Radlofi teose eeskujul. Sellele vastavalt pidi
raamatus esitatama kaks piiblitist teksti, nimelt tähenda-
missõnad külvajast (Mark. 4, 3-8) ja kadunud pojast (Luuk.
15, 11-32). Neid tekste kavatseti anda 1) kõigist eesti
varasemaist trükitud ja käsikirjalistest allikatest ja
2) kõigist eesti murrakuist nii põhja- kui lõunaeesti mur-
dealal. Lisana oli mõeldud esitada samad tekstid ka soome,
lapi ja ungari piiblitõlkeist ning murdeist. Seda moodust
- kasutada ühte ning sama teksti eri sugulaskeelte ja eri
murrete joonte iseloomustamiseks ja võrdlevaks vaatluseks
- on teatavasti rakendatud kuni viimase ajani (vrd. kee-
lenäiteid A. S a a r e s t e teostes "Die estnische Spra-
che" 1932 ja "Väike eesti murdeatlas" 1957).

Kavatsetava teose materjali kogumiseks koostas Rosen-
plänter vaatava üleskutse ja laskis selle trükkida. Et see
kolmeleheküljeline suures formaadis trükitud saksakeelne
üleskutse on ühtlasi üheks esimeseks teadaolevaks keeleli-
seks küsitluskavaks, siis pakub see meile mõnevõrra huvi.
Oma üleskutse alguses märgib autor, et keelest omandatak-
se ainult pinnalisi teadmisi, kuni ei tunta vastava keele
ajaloolist arenemiskäiku ja selle keele murdeid. Üleskut-
se algusosas tutvustab ta Radlofi teost ja palub töö esi-
mese osa koostamiseks saata vastavaid katkendeid varase-
mast kirikukirjandusest. Hoopis enam pöörab ta aga tähele-
panu murdelise materjali kogumisele. Selleks soovitab ta
oma kaastöölisele-korrespondentidele nimetatud mõistukõ-
ned tõlkida kohalikku murrakusse, nii et iga murrakuline

väljendus, konstruktsioon, sõnade tarvitus ja hääldus nähtav oleks. Et aga senine eesti kirjakeele ortograafia on puudulik, siis soovib ta sõnade täpsemaks transkribeerimiseks tarvitada lisamärke, näit. õ-d (s. o. Masingu ö-d), eristamispunkte näiteks vormis maētud (s. o. et kõrvutisi vokaale ei loetaks diftongidena), rootsi ä-d jne., alati selgitades vastava märgi tähendust. Lähemalt peatub ta siin ka keelejuhtide küsimusel. Tundes tolleaegsete pastorige puudulikku keeleoskust, soovib ta tekstide kirjapanijatena kasutada kirjaoskajaid eestlasi, näit. köstleid, ametimehi jm. Selleks tuleb aga neile selgitada, et mõlemad lood tuleb nii paberile panna, nagu esitaks jutustaja need esmakordselt oma kaaslastele. Sagedasti on aga kirjaoskajad eestlased liigselt kinni kirjakeele ortograafia küljes, sellepärast on lihtsam mainitud lood lugeda eestlastele ette ja lasta neid võimalikult vabalt kohaliku murraku kohaselt ümber jutustada. Oluline on mitte etteloetud teksti sõnu silmas pidada, vaid seda, et saadaks korralikke keelenäiteid murdest. Eestlastel olevat suurepärase mälu ja esitatavad lood olevat piiblist tuttavad, sellepärast ei tekitavat raskusi tekstide saamine. Suunates oma üleskutse peamiselt oma ametivendadele, avaldab ta soovi, et ei piirduks ühe kirjapanekuga, vaid sõltuvalt murdest saadetakas kas või 5 - 6 teksti ühelt alalt. Ühtlasi hoiatab ta loodetavaid murdekorrespondente arvamuse eest, nagu ei erineks kohalik rahvakeel piiblikeelest. Tänutäheks kaastöö eest lubab ta murdematerjalide saatjate nimed avaldada koostatava raamatu algul.

Selle üleskutse saatis Rosenplänter laiali kaastöölisetele, kokku 161 inimesele. Nagu selgub säilinud nimestikust, on ta üleskutse saatnud kõikidele tolle aja keele- ja kirjandushuvilistele, näiteks O. R. Holtzile Keila, F. H. Freyle Saaremaale, A. Knüpfferile Kadrinasse, P. Hellerile Räpinasse, major Brömsenile Sinti, O. W. Masingule Äksi jt. Põhiliselt on üleskutse saadetud pastoreile, kuid ka teistele keelehuvilistele.

Nagu selgub, on Rosenplänter vastustena üleskutsesele saanud mitmesugust materjali, näiteks vastavaid katkendeid

varasemaist kirikuraamatuid ja käsikirjadest, ei puudu isegi väljekompileeritud soome-, lapi- ja ungarikeelseist piiblikeist. Murdekeelset materjali on aga saadud väga piiratud, kokku ainult 17 isikult. Kõige lühem on Joh. W. Freundi vastus Martnast. Freund on loobunud teksti saatmisest, märkides, et kohalik rahvakeel olevat täiesti piiblikeelele taoline, esinevat ainult üksikuid erinevaid sõnu, näit. wäljale asemel põllale /32/ ³. Nähtavasti olid samal arvamisel ka need teised, kes ei pidanud vajalikuks üleskutsele vastata.

Ülejäänud 16 kaastöölist on küll saatnud vastavate palade murdekeelse tõlke, kuid kahjuks on suurem osa neist väga lähedased piiblitekstile. Nii on näiteks pastor Berg Hallistest saatnud ühe eestlase poolt kirjutatud põhjakeelise teksti, milles leidub ainult mõni üksik murdejoon ja mis mulgi murde seisukohalt ei paku midagi /43/. Mõnevõrra parem on Paistust, põhja- ja lõuna-eesti murde piirilt Heimtalist kohaliku mõisakoolmeistri Jüri Roseni poolt kirjapandud tekst, kus esinevad ühelt poolt mulgi murdele omased vormid, nagu tulliwe 'tulid', noppisiwe, läits 'läks', wõt 'võttis', kik 'kõik', andnu jt., teiselt poolt aga ilmsed põhjakeelised vormid, näit. tahhan, teggin, ärkand, tulnud, minule jne. Teksti saatja on ka ise märganud, et tekst on keelelt ebaühtlane /86/. Eelmistest tunduvalt parem on kolmas mulgi murdeala tekst, mille saatis Rosenplänterile Helme pastor Schubbe. Hoolimata sellest, et Helme pole enam piiriala murrak, on ka siin veel rohkesti põhjakeelisi jooni, näit. need linnud, tullid, wälja, kuid nende kõrval ei puudu ka mulgi murdele omaseid vorme, nagu ohtje kaswiwe, ohtjide 'ohakate', kats poja, noremb, kötto 'kõhtu', omni siggo, ehen 'ees', kutsutas poja, kaege 'vaadeke', satte 'sadas', kukkus, wõt 'võttis', and, kand, kaswi, üttel, pallel 'palus', kolu 'surnud' jne. /43/. Kõige paremaks lõuna-eesti tekstiks on pastor P. F. Bornwasseri poolt Karulast saadetud tartumurdeline tekst, milles on

³ Nurksulgudes antud arvud näitavad, missuguselt leheküljelt mapis algab tekst.

märgitud isegi palatalisatsioon, näit. läts, wät, and, kuts, küsse, ja esinevad vormid, nagu mes se olnes 'mis see võiks olla', ajastaiga 'aasta', sement, 'seemet', sukku 'sugu' (partitiiv), käüjist 'käijatest', zikku hoitma 'si-gu hoidma', nöwwo perrä 'nõu järgi', kindmä 'kindel' jt. /39/. Nagu eelmisest nähtub, on lõunaeesti murretest saabu-nud väga vähe materjale, ja needki on viletsad.

Põhjaeesti idapoolselt alalt on samuti materjali väga piiratud. Märkida võib siin Maarja-Magdaleena pastori Ewerthi saadetud teksti, mis on Kaiavere koolmeistri poolt kirja pandud. Seegi tekst on kirjakeelepärane, kuid sisal-dab siiski ka idamurde jooni, nagu saddakördse 'sajakord-se', ühtlaisi 'ühtlasi', ollen tehnut 'teinud', pojast hõi-gatakse 'pojaks kutsutakse', sai wihhasest jne. /90/.

Põltsamaalt on saabunud kaks tööd. Saatja Duborg kin-nitab, et tekst on kirja pandud kohaliku rahva keeles, juh-tides tähelepanu sõnadele, nagu küllima, küllis 'külvama, külvas'. Tekst on üldiselt kirjakeelele lähedane. Märkida võib jooni paepealtse, kolmekümnekortse, seie 'siia', sõi-wad /66/. Tunduvalt murdepärasem on pastor Ermleri poolt saadetud tekst, mille on kirja pannud väheste kirjaoskusega Morruske Hans. Lisaks eespool märgitud joontele esinevad siin niisugused vormid, nagu reakkis, tee järe 'tee äärde', küllia 'külvaja', sökkuti 'sõtkuti', kuisiwad 'kuivasid', Jüngrid ei sanuwad 'saanud' arru, lämmatakse, siia jt. /77/.

Väga vähe pakub ka Pilistvere pastori Wilde poolt saa-detud tekst, mille on kirjutanud köster Garz. Murdejooni esineb siin ainult üksikuid, näit. parram 'parem', muldas 'mullas' /75/.

Läänemurde alalt on samuti ainult paar teksti, ja need-ki on vist Rosenplänteri enese õhutusel Pärnu lähedalt Sau-ga Eametsa külast kirja pandud. Teksti üleskirjutajaks võiks oletamisi pidada Rosenplänteri õpilast Abram Holterit. Siin on eelkõige püütud silmas pidada kohaliku murraku hää-likulisi erijooni, näit. nälla 'nälja', willa 'vilja', wäl-la e. wäila 'välja', kailo 'kalju', pailo 'palju', saea

'saja', uiem 'uue', leitsin 'leidsin', jõutsasti 'jõud-
sasti', jägga 'jaga', ännam 'enam', ta 'ta', tädda, täm-
mal 'temal', iddenema 'idanema', püidis, koa 'ka', koio
'koju', üllesse, õhakatte 'ohakate', warssi 'varsti' jt.
Hoopis vähem paistavad silma morfoloogilised jooned, nagu
põllale, wallatumal, annud jt. /34/. Lähedane celmisele
on ka järgmine Sauga Eametsast pärit olev tekst, milles
murdelisi jooni on mõnevõrra vähem, kuigi jooned on samad.
Mõned murdelised vormid on siin parandatud kirjakeelseteks,
näit. saavas käandes on halledasse asemele märgitud halle-
daks /44/. Mõlemas tekstis tarvitatakse osalt õ märkimi-
seks tähte õ, nagu esines Masingul.

Kõige rohkem on Rosenplänteri kogus tekste saarte mur-
dealalt. Ühtlasi kuuluvad need ka paremate hulka. Märkida
võib siin esiteks Fr. Schmidt poolt Ansekülast saadetud
tekste. Nagu materjali saatja kirjutab, on ta lasknud ühel
17-aastaselt noorel ettelõetud lood ümber jutustada, kirju-
tanud jutustuse üles ja kontrollinud koos keelejuhiga
teksti murdelisust. Ühtlasi on ta alla kriipsutanud selli-
sed jooned, nagu ma olle 'olen', ma tahha, ma surre, ma
olleksi, (ta) wõttas 'võttis', kandas, satas, hüdas 'hüü-
dis', andand 'andnud', tappand; illatiivid koggo 'kokku',
kädde 'kätte'; pallawasti, samuti küllima 'külvama', sug-
gi 'sai' (siis suggi ta rõõmsaks), hütaste 'hüütakse',
mole 'mulle', jäggas, sokkogit 'sokkugi' jt. Ebaselgeks
jääb märkimisviis sõnades koes 'kus', kuijo 'koju', pae
'pea' /31/.

Kolm teksti on esitatud Kärle murrakus. Neist kõige
paremaks on eestlasest koolmeisteri Johann Kieli tekst.
Siingi on suurel määral samad saarte murdele omased jooned
mis Ansekülas, näit. illatiivid segga 'sekka', edde 'ette',
kädde, koggo, allatiiv mole 'mulle', vormid küllima, jäe-
tud 'jagatud' jt. Nende kõrval on aga vorme, mida Anseküla
tekstis ei esine, näit. kohtas 'kohas', kussagi 'kuskil',
süggavad mulda, arwand surnud ollewad, ridid 'riideid',
kergemellelised, mitmekortse, teärtseid 'teeäärseid', kuie-
küme; täda 'teada', ei turind 'ei kestnud', es olle 'ei

olnud; raiskanud 'reisunud', näggevad 'näevad', kuulvad 'kuulevad', õtud 'õeldud', keik 'kõik', pääw, õiskamist, kojo, mõnnikas 'mõni', pillakad 'pillajad', sandist 'sandiasti' jt. /71/. Samad jooned, kuigi hoopis vähemal määral, esinevad ka koolmeister Kieli poja Ernst Kieli tekstis. Lisaks võib siit märkida vorme, nagu ma arwa, mool käe e. kää 'mul käes', lassi 'laskis', andas 'andis', saja 'saada', hallasta 'halastada', nimmetakse /69/. Vähe on aga murdejooni kolmanda Kärle teksti kirjanija Michael Christiani töös /73/.

Huvitav tekst on pärit Mustjala, Karja ja Kaarma kihelkonna piirilt. Käsikirja on Rosenplänterile saatnud arvatavasti J. V. L. Luce, kes märgib, et ta ei saa küll teksti üleskirjutaja nime nimetada, kuid tekat olevat usaldatav. Kahjuks ei olewat üleskirjutaja hoolinud eesti ortograafiast, kirjutades nüüd asemel nied, kül asemel kuel, nälg asemel Naelg. Lugude sisu on siin püütud edasi anda dialoogivormis, Maidu ja Jüri kõneluste näol. Esineb omapäraseid vorme, nagu itles, ikaki, tetta 'teda', samuti saarte murde sõnu (Rauna pel, Raunaka maa pele). Tundub, et teksti üleskirjutaja siiski pole küllaldaselt tundnud keelt.

Kõige rikkam kohalike murdejoonte poolest on Kihnu tekst, mille Rosenplänter sai Tõstamaa pastorilt Gebhardtilt. Häälikulistest erijoontest kohtame siin selliseid, nagu lähhä 'lähen', vällä 'välja', küllüja 'külvaja', seäl moal, woata 'vasta', soatis, röomsad; lennud 'linnud', menna e. minna 'mina', metto 'mitu'; tämma, tädda 'teda', nämmad (tekstis on märkus, et e. hääldatavat kui ä), tõita 'täita', lõutud 'leitud', keik, kengi, wasta, ä 'ära', kin-di 'kinni' jt. Käänamise alal võib tähele panna vorme meo, seo 'minu, sinu' (harvemini mo, so), illatiive koggo 'kokku', kädde, jure 'juurde', translatiive poias 'pojaks', vi-hases, e-mitmuse vorme tühjest lestest, sõpprega, hoorega, omastavat koo 'kodu' (koo liggi) jt. Briti allakriipsutamist väärrib essiivi esinemine lausea ... et ta tädda terven kädde soan 'et ta teda tervena kätte saanud'. Verbi

vormistikuat äratavad tähelepanu nud-kesksõnad hukkan, tein 'teinud', annd e. an 'andnud', tapn, läin, pan 'pannud', ainsuse 1. pööre (ma) tahha, olle, tingiv kõneviis (ma) olles, peas 'peaks', kse-olevik hüdase 'hüütakse', 3. pöördede vormid on e. ond (Sest se mo poeg olli surn, ja on ellawaa soan jälle ja tämä olli ä kaddun, ja ond jälle lõutud). Lausestus on põhiliselt säilinud kirikukeelepärasena, kuid tähelepanu on juhitud sellele, et kongruents puudub kordadel, nagu ühhe innimessel, kahhe poiale.

Üks küllüja läks wallä seemet küllöma 'külvama' ja se sündüs, kui ta küllüs, saddi 'sadas, langes' (nicht kukkus) mugga 'osa, mõni' tee-eäre mahha ja need lennud, mis taewa al, seid aedda ä. Agga mugga saddi kaljomoa peäle, kuasa polle paillo 'palju' mulda, ja tousis pea ülles, sepärrast et tämal ep olle juurt oln, siis kuivis ta öiete ä 'ära'. Ja muist saddi uhhakatte segga 'sekka', ja uhhakad kassusid 'kasvasid' jälle ülles, ja lämatasid sedda ä, ja ta ei anna wilja. Ja muist saddi hea moa peäle, ja kui ta tousis, kandia tämä kolmekümne wõrra, ja monni jälle kuie 'kuue' kümne wõrra ja monni jälle saa 'saja' wõrra.

Nagu eelnenud ülevaatest selgub, ei olnud Roaenplānteri saak kuigi suur. Tema poolt rakendatud materjali kogumise meetod näis olevat küll lihtne, kuid see ei võimaldanud küllaldaselt murdejoonte esiletoomist. Peamine raskus oli aga kaastöölistes. Kõik materjalide saatjad on olnud piiblitekstides tugevasti kinni. See avaldub nii tolleaegse kirikukeele lauseatuse säilitamises kui ka selles, et sagedasti püüti tõlkida sõnasõnalt, säilitades isegi piibli salminumbrid murdepärasest tekstis. Et enamik tekstide kirjapanijaist olid pastoritest sõltuvad ja tarvitasid harjumuspäraselt kirikukeelt, siis ei julgenud või ei suutnud nad teksti vabalt tõlkida kohalikku murrakusse. Näib, et ka kõik pastorid ei ole täiel määral mõistnud Rosenplānteri üleskutse tuuma. Sellepärast oligi tulemuseks see, et kui nõuti teksti tõlkimist mõnesse kirjakeelele lähedasse murrakusse, siis sel puhul kohalikke murdejooni üldse ei

nähtud. Ainult siis, kui murrak erines kirjakeelest rohkesti, saavutati teksti tõlkimisel paremaid tulemusi.

Eesti murrete ajaloo uurimisel on suureks takistuseks asjaolu, et meil on suhteliselt vähe materjale murdekeele esinemuse kohta varasematel sajanditel. Lisaks Rosenplänteri poolt "Beiträgedes" avaldatud ainekule⁴ on kõnesolev esimene "murdetekstide kogu" siiski hinnatavaks katseks eesti murdeid uurida ja väärrib sellisena tähelepanu.

---

⁴Vt. näit. O. W. Masingu tekat Kodaverest, Beitr. XII, 1882, lk. 161.

4. A. Saareste eesti murrete uurijana

A n d r u s S a a r e s t e nimi on kõige tihedamalt seotud eesti murrete uurimisega. On ju tema mitte ainult kõige viljakamaid eesti murrete uurijaid, vaid ühtlasi tänapäevase eesti murdeuurimise rajajaid.

Eesti murdematerjalide kogumist ja läbitöötamist alustas ta juba Helsingi ülikoolis õppimise ajal, olles selleks saanud soomepoolset virgutust. 1916. a. suvel kogus ta Eesti Kirjanduse Seltsi ülesandel ligi poolteise kuu jooksul murdeainestikku Läänemaaalt, jälgides lähemalt omapärast Vigala murrakut.¹ Oma töö tulemusena koostas ta ülevaate murrakust, mis ilmus 1917. a. pealkirja all "Vigala murdepeajooned" ("Eesti Kirjanduse" lisana). Selles töös annab ta häälikuloolise kirjelduse Vigala murrakust, kusjuures ta ei piirdu Vigala ainestikuga, vaid kõrvutab seda ühelt poolt teiste Läänemaa ja Põhja-Pärnumaa kihelkondade esinemusega, teiselt poolt aga vanemas kirjakeeles leiduvate murdesugemetega. Juba siin avaldub tema uurijalik lähene-misviis vaadeldavale ainestikule.

Järgnevatel aastatel jätkas A. Saareste suviti murdematerjalide kogumist. Ta huviobjektiks muutus nüüd eriti eesti murrete sõnavara. Ühtlasi juhtis ta Eesti Kirjanduse Seltsi tähelepanu vajadusele võimalikult kiiresti murdesõnu koguda.² Ajavahemikul 1916 - 1920 käis ta oma murdeuurimismatkadel läbi peaaegu kogu eesti keeleala. Valimiku põhjaeesti murdeist kogutud sõnadest, mis võiksid tulla tarvitusele ka kirjakeeles, avaldas ta 1921. a. eri raama-

---

¹Veski J. V. Eesti Kirjanduse Seltsi tegevus 1916. a. - Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat IX (1916). Tartu, 1917, lk. 59.

² Sealsamas, lk. 44.

tuna pealkirja all "Murdesõnad Põhja-Eestist". Rida siin toodud murdesõnu, näit. hämune, hubane, igerik, iidne, juube, kümblema, lükkima, peibutama, kagu, kirre, lell, laik jne. ongi kirjakeeles saanud üldiselt tuttavaks.

Kui 1920. kevadel loodi ülikooli juures Emakeele Selts, siis hakkas tolleaegne üliõpilane Albert Saaberk (hilisema nimega Andrus Saareste) seltsis agaralt murdeuurimisküsimusi käsitlema. Juba Emakeele Seltsi teisel koosolekul 23. aprillil 1920 esines ta ettekandega "Murrete uurimisest", milles ta peab eesti murrete põhjalikumalt uurimist seltsi üheks peaülesandeks ja tutvustab koosolijsaid keelegeograafilise uurimismeetodiga, soovitudes seda rakendada ka eesti murrete uurimisel.³ Sama aasta sügisel kõneles ta seltsis oma suvisest kolm ja pool kuud kestnud uurimisreisist, pestudes pikemalt Kihnu murrakul ja selle saare elanike rahvaluulel.⁴ Samal ajal hakkas ta Emakeele Seltsi nimel ajakirjanduses avaldama üleskutseid, et saada andmeid haruldasmate sõnade esinemuse kohta rahvakeeles.

1921. a. siirdus murdeuurimistöö vaatava kokkuleppe alusel Eesti Kirjanduse Seltsilt täiel määral Emakeele Seltsile ja aelle töö ettevalmistamine, suunamine ning juhtimine usaldati ääja ülikooli lõpetanud mag. A. Saaretele, kellel oli kõige enam isiklikke murdeuurimistöö kogemusi ja kes tundis ka vastavat tööd Soomes. Tegelikult alustati süstemaatilist murdekogumist A. Saarete juhtimisel üliõpilaste kaasabil alles 1922. aastal. Töö pidi kulgema neljas suunaa: 1) murdesõnavara kogumine Wiedemanni sõnaraamatu järgi 30 kihelkonnast, 2) häälikuloolise ülevaate koostamine igast kihelkonnast, 3) murdetekstide kirjapanek ja 4) kohanimede süsteemikindel kogumine võimalikult kõikidest kihelkondadest. Kogu materjali korjami-

³ Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat I (1920). Tartu, 1921, lk. 6.

⁴ Sealsamas, lk. 11.

ne kavatsesi 10 aasta jooksul lõpule viia.⁵ Tõõ põhiülesandeks seati suure "Eesti murdesõnaraamatu" ehk hilisema nimetusega "Eesti rahvakeele-sõnaraamatu" koostamine.

Et murdekogumistõõd juba algusest peale kindlatele ja ühtlastele alustele rajada, selleks koostas Saareste vastava juhendi "Kuidas murdesõnaraamatu koguda"⁶, milles selgitatakse tõõ eesmäärke, antakse üldisi näpunäiteid kogumistõõ kohta ja tõõstatatakse eriti esile sobiva keelejuhi valiku tähtsus. Üksikasjalikumalt peatatakse siin sõnaraamatu kogumisel, kusjuures vaadeldakse nii küsitlemist Wiedemanni sõnaraamatu järgi kui ka vastavate mõistepiirkondade kaupa. Juhendia, samuti ka üliõpilaste-murdekogujate instrueerimisel rõhutas Saareste eelkõige kogutava materjali usaldatavust ja kirjapanekute teaduslikku täpsust. Murdekogujailt nõuti foneetilise transkriptsiooni tundmist, vastavale paikkonnale tüüpiliste murraku erijoonte üksikasjalikumalt jälgimist, teravat kõrva ja taipu murrakule iseloomulike nähtuste märkamiseks ja üleskirjutamiseks. Neid jooni on testavasti rõhutatud ka kõigis hilisemates murdesõnaraamatu kogumise juhendia.

Murdekogumise kohad ja iga üliõpilase-stipendiaadi konkreetseid ülesanded määras kogumistõõ juht Saareste. Samuti kontrollis ta kogutud materjali, märkis tõõde puudused, hindas tõõd nende väärtuse järgi ja esitas Emakeele Seltsile iga aasta koondaruande tehtud tõõst.⁷ Et tõõ pidevalt laienes ja kogutud murdematerjali hulk järjest kasvas, tegi Saareste 1926. a. kevadel ettepaneku luua tõõ huvides Emakeele Seltsi juurde vastav murdetoimkond. Toimkond loodi ja selle juhatajaks valiti senine tõõ juhitiija ja korraldaja prof. A. Saareste.⁸

⁵ Saareste A. Murdesõnaraamatu kogumine 1922. 1. Aruanne ja väljasaated. EK 1922, lk.151-156.

⁶ Sealsamas, lk. 53-57.

⁷ Vrd. murdekogumise aruandeid EK 1922, lk. 151; EK 1924, lk. 60; EK 1925, lk. 82; EK 1926, lk.83 ja EK 1927, lk.50.

⁸ Erakorraline peakoosolek 25. IV 1926. - EK 1926, lk. 97.

Tehes 1927. a. kokkuvõtet senisest viieaastasest murdekogumistööst võis Saareste märkida, et töö on kulgenud edukalt ja kogutud on üle 200 tuhande sedeli sõnavara, seega ligi 66% kavatsatud tööst. Järgnevatel aastatel jätkus töö prof. A. Saareste juhtimisel, muutudes kord-korralt tihedamaks ja põhjalikumaks. Nii hakati 30-ndates aastates enam tähelepanu pöörama vananenud ja haruldastele murdesõnadele. Nende küsitlemiseks koostati lisaõnastikke, kuhu koondati vähe tuntud murdesõnu, et täiendava küsitluse teel saada nende kohta rahvasuust lisaandmeid.⁹ Teiselt poolt asendati nüüd senine küsitlemine Wiedemanni sõnaraamatu alusel suurel määral sõnavara küsitlemisega mõistelistele piirkondade järgi, kusjuures küsitlusvahenditena kasutati Saareste pooleli oleva mõistelise sõnaraamatu aineklikku. Oma materjalide põhjal koostas Saareste rea küsitluskavu põllunduse, merenduse, laevanduse, metsanduse, mesinduse, tootluse jt. aladelt, mis võimaldasid hoopis põhjalikumalt haruldast sõnavara koguda.

Murdetoimkonna juhatajana jälgis Saareste pidevalt töö tulemusi, märkis puudusi, hankis võimalusi töö edasiviimiseks, valis uurijate kaadrit ja ergutas murdekogujaid, selgitas töö perspektiive ja fikseeris selle suundi. Nii tegi ta seda reas ettekannetes ja kirjutistes, näiteks artiklileis "Kümme aastat eesti murrete süstemaatselt kogumist" (EK 1932, lk. 164), "Tähelepanuks murdeuurijaile"

---

⁹Kask, A. ja Saareste A. Lisaõnastik sõnavara küsitlemiseks eesti murretest, Tartu, 1930; Saareste A. ja Tomson R. Lisaõnastiku esimene jätk, Tartu, 1931; Lisaõnastiku teine jätk, Tartu, 1932; Lisaõnastiku kolmas jätk, Tartu, 1933; Saareste A. ja Tanning S. Lisaõnastiku neljas jätk, Tartu, 1935; Lisaõnastiku viies jätk, Tartu, 1937; Saareste A. Lisaõnastiku kuues jätk, Tartu, 1938 (kõik paljundusbüroo "Velox" paljundatud).

(EK 1937, lk. 92), murdekogumistöö aruannetes jm.

Besti murdeuurimist käsitles ta ka mitmetes välisväljaannetes ilmunud kirjutistes, nagu artiklites "Dialektoloogilise materjali kogud Bestis", ¹⁰ "Besti murdematerjalide korjamise lõpuleviimine ja kogude avaldamise küsimus" ¹¹ jt.

1940. aastaks oli jõutud Saareste juhtimisel koguda üle 720 000 sedeli mitmesugust sõnavaralist materjali, mis on põhiosaks ja aluseks tänapäevastele murdekogudele. Nüüd oli kogumistöö meil jõudnud niikaugemale, et võidi juba asuda materjalide läbitöötamisele ja avaldamisele. Selgitamaks, kuivõrd senised kogud võimaldavad sõnaraamatu koostamist, avaldas Saareste kirjutise "Mida pakuvad meile AES-i murdekogud" (EK 1939, lk. 105), milles ta esitas sõnaartikli tänapäeval haruldaseks muutunud sugulusnime nadu kohta. Sellega oli nüüd juba konkreetsemalt päevakorrale tõstatatud suure rahvakeele-sõnaraamatu koostamistöö.

A. Saareste ei olnud aga ainult murdeuurimise organiseerija ja suunaja, vaid ka aktiivne materjali koguja ja uurija. Igal suvel käis ta maal ringi, täiendades oma kogusid vajalike materjalidega. Näidetena kogutud murdeainestikust on ta avaldanud rahvapäraseid tekste Alutagusest (EKirj. 1921, lk. 250), Hiust (EKirj. 1921, lk. 297), Mikklist (EK 1922, lk. 45, 67), Tartu-Maarjast (EK 1924, lk. 157 ja EK 1926, lk. 125) ja Muhust (EK 1926, lk. 121). Põhiliselt aga kasutas ta kogutud materjali oma uurimustes.

A. Saareste kui eesti murrete uurija tegevus arenes peamiselt kahes suunas: ühelt poolt jälgis ta murdenähtuste geograafilist levikut ning eesti murrete ja murrakute

---

¹⁰ Saareste A. Le recueil des matériaux dialectologiques en Estonie. - Nyelvtudományi közlemények, L., 1936.

¹¹ Saareste A. Viron murreseinesten keruun päätökseen saattaminen ja kokoelminen julkaisemiskysymys. - Virittäjä, 1939, nr. 3.

rühmitumist, teiselt poolt uuris ta eesti murrete sõnava-
ra, selle levikut ja päritolu.

Keelegeograafilise meetodi tarvituselevõtt Lääne-Eu-
roopas õhutas Saarestet seda ka eesti murrete uurimisel
kasutama. Ta rakendas seda edukalt oma doktoridissertat-
sioonis, eriti aga hiljem eesti murdeatlaste koostamisel.
Esimeseks põhiküsimuseks, mis eesti murrete uurimisel tek-
kib, on eesti murrete rühmitamise probleem. Seni olid ees-
ti keele uurijad murdeid sagedasti rühmitanud subjektiiv-
sete muljete põhjal. Nüüd avanes võimalus kogutud mater-
jali varal teha juba kindlamaid järeldusi eesti murrete
rühmitamise ja piiride kohta. Seda tegigi Saareste oma
kirjutises "Eesti keeleala murdelisest liigendusest" (EK
1932, lk. 17), kus ta andis ülevaate senistest murrete
rühmitamise katsetest ja püüdis häälikuliste, morfoloogi-
liste ja leksikaalsete erijoonte leviku üksikasjaliku ana-
lüüsi varal selgitada põhilisi murdeid ja murderühmi. Ta
eristab siin kõigepealt põhja- ja lõunaeesi peamurde,
kusjuures põhjaeesi murdeala jaguneb rannikumurdeks,
saarte, lääne-, põhjaeesi keskmurdeks ning siirdemurraku-
teks Põhja-Viljandimaal ja vajjapäraseks murdeks Peipsi
rannikualal, lõunaeesi peamurre aga jaguneb mulgi, Tartu
ja Võru murdeks. Esitatud murrete rühmitus on üldjoontes
kehtima jäänud kuni tänapäevani. Sama murrete rühmituse
esitas ta ka oma saksakeelses töös "Die estnische Sprache"
(Tartu 1932) ja veidi täpsustatult "Eesti entsüklopeedias"
(artiklis "Eesti murded" 1935). Hiljem on Saareste küll
tunduvalt revideerinud oma endisi seisukohti, loobudes
näiteks Tartu ja Võru murde eristamisest ja liites lää-
nemurde edelaosi saarte murdega, kuid põhiline murrete
rühmitus on säilinud. ¹²

---

¹² Saareste A. L'estonien littéraire et les dialectes. -
Orbis, 1953, II, 2, p. 322. Vrd. ka põhja- ja lõunaeesi
murdepiiri käsitlest "Virittäjä" 1952, lk. 296-298
ja saarte ning läänemurde piiri fikseerimist teoses
"Länai-Viron sanaston suhteesta suomen kieleen". - Suo-
mi, 106, Helsinki, 1953, s. 3.

Eesti murrete rühmitamise ja murdepiiride fikseerimisega on tihedas seoses eesti murdeatlase koostamise küsimus. Mõte asuda eesti murdeatlase koostamisele tekkis Saarestel prantsuse vastavate tööde eeskujul juba Helsingi päevil, kuid konkreetselt hakkas ta selleks materjali koguma 1921. a. ühenduses oma doktoritööga. Küpseks sai see mõte 1929. a., mil Saareste esines Emakeele Seltsis sellekohase ettekandega, soovitades eesti murdeainestiku publitseerimiseks kasutada murdeatlast.¹³ Lähemalt käsitles ta seda küsimust järgmisel aastal Helsingis väljaantud brošüüria murdeatlase avaldamise kavatsusest, kus ta ühtlasi esitas mõned proovikaardid.¹⁴ Tegelikku murdeatlase avaldamiseni jõudis ta aga alles 1938. a., mil ilmus tema sulest suurekaustaline "Eesti murdeatlase" I vihik, mis sisaldab 28 kaarti häälikuliste, morfoloogiliste, süntaktiliste, leksikaalsete ja fraseoloogiliste nähtuste kohta. Sellele järgnes 1941. a. II samalaadne vihik 38 kaardiga, nii et kokku jõuti selles väljaandes avaldada 66 kaarti.

Murdeatlase koostamine oli suur ja vaevarikas töö, sest nagu autor I vihiku saatesõnas märgib, oli murdekaardi koostamiseks vaja küsitleda kohapeal andmeid 500 punktist 800 üksikküsimuse kohta. Selleks oli autor isiklikult paari aastakümne jooksul kogunud teateid enam kui 300 punktist, kasutades selle kõrval umbes 200 punkti puhul oma kaastööliste, peamiselt üliõpilaste-murdekogujate abi. Seejuures peeti pidevalt silmas kõige vanema põlvkonna keelepruuki. Murdeatlase II vihiku kaanetehtedel annab autor ühtlasi ülevaate kogu kavataetava töö ulatusest ja laadist. Siit selgub, et on kavatsus välja anda veel 3 vihikut 241 murdekaardiga, seega kogu murdeatlas koosneks 7 vihikust 307 kaardiga.

Kogu see suur töö katkes aga II maailmasõja tõttu, mille keerises A. Saareste emigreeris Rootsi, kus ta püüdis

¹³ Vrd. Emakeele Seltsi koosolekuteateid. EK 1929, lk. 124.

¹⁴ Saareste A. Viron kielikartaaton julkaisemisaikeesta. - Vähäsiä kirjelmäi', LXVIII, Helsinki, 1930.

jätkata murdematerjalide publitseerimist, avaldades 1955. aastal Uppsalas "Väikese eesti murdeatlase", mis sisaldab 20 varem valminud suurt tsitaatkaarti ja 105 väikest leppemärkidega koondkaarti, võimaldades sellega saada ülevaadet murdenähtustest. Kokku avaldab Saareste seega murdeatlaste näol 191 kaarti kõige silmatorkavamate eesti murrete erinevuste kohta. Tegelikult on aga Saareste murdekaarte avaldanud palju rohkem, sest oma uurimused, milles ta valgustab keeleliste nähtuste murdelist tausta, on ta tavaliselt varustanud vastavate murdekaartidega. Nii on näiteks ta töös "Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes" (1924) toodud 60 kaarti selle kohta, missugusel alal esineb üks või teine murdesõna, töös "Piibli keel ja rahvakeel" (EK 1939, lk. 174) on antud 63 väikest ülevaatekaarti murdeliste nähtuste esinemusest. Kaartidega on samuti varustatud kirjutised, nagu "Tulihänna nimetustest" (EKirj. 1935, lk. 67), "Ainsuse illatiiv kolmesilbilistel tüvedel" (EK 1940, lk. 212) jt. Eriti tuleks esile tõsta keelegeograafilise meetodi rakendamise seisukohalt huvitavat Soomes ilmunud artiklit "Keelemuutuste levimise ja levimispiiride iseloomust Eestis"¹⁵, milles ta rohkete murdekaartide varal näitab, et üksikute häälikuliste või morfoloogiliste nähtuste piirid ei satu kaugeltki alati kokku, vaid on eri sõnades eri ulatusega (näit. võeras esineb hoopis laiemal alal kui rõem. merde laiemalt kui lunde jne.).

Murdenähtuste valdkonnas huvitasid Saarestet eriti sõnavaraküsimused. Oli ju üks tema esimesi töid "Murdesõnad Põhja-Eestist", millele järgnes doktoritööna esitatud põhjalikum uurimus "Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes". Kasutades keelegeograafilist meetodit on autor selles töös mitte ainult näidanud, missugustel murdealadel esineb ühe või teise eseme, olendi, nähtuse, omaduse või tegevuse märkimiseks üks või teine sünonüümne

¹⁵ Saareste A. Kielen muutosten leviämisen ja leviämia-
rajonen luonteeata Virossa. - Virittäjä, 1955, a.18.

sõna (näit. pärn~niinepuu ~ lõhmus ~ pähn, märg~lige ~ hämm. kallama~valama jae.), vaid ühtlasi selgitanud vastava sõna päritolu ja püüdnud näidata, missugused psühholoogilised, ajaloolised vm. tegurid on põhjustanud teatava sõna tarvitamise. Töös antakse seega eesti keele leksikaalsete vahekordade kujunemise ajalugu. Esitatud töö on mitte ainult esimeseks keelegeograafiliseks, vaid ka esimeseks ulatuslikumaks etümoloogiliseks uurimuseks eesti murrete sõnavara alal.

Eesti sõnavara, selle murdelist esinemust, päritolu ja suhteid teiste keeltega on Saareste käsitlenud mitmetes hilisemateski kirjutistes. Näiteks jälgib ta lähemalt lääne-eesti sõnavara suhteid soome keelega¹⁶, vaatleb võrrsõnade esinemust eesti murdeis¹⁷ jne. Küllaltki rohket tähelepanu on Saareste pööranud rahvakeelele ka oma töös "Kaunis emakeel" (Lund 1952, II osa 1959), kus jälgitakse nii sõnavara päritolu ja arenemist kui ka selle eri liike, samuti murdelise sõnavara tarvitamist ilukirjanduses.

Kõige silmapaistvamaks ja ulatuslikumaks tööks, mis sisaldab rohkesti meie murdesõnavara, on Saareste viimane teos "Eesti keele mõisteline sõnaraamat". Kavatsus koostada sõnaraamat, kus sõnad ei oleks järjestatud tähestikuliselt, vaid vastavalt nende tähendusele, tekkis Saarestel juba tema ülikoolipäevil Helsingis. Tartus töötades jätkas ta pidevalt nii murdesõnade kui ka kirjakeele sõnavara kogumist ja rühmitamist vastavalt mõistelistele piirkondadele. Nii kujunesid tal juba 1930-ndatel aastatel vastavad sõnaloendid. Selle töö juurde sai ta püsivalt asuda aga alles 1940-ndatel aastatel.

Oma sõnaraamatusse püüdis Saareste koondada võimalust mõõda kõik olulisema eesti keeles tarvitatavast sõnavarast

---

¹⁶Saareste A. Länsi-Viron sanaston suhteesta suomen kieleen. - Suomi, 106 : 3, Helsinki, 1953.

¹⁷Saareste A. Le traitement des allophones dans les emprunts modernes en estonien. - Orbis, VI, 2, 1957, p. 453.

ja fraseoloogiast, eriti silmas pidades rahvakeelt. Selleks töötas ta läbi Wiedemanni sõnaraamatu, märkis välja Emakeele Seltsi murdekogudest, samuti ka meie etnograafilistest ja rahvaluulekogudest murdesõnu, rahvakeelseid väljendeid, kõnekäände ja vanasõnu, kogus ise ja oma korrespondentide kaudu pidevalt täiendavat materjali rahvasuust. Materjalide kogumist jätkas ta ka emigratsioonnipõlves, saades selleks kodumaaltki rohkesti lisaandmeid. Näiteks sai ta viimase aastakümne jooksul meie Keele ja Kirjanduse Instituudilt vastuseid ligi 4000 üksikküsimusele eesti murrete sõnavara kohta. Rahvakeele kõrväljälgis ta aga ka kirjakeelt, registreerides nii varasema kui hilisema kirjakeele sõnavara ühes lausenäidetega, kaasa arvatud ka Joh. Aaviku poolt loodud kunstlikud sõnad ja enam tarvitatavad tuletuslikud oskussõnad.¹⁸ Hilisemat nõukogude ajajärgul tarvitusele tulnud sõnavara on siin puudutatud aga ainult riivamisi. Hinnatav on see sõnaraamat ikkagi eelkõige seetõttu, et siin on esitatud rohkesti meie murrete varasemat sõnavara ühes oma sünonüümidega, võimalikult paljude vastava mõistepiirkonnaga seoses olevate rahvapäraste tarvitusviiside ja kõnekäändudega. Nii on näiteks kinda puhul toodud rahvapäraste kindaliikide (kätised, käpikud, vatukad, tsäbuskid, viklid jt.) ja kindaosade (vits, raik, ranne, sõltused) nimetused, külalise puhul mitmesugused külalise sünonüümid ja külalisega seoses olevad vanasõnad jne.

Kogu see suur sõnaraamat oli kavatsatud avaldada neljaköitelisena, igas köites 6 vihikut, kokku umbes 5300 lehekülge. Sõnaraamatust jõudis enne autori surma ilmuda kolm köidet (I - 1958, II - 1959, III - 1962). Neljandast köitest suudeti välja anda neli vihikut, kusjuures viimane vihik sisaldab sõnastiku lõpuosa ja täiendused kogu sõna-

¹⁸Vrd. Saareste A. Besti keele mõisteline sõnaraamat I. Stockholm, 1958. Sissejuhatus. Andmed KKI poolt saadetud materjalide kohta on saanud M. Mustalt.

raamatule. Kokku ilmus sõnaraamatut 22 vihikut 4930 vee-
ru ulatuses. Ilmumata jäid kaks vihikut, mis pidid si-
saldama sõnaraamatu kasutamiseks vajalikud indeksid ja
lõppsoona. Et see sõnaraamat, milles on jäädvustatud ees-
ti rahvakeele rikkused, on väärtuslikuks allikaks eesti
keele tarvitajale, vähemalt seni, kuni pole jõudnud ilmu-
da Keele ja Kirjanduse Instituudis koostatav suur "Ees-
ti murrete sõnaraamat", tuleb seda tööd eriti hinnata.

Ei ole kahtlust, et Saareste mitmekülgselt keele-
lisest tegevusest just tema töö eesti murrete uurimise
ja murdematerjalide avaldamise alalt väärrib kõige suu-
remat tunnustust.¹⁹ Tuleb ainult kahetseda, et Saareste
seda tööd ei jatkanud kodumaal, kus see oleks olnud pal-
ju viljakam, vaid püüdis seda teha emigratsiooni raske-
tes tingimustes.

---

¹⁹Täienduseks olgu märgitud, et sõnaraamatu kasutamise
hõlbustamiseks on Soome-Ugri Instituut Uppsalas välja
andnud Andrus Saareste Eesti keele mõistelise sõnaraa-
matu indeksi.

II. EESTI KIRJAKEELE MURDELISE TAUSTA KUJUNEMISEST

1. Sissejuhatavat

Tänapäeva keeleteaduse üheks põhiliseks ülesandeks on kirjakeelte kujunemise lähem selgitamine. Nagu teada, tekitab kirjakeeled teatava territoriaalse murde baasil. Et igal murdel on rida erijooni grammatilises struktuuris ja sõnavaras, siis kujunevad teatavad murded rahvaste kujunemise protsessis rahvuskeelteks ja tõrjuvad kõrvale teised selle keele murded, sulatades need pikapeale enesesse. See rahvuskeelte kujunemise protsess võib toimuda mitmeti, sõltuvalt ajaloolis-ühiskondlikest tingimustest. Väga sagedane on nähtus, et määravaks rahvuskeele kujunemisel saab murre, mida kõneldakse maa majanduslikus ning kultuurilises keskses ja selle lähemas ümbruses. Nii on näiteks Eestia Tallinna ja selle ümbruse keel etendanud õige kaaluvat osa rahvusliku kirjakeele kujunemisel. Oli ju veel enne rahvuskeele kujunemist nn. Tallinna murre (s. o. põhjääesti keskmurre) saanud põhjääesti murdeid ühendavaks rahvakeeleks. Seoses rahvuse kujunemisega mõõdunud sajandil laienes selle tarvituspriirkond veelgi. Nüüd tungis see Tallinna murre ka Lõuna-Eesti alale ja tuli kogu eesti keelealal rahvuskeelena tarvitusele. Kui aga ühiskondlik-majanduslike või ajalooliste tingimuste tõttu veel mõõdunud sajandi algulgi Lõuna-Eesti ala oleks kuidagi isoleeritud olnud Põhja-Eestist, siis ei oleks kujunenud seesuguses ulatuses rahvakeelt, vaid lõunaäästi murrete alal oleks Tartu murde baasil võinud kujuneda omaette iseseisev keel.

Kuigi kirjakeel, ja seda ka rahvuslik kirjakeel, kujuneb ühe murde baasil, ei tähenda see, et kirjakeel sisaldaks ainult ühe murde jooni. Keel suhtlemisvahendina

rikastub pidevalt, ammutades endasse uusi elemente ka teiselt murdealadelt. Need teistelt murdealadelt pärinevad sugemed võivad olla kõigepealt leksikaalset laadi, kuid peale leksikaalsete erinevuste on teistest murretest sagedasti tunginud kirjakeelde ka üksikuid morfoloogilisi või süntaktilisi, aga samuti ka foneetilisi erijooni. Kõikide nende tungimine keelde on tingitud väga mitmesugustest teguritest. Nii on oluline osa kirjanduse keel; eri päritoluga juhtivate autorite mõju kirjakeelele on küllaltki silmatorkav. Samuti on olulist osa etendanud ka keeletehnik, eriti kui nad on soovitanud kirjakeeles tarvitusele võtta vorme, millel on küllaltki lai murdeline taust ja mis mõneti on olnud otstarbekad keelelise väljenduse täpsustamise seisukohalt. Määrava tähtsusega on võinud olla ka mõne väljaande, põhilise teose või ajakirja keel murdesugemete kirjakeelde toomisel. Isegi mõne keelelise organisatsiooni vastavate otsuste alusel võivad tulla keelde uued nähtused.

Kõiki neid mitmesuguseid tegureid arvestades selgub, et ei ole kaugeltki lihtne ülesanne jälgida ühe või teise kirjakeele murdelise tausta küsimust kõigis detailides, seda enam, et kirjakeel ei kajasta selle baasiks olevat murret tänapäevasel, vaid varasemal kujul (vrd. näit. vokaalide hilist diftongistumist põhjaseesti keskmurde alal juhtudel, nagu maa ~ moa, võõras ~ võeras, töömees ~ tüümies jne.)

On sellepärast loomulik, et ka eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemise vaatlusel tuleb esiteks jälgida mõnel määral põhjaseesti kirjakeele arenemist ja märkida, missuguseid murdesugemeid tõi üks või teine autor kirjakeelde ja missugused jooned on säilinud põhjaseesti kirjakeeles juba selle arenemise varasematest etappidest alates. Ajaloolise vaatlusviisi kõrval tuleb aga ühtlasi silmas pidada, missugune on ühe või teise häälikulise, morfoloogilise, süntaktilise või leksikaalse joone esinemisala eesti murdes, missugune on ühe või teise keele erijoone murdeline taust.

2. Koelli katekismuse murdelisest taustast

Esimeseks osaliselt säilinud eestikeelseks raamatuks on 1535. a. ilmunud Koelli katekismus. Et selle katekismuse keel XVI sajandi eesti kirjakeelt kajastab, siis on küllalt oluline jälgida selle murdelist tausta. Teatavasti ongi selle teose keele murdelise päritolu küsimus olnud vaieldavaks probleemiks juba selle teose avastamisest alates. Nimelt on mõned autorid (A. Saareste) pidanud seda teost idapoolsetele murrakutele toetuvaks¹, teised aga on siin leidnud just läänelisi jooni (J. Mägiaste)². Nii on rannikumurde vormidest esile tõstetud selliseid nagu tegkep 'teeb', tehnut 'teinud', allaspette 'alaspidi', eddespette 'edaspidi', ouwespette 'õuespidi', s. o. välispidi' (vrd. Vai, Jõh takurpitte), ella satack 'ära saada' (Lüg älä); muysteth 'mõistetud', mennut 'läinud', (vrd. Lüg menD, muistan), läänepoolsetele murretele omasteist sõnadest aga kuth 'kui', meddy 'meie', seyswat (3. p.), nynck 'ning', eb 'ei', leha 'liha', üchtkyt 'ühtki' jt. Peale murdeliste erijoonete äratavad teksti juures meie tähelepanu ka sellised vormid, mis on püsinud kuni tänapäeva kirjakeeleni. Sel-listest nähtustest võib märkida

a) häälikulisel alal:

- 1) pika vokaali säilimist, näit. maapeel 'maa peal', needma, poles 'pooles', podu 'poodud', surest 'suurest', aga samuti kaes 'kaas', mued 'muud', möeda 'mööda', arvatavasti ka: nüed, nüedt 'nüüd', võib olla ka röem 'rõõm';
- 2) astmevahelduse esinemist, näit:
and/ada/ : anna, piddat : peam ~ piddeme, tahap :
tachtis, teep ~ tegkep : tegekeme 'tegekema';

¹ Saareste A. Wanradt-Koelli katekismuse keelest. - Eesti Keel, 1930, lk. 73-96.

² Mägiaste J. Vanim eestikeelne trükiteos aastast 1535. - Eesti Kirjandus, 1930, lk. 484-490.

3) h esinemist sõna algul:

haykus 'haigus', hawd 'haud', heddas 'hädas',
heesty 'hästi', hõe 'hea', kuid ka hencse.

- b) Morfoloogilisel alal võib märkida rea vormielementide esinemist, näit partitiiv sedda, mued 'muud', adessiiv ayal, Jumalal, meyl, allatiiv meyle, ablatiiv pereld 'päralt', inessiiv ylmas, sees~siddes, elatiiv meyst, omast-henest, õnsast, translatiiv andex, oykex, infinitiivid maxma, needma; kannatada, yeda 'jääda', pluurali 1. pööre yeme 'jääme', tegekeme 'teeme', imperfekti 3. pööre tachtis, murdis, oly, konditsionaal woix.

Tänapäevase kirjakeelega sarnaste vormide kõrval on terve rida selliseid, mis tolleaegses põhjaeesti murdes erinesid veel praegustest vormidest, näit.

genitiiv kurjan 'kurja', pörkw hawdan 'põrguhaua', is-san, pluurali nominatiiv sannath 'sõnad', lepputevet 'lepitajad', pluurali genitiiv pattuden, 2. pööre yütlet 'ütled', 3. pööre yatup, pluurali 3. pööre seyswat 'seisavad', uskwat 'usuvad', nud-kesksõna kannatanut, astnut, tud-kesksõna antuth jne.

Mis puutub Koelli poolt tarvitatud keelesse, siis saab eri murrete joonte esinemist siin seletada sellega, et Tallinnasse kui Põhja-Eesti ala keskusesse oli tulnud elanikke väga mitmelt murdealalt ja siin kujunes mingi ebaühtlane keelepruuk, mis sisaldas nii lääne- kui idapoolseid jooni. Nähtus, et keskuseks olevates linnades tekitab omaette murrak, mis ei satu kokku täielikult ühegi olemasoleva murdega, on tuntud ka teistest keeltest. Võib arvata, et ka Tallinnas XVI sajandil kujunes murrete segunemise tulemusena keel, mis sisaldas küll suurel määral ühiseid põhjaeesti keele jooni, kuid milles leidis ka lääne- ja idapoolsete murrete sümptomeid. Teiselt poolt on tõenäoline, et juba Koelli ajal oli liikumas pastorite käsi-kirjalisi tekste, mis sisaldasid nende murrete jooni, kust oli pärit koguduse pastor, kes vastava teksti oli tõlkinud. Selliseid tekste võis tõlkimisel eeskujuna kasutada

ka Koell. Kahjuks on meil materjale XVI sajandi eesti kirjakeele kohta veel liiga vähe, et seletada kirjakeele varasemaid lähteid. Kuid olemasolevagi vigase ja puuduliku materjali põhjal võib väita, et põhjakeesti murrete üldised jooned, eriti need, mis on omased keskmurdele, on domineerinud selles tekstis.

3. Georg Mülleri jutluste keelest

On huvitav, et Koelli katekismuse keel mitmeski suhtes on lähedane XVII sajandi algul sama Pühavaimu koguduse õpetajana töötanud Georg Mülleri keeletarvitusele, kellelt on teatavasti säilinud 39 jutluse käsikirja. Kuigi Koelli katekismus, mis peatselt ära korjati, ega Mülleri jutlused, mis sel ajal trükki ei läinud ja ainult käsikirjas on säilinud, ei avaldanud mõju hilisema kirjakeele arenemisele, näitavad nad ometi, missugune oli tolleaegsete pastorate poolt tarvitatud eesti keel.

Mülleri jutluste tekstis kohtame samuti eelkõige idapoolsetele murretele, eriti kirde-eesti rannikumurdele omaseid jooni, näit.

taaspeiti 'tagaspidi', meñuth 'läinud', nächnut 'näinud', technut 'teinud', olkat 'olge' (vrd. K(oell) wothkat), erratappada 'ära tappa', kytada 'kiita', errapaestada 'ära päästa' (vrd. K lõwda-da 'leida'), koddakundasze 'kodakondse', Sana 'sõna' (vrd. K sana), (nad) ewat 'ei', (vrd. K meye emne wöy), sessare 'õe', waidt 'ainult' jne., kuid samuti kui Koelli katekismuses esineb siingi mõningaid hilisemale läänemurdele omaseid jooni, näit. eb 'ei', mittakit (vrd. K üchtkit), kirjutut, nymetud 'nimetatud' jne. Ometi on ka Mülleri jutluste tekstis domineerivad põhjakeesti jooned, mis iseloomustavad tänapäevastki kirjakeelt, olgu need siis häälikulisel või morfoloogilisel alal, näit.

- 1) pikad vokaalid esimeses silbis: maa peele, kaas, hee 'hea', seel 'seal', wode 'voodi',

Nayszpohlest 'naisest', suhre 'suure', dif-
tongid näivad esinevat sõnades röin~röym~
röihm (kuid siiski: röhm, wöra 'rõõm,
võõra'), samuti hüyde 'varade', nüith,
süy.

- 2) Ka sõnaalguline h esineb reeglipäraselt,
näit. haykedus 'haigus', hedda 'häda', Hob-
boset, haysu 'haisu', huckudanuth, hirmus
jne.
- 3) Astnevaheldusegi tarvitamises toetub Miller
keskmurdele, kuigi tal on sellest kõrvale-
põikeid, näit. Maust~Mao, Poick : Poyale,
piddada : peetuth, kuid ka piddab, toddest
~ toesti, siddes~ sees, hoydab, kurbat
ja rohkesti muid näiteid, millest selgub,
et Milleri üldine keeletundmine oli siiski
väga ebakindel.

Mis puutub morfoloogilistesse vormidesse, siis vasta-
vad ka need üldjoontes Koelli katekismuses esitatud joon-
tele, kuigi Milleril on ka erinevusi. Nii näiteks kohtame
Milleril rannamurdelist geminatsioonita illatiivi (abby
hüyab 'appi hüüab'), genitiivis puudub lõpp -n, oleviku
3. pöördes on lõpul tunnus -b (annab) jm. Üldiselt on
ilme, et Tallinna pastoritel on eesti kirjakeele alal
juba XVI sajandil mingi põhjaeesti keskmurde joontega
keeletarvituse traditsioon tekkinud. Et aga nii Koell kui
Miller eesti keelt vähe tunnevad ja väga rohkesti vigu
teevad, siis ei paku nende materjalid küllalt usaldatavat
pilti tolleaegsest rahvakeelest ja selle esinemisest kir-
jakeeles.

4. Heinrich Stahl ja tema järglaste keeletarvituaest

Kõige silmapaistvamaks XVII sajandi esimese poole keelemeheks oli H. Stahl, kes ei andnud välja mitte ainult rohkesti kirikuraamatuid, vaid kes tegi ühtlasi katse seda kirjakeelt ka oma grammatikas fikseerida.

Stahli töid iseloomustab keeleliselt samasugune murdeline ebaühtlus kui tema eelkäijate omi. Siingi on kõigepealt silmatorkavad idaeestilised jooned, mida oleks mõnel määral võimalik ehk seletada ka Stahlil töökohaga (1633 - 1638 Kadrinas, 1641 - 1657 Ingeris ja Alutaguses), kuigi põhiliselt Stahl oli Tallinna mees ja oma eesti keele tundmise võis õppida eelkõige siit. Idamurdelistest joontest leiame ka Stahlil näiteks selliseid jooni nagu tehnud 'teinud', reisaallune 'rehealune', ninda 'nõnda', seie 'siaa', üchtleise 'ühtlasi', kuldaset 'kuldset', veljaspitte 'välispidi', ennamb 'enam', laus 'lausus', allandatud, sauw 'kepp', morsia 'mõrsja', teps 'sugugi', ubbokalla 'linask', katsma 'vaatama', singulari partitiiv Jummala jt.

Teiselt poolt ei ole Stahlil aga vähe ka läänemurdelisi jooni, näit. hohme hohmickc 'homme hommiku', issi, öhel pöhal, mönigkad 'mõningad', usckma, rehckma 'rääkima', nahr 'naer', wärä 'värav', majal 'mujal', walck 'välk', parramb, meide ~ meite ~ medi, kussagi 'kuski', kut 'kui', puul 'mullikas, õhv', wassak 'pahem' jne. Osa siia kuuluvaid jooni nagu kut, ahtuke 'kitsuke' kohtame isegi saarte murde alal. Samuti nagu Mülleril leidub ka Stahlil mõningaid sõnu, mis esinevad praegu peamiselt lõuna-eesti murretes, näit. parahellis ~ parrahilles (ka Mülleril parahelles) 'praegu', nackama (ka Mülleril nackama) 'hakkama', perra 'järele', welli 'vend', rasse 'raske' jt.

Ühelt poolt võiks seda nähtust, mille sugemeid näib esinevat juba Koellilgi, selgitada omaaegse kirde-eesti

rannikumurdega, kus ühisjooni praeguste lõunaeesti murretega sel ajal võis olla tunduvalt rohkem kui praegu. Ühisjooni Jõhvi-Lüganuse piirkonnaga on lõunaeesti murdeil praegugi küllalt (näit. veli). Teiselt poolt on võimalik ka seletus, et nende käsikirjade hulgas, mida kasutasid Müller ja Stahl oma töös, oli ka selliseid käsikirju, mida olid redigeerinud lõunaeesti alal töötavad pastorid oma kihelkonna murde kohaselt.³ See seisukoht on siiski raskesti usutav, sest siis tekib kohe küsimus, miks siis ainult teatud sõnad on lõunaeesti-murdelistena säilitatud, teised aga mitte. Tõenäolisem on, et ka rannikumurdes olid tuntud vastavad sõnad. Hoolimata nende eri murdesugemete esinemisest Stahli keeles, tuleb siiski arvata, et tolleaegses Tallinnas kui põhjaeesti rahvakeele kujunemise kohas need erialade murdejooned olid tuttavad. Idaliste joonte esinemine on Tallinnas täiesti usutav, sest omal ajal on rannikumurre ulatunud tunduvalt kaugemale lõuna ja lääne poole kui praegu, seega võis Tallinnagi kuuluda rannikumurde piirkonda. Teiselt poolt on ilmselge, et läänepoolsete alade asukaidki leidis Tallinnas küllalt rohkesti. Seega on nende joonte kõige tõenäolisem selgitus siiski, et tolleaegses Tallinnas need vormid ja sõnad, mis esinevad meie varasemais eestikeelseis kirjapanekuis, olid üldiselt tuttavad, sest kujunes ju siin neist põhjaeesti eri elementidest üldise suhtlemisvahendina põhjaeesti rahvakeel. Et aga Stahli teostes põhjaeesti keskmurde taust siiski kõige lähem on, selgub nii tema grammatika kui ka tema teoste keele jälgimisel. Nii on näiteks tema grammatikas esitatud käändevormid hoolimata oma vigasusest põhjaeesti keeles tuntud, näit. Nom. pehw 'päev', otz 'ots'; Gen. pehwast, otzast; Dat. pehwäl, otzäl; Acc. pehwa, otza; Ablat. pehwast e. pehwalt, otzast e. otzalt; Plur. Nom. peh-

³Vrd. Saareste A. L'estonien litteraire et les dialectes. - Orbis, II, 2, 1953, p.326.

wat, otzat; Gen. pehwade, otzade ⁴ jne. Stahli suureks puuduseks on, et ta nii oma grammatikas kui teostes kipub teoretiseerima ja seetõttu esitab vorme, mida ei leidu üheski murdes, kuigi ta grammatika eessõnas märgib, et ta talupoegade keelt olevat silmas pidanud. Nii näiteks esitab ta rea selliseid vorme, nagu naisede, Innimessede, neile leibale jne. või Minna sahn armastut sahma jne., mil-liseid ei leidunud ka tolleaegseis murdeis. Teatava kujut-luse Stahli keeletarvitusest ja Stahli keele murdelisest taustast võib saada, kui analüüsida mõned laused tema töödest.

"Se Issand sahp temma hoidma (s. o. isand hoiab teda) / ninck Ellus piddama (s. o. peab elus) ninck temma kessi lasckma hehste keima (s. o. laseb käe hästi käia) Mah pehl / ninck temma mitte andma tema Wainlasede meelewaldal (s. o. ning ei anna teda vaenlaste meelevalda). ... Ke agkas omnat Körwat kinni pannep se waise karjomisse ehs / se sahp kahs karjoma / ninck mitte kuhltut sahma / ninck üx armata Kohus sahp se pehle keima / ke mitte Armo andnut on." ⁵ Nagu näha, on lausestus täiesti ebarahvapärane, kuid sõnad nii oma vormilt kui ka päritolult on põhjaees-tilised, enamasti omased keskmurdele või kogu põhjaeesti-le.

H. Stahli töödel oli teatavasti omal ajal küllaltki suur mõju, kuigi juba Stahli eluajalgi oli rohkesti neid, kes kriitiliselt suhtusid Stahli poolt esitatud normidesse. Stahli teoste kaudu sai ta vigane keeletarvitus üldtutta-vaks ja muutus järgnevatele pastoritele, eriti neile, kes veelgi vähem eesti keelt oskasid kui Stahl, teataval mää-ral eeskujuks. Nii püsis järgneva poole sajandi jooksul eesti tolleaegses kirikukirjanduses selline Stahli-pärane keeletarvitus, milles häälikuliselt ja morfoloogiliselt

---

⁴Vrd. Stahl H. Anführung zu der Esthnischen Sprach. Revall, 1637, S.3.

⁵Stahl H. Leyen Spiegel. Reval, 1649, S.636.

olid domineerivad põhjaeesti keskmurde jooned, mille lausetus oli aga täiesti saksapärase.

Tõsi küll, eri pastorige keeles võis kohata ka kohalikku kihelkonna murraku jooni, nagu seda näeme näiteks L. Vigaeus'e tekstides, kus kohtame selliseid läänemurdelisi (Karuse) jooni nagu änam ~ ühnam 'enam', mõnigad 'mõningad', wehim 'vihm', meitte 'meie', sobbrade 'sõprade', komparatiiv oiggem 'õigem', kurjem 'kurjem', (kuid: paramb 'parem', vanambat 'vanemad') jne. või nagu seda kohtame ka nn. Saaremaa käsikirjas (u. 1650), kus samuti esineb murdejooni nagu kogge 'kokku', kunnigas 'kuningas', vehema 'vihma', lieb, liewat 'leeb, leevad', ülma 'ilma', kettakit 'kedagi', jne. Ometi ei muutnud need üksikud murdejooned tekstide üldist murdelist tausta, mis ka nende autorite juures jäi samaks kui Stahlilgi. Pealegi ei olnud ei Vigaeuse ega Saaremaa pastori tekstid määratud trükkimiseks, vaid need on säilinud käsikirjadena.

Põhiliselt püsib keeletarvitus sellisena ka XVII sajandi teisel poolel. Nii näiteks sisaldab H. Gösekeni grammatika (1660. a.) küll mõningaid läänemurde (Kullamaa) jooni, nagu konsonantühendi puudumine sõna algul mõningates sõnades, näit. Lahs e. Laas 'klaas', Rumm 'trumm', Ruw 'kruvi', Rapp 'krapp', komparatiivis m senise mb asemel, näit. Wannamat (varemalt wannambat), Lehhemesse 'lähemasse, lähema' (kuid komparatiivi peatükis siiski Stahli eeskujul mb: suhremb, walgemb), samuti sõnavaras, näit. ups, hups 'kult', leen, leenen 'võima, võib-olla olema', jadda 'jada, peenar' jne.

Üldiselt aga annab Gösekengi oma sõnastikus põhjaeesti keskmurdest kirjakeelde tunginud sõnavara.

Seega võib märkida, et meie varasem kirikukirjandus ja varasemad sõnaraamatud annavad küll eri murdelise taustaga sõnu ja vorme, kuid põhiliseks jääb ikkagi põhjaeesti keskmurre.

5. XVII sajandi lõpu autorite B. G. Forseliuse
ja J. Hornungi keeletarvitusest

B. G. Forselius kerkis teatavasti esiplaanile seoses nn. piiblikonverentidega ja tal oli silmapaistev osa eesti kirjakeele ja kirjaviisi arendamisel. Tema töötamiskohadest ei tea meie palju, kuid keele järgi otsustades on temagi olnud tihedais seoseis Tallinnaga, mis on seda usutavam, et ta on sündinud Harju-Madises, seega mitte väga kaugel Tallinnast. Hiljem on ta teatavasti rajanud Tartus esimese õpetajate seminari.

Kui jälgida keeleliselt tema töid, eriti temale omistatavat põhjakeesti aabitsat 1694. aastast, siis selgub, et selleski on ühelt poolt idapoolsete, teiselt poolt aga ka läänepoolsete murrakute erijooni. Nii näiteks on siingi esinemas sellised ida- ja kirdemurdelised vormid nagu läh-
nud 'läinud', wõlgleisile 'võlglastele', kaarnille 'kaar-
naile', hä 'hea', pääl 'peal', sanna 'sõna', mattetud
'maetud', parramb, wannambad (kuid ka vannemad), ninda
'nõnda', luist 'luudest'. Kuid mitte vähem ei ole siin ka läänepoolsetele murrakutele omaseid jooni, näit. ep
pea 'ei pea', münno 'minu', sünno ~ sinno 'sinu', par-
ramal 'paremal', sundma 'sundima, kohut mõistma', loot-
wad, hüüdwad, astnud 'astunud', kinnitud 'kinnitatud'.
Esineb isegi üksikuid jooni, mis keskmurdele ei ole oma-
sed, mis aga on tuntud nii lääne- kui idamurdes, näit. tu-
gevaastmeline 3. pööre (nad) piddawad. Valdav hulk on aga
siingi niisuguseid vorme, mis on kas põhjakeesti murrete-
le ühised või on keskmurdele ühised kas lääne- või ida-
poolsete murrakutega, näit. singulari partitiivid issan-
dad, tedda (vrd. L tend, K ja I teda). Seetõttu võib mär-
kida, et Forselius, hoolimata sellest, et ta ortograafiliselt
keelt parandas ja rahvakeelele enam õigust andis kui
ta eelkäijad, oma keeletarvituse murdelise tausta poolest
õige suurel määral jätkas oma eelkäijate traditsiooni.

a. o. tarvitab kirjakeeles neid vorme, mis Tallinna keele alusel tol ajal kirikukirjanduses olid üldiselt tarvitu-sele tulnud.

Täiel määral ei saa aga sedasama väita tema seisukoh-tade kaitsja Joh. Hornungi keeletarvituse kohta. Kuigi Hor-nungit arvatakse olevat sündinud Tallinnas, on ta tõenäo-liselt noorpõlve veetnud Virumaal, nagu näib kinnitavat ta keel. Nii leiame tema 1693. a. grammatikaski rea jooni, mis viitavad isegi kirde-eesti rannikumurdele, näit. eitus-verbi pööramine (en, et, ei, emme, ewwad), tunnusetä umbisi-kulise tegumoe olevik (saakse e. saa, peetase e. peeta), sisekaota vorme, nagu seitse, g. seitseme, komparatiiv par-remb, üllemb, samuti sellised jooned nagu ühtlase 'ühtla-si', kats e. katso 'vaata', kame, 'kaame', ninda 'nõnda', nähnud e. näinud, tehnud e. teinud, lähnud 'läinud' jt. Se-dasama võime märkida ka tema tekste jälgides. Olgu toodud selleks mõned vormid tema poolt tõlgitud Jeruussalemma lin-na äranävitamise loost ("Ma Kele Koddõ ning Kirgo Ramat" 1695): i-mitmus: silmist, teisille Preestrille, Issan-diks, neist wõraist; nud-kesksõna: nähnud, tehnud, lähnud; vokaaltüveline tud-kesksõna: annetud 'antud', kannetud, leietud, hüetud 'hüütud'; i-imperfekt: tagganid 'tagane-sid', sadivad 'saatsid' (kuid langsid); komparatiiv su-remb, aga suremid 'suuremaid', parremad; samuti hää, sää, awwiks 'abiks', wirst 'verst', ühtegid kõrval ühhegi jne.

J. Hornungi tööde idalistest joontest võib lisaks eel-mistele veel märkida selliseid nagu Sabba, Gen. Sawwa, ruis 'rukis', kustotedud e. kustotatud, kustutadi e. kustutedi, walmistedud e. walmistud, neie e. nende, wallatunnade e. wallatude e. wallatuie, (on kuulnud) kissendava, taas 'jäl-le', parremi 'paremate' jne.

Rohke idapoolsete murrete, eriti ranniku- ja idamurde joonte esinemine Hornungi keeles ei tähenda, et Hornungi keeletarvitus oleks puhtal kujul idamurdeline. Rääkimata keskmurdele omaste joonte valdavast esinemisest, kohtame ka Hornungil tolleaegse varasema kirjakeele mõjul lääne-poolsete murrete jooni, näit. ep olle, tähhendud pro tähen-

datud jmm. Ometi on läänemurdeliste joonte osa siin vähene. V31b ütelda, et Hornung on tolleaegseist autoreist ainuke, kelle keeletarvituses leidub sellisel rohkel määral rannikumurde ja põhjaeesti idapoolsete murrakute jooni. Oma grammatikas näitab Hornung siiski, et ta tunneb ka teisi murdeid, eriti põhjaeesti keskmurret. Sagedasti on ta idapoolsete murrakute jooned toonud oma grammatikas viimasel kohal, esitades need paralleelvormidena. Seetõttu ongi Hornungi grammatika esimene, kust peale hakkavad eri murrete mõjul meie kirjakeeles esinema paralleelvormid. Nii näeme selliseid paralleelvorme näit. mitmuse puhul, kus tuuakse de-mitmuse kõrval ka i-mitmuse vorme, näit. Houstest e. Hobbesist, Naeladest e. Naelust, Noledest e. Nolist, või -nud kõrval nd-kesksõnu, nagu piddanud e. piddand jt. Oma tegelikus keeletarvituses kaldub ta enam tarvitama ranniku- ja idamurrakute jooni, kui ta neid esitab grammatikas. Teataval määral esinevadki idamurdelised jooned grammatikas Hornungi tegeliku keeletarvituse õigustamiseks (vrd. näinud e. nähnud jt.). Järgnevad autorid loobuvad õige tunduval määral Hornungi idalistest joontest ja kalduvad jällegi enam keskmurde ja läänelistegi joonte tarvitamisele.

6. Läänepoolsete murrakute erijoonte sissetung eesti

kirjakeelde XVIII sajandi algul

Forseliuse ja Hornungi keeletarvituse rahvalikud jooned pääsesid teatavasti XVIII sajandi alguse kirikukirjanduse keeles kord-korralt enam maksvusele. Seda võib näha tolleaegsetes uue testamendi käsikirjades ja selle 1715. a. väljaandes. Nii on uue testamendi väljaandes säilinud veel rida Hornungi idamurdelisusi, näit. nähnud, tehnud. Sanna, ennamb, ninda, neist pühist Swangelistist, awwita-dama 'aidatama', hoietama jne., kuid nende kõrval on tekkinud juba ka kesk- ja läänemurde jooni, näit. mitte leietakse, vaid leitakse, mitte olliwad, vaid ollid, tehnud. kõrval teinud, isegi tui 'tuvi', majal 'mujal', Walk

'vilk', home 'homme', issi 'ise', mool pro mul, selgas 'seljas', kirjotud jne. Ka siin esineb samuti kui Hornungil sageli paralleelvorme, näit. selgas, kuid paigas, valgustadi ~ valgustati jm. Suuremal määral kui uue testamendi tõlkes on läänemurdelisi jooni tolleaegsete lääneala autorite töödes. Nii etendas tolleaegse kirjakeele kujunemisel kindlasti küllaltki silmapaistvat osa S. H. Vestring, kelle käsikirjaline sõnaraamat oli ära kirjadena tuntud ja avaldas tugevat mõju järgnevatele kirjakeele sõnaraamatutele. Pärnu pastorina esitas S. H. Vestring oma sõnaraamatus ka õige tunduval määral saarte ja läänemurde sõnu ja vorme, näit. akna Lasid 'klaasid', Lammer 'klamber', Oete 'voodi', oolmed 'voolmed', oog 'voog', sui 'suvi', (koerahamba) Jälled 'jäljed', Lewwa künna 'leivaküna', wäddasime 'vedasime', kädde saja 'kätte saada', parram, tänd 'teda', kaapstud 'kapsaid', tämno ~ tämno 'tänavu', saab ~ sattab 'sajab', makkab 'magab', närri 'näri', g. närjo 'kalatõke', petk 'koht, kuhu räimevõrgud sisse lastakse', ask 'kade', wahhe 'terav', ribja ö 'rübja vöö, sadula vöö', Emmased wadderid 'naisvaderid' jne.

Kuigi Vestring esitab rohkesti läänelist ainekikku, on ta hoolsa leksikograafina kogunud ainekikku ka teiselt murdealadelt, tuues siin lisaks selleaegses põhjaeesti kirjakeeles esinevatele sõnadele isegi idapoolseid sõnu, näit. kats 'vaata', virst 'verst', wisas 'kaval' jne. Vestringi sõnaraamatu materjale kasutasid järgnevad autorid, eriti A. Thor Helle, selletõttu väärib tema töö esiletõstmist.

7. Anton Thor Helle kirjakeele arendajana ja selle
murdelise tausta fikseerijana

Nagu mainitud, kasutas A. Thor Helle oma grammatika lõpul avaldatud eesti-saksa sõnaraamatu koostamisel materjaliellikana Vestringi käsikirjalist sõnaraamatut. Seejuures on Thor Helle asunud teataval määral normeerima eesti kirjakeelt, valides oma sõnastikku Vestringi käsikirjast neid sõnu, mis talle olid tuntud senisest kirjakeelest või mida ta tundis Tallinna ümbruse murdest. Nii on ta ära jätnud kõik sõnad, mis talle tundusid murdelistena ja mis ei olnud põhjausesti keskmurdes tarvilusel, näiteks tämmo, tämmode 'tänavu', täima 'raatsima', oetti 'voodi' jne.

Oma grammatikas (1732) näitab Thor Helle, et ta tunneb murdelisi vorme, kuid ei pea nende esitamist kirjakeeles soovitatavaks. Nii näiteks märgib ta, et aa kõneldakse ka kui oa, nagu Oadam, moa, koa, soan jne.⁶; kuid ta ise tarvitab ainult aa-d neis sõnades. Murrete peatükis toob ta näiteid erinevustest konsonantismi alal sõnades nagu ohrad ~ odrad, kehran ~ kedran, tehha ~ tehja, nähha ~ nähja, või vokalisismi alal sõnades, nagu ikka ~ ikke, isse ~ issi, watas ~ watis, kelas ~ kelis, pink ~ penk, keik ~ kõik, nenda ~ ninda, üllewal ~ üllewel, pea ~ pä jt., mida ta ka ise paiguti paralleelselt tarvitab. Nagu Hornungil on ka tema murdelisel tausta tekkinud paralleelvormid käänamisel säilinud, näiteks de-mitmuse kõrval i-mitmus: Jummalatest ~ Jummalaist ~ Jummalist, siggadest ~ siggust, tibadest ~ tibust, rindadest ~ rinnust ~ rindust, kiwwast ~ kiwwidest, jalgust ~ jallust ~ jalgadest, lambust ~ lambaist ~ lammastest jne., kusjuures enamikust sõnadest on ta eelistanud de-mitmust või esita-

⁶Helle A. Thor. Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache. Halle, 1732, S.3.

nud ainult de-mitmuse, näit. linnadest, waimudest, hopedest, kirpudest, noortest, koertest, sõbradest, kuid osast sõnadest annab ta ka ainult i-mitmuse vormid, näit. kunningaist, ramatuist, ahtraiat, holetumaist, aknaist.

Kuigi üldiselt on Thor Hellel paralleelvorme tunduvalt vähem kui Hornungil, on eri murrete mõjul siiski püsinud terve rida rööpvorme.

Rööpvormide esinemine avaldub ka Anton Thor Helle töödes. Nii leidub isegi grammatika lõpul olevates tekstides de-mitmuse kõrval selliseid näiteid nagu lapsiks, wäetimille jt. Ometi on märgata, et idamurdeliste ja ranamurdeliste joonte asemel eelistab Thor Helle enam läänemurdelisi jooni, näit. teinud, läinud, kolitakse 'koolitatakse', õppetakse, mahhakulunud 'mahakuulutatud', nimmetakse, ep olle, nenda 'nõnda' jne.

Teatav ebahütlus murdelise päritoluga sõnavormide tarvitamises avaldub ka tema juhtimisel ja suurel määral tema enda poolt tehtud piiblitõlkes. Nii kohtame ka piiblitõlkes paralleelselt tehha ja tehja, ohre ja odre, ükspäines ja ükspäinis, allate ja allati, isse ja issi, parramas ja parremas, ei läinud ja ei läind jne. Helle poolt keelde toodud joon nähja, tehja (< nähšak, tehšak), mis märgib varasemat sõnakuju võrreldes praeguse teha, näha vormiga, esineb praegustes läänepoolsetes murretes, eriti Saare- ja Hiiumaal, aga ka läänemurde mitmel alal, ulatudes isegi Raplasse, Juurusse ja Koerusse, seega keskmurde alale.⁸ Edasi esinevad Hellel jäänud jooksa vormid joseb, josewad, mis on praegu omased lääne- ja keskmurde alale ja mis nähtavasti juba XVIII sajandil esinesid võrdlemisi rohkesti idapoolsema jookseb, jooksevad kõrval.⁹ Samuti vihjab sui, tui tarvituselevõtmine läänepoolsetele murretele.

⁷ Saareste A. Piibli keel ja rahvakeel. - Eesti Keel, Tartu, 1939, lk. 176.

⁸ Sealsamas, lk. 177.

⁹ Sealsamas, lk. 178.

pea ~ pää tarvituses oli põhjaeesti kirjakeel enne piirdunud ää tarvitamisega, mis omane nüüd ainult rannikumurde alale, A. Thor Hellest alates aga hakatakse kirja-keeles tarvitama ea-d või eä-d, mis vastab üldisele põhjaeesti esinemusele, välja arvatud saared. Kui Vestring oli andnud veel paralleelvormid hea ~ hä, siis Thor Helle annab oma teostes ainult vormi hea. Umbes samasugune on sõna seal tarvituseletulek. Kui varemalt oli sääl (sääl, sehl), siis Thor Helle võtab tarvitusele diftongilise seäl-vormi.¹⁰ Seega hakkasid levima diftongilised vormid pea, hea, aeäl, peäl.

Paralleelselt muutusele ä > ea, eä esines põhjaeesti murdeis ka muutus ē > ge, mida märgivad piiblitõlke vormid nagu moök 'möök', moödo 'möödu', woöras 'vööras', poösad 'pöösad' jmm. Ometi pole nähtus üldine, sest sõnad nagu rööm, röösk, pöön säilitavad pika vokaali.

Uueks jooneks, mis alates Hornungist kirjakeelde tungis, on ai > ae, mis sõnades nagu waen, laen esineb peamiselt keskmurde alal, aga osalt ka läänemurde põhjaosas.

Mõnedes vormides on Thor Hellel kõikuvusi, näit. astmevahelduse tõttu tekkinud u-liste ja o-liste diftongide tarvituses. Siiski kaldub Thor Helle vastupidiselt eelkäijale enam u-liai diftonge tarvitama, näit. seutud, näul, jauat, ei kau, teulle, kuid ka jao, mao, näo. Nende sõnade puhul on keskmurde idapoolsete murrakute esinemus pääsenud kehtivusele. Kõikuvusi esineb ka ää ~ äe esinemuses sõnades nagu käes, mäe, wäe ja kä, näab ^{II} jne. Pikk vokaal hilisema nähtusena on omane kõigile põhjaeesti murdeile, seetõttu võib märkida selle esinemist ka Thor Hellel. Mis puutub nud-kesksõna esinemusse, siis siin on üldisem täielik nud-vorm, mis teatavasti on omane eelkõige idamurdele, kuna nd-lisi vorme esineb Thor Hellel vähem (piddanud, sanud, tulnud, üttelnud, teinud, kuid ka elland,

¹⁰ Saareste A. Piibli keel ja rahvakeel. - Festi Keel, Tartu, 1939, lk. 183-185.

¹¹ Vrd. sealsamas, lk. 187 jj.

woind, holind, öppind). Komparatiivis on piiblikeeles üldiselt tulnud tarvitusele m-tunnus, mis vastab sratavasti ka põhjaeesti murrete selleaegsele esinemusele, mille kohaselt lääneline -m oli levinud ka põhjaeesti keskalale ja oli tõrjunud välja idalise mb-tunnuse. Nagu juba Helle grammatika puhul märgitud, ei olnud mitmuse küsimuses Thor Hellel ühtlast seisukohta, vaid teatavatest sõnatüüpidest eelistas ta de-list, teistest aga i-list mitmust. Samuti leiame ka piiblitõlkes ühelt poolt de-lisi vorme, nagu voðrastele, linnadesse, lastest, weikistele 'väikestele' ja suurtele, pühhadele, teiselt poolt aga i-lisi, näit. neist norist mehhist, aegust, neis asjus, tütrist, päiwil jt. Võrreldes 1715. a. testamendiga on siin keskmurdele oma- seid de-mitmuse vorme tunduvalt enam (näit. 1715 Pagganile, 1739 pagganattelle).

Nende üldiselt põhjaeesti murdeis, eriti aga keskmurdes levinud nähtuste kõrval esineb piiblitõlkes aga kitsamagi levikualaga läänelisi jooni, milledest võiks siin järgmisi nimetada: wautama 'vajutama', walk, walgud 'välk, välgud', majal 'mujal', mo 'mu', so 'au', sou, g. soue 'savi', rehhe-allune, päwa aeges, 'päeva ajal' (vrd. met-ses, kohtes jt.), param, männa-pu 'männipuu', issi 'ise', käggi 'kägu', astma 'aatuma', istma, käsknud 'käskinud', uskund; koldsed 'kollased', wilne 'villane', wiltse 'villase', takka 'tagant', tugevaastmeline inessiiv: kimpus, töldaa, kohtas, riidus; kussa 'kus', meresse, tullesse; e-pluural: jälge peäl, poegele, kurjest; a-tunnuseline pluural: pöllsle, kiwwalt, samuti a-line partitiiv: tähtä, seäska, kirpa; id-lõpuline pluurali partitiiv: assemid, törwaksid, sullasid, ka ridid, kirvid, harvem diftongiline: jummalaid, ramatuid; meitest 'meist', teitest 'teist'; tugevaastmeline preesensi pluurali 3. pööre: teggewad 'teevad', piddawad 'peavad', hoidwad 'hoiavad', endwad 'annavad', seiswad; lühem lihtmineviku mitmuse 3. pööre: teggid, said, läksid (vrd. Hornung: olliwad jt.); kausatiivide umbisikulise tegumoe vormid auustakse 'austatakae', selleetakse, korristakse; auustud 'austatud', kinnitud, är-

rahawwitud. Esineb ka lääne-eestilisi sõnu, näit. puul 'noor lehm', udris 'kärmas, nobe', wassak, õndla-soned jne.¹² Nagu neist näiteist selgub, on kirjakeelde XVIII sajandi algul tunginud õige rohkesti uusi läänepoolsetele murretele omaseid jooni.

Võrreldes Hornungiga on idapoolsete murrakute osatähtsus kirjakeeles vähenenud, kuid sellest hoolimata võib ka piibli keeles märkida idalisi jooni, mis suurel määral siia siirdusid varasemaist teoseist. Esineb selliseid idapoolsete murrete vorme nagu sawwad 'sabad', tõwwe 'tõbe', nawwale 'nabale'; gen. saa 'saja', teeraa 'teeraja', kootud; home, homiko; weike 'väike', ninda 'nõnda', seie 'siia', ühtlaise; imperf. ütlid, kaswid (kuid sagedamini si- tunnuseline); lõpetati, kulutati¹³. Võrreldes lääneliste joontega on idalisi jooni siiski võrdlemisi vähe.

Üldiselt on aga ka piiblitõlke keele aluseks põhjaeesti keskmurde jooned, eriti harjumaalised jooned. Nii võib eelmistele lisaks esile tõsta selliseid jooni kui kse- noomenite esinemus: kattukse 'katuse', somukse, tõrwaksed, ummukses, samuti juuksed, käiksitta 'käisteta', weiksed 'veised'; ohra 'odra', ei kehra 'ei ketra', pääw päwalt 'päev-päevalt', harjumaalisi sõnu nagu kangur 'kivihunnik', kehnik '1/2 vakka', lood 'kuiv paepealne lagendik'¹⁴.

Nagu eelmisest selgub, tõi piibli tõlge keelde rea uusi jooni, nii 1) komparatiivis tunnuse-m, 2) diftongid ea~eä ja õe pikkade vokaalide ää ja õõ asemele, 3) infinitiivid tehja, nähja, 4) ohr 'oder', kehrab 'ketrab', 5) tugevaastmelise inessiivi (aeges, tõldas, kohtas, riidus), 6) a-pluurali (põllal, kivast), 7) v-ta vormid sui, tui, kuinud, 8) rea häälikuliselt erine-

¹²Vrd. Saareste A. Piibli keel ja rahvakeel. - Eesti Keel, 1939, lk.191 jj.

¹³ Vrd. sealsamas, lk. 207 jj.

¹⁴ Vrd. sealsamas, lk. 214 jj.

vaid vorme nagu jooseb 'jookseb', põrand, senna 'sinna', rehealune jne. Et uued jooned tulid lisaks eelmistele, tekkis keeletarvituses rida paralleelvorme, mis esinevad ka järgnevates teostes, nagu tehha ~ tehja, käed ~ kääd, -nud ~ -nd, enda ~ eneste ~ ennaste, teewad ~ tegewad, ütlid ~ ütlesid jne.

Kõige enam on tõlkes keskmurde jooni kas laiema või kitsama levikuga, selle kõrval läänelisi jooni, ja eelmiste tekstide mõjul ka vähemal määral idapoolseid jooni.

Et piibli keel ja Helle grammatika said eeskujuks ja juhtnööriks järgneva ajajärgu kirikukirjanduse keelele, siis oli Helle poolt soovitatud ja tarvitatud vormidele kindlustatud tarvituseletulek järgmise sajandi kirikukeeles. Vähemalt XVIII sajandi lõpuni esineb suuresl määral samu jooni kirjanduses. Ja mis puutub Helle poolt antud normidesse, siis teatavasti ei muutnud Hupel neid kuigi palju oma 1780. a. ilmunud grammatikas.

8. XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse kirjakeele murdelisest taustast

Hupeli grammatika lisab ainult mõningaid selle autorile tuntud Põltsamaa jooni (näit. innimessist e. innimestest kõrval veel vormi innimeissi 'inimesi'), põhiliselt aga säilitab kõige selle, mis Thor Helle poolt oli fikseeritud (näit. tehha e. tehja). Seega ei muutu n. ü. keele normid. Kui aga siiski mõningaid erinevusi esineb, siis on need tingitud peamiselt vastava autori kohalikust murrakust. Näeme seda nii Arveliusse kui ka Willmanni puhul.

Arvelius oli teatavasti küll sündinud Tallinnas, kuid oma noorpõlve veetis ta Viru-Nigulas, kus omandas ka eesti keele. Sellega ongi seletatav, et näiteks tema töös "Üks Kaunis Jutto- ja Õppetusse-Ramat" (1782) leidub rida rannikumurde jooni. Sellistest võiks mainida häälikulisi erijooni, nagu menna 'minna', johtus 'juhtus', ebauskone 'ebausklik', jotorahha 'jootraha', pettiksed

'petised', vahest ka ou 'õu', poud 'põud' jt. Ei saa aga ütelda, et tal täiel määral esineksid rannikumurde häälikulised jooned, sest üldiselt tarvitab Arveliuski Thor Helle poolt tarvitusele võetud vorme nagu hea, peälegi, seädma jt. Morfoloogilistest joontest võib märkida selliseid rannikumurdele omaseid nähtusi, nagu raamat-tüüpi sõnade singulari partitiivi tarvitamine lõputa (üht uut head raamato), kse-olevikus paiguti kse-tunnuse ärajätmist (Meie maal tehakse ka sedda samma töed, mis siinki tehha), osatavas ja alaltütlevas mõnikord - d (nooreld) tarvitamist, kontraheerunud verbides da-tunnuaelise infinitiivi esinemist (kaebada, salgada, rüpada, arwades), idaeestilist -wad mõne sõna lihtminevikus (näit. saiwad) jne. nud-kesksõna esineb kahel kujul: tulnud, juhtunud, kuid raatsisind, luggend, lõppetand jne. Samuti ilmneb rannikumurde jooni ka sõnavaras, näit. wiljawoos 'saak', partitiiv voot, katsuma 'vaatama, külastama', warmas 'kärmas' jne. Rannikumurde joonte hulka kuulub ka asesõna enese tarvitamine kujul ennessa. Ometi ei saa ütelda, et siin puuduksid läänemurdelised jooned, mis Thor Helle kaudu olid kirjakeelde tunginud: nii leiame siin vastu ootust tugevaastmelist inessiivi, näit. lontis, keikes paikas, esineb tolleaegsele kirjakeelele omane eitus, näit. ep olle jne. Seega on Arvelius küll ära jätnud paralleelvormid, mis läänepoolsete murrete mõjul Thor Hellel esinesid (näit. tehha, mitte tehja, odrad, mitte ohrad jm.), kuid on siiski tarvitanud neid jooni, mis tolleaegsele kirjakeelele olid omased, lisandades neile vaid vähesel määral rannikumurdelisi sümptomeid.

Sedasama võib öelda ka teise tolleaegse rahvaraamatute autori Fr. W. Willmanni teoste keele murdelise tausta kohta. Kui jätta kõrvale keelevead ja vöörapärasused, milledest kubiseb Willmanni keel, siis näeme ka tema töödes Thor Helle poolt fikseeritud kirikukirjanduse keelt, millele on lisandunud mõned saarte murde jooned. Nii näiteks tarvitab Willmann saaremaalist gid-liidet, mis sel ajal kirjakeeles juba taandumas oli (näit. midagit), vor-

ne nagu öolda (Arveliusel: üttelda), senna 'sinna', ümbekoudo, näoga, kääd 'käed', pitkamiste 'pikkamisi' (tk oli sel ajal veel üldine kogu kirjakeeles) jne. Morfoloogilisest vormidest võiks märkida se-illatiivi perrese, incessiivi nagu keikis polis, punges 'pungas', tegijanime teekäibia 'teekäija', tud-kesksõna juhatud 'juhatatud', ebaühtlast nud-kesksõna rabband, kuid teinud, ascsõna vorme meite, mundele 'muudele' jt. Märkida võib ka mõningaid sõnu nagu waiak 'vaja, puudu' jm.

Üldiselt on aga siingi põhjakeesti keskmurdele toetuva keelega tegemist.

Seega võib märkida, et XVIII sajandi algul tarvitusele tulnud keelepruuk, mis toetus põhjakeesti keskmurdele, oli sajandi lõpul juba üldiseks saanud, kusjuures osa Thor Helle poolt tarvitatud läänelisi jooni ei tulnud püsivalt tarvitusele, vaid taandusid (näit. tehja, ohre), osa aga püsisid elujõulistena (tugevaastmeline inessiiv, nd-partitiiv jt.).

Samasugusena püsib eesti kirjakeel oma murdeliselt taustalt ka järgneva sajandi algul, nagu seda võib näha Luce ja Holtzi keelt jälgides.

J. W. L. Luce töötas Saaremaal pastorina ja arstina ning õppis siin ühtlasi ka lähemalt eesti keelt tundma. Olles tugevasti huvitatud eesti keelest, kogus ta saaremaalist sõnavara ja avaldas seda Rosenplänteri "Beiträge's". Sakslasena ei suutnud ta siiski eesti keelt kuigi hästi ära õppida ja tegi oma arvukates eestikeelsetes töödes õige palju vigu. Et ta eesti keelt õppis Saaremaal, siis on ta keeletarvituses rida saartemurdelisi jooni, kuigi ka tema tarvitab üldiselt keskmurdel baseeruvat kirjakeelt. Toogem siin mõned näited Luce keeletarvitusest tema "Sarema Jutto ramatu" teisest jaost, mis ilmus 1812. a. Siin näeme ühelt poolt keskmurdele toetuva kirjakeele jooni, näit. hea, pea, peäle (vrd. saarte murde e, pe 'hea, pea'), voõra 'võera', parrem (S. L. param), isse, tehha (Thor Hellel ja Saaremaal enam tehja), teiselt poolt aga ka saarte murrakutele omaseid jooni. Nii esineb siin veel -kid, mis selle aja

kirjakeeles juba kaduma hakkas (näit. middagid), esineb loulo 'laulu', (vrd. Hii, Jäm), nobbeste 'nobedasti', sagele 'sagedasti', kibbe 'kibeda', walloga (kuid selle kõrval siiski tiggedad), esinevad sõnad nagu rubbid 'rõuged', vajak 'vaja, puudu', tuhwliid 'kartulid' jne.

Peale puhtsaaremaaliste joonte võib märkida Luce keeletarvituses tervet rida läänepoolsetele murrakutele üldiselt omaseid jooni, näit.

- a) sui 'suvi', parrama 'parema', mo 'mu', viimste aasta-
de ajal;
- b) seal kohtas 'kohas', hulkas 'hulgas', perrese 'peresse'; teitele ~ teile, kapsud 'kapsaid'; pojadest 'poe-
gadest'; põllal 'põllul, põldudel';
- c) ep olnud ~ ei woind, ei võtnud ~ es 'ei' tahtnud, es
arwand, es annud, es julgend, ma es warrastanud, ma
sai ~ ma näggin, witud 'viidud', pantud, õppetud,
kirjotud, nimmetakse 'nimetatakse'; waatnud 'vaada-
nud', küssinud, teinud, kuid tenind 'teeninud', sal-
lind; andwad 'annavad', aitsid 'aitasid', naertsid
'naersid'; on oota 'oodata' jne.
- d) süntaktilist: parrama 'paremate' hobhostega, haige
'haigele' Petrile jne.

Nagu juba nendest joontest näha, on Lucel siiski õige rohkesti esinemas saarte murdealal tarvitatawaid keelelisi erijooni. Muidugi pole see aga üldiselt kehtiv, sest Luce keel pole kaugeltki ühtlane. Nii näiteks võib tal ühel puhul olla tarvitusel üks, teisel puhul teine lõpp või vorm, näit. ep olnud ~ es olnud, parrem ~ parram jne. Pealegi oli Luce keeletarvitus väga võõrapärane ja tal esineb rohkesti nii keelevigu kui ka murdepärasusi, näit. Riet kud-
duma olli temmale vägga pitkalinne, keddrama vägga iggav.

Tolleaegse põhjaeestilise kirjakeele seisukohalt oli muidugi tunduvalt parem O. R. Holtzi töös "Luggemissed Eestimaa Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks" (1817) esinev keel. Seda teost iseloomustavad 'uba enam põhjaeesti keskmurde jooned. Nii näiteks kohtame siin sel-

liseid vorme nagu

- a) tansud 'tantsud', olli tansind 'tantsinud'; pikka; nääd 'näed', öölda 'öelda';
- b) jalgade all, möda kattusid 'katuseid', jure 'juurde';
- c) lautab 'laotab', oskand 'osanud', luggend 'lugenud', teind ~ räkinud 'teinud, rääkinud'; ollid jt.

Muidugi ei puudu Holtzilgi läänelisi jooni. näit. kulges 'küljes', tahtwad 'tahavad', saatwad 'saadavad' jt. Põhiliselt toetub siiski Holtz keskmurdele ja kirjakeele traditsioonile, tarvitades näiteks Thor Helle eeskujul vorme nagu ramatut, aastat, kuid näitab ... ollewad jn. Holtzi keel tundub rahvapärasemana ja vähem vägasena kui varasemate saksa autorite oma.

9. Katsed XIX sajandi algupoolel eesti kirja- keele murdelist alust fikseerida

XIX saj. 1. poolel toimus seoses ühiskondlik-majandusliku elu arenemisega oluline murrang ka suhtumises eesti keelesse ja selle arendamisesse.

Kui seni oli nii põhja- kui lõunaeesti murde piirkonnas kujunenud oma kirjakeel, siis seoses kapitalistlike suhete sivenemisega tekkis suurem vajadus suhelda eri alade elanike vahel, tekkis vajadus tarvitada enam kirjasõna rahva õpetamiseks ja manitsemiseks, ja seepärast kerkis küllaltki teravalt üles ka ühise kirjakeele kujundamise tarve.

Seda ühise kirjakeele vajadust rõhutab H. Rosenplänter juba oma "Beiträge'de" esimeses vihikus, avaldades Berg'i saabitsa "Uus ABD ja luggemisse-Ramat" (1811) kohta kirjutatud L. Luce arvustuse, milles viimane märgib, et iga autor püüdvat oma teostes tarvitada oma kihelkonna keelt, kuid seda ei saavat pidada sobivaks. See olevat kasulik küll seetõttu, et sel teel saavad kohalikud murdesõnad üldiselt tuttavaks, kuid siin ei tohtivat liialdada, vaid tulevat käänamisel, õigekirjutuses jne. grammatikat silmas pidades, sest muidu ei olevat võimalik luua raamatukeelt,

s. o. kindlat kirjakeelt. ¹⁵ Kui lähtuda piibli keelest, siis ei olevat võimalik näiteks ütelda ikke, vaid tulevat kirjutada ikka.

Rosenplänter rõhutab oma "Beiträge'des" vajadust eesti keelt tundma õppida, seades rahvakeele tundmaõppimise kaugemaks eesmärgiks eesti kirjakeele kujundamise. Ühise kirjakeele loomise takistuseks oli aga see, et tol ajal oli kaks kirjakeelt ja needki veel paiguti kohapealsete murrete erijoontega. Rosenplänter võtab oma "Beiträge'des" ühtse kirjakeele loomise küsimuse lähemalt kõne alla. Kirjutises "Ueber die Nothwendigkeit sich eine genaue Kenntniss der ehstnischen Sprache zu verschaffen" märgib ta muuseas joone all, et "võib-olla oleks nüüdki veel võimalik Tallinna ja Tartu murret üheks kirjakeeleks ühendada; võib-olla on nüüdki veel piiblitõlge võimalik, mida tallinnaeestlane niisama hästi võib lugeda kui Tartu murret kõneleja". ¹⁶ Üksikasjalikumalt ja läbimõeldumalt käsitleb ta sama küsimust oma tuntud artiklis "Ueber die Bildung und Bereicherung der ehstnischen Sprache", milles ta samuti kui eelmises kirjutises leiab, et eesti keele rikastamise tähtsaimaks allikaks on eesti murded. Kahjuks takistab aga kirjakeele arendamist see, et võrdlemisi piiratud alal esinevas eesti keeles on kaks murret kirjakeeleks tehtud. Nüüd need murded, mis vastastikku teineteist oleksid rikastanud, on teineteisele ainult takistuseks. Sest murded on kanalid, mis annavad ühiskeelele elu, rikkust ja jõudu. Nüüd on aga üks kanal eesti ühiskeelele suletud, sest kirjutatakse nii tartu- kui tallinnakeelseid raamatuid, selle

---

¹⁵ Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache. Erstes Heft. Pernau, 1813. Recensionen. 1) Uus ABD ja luggemisse Ramat. D. v. L. (Luce), joonealused täiendused arvustusele (Ann. d. H.) Rosenplänterilt. Lk. 3 jj.

¹⁶ Rosenplänter H. Ueber die Nothwendigkeit sich eine genaue Kenntniss der ehstnischen Sprache zu verschaffen. - Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache, III, 1813, S. 12.

asemel et ainult eestikeelseid kirjutada. Ta leiab, et kui eesti keelest ja rahvast midagi peab saama, siis peab üks murdeist taanduma, jääma ainult kõneldavaks murdekeeleks. Ta ütleb selle kohta: "Et rikkam, haritum ja kõige levinum püsima jääb, vaesem, piiratum ja puudulikum esimest ainult teenib, on - mõtlen ma - endastmõistetav. Kõige laiemal alal esineb, nagu igaüks teab, Tallinna murre, millega liituvad Saaremaa, Pärnu jt. murded. Üksikuna, kitsale maa-alale suletuna esineb Tartu murre. Suurema levimisala tõttu saab ainult Tallinna murre jääda kirjakeeleks ja Tartu murre kirjakeelena peab taanduma. Selle kasuks kõneleb esimese suurem rikkus, mis järeldeb kas või sellestki, et nii paljud teised murded temaga liituvad, millede varal ta oma keelt võib rikastada ja harida, kuna Tartu murdel seesugused allikad kas puuduvad või väga kasinad on, mistõttu väljavaated tema arendamiseks on vähemad kui Tallinna murdel"¹⁷. Seega kõnelevad Rosenplänteri arvates kõik asjaolud selle poolt, et põhjaeesti murre on kirjakeeleks sobivam, sest see olevat ilusam, kõlavam, vormikindlam. Seesuguse ühise kirjakeele kujunemise soodustamiseks peaks iga kirjamees oma teoste kirjutamisel püüdma võimalikult palju teiste murrete sõnavara tarvitada, et ta kirjutisest ka teiste murrete kõnelejad aru saaksid.

Järgmises "Beiträge'de" vihikus käsitleb seda küsimust omaaegne Tartu ülikooli eesti keele lektor L. W. Moritz, kes anonümselt avaldatud artiklis "Ueber die wechselseitige Annäherung der beiden ehstnischen Hauptdialekte, des revalschen und des dörptschen" leiab, et murrete lähendamiseks on neid vaja kõigepealt hästi tundma õppida. Moritz on arvamisel, et murdeid tuleb teadlikult kord-korralt teineteisele lähendada, mistõttu tekkivat lõpuks uus keel, mis olevat jõulisem kui Tallinna ja õrnem kui Tartu murre. Tullevat luua eesti keelele uusi sõnu, ja kui mõlemad murded

¹⁷ Rosenplänter H. Ueber die Bildung und Bereicherung der ehstnischen Sprache. - Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache, III, 1814, S. 57 u.f.

need sõnad vastu võtavad, siis olevat sellega loodud võimatus murdeid lähendada. Lõpuks, kui tallinnakeelne kirjanus saab Tartu murde alal kõigile kättesaadavaks, "siis ei ole kaugel tund, kus kõikide haritud eestlaste hulgas ainult üks keel valitseb" ¹⁸.

"Beiträge'de" XIV vihikus käsitleb Rosenplänter veel kord seda küsimust. Artiklis "Die allgemeine Schriftsprache und der dorpatsche Dialekt" (1821) leiab ta kahe murde võrdlemise teel, et erinevused Tallinna ja Tartu murde vahel ei olevat mitte ületamatult suured. Selle tõenduseks toob ta Võru pastori Bornwasseri kirjutise, milles viimane esitab rea näiteid, kus Tartu murret kõnelejad väidavad, et Tallinna keel polevatki raske. Et murdeid lähendada, olevat tartumurdelistele vaimulikkudele raamatutele lisandatud mõned leheküljed tallinnamurdelist teksti, ja sellest arusaamine ei tekitavat raskusi. Bornwasser olevat teinud ettepaneku Lõuna-Eesti 17 kihelkonnas Tallinna eesti keel võtta kirja- ja kirikukeeleks, kuid see ettepanek olevat leidnud vastuseisu, kusjuures olevat öeldud, et 1) Tartu murret kõnelejad ei saavat aru Tallinna keelest ja 2) nad tundvat vastikust selle vastu ning nimetavat seda mõnitades "Virro keeleks" ¹⁹.

Nagu selgub, ei ole põhjaeesti keele üldiseks kirja-keeleks võtmise vastu mitte ainult tagurlikud pastorid, kes Bornwasseri ettepaneku tagasi lükkasid, vaid ka trükkis võtavad mitmed sõna lõunaeesti murde kaitseks ja sellele n. ü. võrdsete õiguste andmiseks ühise kirjakeele kujundamisel.

---

¹⁸Moritz L. W. Ueber die wechselseitige Annäherung der beiden ehstnischen Hauptdialekte, des revalschen und des dörpschen. - Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache, IV, 1815, S. 69-70.

¹⁹Rosenplänter H. Die allgemeine Schriftsprache und der dorpatsche Dialekt.-Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache, XIV, 1821, S. 140.

Küllaltki huvitav on selles mõttes 1817. a. "Beiträge" VII vihikus ilmunud kirjutis "Auch etwas über die Vereinigung der beiden ehstnischen Hauptdialekte". Selle artikli anonüümne autor pole rahul Rosenplänteri seisukohaga, et Tartu murre on halvem ja tuleb kõrvale jätta kirjakeele kujundamisel. Ta kaitseb Tartu murret ja leiab, et mõlemad murded peavad sulanema teineteisesse. Selleks annab ta isegi omapärase ratsionalistliku meetodi: head murdekeele tundjad mõlemalt murdealalt peavad konverentsiks kokku tulema ja ühiselt otsustama, mida tuleb ühest ja mida teisest murdest võtta loodavasse kirjakeelde. Kui ettepanekud on põhjalikult - ka sakslaste poolt - läbi kaalutud, siis tuleb avaldada fikseeritud normid trükis ja hoolitseda selle eest, et ükski pastor normitud keeletarvitusest kõrvale ei kalduks. Nii oleks siis ühel hoobil raske murrete ühendamise küsimus lahendatud.

Hoopis teisiti läheneb küsimusele Rannu pastor W. F. Steingrüber, kes 1827. a. avaldas raamatukese "Bemerkungen, die ehstnische Sprache in beiden Hauptdialekten betreffend, veranlasst durch M. Heinrich Stahls Schriften". Steingrüber püüab asjale n.-ü. teaduslikult läheneda. Ta jälgib oma töös Stahli keelt ja leiab, et seal esineb terve rida jooni, mis on praegu omased lõunaeesti murdeile, aga Tallinna keeles puuduvad. Sellest, et Tartu murre on säilitanud jooni (näit. taiwas 'taevas', achto-kenne 'kitsas', morsija 'mõrsja' jt.), mis hilisemas Tallinna murdes puuduvad, teeb Steingrüber järelduse, et Tartu keel pole sugugi harimatu ja toores, vaid on säilitanud paremini mineviku keele jooned, on vanale keelele truüm kui Tallinna murre. Sellepärast ei tohtivat Tartu murret kõrvale heita, vaid mõlemad murded pidavat sõbralikult vendadena elama. Ta märgib: "Ükski erapooletu eesti keele sõber ei või leida mingit kaaluvat põhjust Tartu murde alavääristamiseks ja laimamiseks, vaid peab mõistma, et mõlemate murrete vastastikusest sõprusest ja lugupidamisest mitte midagi muud kui ainult head võib tulla kogu eesti keelele, s. o. kõikidele aladele, kus eesti keelt

kõneldakse, kandku siis see ala mistahes nime. Sest nii nagu Tartu murret kõneleja mõndagi matkimisväärsset Tallinna murdes leiab, nii kohtab ka viimase murde eelarvamusteta pooldaja Tartu murdes mõndagi kasulikku ja tarvitamiskõlblikku, ja nii, vastastikuseid eeliseid ja paremusi kasutades täienevad ikka enam mõlemad murded ise, ja seega ka kogu eesti keel" 20.

Pilt ei oleks täielik, kui jätaksime märkimata selle ajajärgu kõige fantastilisema teooria eesti kirjakeele loomiseks, mis ilmus "Beiträge'de" XIX vihikus (1828) ja ka eraldi raamatuna. See on nimelt Heinrich v. Jannau kirjutis (218 lk.) pealkirjaga "Ueber die Grund- und Ursprache der Ehsten und die Mittel zu einer allgemeinen ehstnischen Schriftsprache zu gelangen". Oma nn. uurimuses leiab Jannau, et eestlased on võõraste võimude tõttu kaotanud oma algse ühise keele. See tulevat taastada ühise kirjakeelena, kuid seda polevat võimalik teha praeguste rikutud murrete varal, vaid seda tulevat teha soome keele kui põhikeele ja liivi keele kui algkeele varal. Selle uue ühiskeele loomine võivat toimuda nii, et uuritakse põhikeelt ja võrdlemise teel leitakse sellest umbes 200 - 300 sõnatüve. Kui tüved leitud, koostatakse võrdleval teel deklinatsioon ja konjugatsioon, fikseeritakse sõnade tähendused, ortograafia, hakatakse selle alusel eesti sõnavorme parandama, uusi sõnu looma jne.

Et kahe murde ühendamise küsimused mõõdunud saajandi 30-ndates aastates väga elavalt päevakorral olid, seda kinnitavad ka mitmed sellest ajast säilinud käsikirjad. Nii on J. S. Boubrigilt, kes teatavasti oli 1826 - 1837.a. Tartu ülikooli eesti keele lektoriks, säilinud käsikiri pealkirjaga "Ueber die Dialecte der ehstnischen Sprache und der vorgeschlagenen Vereinigung desselben zu einer

---

²⁰Steingrüber W. F. Bemerkungen, die ehstnische Sprache in beiden Hauptdialekten betreffend, veranlasst durch M. Heinrich Stahl Schriften. Dorpat, 1827, S. 79.

allgemeinen Schriftsprache". mis on pärit aastast 1825. Siin analüüsib Boubrig eesti murdeid ja leiab erinevusi põhja- ja lõunamurde vahel nii häälikulises küljes, sõnade tähendustes, eri sõnavaras, käänamises ja pööramises, aga samuti ka konstruktsioonides. Ta leiab, et Tallinna murre olevat tugevam, kõvem, Tartu murre pehmem, mahedam; morfoloogiliselt olevat aga Tallinna murre kindlam. Asjatu olevat Tartu murdesse põlglikult suhtuda, sest uurijale pakuvad Tartu murre palju huvitavat. Ei saavat väita, et põhjaeesti murre on kirjakeel ja lõunaeesti murre peab kaduma. Üldine eesti kirjakeel aga olevat väga vajalik. Üldise kirjakeele aluseks võivat Boubrigi arvates olla mitte ainult üks murre, vaid iga murre. Materjali kirjakeeleks tulevat hoolikalt valida murretest. Eesti keel pidavat toetuma ehtsale rahvakeelele ega olema mingi eestistatud saksa keel. Soome keel aitavat selgitada eestipäraseid jooni. Pealegi ei olevat erinevused põhja- ja lõunaeesti murde vahel ületamatult suured. Sõnade muutmisel tulevat valida selgemad, kõlavamad vormid, näiteks tulevat eelistada d-tunnuselist mitmuse nimetavat, sest -d aitab seda käänat eristada ainsuse omastavast jne. Ühinemine toimuvat kord-korralise lähenemise teel. Raamatutes olgu paralleelselt palasid mõlemas murdes. Ka kõrgemad organid võivat kaasa aidata kirjakeele kujundamisele. Kirik ja kool pidavat aitama luua uut kirjakeelt, mis ei ole ei Tallinna ega Tartu, vaid on eesti keel. Selleni aga olevat küllalt raske jõuda.

Nagu eelmisest selgub, oli "Beiträge'de" ajajärk võrdlemise rikkas mitmesugustest ettepanekutest ja teooriatest, kuidas ühe või teise murde baasil luua ühist nii põhjakui lõunaeesti murdealadel tarvitatavat kirjakeelt. Enamik neist teooriaist olid eluvõõrad, osalt isegi fantastilised. Sageli kalduti mingi kunstliku keele loomise teele või taheti kahe erineva murde alusel koostada kirjakeel, mis ei toetuks kummalegi põhimurdeist. Kõige kaineimad ja asjalikumad olid Rosenplänteri ettepanekud. Rosenplänter mõistis, et reaalseks võimaluseks ühise kirjakeeleni jõudmiseks on

toetumine ühele, seejuures arvukama elanikkonna osa poolt arusaadavale murdele, s. o. põhjaeesti murdele. Ühtlasi näitas Rosenplänter küllalt selgesti, missuguseid paremu- si pakuks kogu rahvale hariduslikult see, kui oleks tarvitusel ainult üks kirjakeel.

"Beiträge'des" ilmunud saksakeelsed arutlused ei määranud veel kindlaks eesti kirjakeele arenemise käiku. Endiselt ilmus neil aastakümneil raamatuid nii Tallinna kui Tartu murdes. Ei määratud siin ka lähemalt, missugusele murdele peaks toetuma põhjaeesti kirjakeel. "Beiträge'de" ajajärgul ilmunud kirjutised olid ainult kaudseks ettevalmistuseks hilisema rahvuskeele kujunemisele.

10. O. W. Masing ja eesti kirjakeele murdelise baasi küsimus

Üheks kõige silmapaistvamaks eesti keele arendamise küsimuste käsitlejaks oli möödunud sajandi algul Otto Wilhelm Masing. Nagu teame, on Masing pärit pool-eesti perekonnast ja tundis eesti keelt juba lapsepõlvest saadik. Et ta sündis ja kasvas Lohusuus, siis on ta keeles rohkesti idamurde jooni. Ometi püüdis ta murdejooni oma keeletarvituses vältida ja kirjutada keeles, mis toetub senistele põhjaeesti keele traditsioonidele ja on arusaadav laiaale rahvahulkadele.

Oma seisukohti murrete ja kirjakeele suhete üle on ta korduvalt väljendanud.

Juba oma töös "Ehstnische Originalblätter für Deutsche", vaieldes sõna misseks kui murdelise voimi tarvitamise vastu, leiab Masing, et dialektisme, mis sageli tekkivat lõualaiskusest (Maulfaulheit), tulevat kõigiti vältida. Ta ütleb siin, et igal keelel on oma mured, milles esinevad eri maanurkades erinevad vormid. Kuid sellised murdelisused olevat labased ja neid ei tarvitatavat kirjanduses. Selliseid sõnu olevat saksa keeles, olevat ka meil, ja need ei esinevat klassikutel. Ei tulevat sõnu tarbetult üksteise külge lükkida, näit. mis tarbeks asemel

misseks. Meie keel olevat rikaa kullalt, et sõnu õigesti ja keelepäraselt ühendada. Polevat tarvis tarbetute murdesõnadega keelt koormata. Erinev olevat Peipsi-äärse toore rannatalupoja keel, erinevalt kõnelevat tsiviliseeritud viirulane, järvakas, harju- ja läänemaalane. Samuti olevat Lõuna-Eestis terve rida eri murrakuid, näit. Rõuges, Harglas jm. Ta küsib, kas peame meie neid toorusi, neid moonutusi arvestama või koguni kasutama, meie, kes me ometi midagi õilsat oma teostes ja ettekannetes saavutada tahame. Haritud inimesed peavad rahva omaenese tasemele tõstma, mitte aga tema tasemele madalale laskuma. Et keelt konsekventselt arendades paremaks võib muuta, selle kohta võidavat rohkeid näiteid tuua. Teine samasugune kitsa murdeala sõna, mida laiemalt ei tunta, olevat sõna leed 'tuhaase, kolle'. See olevat samuti kitsa murdeala (vist saarte) sõna, nagu seda on Alutaguse sõnad kiur 'lõoke', sõkkel 'sõkal' ?, neor (?), niur (?), piga 'piiga' jne., mida ainult Alutagusel tuntakse. Ta ütleb siin lõpuks: "Kui kirjutatakse kogu rahvale ja tahetakse üldiselt arusaadav olla, siis ei tule provintsialismidele, mis kitsas piirkonnas tuttavad on, mitte ainult vastu seista, vaid neid tuleb hoolikalt vältida, ehk tarvitada ainult siis, kui nad on liitsõnad vm., mis kõigi poolt on kergesti arusaadavad" ²¹.

Nagu siit selgub, on Masingu seisukoht tunduvalt erinev Rosenplānteri omast, sest viimane soovitas tarvitada rohkesti kohaliku murde sõnu, et neid laiemale hulkadele tutvustada ja seega keelt rikastada, Masing aga vastupidiselt Rosenplānterile arvab, et kitsal alal esinevate mурdesõnade tarvitamine keeles on keele risustamine, sest see ei soodusta laiematel hulkadel keelest arusaamiat.

Mis puutub ühise kirjakeele baasi küsimusse, siis on Masing veendunud, et kirjakeeleks saab olla ainult põhjaeesti keel. Korduvalt astub ta Moritzi ja nende Tartu pas-

²¹ Masing O. W. Ehstnische Originalblätter für Deutsche. Dorpat, 1816, S. 54.

torite vastu, kes pooldavad lõunaeesti kirjakeele säilitamist. Oma "Marahwa Näddala-Lehes" ütleb ta avalikult, et tartumurdelise piibli puudumist tuleb suureks õnneks lugeda. Ta märgib: "Tulleb siin tähhendada, et Tarto kelemurdesse Wanna-Testamenti weel mitte polle ümberpandud, waid et Tarto kele rahwal ommast käest muud ep olle, kui agga Uus-Testament. Se assi näitab peält nenda, kui peaks ta selle rahwale kahjuks ollema, mis õmmetige nenda ei olle; waid tulleb sedda veel ennemine temale kassuks arwata; sest ja sellepärast, et nemmad Tallina kele Piiblid ostawad, ja tedda prugiwad, mis siis sedda head sadab, et mõllemad kelemurded aega möda kokkosullawad, ja ühheka sawad" ²².

Masingu arvates väide, et lõunaeestlased ei saavat aru põhjaeesti keelest, ei pidavat paika. Ta märgib selle kohta järgmises "Marahwa Näddala-Lehe" numbris: "Wõime sedda kül julgeste, ja tõemõda teadmisest tunnistada, et se üks tühhi ja asjata waidlemine olnud, ja weelgi on, kui mõnned sedda püüdwad toetada, et Tarto rahwas Tallina kele kirja ei mõista. Kes umbrummal, ehk kes kui wõera kele mees, makele põhja weel polle jõudnud kätte sada, se ei mõista kül mittokõrd ei kumbagi kirja, waid leiab igga lehhe peäl tummedust, ei mitte kele, waid sellepärast, et ta issi kele waesuse waewas, ehk et temmal ei parrajat tundmist, egga muud polle." ²³ Seda seisukohta on veelgi teravamalt väljendanud Masing sama artikli nendes osades, mis tsensor Moritz maha tõmbas, kuid millest Rosenplänter siiski koopia on teinud ja sellega Masingu avaldused säilitanud.

Siin tsensori poolt kärbitud osas märgib Masing, et piibel olevat kirjutatud selges kirjakeeles ja sellest saadavat aru kõikide murrete piirkonnas, isegi Lõuna-Ees-

---

²² Masing O. W. Kirja asjust. - Marahwa Näddala-Leht, 1822, nr. 48, lk. 381.

²³ Masing O. W. Kirja asjust. - Marahwa Näddala-Leht, 1822, nr. 49, lk. 383.

tis. Ka asjaolu, et Masingu, põhjamurdelist "Marahwa Näddala-Lehte" loetakse kõige rohkem "Tarto rahwa seas", kinnitava: aeda, et lõunaestlased saavad aru põhjaeesti keelest, sest kui see teisiti oleks, millega siis seletada seda suurt lugejate arvu. Samuti on maha tõmmatud artikli osa, milles Masing mõistab hukka Lõuna-Eesti pastorite katsed jätkata lõunaeesti keeles raamatute trükkimist. Jäägu igas maanurgas, olgu põhja- või lõunaeesti alal, kohalik murrak kodukeeleks, kuid kirjakeelena tarvitatagu seda keelt, "mis jo kirjutamise algmisest kõiges maailmas olnud, ja praego veel kõige rahwa seas petavaks on, se on se: et nenda kirjutada, kuidas kindlaks rajatud ja harritud kirja-kele järrele kõlbav, parras ja õige on." ²⁴

Ligikaudu samast ajast, nimelt 1820. a. on pärit ka üks O. W. Masingu kirjutis, mis kannab pealkirja "Ueber die Abweichung der dorptischen Mundart von der allgemeinen oder der Schriftsprache, und worin eigentlich diese Abweichung besteht." Selles kirjutises püüab Masing näidata, et põhja- ja lõunaeesti murde erinevused ei olevatki nii suured, kui arvatakse. Tartu murre erinevat sõnavaralt, kuid sõnavaralisi erinevusi leiduvat ka teistes murretes. Ka grammatiliselt ei erinevat Tartu murre põhiliselt kirjakeelest. Ainult lõunaestikeelsed raamatud olevat vigased. Lõunaestlastele olevat omane nn. "lõualaiskus" ja sellepärast olevat sõnad lühemad. Põhjaeesti keel olevat täielikum ja sellepärast armastavat ka lõunaestlased põhjaeesti kirjakeelt.

Masing aga ei piirdu ainult sellega, et ta võitleb põhjaeestimurdelise kirjakeele õiguste eest ja soovitab seda üldiselt tarvitataavaks kirjakeeleks, vaid ta püüab selgitada ka põhjaeesti murrete erijooni ja põhjaeestilise kirjakeele baasiks olevat murret. Selleks uurib ta eesti murdeid. /Nii kirjutab ta ühes 1816. a. kirjutatud kirjas

---

²⁴ Rosenplänter H. Stücke und Stellen, welche der Censor des Näddala-Lehti Mtz. geatrichen, 1882, KM, käsikiri, S. 33.

(24. rukkikuu p.) enda kohta: "Kakele pärrast ollen minna mitto tekäimist ennesele teinud: ollen Wirro - Jerwe - Harjo - Läne - Willandi - Tarto ja Allutagguse maad läbbi käinud ja keigis paigus paljo ma kele polest õppind, ja selle visiga tundma sanud, mis temma pärris põhhi ja juur, ni kui sedda, mis temma kõrwalissed wessiwõssud, temma kuiw raud, käsnad, samlad ja temma pahkad on. Perno male ei ma olle weel joudnud, agga lotan." ²⁵ Eriti olevat ta rahvaga juttu ajanud kõrtsis ja nii õppinud keelt tundma. Mis puutub Pärnumaasse, siis hiljem on ta ka seal käies jälginud, näit. Audru ja Pärnu ümbruse keelt. Ühes teises kirjas kõneleb ta, kuidas ta Kirepi kõrtsis kohanud Pöidelt päritolewat kutsarit ja seda kasutanud keelejuhina saarte murde tundmaõppimiseks (vrd. kiri 25. aug. 1820). ²⁶

Uurides eesti murdeid, on ta püüdnud leida eesti kirjakeele baasi ja on jõudnud tulemusele, et selleks on eelkõige Järvamaa ja Virumaa maamurde osa murre. Ta kirjutab selle kohta oma "Pühapäwa wahheluggemisi" tutvustavas kirjutises 1818. a., mis ära trükitud "Beiträge" ^{XVI} vihikus/1822, järgmist: "Murre, mida ma kasutasin, on nimelt see, mis on omane Virumaa maamurde osale ja Järvamaale, ja mis on kogu rahva poolt tunnistatud kõige kõlavamaks, ja mida iga eesti rahvakeele tundja peab eesti "atitsismiks", ja mis oma peenuse ning harituse tõttu kirjakeeleks eriti sobib ja selleks tõsta väärrib" ²⁷.

Seda eesti "Atikat" on ta püüdnud oma kirjades veelgi lähemalt määratleda, rõhutades, et kitsamalt olevat sel-

²⁵ O. W. Masing H. Rosenplänterile 24. rukkikuu p. 1816, KO.

²⁶ O. W. Masing H. Rosenplänterile 25. aug. 1820, KO.

²⁷ Retsensionen. 5) Pühapäwa Wahheluggemissed, mis Otto Willem Masing kirjutand ja wäljaandnud. Essimenne jagger. Tartus 1818. Vom Herausgeber (H. Rosenplänter). Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache, ^{XVI}, 1822, S. 59.

leks alaks Maarja-Magdaleena, Väike-Maarja, Simuna, Viru-Jaagupi ja Ambla. Ühtlasi püüab ta sel puhul õigustada oma õ-tarvitamist sõnades nagu õskama, kõhhe jne., sest nendes esinevat ka kirjakeele baasiks olevates kihelkondades õ. Seega on Masing esimene, kes kirjakeele murdelise baasi küsimuse üles tõstab ja selle ka omamoodi lahendab, toetudes seejuures siiski õige tunduval määral oma kodumurdele - idamurdele.

Kui me jälgime O. W. Masingu keeletarvitust, siis märkame, et see mitte kõikides küsimustes eelkäijate keeletarvitusega kokku ei lange, vaid siin enam silma paistavad idalised jooned. Nii näeme kõigepealt, et Masing liialdab õ tarvitamisega o asemel, kasutades ida- ja rannikumurde (Lohusuu, Lügánuse) mõjul õ-d ka niisugustes sõnades nagu õskand, kõhhas, õmmetige, õtsas, õksad, õstma, õtse ~ otse, otsekõhhe, õtsib jt. Masingu õ-tarvitamine sellistes sõnades leidis aga vastuseisu ja Masingule heideti täie õigusega ette, et ta siin idamurde jooni püüab kirja-keelde tuua.

Idamurde häälikulistest joontest Masingu keeletarvituses võiks veel märkida näiteks vorme nagu riddasse 'ritta, reasse', ladduwad 'laovad', mällestada 'mäletada', kattussed (üldine oli sel ajal kattuksed) jm.

Käänamise alalt võib märkida, et tal varasemates töödes on saav kääne paiguti st-lõpuline, näit. ei jõudnud õigest ajast seie (PVL IV, 11). Ka i-mitmuse tarvitamist tuleb siduda idapoolsete murrakutega (rannikumurre, Virumaa murrakud), näit. neist asjust, ramatuist, teisis paigus, päwil, mitmist jne. Senise kirjakeele traditsiooni jätkamist võib märgata mitmuse osastava diftongi tarvitamisel, näit. sibulaid, märatumaid jne., kuid ka hõnid 'hooneid', sesuggusit (e-tüvelised). Hoopis erinevalt Helle poolt rajatud traditsioonist tarvitab aga Masing ainsuse osastavat, kus ta eelistab põhjaeesti murdepärast nõrka d-lõppu, näit. tännasid / Jummalad, märatumad kehha, ühiksa ammetid jne., ku'gi ta tarvitab ka ädikat, hõbbadat, rasket jt., paralleelselt isegi penard ~ penart. Kõr-

valepõikeks traditsioonipärasest tarvitusviisist on ka paralleelne juurde ~ jure tarvitamine, kusjuures ilma kluusiilita vorm on siiski harilikum. Ka tänapäeval on idamurde alal paralleelne esinemus. Seega on Masing esimesi, kes meie kirjakeelde toob juurde-tüüpi illatiivi.

Verbi alal jätkab Masing üldist traditsioonipärasest keeletarvitust, näit. tarvitab paralleelselt näi ~ nud-vorme (sanud, piddanud, teinud, jõudnud, kuid ka kullotand, õppind, prukind, kirjutand), tarvitab isegi lääneliisi ep olle, tahtwad, moistwad, tundwad, õppetud, nimmetud vorme, mis tolle aja kirjakeelde olid juurdunud. / Sellest hoolimata leidub tema keeles aga ka idalisi jooni. Nii näiteks tarvitab ta teatavates verbides si-lise imperfekti asemel i-list imperfekti, näiteks ütliste ~ ütlesite, ütlin, tarvitab paralleelselt ollid ja olliwad, nähnud ja näinud, tarvitab paiguti rannikumurdelisi vorme, nagu leieta 'leitakse', annetud 'antud'. Kõige varasemates töödes esineb isegi mõningaid tunnusetat kse-oleviku vorme, näit. Figgi sapad panna jalge ja et oleks kaunis walge wäwli tuld seal tehakse ... (Ehstnische Originalblätter für Deutsche, S. 32); ... kookraudad, misga lukkud lahti kánatakse, kui wargile minna ... (Ehstnische Originalblätter für Deutsche, S. 39). Sõnavaraski on tal idalisi jooni, näit. tähhe katsujad 'astronoomid', tännawootse 'tänavuse', tõuras 'tõbras, lojus, veis' jt.

Seega ei saa pidada ülekohtuseks L. Luce poolt kirjutatud arvustust Masingu töö "Ehstnische Originalblätter" kohta ²⁸, milles Luce ütleb, et Masing lähtuvat oma muredest ja sellepärast ei pidavat õigeks vorme, mis teistes murretes esinevad ja samuti tuntud on. Luce arvates ei tohiks provintsialisme keeles pahaks panna, sest normeeritud kirjakeel pole veel ju Eestis välja kujunenud.

/Masing on meil kirjameestest esimene, kes teravalt ühise kirjakeele küsimuse üles võttis ja ühtlasi nõudnud

²⁸ Käsikiri Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis (ÜES MS 91).

esitas ühise kirjakeele murdelise baasi ning sellega seoses sõnade ja vormide tarvitusviisi kohta. Kuigi ta oma murde mõjul idamurdelisi jooni keelde tõi, aitas ta oma seisuksotade ja keeletarvitusega kirjakeele arenemisele kaasa.

11. XIX sajandi 1. poole autorite keele murdelisest taustast

XIX sajandi 1. poolel hakkasid teatavasti sakslaste kõrval ka eestlased maarahvale kirjutama. Kuigi avaldatavad raamatud olid saksa keelest tõlgitud lookesed, olinende keel siiski rahvapärasem kui varasemate saksa pastorate (Luce, Willmann jt.) oma. Seetõttu kujunebki XIX saj. esimene pool teataval määral üleminekuks saksapäraselt kirjakeelelt rahvapärasele kirjakeelele.

Mis puutub selleaegsete eesti päritoluga autorite keele murdelisse tausta, siis toetuvad põhjäästi autorid kõik senisele pastorate poolt ainuõigeks tunnistatud piiblikeelele, lisandades aga sellele rea rahvapäraseid jooni oma kodumurde piirkonnast. Et suur hulk selleaegseid kirjamehi olid kõstrid-koolmeistrid, siis hindasid nad enamikus väga kõrgelt senist põhjäästi keskmurdele toetuvat keeletarvitust ja isegi kordasid suurel määral pastorate poolt saksa keele mõjul tehtud vigu. Seejuures on tähelepanev, et mida vähem üks või teine autor hindab pastorate autoriteeti, seda rahvapärasem on ta keeletarvitus.

Kõneldes eesti päritoluga autoritest, võiks nimetada sajandi algusest K r. J. Petersoni, kes hindas kõrgelt oma emakeelt ja püüdis seda rahvapäraselt tarvitada. Jättes kõrvale tema värsivormilised tööd, mis olid kirjutatud rahvalauluvormia, tuleb Kr. J. Petersoni keeletarvitust jälgida tema kirjade ja päevaraamatu põhjal. Kuigi ka Petersonil esineb vigu, näit. objekti tarvitamisel (läks linna omma armsad wannemad wõtama), on ta keel üldiselt rahvapärane ja toetub täiel määral põhjäästi-

ti keskmurdele. Nii näiteks eelistab ta tarvitada de-mit- must: lomadele, ellajattete, inglidest, pudest, kiwwi- dest jne., kuna i-mitmust esineb harva: silmita. Samuti tarvitab ta reeglipäraselt ka mitmuse osastavat, näit. ellawaid waimusid, päiwi jne.

Ka oleviku 3. pöörde (näitwad, tahtwad, laskwad), da-infinitiiwi (näitada, arwada, nähha) ja nud-kesksõ- na (kaswanud, õppetand, eksinud, walletanud) tarvitusviis vastab täiel määral kirjakeele omaaegsele prungile. Erinev on vahest oleviku kesksõnast ainsuse partitiivi tarvitamine, kus ta eelistab teiste partitiivide eeskujul t-lõp- pu, näit. (ussun nenda) ollewat, (kuuldes innimest) õppi- wat, kuid siiski ka (arwawad) ollewad.

Et Kr. J. Petersoni vanemad olid pärit Viljandi kihel-
heloonnast, siis esineb Petersoni keeletarvituses ka mõ-
ningaid lõunamurretele ja läänemurdele omaseid jooni,
näit. talupoeg asemel esineb lõunamurdeline tallopoig,
esinevad vormid säetud, tõine, läänemurdega on ühine kä
'käes' (se on kä) jne. Varasema kirjakeele mõjul esineb
paiguti ei olle kõrval veel eg olle jne.

Üldiselt tarvitab Kr. J. Peterson tolleaegset keelt
kirjas tunduvalt paremini kui teised tema kaasaegsed. Et
aga ta eestikeelsed tööd trükki ei pääsenud, ei saanud
need mõjustada kirjakeele üldist arenemist.

Hoopis vähem ühtlust ja senise kirjakeele traditsioo-
ni arvestamist leiame teiste tolleaegsete autorite keele-
pruuki jälgides. Näitena võiks siin mainida ehk Rosenplän-
teri õpilase, hilisema Sauga koolmeistri A b r a m H o l-
t e r i keeletarvitust, kelle tööd ilmusid samal ajal
(1818 - 1823).

Nagu Masingul leiame ka Holteril põhjaeesti murrete-
le omast d-lõppu ainsuse osastavas, näit. ramatud, pabbe-
rid, 4 koppikad, selged ... õhko, samuti näggi tulleswad,
ütles seiswad, kuid selle kõrval esineb ka Thor Helle ajal
tarvitusele tulnud t-d, näit. rummalat jutto, 4 koppikat,
2 lehte pabberit jne. Mõlemad esineb Holteril paral-
leelselt.

Inessiivis on Holteril järjekindlalt tugev aste jalg-tüüpi sõnades, näit. rikis 'riigis', aegus, selgas, aedas, raudas, kohtas jne.

Mitmuse osastavas tarvitab Holtergi diftongilisi põhjaeesti keskmurde vorme, näit. ramatuid, trükkiaidgi, antjaid, kuid selle kõrval on tal ka murdepäraseid hernid, palwid, hamnid 'hambaid' jne. Puhtläänelised on aga sellised Holteri vormid nagu penikessi jurikud, lambud e. lam-mud 'lambaid', rattud 'rattaid'.

Kohaliku murde esinemusega tuleb seletada niisuguseid osastavaid kui wikkatissi, sidronisi, samuti ka a-lisi osastavaid: põska 'põskesid', käsja 'käsi', lehta 'lehti', pasa 'paase', tähtä 'tähti', seltsa 'seltse', särka 'särike', ranga 'range', konta 'konte', kiwwa 'kive' jne.

Mis puutub mitmusesse, siis on Holteril tarvitusel nii de-, e- kui i-mitmus. Hariliku de-mitmuse (näit. inni-mestele, hoostele, kalladel) kõrval esineb jalg-tüüpi sõnadest küllaltki rohkesti ka e-mitmust, näit. päiwest, täh-tega, tallopoegele, härge silme (pihta) jne. Peale e-mitmuse leidub aga ka i-mitmust, näit. hambust 'hambaist', asjust, kindsaiks, rihmauks, teilisikiwwast, paduule jne.

da-infinitiivi esinemus vastab üldisele selleaegsele tarvitusviisile, kuid siiski leidub ka murdejooni, näit. käskis katsu, adert laska, maksa, kuid ka: lasta, leppi-da jt. Tolleaegsele üldisele tarvitusviisile vastavad vormid nagu andwad 'annavad', nimmetakse 'nimetatakse', selletud 'seletatud', kuid esineb ka piddawad 'peavad', te-gewad 'teevad' jne.

Teistest murdejoontest võib märkida näit. riipso 'kriipsu', raiskanud 'raisanud', nattukse 'natukese', so-latse 'soolase'; padidega 'paatidega', sõbrade 'sõprade'; lebbä 'leiva', rähhägä 'rehaga', maial 'mujal', näme 'näeme', jooksis kanre 'kambrisse' jne., wahheda 'vahe' noa-ga, nende maggo 'maitse' on hes, lümmitas 'kükitas, lõ-mitas' mähha jne. Kagu selgub, ei olnud sajandi algupoolel kirjakeel veel kuigi kindel ja selles esines terve rida kõikumusi, mis olid murdest tingitud, näit. Masingul

ja Holteril.

Järgmiste aastakümnete autoritest võiks esile tõsta kõigepealt Muhu köstrit Carl Wilhelm F r e u n d l i c h i, kes on tuntud terve rea rahvaraamatute autorina, näit. "Siin on Magdeburgi-linna hirmsast ärrarikkumisest, Muhhoma hundi jahhist, Jännese õhkamisest ja Rehhe pappist luggeda" 1837, "Appolonius, Tirusse ja Sidoni kuningas" 1846 jt. Ka Freundlich kasutas põhiliselt üldarusaadavat põhjaeesti murret, kuid temagi töödes on palju kohaliku murraku jooni. Sellistest joontest võib märkida

a) saarte murde vorme nagu ühtegid, siiskid 'siiski', nobbesti 'nobedasti', saggest 'sagedasti', siint 'siit', mo 'mu, minu', meite 'meie', püstis 'pistis', pilli 'pilv', warsi 'varsti', wammus üll 'seljas', walk 'välk', abbu 'piht' jne.;

b) illatiive tubba 'tuppa' setu, abbi tulla, jure, al-luse; tugevasastmelisi inessiiive jalgas, tükkis, kohtas, tundis, selgas jne.; a-list pluursali partitiivi heina-sada 'saadusid'; adjektiive kibbed 'kibedat', wäetima 'väe-ti', õnnetumaks 'õnnetuks';

c) verbi vorme ep olle 'ei ole', annud 'andnud', ella-tand, kirjutud 'kirjutatud'; laulada 'laulda', kulada 'kuulda'; laulajad 'lauljad'; ärä tõstigi 'ära tõsta'.

Nagu selgub, on Freundlich selle aja kirjameeste hulgas väga murdepärase keeletarvitusega, esitades isegi selliseid murdejooni, millised teistel autoritel puuduvad (näit. saartele omane keeldkõne vorm jm.). Ometi ei ole Freundlichi sõnastus vaba kirikukirjanduse mõjul tekkinud vigadest, näit. objekti tarvitamisel (õnnistan ma ommad lapsed jne.). Kuigi Freundlich on palju kirjutanud, ei ole ta avaldanud märgatavat mõju eesti kirjakeele kujunemisele.

Hinnatavam kui Freundlichi töö kirjanduse alal ja keelerakenduses on Johann S o m m e r i (Suve Jaani) tegevus. Et ta oli sündinud Tallinnas ja arvatavasti noorpõlvegi veetnud põhjaeesti keskmurde piirkonnas, siis on tema keeles murrete mõju vähem märgata, kuigi ta hiljem töötas

kauemat aega Viru- ja Pärnumaal. Tema tööd "Wenne südda ja Wenne Hing" ja "Luige Laus" olid omal ajal küllaltki levinud ja nendes tarvitatud keel võis olla eeskujuks teistelegi.

Et saada pilti Sommeri keeletarvitusest, olgu siin esitatud mõningaid jooni ta keelest. Sommeri elavat huvi keele vastu näitab asjaolu, et ta püüab selguse mõttes järjekindlalt rakendada Masingu poolt soovitatud välte- ja palatalisatsoonimärke, näit. tünnete, mülle, énne, isegi kaldásse, wallidaste, künni jne.

Üldiselt on omane Sommerile põhjaeesti keskmurde keel, näit. tarvitab ta: kautama 'kaotama', wausid 'vajusid', lautas 'laotas', mõet, hüidwad, naesterahwas, kärsakad 'toorevõitu, halvad' jne.

Morfoloogia alal võib samuti esile tõsta tolleaegses kirjanduses esinenud ja läänemurrakeelele toetuvaid jooni, nagu tugevaastmelist inessiivi: kõttis, méles, súres, hulkas, lëndus, kohtas, selgas, rindas, aga ka rindus, elloaeges; illatiiv on méle, jüre kujuline.

Ainsuse partitiivis on tal Thor Helle eeskujul -t: ellawat tuld, põhjatumat ahnust jne.

Mitmus on Sommeril peamiselt de-line, näit. kunningatega, tõistest rikidest, hea kombedega ~ kombetega, kuid leidub näiteid ka i-mitmuse tarvitamisest, näit. assemiks, kunningaiks, wahwaist teggudest, mõttis 'mõtteis' jne.

Paiguti esineb Sommerilgi läänemurdelist nõrgaastmelist mitmuse omastavat, näit. saeade kaupa, hobide all, kodanikude, sõbrade. Mitmuse osastav on samasugune kui teistel autoritel, näit. hunnikuid, hagganaid, isegi vigaselt, emmaid, kuid kahe silbilistest kolmandavärtelistest noomenitest tarvitatakse tavaliselt id-lõppu, näit. tütrid, hammid e. hambud 'hambaid', võerid, liikmid jne. Esineb ka põhjaeestilist a-osastavat: suratükka, püssa.

Verbivormide tarvitusviis on peajoontes samasugune kui teistel tolle aja autoreil, nii on nud- ja nd-kesksõna vormid parfüleelselt esinemäs, näit. mõttelnud, uppunud, sanud, kuid neland, oskand, raiskand, tud-kesksõna vormi-

des puudub kausatiivide liide, näit. nimmetud, õnnistud, hävvitud. Märkida võib siiski, et kontraheerunud verbide da-infinitiivis ei esine tugevat astet, näit. aidata, hukata, kuid des-infinitiivides esineb see veel, näit. ohkades, ärkades, põlgades, mõllades. Sõnast kõnelema tarvitab Sommer põhjaeestilist da-infinitiivi: kõnnelema, sõnast laskma samuti põhjaeesti läänealale (Pä, Lä) omast vormi laska.

Tähelepanu väärrib, et oleviku mitmuse tugevaastmelise 3. pöördde kõrvale (andwad) esineb Sommeril juba nõrgaastmeline, näit. rägiwad, mis omane keskmurdele. Lihtmineviku 3. pöördes puudub aga tunnus -vad, mis samuti on omane keskmurdele (ollid).

Sommeri keeletarvituse kohta võib seega ütelda, et temal enam kui paljudel teistel toleaegetel autoritel esineb põhjaeesti keskmurde jooni. Ometi ei ole ka tema tööd vabad teiste murrete mõjust. Nii võib läänelistest joontest nimetada selliseid kui konsonantühendi puudumine mõnes sõnas sõna algul: sõa rummid-trummid, rasind 'kraasinud', sõnad nagu rähha 'reha', tullewalgudega 'välkudega', home 'homme', lamma 'lamba', talled; samuti tarvitab ta ka mõningaid läänepoolseid murdesõnu, nagu ladduma 'jooksma', põgenema, kört 'undruk, seelik', lossas 'lohisevalt', (temma olli lossas wankre tagga), pakiline 'kiireloomuline', pihherdama 'püherdama', ärrapudratud 'segi tallatud', wahhe 'terav', wallidaste 'kiiresti', innimesed karrisid 'karjusid' jm.

On aga huvitav, et läänepoolsete joonte kõrvale on temalgi mõningaid idalisi jooni, näit. esineb tal mõnikord, kuigi harva, saavas käändes -st, näit. länges iggawessest alla, jäen kolmest päewast. Ida poole viitab ka järgsilpide diftong lane-sõnades: wennelaene, wennelaesed, waenlaene jne. Üldiselt on aga idalisi jooni siiski vähe. Põhilised on keskmurde jooned.

Kui jälgida XIX sajandi esimese poole keeletarvitust, siis peab märkima, et see põhjaeesti alal pole kaugeltki ühtlane. See on arusaadav, arvestades selle aja kirjasõna

väga piiratud levikut võrreldes tänapäevasega. Et peamiseks kirjanduseks nüüdki oli veel vaikulik kirjandus, siis avaldub sel ajajärgul piiblitõlke keele mõjuigi veel õige tunduval määral, kuigi sellised autorid nagu Rosenplänter ja Masing olid mõnevõrra kahtlusi avaldanud senise võõrapärase kirikukeele ja rahvakeele vastavuse kohta. Oma murdeliselt taustalt toetub üldiselt selleaegsete autorite keel põhjääesti keskmurdele, kuid kaugeltki mitte samal määral. Nii näiteks oli vaadeldud autoritest Kr. J. Petersoni ja J. Sommeri keeletarvitus kõige lähem põhjääesti keskmurdele, kuigi üks autoritest oli pärit keskmurde lõuna-, teine põhjaosast. Enamik selleaegseid autoreid tarvitas oma kodumurde mõjul läänepoolsete murrete erijoontega keelt. Kõige murdepärasemat keelt tarvitas vahest Freundlich oma teostes, kuid murdejooni esines ka Holteri, Lorenzoni jt. läänepoolse päritoluga autorite keeles. Et Rosenplänteri mõjul rida Pärnu ja selle ümbruse köstreid rahvaraamatuid kirjutama hakkavad, siis on sel ajal läänemurde mõju kirjakeelele küllaltki tunduv. Vastukaaluks sellele oli aga Rosenplänteri sõbra O. W. Masingu keeleline ja kirjanduslik tegevus, kes oma töödes teatavasti rakendas rohkesti idamurde jooni. Kuigi kord-korralt suurem ühtlus kirjakeelde sugeneb, püsib kahe äärmise murde mõju ka veel sajandi teisel poolel.

12. Põhjääesti keskmurde mõju suurenenine F. R. Faehlmanni ja E. Ahrensi keelelise tegevuse mõjul

P. R. Faehlmann kirjutas suhteliselt vähe eesti keeles. Tema keelelised tööd, aga isegi tema müüdid ilmusid ÕES-i "Toimetistes" saksa keeles. Tema eesti keele rakendust näeme peamiselt tema kalendrijuttude najal.

Mis puutub Faehlmanni keeletarvituse teoreetilisse külge, siis seda käsitleb Faehlmann korduvalt õige mitmes töös. Nii märgib ta eesti verbide konjugatsioonide käsitlevas kirjutises oma töö murdelise tausta kohta järgmist: "Ma olen selles töös arvestanud ainult üht piiratud mur-

ret, sest ma olen veendunud, et ainult sel teel on võimalik keele uurimine. Minu murdeks on Virumaa maamurre ja Järvamaa rahvakeel; kuid peaaegu kõik see on kehtiv ka ülejäänud tallinna-eesti keele alal ja enamik sellest isegi Tartu murdes" ²⁹. Sedasama kordab Faehlmann ka 1844.a. oma töös eesti deklinatsioonidest, kus ta ütleb: "Ka oma selles käsitluses olen ma kinni pidanud ainult Tallinna murdest. See murre on aga ka kõige puhtam, kõige levinum ja peaaegu sama mis O. W. Masingu murre" ³⁰. Seega on Faehlmann arvamisel, et eesti kirjakeele kõige sobivamaks baasiks on Järvamaa, s. o. Faehlmanni kodukoha murre, mille puhul ta ühtlasi aga arvestab ka Virumaa maamurde ala, mida rõhutas juba O. W. Masing oma sellekohastes käsitlustes.

Oma kirjutistes toetubki Faehlmann oma kodumurdele, püüdes ühtlasi fikseerida vastavaid reegleid, näit. pluurali partitiivi jne. kohta, kusjuures ta oma seisukohtades tunduvalt erineb Hupelist, tuues juurde uusi vorme, näit. illatiivis de-lõpulise vormi: säärde, juurde jne. Samuti annab Faehlmann kindlad reeglid ainsuse osastava (kalle - wit, kirrikut, kibbedat, joont) ja mitmuse osastava kohta, soovitades mitmuse osastavas tarvitada diftonge juhtudel nagu teibaid, laggedaid, kusikuid, kirweid, liikmeid, obboseid, kangruid (vrd. Hupel - wõtmid), kuid siiski murdepäraselt wankrid, soldatid. Eelmiste autorite eeskujul lubab ta ka a-partitiivi, näit. sona 'sooni', kotta, rotta.

Tähelepanu väärrib ka kontraheerunud verbide da-infinitiv, kus ta soovitab ta-tunnuselist nõrgaastmelist vormi, näit. wissata, pursata, rosata, tuisata, raisata, õisata jne., mida mainis juba Hupel, kuid mis tegelikus kir-

²⁹ Faehlmann F. R. Versuch die estnischen Verba in Conjugationen zu ordnen. Dorpat, 1842, S. 12.

³⁰ Faehlmann F. R. Ueber die Declination der estnischen Nomina. - Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft, I, 3, Dorpat, 1844, S. 20.

jakeeles esinea ainult juhuslikult da-tunnuselise vormi kõrval. See vaatab ka põhjausesti murrete, eriti aga keskmurde esinemusele.

Faehlmanni tegelikku keeletarvitust on võimalik kõige paremini jälgida tema kalendrijuttude põhjal. Tuleb märkida, et Faehlmanni keel ei erine kuigi palju tänapäevasest, kui mitte arvestada vana ortograafiat ja mõningaid hääliku-muutusi, mis toimunud hiljem, näit. o muutumine u-ka järgsilpides (näit. kogoni, Võro, olgo), või Faehlmanni ortograafiales omaseid jooni (h mittemärkimist sõna algul: ak-kaa, appu, oboae).

Faehlmanni tekstides esinevad tänapäevagi keeles tarvitatavad diftongid nagu ea 'hea', ka näeb, käe. Kesk-murde joontest võib märkida selliseid, nagu

1) õntsaks 'õndsaks', 2) Willandi 'Viljandi', külle 'külje', 3) põssate 'põssaste', wõrutamist 'võõrutamist', 4) näust 'näost', tuast 'toast', 5) oselt ka pääw 'päev'.

Läänepoolsetele murrakutele viitavad ainult mõned jooned, näit. jäggo, 'jagu', poea 'poja', seal 'ajal'.

Morfoloogilistest joontest äratav tähelepanu nõrgaasat-meline seesütlev, näit. seljas, hulgaa, isegi kimbua jne.

Ka mitmuse osaatava esinemus vastab põhjausesti keakmurdele, näit. räkijaid, illosaid, leitjaid, ramatuid, isegi sõnnumeid, nisugguseid. Esinevad ka sellised osastavad nagu odre, püksa jt.

Idapoolsete murrakute mõjul on ka Faehlmannil de-mitmuse kõrval i-mitmust, näit. kõigis paigua jmm.

Verbivormideat tuleb idamurdelisena märkida vad-lõpulist imperfekti ja konditsionaali. Nii esineb tal peasegu järjekindlalt vorme nagu jooksiwad, astusiwad, akkasiwad, andsiwad, läksiwad, tuliwad jne., kuid nende kõrval ka üksikjuhtudel lubbasiid, i-tunnuselist imperfekti esineb siiski vähe: kulin 'kuulain', laasin 'lasksin'. va-tunnus esineb ka konditsionaalis: leikasiwad.

nud-keskaõnna on eainemus samasugune kui teistel autoritel, näiteks solkind, wäaaind, aga andnud, teinud, sanud.

Märkida võib ka j-i kadu tagavokaalide vahel vormides nagu ei saa 'ei saja', koas 'kojas', paast 'pajast', ka naal 'najal'.

Kuigi Faehlmanni keeletarvitus oma murdeliselt taustalt täiesti ühtlane ei ole, tuleb siiski Faehlmanni hinnata seetõttu, et ta enam kui teised autorid nii oma keelekäsitlustes kui keeletarvitusel toetus põhjaeesti keskmurdele.

Samal ajal kui Faehlmann asus teatavasti ka Ed. A h - r e n s eesti keele grammatika küsimuste käsitlemisele. Oma grammatikas (1843) leiab ta, et polevat õige arvata, nagu oleks eri murrete grammatilises struktuuris erinevusi. Erinev olevat ainult eri murrete sõnavara, mitte aga grammatika. Seda kinnitavat peale muu veel see asjaolu, et tema grammatika ja Faehlmanni deklinatsioonõpetus olevat ilmunud samaaegselt ja olevat olnud täiesti iseseisvad tööd, kuid hoolimata sellest, et Faehlmann toetub Järva- ja Virumaa murrakuile ja Ahrens Kuusalu murrakule, olevat nende poolt esitatud vormid peaaegu eranditult samad. Sellest teeb ta järelduse, et kogu eesti rahvakeel on arenenud samade grammatiliste seaduste kohaselt.

Et Ahrensi grammatikas esitatud ja Kuusalu murraku põhjal soovitatud vormid üldiselt vastavad põhjaeesti keskmurde esinemusele ja põhijoontes ka varasemale kirjakeelele, siis tulidki need vormid teataval määral tarvitusele, kuigi mitte otsekohe.

Häälikulisel alal soovitas Ahrens kohaliku murde mõjul, toetudes ka teistele põhjaeesti murretele, järgsilpides loobuda o tarvitamisest ja siirduda u tarvitamisele, mis teatavasti sajandi kolmandal veerandil ka tarvitusele tuli.

Astmevaheldusküsimuste alal fikseerib Ahrens

saud 'saod' (sõnast saad), maud (sõnast madu),

lautama;

söed (sõnast süsi), köeb (sõnast küdema); noad

(sõnast nuga), toad (sõnast tuba); rea (sõ-

nast rida), pea (sõnast pidama).

Ta peab õigeks pikki vokaale märkida mitte diftongiga

murdepäraselt, vaid pika vokaaliga, näit. äär, läätse, käänama; rõõm, hõõruma, lõõtsutama, samuti hääli, sääsk, mööök, pööaas, isegi nõõli 'nõel', sõõli 'sõel'. Et rahvakeeles ka diftonge võib kuulda, siis lubab Ahrens paralleelselt märkida ka pea, peale (mitte peäle), peasema, seal, seadus, teadma ehk pääle, pääsema, säädus, täädma jt. Eelistab ta aga pikka vokaali, toetudes Hornungile. Õigeks peab ta ka põhjakeesti murretes esinevaid uusi vorme, nagu aeg (mitte aig), poeg, aer, kaebama, kaev, koer, laenama, laev, aga ka laene, naene.

Et ta lisamärke ei armasta, siis jätab ta õ, välte- ja rõhumärgi märkimata, kuigi ta neid nähtusi tunneb. Teiselt poolt aga püüab ta märkida h- häälikut ng-ga, mistõttu ta kirjutab: hingg : hinge jne.

Mis puutub käänamisse, siis võib märkida järgmisi Ahrensi poolt antud norme:

1. Ainsuse osastav aasta-raamat-tüüpi sõnades on t-lõpuline: kobarat, hunikut, voodit, surnut jne., seega erinev keskmurde esinemusest.

2. Mitmuse omastav on samasugune kui praeguses keeles, näit. nahkade, mändide, kinggade; juurte, kobarate, rikaste, õndsate; mõtete, pimedate, kuid ka: kätte, wistrikude, taimete 'taimede'. Üldiselt toetub ta keskmurdele.

3. Mitmuse osastava reeglid Ahrensil toetuvad samuti suurel määral keskmurdele, näit. annab ta a-tüveliste puhul, mille 1. silbis on e, osastava lõpu u: heinu, kellu, hellu, samuti ä ja ö puhul: käenu, jääru, rängku, söötu; i-tüveliste puhul on mitmuse osastava lõpul -sid või -a: hakkisid, tanggisid, tükisid - tükka, keppisid - keppa, püksa jne.; samuti u-tüvede puhul: aerusid, kaevusid, kuid ka auka, hilpa, kirpa, laastusid - laasta.

Senise traditsiooni ja põhjakeesti keskmurde mõjul on ader-tüüpi sõnades mitmuse osastav nõrgaastmeline, s. o. sõnatüüp on astmevahelduseta, näit. nabru 'naprasid', nõdru, sõbru, põdru, tedri jt. Need Ahrensi poolt antud mitmuse osastava reeglid toetuvad keskmurdele ja on osaliselt tänapäevani püsinud.

Samuti toetuvad keskmurdele ka maa-tüüpi sõnade reeglid: haid, päid, kuid selle kõrval ka püüsid, teesid, töösid. Erinev tänapäevast, kuid murdes esinev on usklik-tüüpi sõnade käänamine, kus Ahrens tarvitab vorme: ains. omast. uskliku, ains. osast. uskliku, mitm. omast. usklikude, mitm. osast. usklikusid e. usklikusi.

aasta-madal-mõte-tüüpi sõnades on esinemus samasugune, kui see oli selleaegses kirjakeeles: -id liitub kas vokaalile või tüvekonsonandile, näit. harakaid, rikkaid, koh-tuid, kuid tütrid, kandlid, õigid, äkkid, riidid, hobusid; vahel olevat siiski kuulda ka vorme nagu katteid, istmeid, seega ka e-tüvede puhul diftongi. Selles küsimuses erineb seega Ahrens teatud määral Faehlmannist.

Kääne, mille Ahrens laenas soome keelest ja rannikumurdest, mis aga ei esine keskmurdes, on essiiv. Ta märgib, et seda käänet seni kirjakeeles pole tarvitatud, kuid et see vääriks sissetoomist.

Illatiivis soovitab Ahrens murdekohaselt sae-lõpulist või lõputa vormi, näit. hädasse, häbisse, kübarasse, sänggi, silma, samuti keele, juure. Erinevad on ainult teoreetiseeritud vormid koku, jõke, sõta, tupa. Viimaste vormide kinnituseks toob ta soome keele, kus on juureen, ja rannikumurde, kus on käde, vede.

Mitmuse käänetest annab Ahrens nii de- kui i-mitmuse, näit. omastava põhjal jalgadeks, naelteks, kinnasteks, vi-gadest, rietest, seppadel, silmadeta jne., mida on võimalik kõikidest sõnadest tarvitada, ja osastava põhjal moodustatud i-mitmuse, mis esineb paralleelselt de-mitmusega, kuid mitte alati, näit. jaluks, heinust, silmis, kõigis, tühjest, küüsis, nädalais, raamatulist, hobusis, isegi rauus (rauda-des), häris (här-gades), seus (sigades) jm. Viimast esinemust kasutas Ahrens mitte keskmurde, vaid soome keele ja mõnel määral rannikumurde eeskujul.

Mis puutub verbide pööramisse, siis on Ahrens siingi eelkõige toetunud keskmurdele, tuues aga siiski soome keele eeskujul sisse neid vorme, mis esinesid teistes murretes, näit. annab ta imperfekti mitmuse 3. pöördes ainult sivad-

lõpulise vormi, asetades sid-vormi sulgudesse, näit. vala-
sivad jne. Üldiselt soovib ta si-tunnuselist imperfekti,
kuigi ta tunneb ka i-list, näit. heidin, joodin, keelin,
kuulin, laulin.

nud-kesksõnas soovib ta vastupidiselt keskmurdele
nud-tunnust, kuigi märgib, et eelneva vokaali puhul võida-
vat tarvitada ka lühemat nd-vormi, näit. osand, armastand,
karand, tõmmand jne.

Oleviku mitmuse 3. pöördes peab ta vanaks kirikukeel-
seks esinemuseks vormide leidvad, kiitvad, tahtvad tarvita-
mist, mis küll leidvat tuge soome keelest, kuid mille ase-
mel tänapäeval eestlane tarvitavat nõrgaastmelisi vorme
leiavad, annavad, tahavad, kiidavad, laulavad, lasevad, kuu-
levad jne. Seega aitab Ahrens kaasa nõrgaastmelise vormi
levimiseks.

Umbisikulises tegumoes peab Ahrens kirikukeelseteks
läänelisi vorme armastakse, armastud, märkides ekslikult,
et selliseid vorme eestlane ei tundvat, vaid ta tarvitavat
reeglipäraseid vorme armastatakse ja armastatud. Kindla kõ-
neviisi lihtmineviku mitmuse 3. pöörde eeskujul tarvitab
Ahrens ka tingiva kõneviisi kaivad-vormi, mis samuti esi-
neb idapoolseis murdes ja soome keeles (kertoisivat, Ahren-
sil valakaivad).

Tänapäeva kirjakeele ja põhjakeeli keskmurde esinemu-
se kohaselt on Ahrensil antud ka da-infinitiiv kontraheeru-
nud verbidest, näit. ohkama - ohata, luiskama - luisata,
hakata, lükata jne. ja selle eeskujul ka des-infinitiiv,
mida ta nimetab adverbiaaliks, näit. oodates, arvates.

Lähemalt on Ahrensil fikseeritud ka kse-oleviku vor-
mid, mis tal on antud tänapäeval kujul, näit. ollakse,
tullakse, pannakse, minnakse, nähakse, juuakse, käiakse,
luuakse, kusjuures -kse liitub da-infinitiivile, mitte tud-
kesksõnale (s. o. mitte joodakse, tehtakse, nagu esineb pai-
guti keskmurdes).

Kui kõrvale jätta mõningad vormid, mis tänapäeval on
teisiti fikseeritud, kui need olid Ahrensil antud, siis on
Ahrensi poolt fikseeritud seisukohad põhiliselt tänini pü-

sinud. See on tingitud sellest, et Ahrens, nagu ta ise oma grammatika eessõnas märgib, kogus oma materjali suurel määral rahvasuust. Muidugi oleks Ahrens suutnud veelgi rahvalähedasemaid vorme pakkuda, kui ta ei oleks olnud liigselt soome keele küttes, soovitades eesti kirjakeelde ka neid vorme, mis põhjaeesti keskmurdele või vähemalt Kuusalu maa-murrakule olid võõrad. Täie õigusega võis sellepärast Faehlmann märkida, et Ahrens püüab senise saksa särgi asemel eesti keelele soome särki selga ajada, nagu sellest kõneleb Kreutzwald Faehlmanni nekroloogis.

On õige, et Faehlmann ja Ahrens, olles küll põhjaeesti keskmurde eri aladelt (Harjumaa, Järvamaa) pärit, kasutades keele uurimisel ja fikseerimisel sama meetodit, jõudsid suurel määral ühistele seisukohtadele, nagu seda kinnitab ka Ahrens ise.

Faehlmanni ja Ahrensit tuleb hinnata kui eesti rahvuskeele põhialuste fikseerijaid. Et Faehlmann ei koostanud tervikgrammatikat, vaid avaldas oma seisukohad terves reas eri artiklites, siis jäid need hiljem mõneti varju. Kuna Ahrens oli oma seisukohad esitanud tervikgrammatikas, mis pealegi veel teise trüki puhul sai Demidovi auhinna osaliseks, siis arvestasid järglased enam Ahrensit. Ometi ei saa ütelda, et Ahrensi seisukohad oleksid kohe kirjakeeles pääsenud kehtivusele, sest eestlased suhtusid rahvusliku liikumise tõusu ajal Ahrensisse umbusklikult ja hindasid enam Faehlmanni. Osa Ahrensi seisukohti pääses seetõttu alles Wiedemanni ja Hermanni kaudu hoopis hiljem maksvusele.

13. Eesti rahvuskeele kujunemine põhjaeesti keskmurde baasil ja F. R. Kreutzwaldi osa selles.

XIX sajandi teisel poolel arenes testavasti seoses eesti rahvuse kujunemisega ka eesti rahvuskeel. Rahvuskeele moodustumist ei saa aga kujutleda mingi järsu murranguna, vaid see on pikaajaline protsess, mille eeltingimused valmivad juba eelmise ajajärgu rüpes. Nagu me eespool võisime näha, oli eesti kirikukirjandus tekkinud põhjaeesti

keskmurde baasil ja sel baasil oli kirjakeel edasi arenenud ka XIX sajandi esimesel poolel, kusjuures rahvuskeele kujunemise ettevalmistajatena tuleb eriti esile tõsta O. W. Maasingut ja F. R. Faehlmanni, kelledega teataval määral liitub ka E. Ahrens oma grammatikaga.

Faehlmanni tegevuse otseseks jätkajaks eesti kirjakeele arendamisel sai F. R. Kreutzwald, kelle tegevusel ja keeletarvitusel tulekski järgnevalt peatuda.

Nagu teame, võitles Kreutzwald koos Faehlmanniga aktiivselt ühise eesti kirjakeele eest. Ta nuriseb pidevalt selle üle, et lõunaeeesti pastorid ei loobu oma töödes lõunaeeesti kirjakeele tarvitamisest. Kreutzwald võitleb kõigjal (näit. ÕES-is jm.) lõunaeeesti kirjakeele vastu, leides, et lõunaeeesti rahvale ei tegevat raskusi põhjaeeesti keelest arusaamine, ainult tagurlikud pastorid püüdvat pidurdada rahva ühinemist. Kreutzwald ei võitle aga ainult lõunaeeesti kirjakeele vastu, vaid ta võitleb ka murdejoonte tarvitamise vastu põhjaeeesti kirjakeeles, pidades kirjakeele na kõige sobivamaks temale tuntud Lääne-Virumaa murret. Et kirjakeele baasi küsimuses tema seisukohad ühtisid Faehlmanni seisukohtadega, siis ei kahelnud ta oma keeletarvituses. Ta oli veendunud, et tema poolt tarvitatud keel on "selge" keel, on üldiselt arusaadav, ei ole "haganakeel", milles palju kõlkaid. Lähtudes Virumaa keelest, pilkab ta oma "Kilplastes" (22., 23., 26. ptk.) Jannseni läänemurdelisi jooni, nagu hiiredel, tubbakast, anni rasw, istub laudas jne. Põhjaeeesti keskmurde seisukohalt teeb ta hiljem etteheiteid ka Koidulale, et see tarvitab teda asemel murdelist ja maotut vormi tend, mida ei saavat lubada kirjakeeles. Kreutzwald ei ole rahul ka Hurda poolt soovitatud joba'ga ja Hurda ning Jakobsoni poolt tarvitatud sõnavormiga tõine.

Kreutzwald, toetudes põhjaeeesti keskmurdele, nõuab aga ühtlasi keele rahvalikkust ja loobub rahvakeelsuse nimel nii paljudestki Ahrensi poolt esitatud vormidest. Teatavasti nii Faehlmann kui ka Kreutzwald tunnustasid küll Ahrensi tööd, kuid suhtusid sellesse kriitikaga. Sellepär-

rast ei arvesta ka Kreutzwald Ahrensi vorme, vaid peab ai-
nukeseks määravaks teguriks rahvakeelt, soovides kirjakeelt
võimalikult kõnekeele sarnaseks vormida.

Et Kreutzwald toetus Viru murdele, ei olnud Kreutz-
waldi enese keeletarvitus kaugeltki vaba murdejoontest. Nii
leiame tema töödes, eriti varasemais, selliseidki murdelisi
vorme nagu pierowalge 'peeruvalge', kerst 'kirst', külles
'küljes', samuti weike 'väike', seie 'siia', leikas 'lõi-
kas', värblane jt. Murde mõjul eelistab ta diftonge sõna-
des, nagu seal ~ seäl (viimane varasemates töödes), pea
(1872. a. järel ka pää), peal, hea ~ hää, ka heal ~ heäl,
kuid rääkima, väärt, jääma, äär, isegi pääw 'päev', määl
'mäel' (kuid käest) jt. Samuti kirjutab ta ka wõeras, lõets,
mõet, rõem, põesa jt. ja alles hiljem tarvitab vahel ka
sõõrmed, võõras.

Tolleaegse kirjakeele mõjul tarvitab ta ae-diftongi
sõnades laene, naene, naesterahwas. Murdele ja varasemale
kirjakeelele toetub u esinemine astmevahelduse puhul dif-
tongi järgkomponendina, näit. teutama, näust, kaub, ka tau-
sed 'taosed, rangid', kuid toad. Märkida võib saa (saja),
sõa (sõja). Tolleaegse kirjakeele mõjul kirjutab ta vara-
semates töödes ka aeal, poea, kuid hiljem ajal, poja. Tähe-
lepanu väärib, et ta häälduse kohaselt sagedasti kirjutab
h järele ä, kui eelneb ä, näit. lähäb, pähä, vahändada.

Murdeline esinemus toetab ka tolleaegset kirjakeele
tarvitusviisi ks-noomenite tarvitamise küsimuses, näit.
oraksed, sõrmukse, kattuksel jne. Järgsilpide o küsimuses
aga näib Kreutzwald enam kirjakeele traditsiooni kui murde
mõjul varasemais tõis kirjutavat näit. elo, paljo, olgo,
nooriko jne., mis ta hiljem asendas u-ga, näit. talu, õhtu
jne. Sõnaalgulise h tarvitamises toetus Kreutzwald varase-
mais töödes Faehlmannile ja kirjutab seetõttu murdepäraselt
äbbi, ädda, allita, siget, oolt, inge, eina-kuul, hiljem
aga juba kirjakeele traditsiooni kohaselt hirmu, hakas,
hull jne., kuigi mõnedes sõnades ka nüüd veel h puudub,
näit. ellakesed, ärmatas, ilvatud, iljemih ~ hiljemine
jne. Murdelise taustaga tuleb seletada ka selliseid nähtusi

Kreutzwaldi keeles nagu õnsamalt 'õndsamalt', hoitsid (üldiselt siiski jõudsalt, hoidsin).

ste-. st-liite tarvitamises toetub Kreutzwald samuti murdele ja ka tolleaegsele kirjakeelele, kui ta tarvitab paralleelselt kord -ste, kord -st, näit. kindlaste, rohkest, tõeste, isegi kolmekeste, kuid sagedast, kogunist, vanast, enamist ~ enamiste jt. Samuti tarvitab ta ka teisite, ommetegi, küllalte, vägise, hiljemine, varemine, paremine jne.

Ka noomenite käänamises märkame kodumurde mõju, mis alati ei ühti kirjakeele traditsiooniga, osalt aga vastab tolleaegse kirjakeele pruugile. Nii esineb tal nimetav nõdra (võiks mõni nõdra siin ütelda), tu-karitiivides tarvitab tolleaegse traditsiooni kohaselt õnnetuma, keeletumaks, inetumaks, kõhetumale, aga samuti kolmandama, ne-noomenites esineb paralleelselt -se kõrval ka -tse: seggatse, argipäiwitsel, sarnatseks jne.

Ainsuse osastavas ei ole Kreutzwald ka järjekindel: kord tarvitab ta murdepärast osastava lõppu -d, kord aga kirjakeeles tarvitatud lõppu -t, näit. viis nädalad, keddagid, tänavad, suuremad tegemist, kuid ka paremat, magusat, naljakat, isegi lapsikast, pool miljoni jt. Paiguti on samas lauses kümme kopikat, kuid 40 kopikad, või samal leheküljel, näit. tüki värsket kevadet, kuid enne õhtud.³¹

Ka illatiivi tarvitamises ei ole Kreutzwald päris järjekindel, kuid üldiselt toetub ta ka siin keskmurdele, tarvitades näiteks sse-lõpulist sisseütlevat: külasse, talusse, südamesse, osasse, isegi ladvasse jne. Selle kõrval siiski läks kiriku.

Et meel-tüüpi sõnadest murdepärane on d-ta vorm, siis tarvitab ka Kreutzwald vorme nagu ääre, meele, juure, kuid arvatavasti Paehlmanni mõjul esineb tal tuulde ja merese vormi kõrval ka merde. Üldiselt aga de-line illatiiv pole Kreutzwaldile omane, sest see esineb küll põhjaeesti

³¹ Kreutzwald P. R. Paar sammukest rändamise teed. Tartu, 1853, lk. 30 ja 36.

keskmurde lõunapoolsemas osas, nii Järvamaal, kuid puudub ida ja põhja pool.

Murdepärane on ka inessiivi tarvitus jalg-tüüpi sõnadest nõrgaastmelisena, näit. lukus üks, mitmes tükis, igas kohas, kaisus, külles, kuid üksikjuhtudel leidub isegi Kreutzwaldil tugevaastmelist inessiivi, mille vastu ta teatavasti välja astus, näit. jalgas, uduvõrkus, mitmes paikas.

Alaleütlev on kaaserõhulise silbi järel osalt geminaadiline, seega murdepärane, näit. eneselle, minijalle, kuid selle kõrval esineb ka kaugemale, lagedale, tervisele jne.

Tähelepanu väärib ka murdepärane rajav senni, kunni.

Mis puutub mitmuse tarvitamisse, siis siingi toetub Kreutzwald oma kodumurrakule. Kuigi keskmurdes on üldine de-mitmus, esineb Virumaa alal de-mitmuse kõrval ka i-mitmust. Seda võib konstateerida ka Kreutzwaldi töid jälgides. Nii tarvitab ta näiteks raukadel, rajadest, võerastest, elajatest, nägijatest jne., kuid nende kõrval leiame ka virumaaalisi päevil, paelust, puiega, kõigil tarkadel, pererahvaiks, tütrile. Vormid nagu jälgile 'jälile', tähtistaewa, sõlgil, olid omased tolleaegsele kirjakeelele.

Ka mitmuse osastav vastab murdelisele esinemusele, näit. pissaraid, wannemaid, kiwwi kangruid, jodikuid, lugejaid, kuid ka hobusid, sõnnumid, köömlid, põddurid innimesi, isegi vanemid, ambid. Eriti paistavad aga silma murdepärased si-lõpulised osastavad, näit. metsasi, seppasi, palkisi, viisisi, põldusi, loomasi, lindusi, ka jõgesi, lugusi, pidusi, isegi lapsikasi mängisi, ees-suusi 'võõrmündreid' jne. Seekõrval ei puudu muidugi ka lühemad lõpud nagu sõnades sulgi, poegi, pulme, sõnu jne. Kreutzwaldi poolt tarvitatud si-lõpp muutus möödunud sajandi kolmanda veerandi kirjakeeles Kreutzwaldi mõjul üldtarvitatavaks, hoolimata Ahrensi grammatikast.

Verbivormidest äratavad Kreutzwaldi keeletarvituses kõigepealt tähelepanu oleviku mitmuse 3. pöörde vormid, millede tarvitamisel Kreutzwaldil puudub vajalik ühtlus -

ühelt poolt rakendab ta endise kirjakeele traditsiooni kohaselt tugevaastmelisi läänemurdelisi vorme, nagu andvad, astvad, püüdvad, kiitvad, kuid teiselt poolt tarvitab ta ka põhjakeesti keskmurde pärast nõrgaastmelist 3. pööret, näit. püavad, seisavad, jätavad, astuvad jne. Viimane tarvitusviis hakkab nüüd levima.

Lihtmineviku mitmuse 3.pöörde tarvitamisel on Kreutzwald samuti ebakindel. Et enamik autoreid vad-tunnust minevikus ei tarvitanud, Faehlmann ja Ahrens aga seda olid soovitanud, siis tarvitab ka Kreutzwald vad-tunnust, kuid ebakindlalt. Tüüpiliseks näiteks Kreutzwaldi tarvitusviisi kohta võiks olla lause tema "Viina katkust": ohkasid sugulased, panniwad käed kokko, pallusid Issa meiet, laulsiwad paar salmi ja andsid ennast rahule ...³² Ka tema hilisemates teostes kohtame samasugust kaksikesinemust, näit. hüüdsid, hoitsid, paniwad, elasiwad, hakkasid, hakkasiwad jne.

Viru murrakute mõjuga võib seletada ka i-lise imperfekti piiratud esinemust, näit. kuulin, kuulime, peasime, lauliwad. Märkida võiks ka selliseid vorme, nagu näitis, weris, maitsia, kaswis, kelis, mis esinevad Kreutzwaldi varasemates teostes.

Samuti kui Faehlmann tarvitab ka Kreutzwald da-infinitivis nõrgaastmelisi vorme, näit. tõmmata, raisata, valvata, kuid sagedasti on des-infinitivis siiski varasemale kirjakeelele omaseid vorme nagu oigades, ohkades, ärkades, valwades. Reeglipäraselt tarvitab ta kolmesilbilistes tüvedes da-infinitivi tunnuseksena -da, kuid des-infinitivis -tes, näit. tühendada, tunnistada, kõneleda, kuid kirjutates, ehitates, ehmatatea, tunnistates, pigistates. Ka nud-kesksõna on kontraheerunud verbides sagedasti tugevaastmeline, näit. kaebanud, märkand, oskanud, kuid ka tuisanud. Paralleelselt esineb -nud ja -nd, kusjuures näib esinevat silmapaistev tendents tarvitada atribuudina nd-kesksõna, näit. kohmetand raukadel, kadund isale, kuivetand puu-riist.

³²Kreutzwald F. R. Wina-Katk. Tartu, 1840, lk.12.

kuid ka kadunud eit.

Erinevalt enamikust varasemaist autoreist tarvitab Kreutzwald paralleelselt nii tatud- kui tud-vorme, näit. kirjotatud, kuid nimmetud, tähhendatud, kuid armaatud jne.

Kreutzwaldi elav huvi kirja keele arendamise ja ühtlustamise vastu ning tema keeletarvitus aitasid õige tunduvalt kaasa möödunud sajandi kolmanda veerandi kirja keele arenemisele. Teataval määral tuleb Kreutzwaldi teeneks pidada, et läänemurdeline tugevaastmeline seesütlev ja e-mitmus kord-korralt ikka enam taanduma hakkasid. Samuti võib Kreutzwaldi mõjuks pidada, et si-line pluurali partitiiv, mis teatavasti on omane kirde-eesti rannikumurdele ja põhjaeesti keskmurdele, kirja keeles ikka enam levima hakkas, kuna a-lõpuline mitmuse osaata, mis on tuntud küll kogu põhjaeesti murrete alal, kuid mille keskuseks on läänemurre, enam tagaplaanile jäi (Kreutzwald seda peaaegu ei tarvita). Samuti tuleb pidada nõrgaastmelise oleviku mitmuse 3. pöörde (annavad) sissetungimist kirja keelde ja ta-tud-vormide tarvituseletulekut teatud määral Kreutzwaldi teeneks. Seega hoolimata sellest, et Kreutzwald ei olnud otseselt keelemees ja et ta kirjutas nii, nagu nakk kasvunud, on ta eeskujuna ja seisukohad aidanud suunata kirja keele arengut, soodustades läänemurde mõju vähenemist ja keskmurde mõju kasvu. See muidugi ei tähenda, et läänemurde mõju oleks kõrvale jäänud, sest tolleaegses kirjanduses etendasid läänepoolsed autorid nagu Jannsen ja Koidula veel küllaltki kandvat osa.

14. J. V. Jannseni ja L. Koidula keeletarvitusest

J. V. Jannsen oli pärit Vändrast. Sellepärast on loomulik, et ka ta töödes avalduvad läänemurde jooned. Neid jooni näeme juba alates tema "Sannumetojatest" ja lõpetades tema "Eesti Postimehega".

Läänemurde häälikulistest joontest võib Jannsenil märkida v kadu sõnades nagu tui 'tuvi', sui 'suvi', samuti

jooni nagu pil minno kä 'käes', mo 'mu, minu', pähhä 'pähe', lähhäks 'läheks', naene, naesterahwas, kotto 'kodont', takka 'tagant', nenda 'nõnda', senna 'sinna' jt.

Morfoloogia-alastest lääne joontest võib märkida tugevaastmelist inessiivi: keikis, paikus, puuskas 'puusas', haudas, selgas, muldas; a-list mitmuse osastavat: kiwwa, tähta; e-mitmuse vorme: jalgega, kuid ka nõrgaastmelist de-mitmust, näit. linnude; tugevaastmelist oleviku mitmuse 3. pööret, näit. weddawad, teggewad, andwad, tahtwad, teadwad, kandwad, ja ta -liiteta kesksõna kausatiividest, nagu kirjutud 'kirjutatud', armastud 'armastatud' jne.

Tuleb aga märkida, et Jannsen ei sõltu sel määral kohalikust murrakust nagu Freundlich, vaid ta tarvitab peamiselt selliseid tolleaegses kirjakeeles esinevaid läänemurde vorme, mis on ühised keskmurdega. Nii näiteks tarvitab ka Jannsen ea-diftongi, näit. hea, pea, peal, seadus, osalt isegi ä, näit. seäsekurnajaid, heäleta jt. Teiselt poolt ei esine tal aga pikka ä-d sõnades, kus praegu on ae, näit. käes, näewad. Erandiks on sõna pääw. Paralleelselt esinevad tal õõ ja õe: rõmus, kuid mõeka.

[Illatiivis tarvitab ta põhjakeestilist sse-lõppu, näit. pesasse, peusse, meel-tüüpi sõnades aga d-ta vorme: juure (kuid siiski murdepäraselt: merde).]

Põhjaeesti keskmurde kohaselt tarvitab Jannseni üldiselt de-mitmuse, näit. nurkades, sõnnadest, tüttardele jne. Paiguti esineb ka tolleaegses kirikukirjanduses esinevat tugevaastmelist i-mitmuse: koikile, paikus jt.

[Mitmuse osastav vastab üldiselt keskmurdele, näit. õc-petajaid, ramatuid, lauljaid, samuti laulusi, mäggesi.]

On huvitav, et läänemurdeliste tugevaastmeliste oleviku mitmuse 3. pöörde vormide kõrval tunneb Jannsen siiski ka nõrgaastmelisi, kasutades neid luules värsimõõdu vajaduste tõttu. Nii on tal paralleelselt laulwad ja laulawad, kandwad ja kannawad, leiawad, nõuawad jne.

[da-infinitiiv kontraheerunud verbidest on tal veel kirikukeelepärase tugevaastmeline, näit. salgada, walwada; nud-kesksõna paralleelselt nd- ja nud-tunnusega, näit. pid-

dand, wässind, kuid walmistanud, püüdnud jne. Hiljem märgib ta nd-vorme apostroofiga: näin'd, tein'd, asudes seega nud-vormi eelistamisele.

Lisaks varem esitatud läänelistele joontele võib märkida, et Jannsen paiguti tarvitab ki-liidet -ke kujul, näit. linnudke, sennage, peage, kuid siiski, ialgi. Vastupidiselt Kreutzwaldile tarvitab ta vorme ommeti, laiali, kuigi sti-liite tarvitus on sama: armsast, priskeste.

Ainsuse partitiivis ei toetu ta murdele, vaid tarvitab kirjakeelset t-lõppu: noremat, parremat, ramatut, keddagit.

Nagu selgub, ei arvesta ka Jannsen Ahrensi grammatikat, vaid toetub oma kodumurdele, pidades seejuures aga ühtlasi silmas ka tolleaegse kirikukirjanduse erijooni. Kuivõrd visalt ta kirikukirjanduses esinevatest joontest nagu sanna 'sõna', keik 'kõik' jne. kinni pidas, seda teame tema enese kirjutistest. Et ta keel. mille puhtmurdepäraseid erijooni Kreutzwald küll pilkas, siiski tugevasti senisele traditsioonilisele põhjaeesti keskmurdele ja kirikukeelele toetus, oli see hoolimata oma läänelistest erijoontest üldarusaadav ja seetõttu levis ka tema "Perno Postimeeski" üle kogu maa, tõrjudes kõrvale Tartus väljaantava "Tallorahwa postimehe". Omaette eri uurimust nõuaks küsimus, missugused läänelised jooned või sõnad Jannseni kaudu üldiselt tuttavaks said ja kirjakeelde tungisid.

Fõhiliselt needsamad murdelised jooned, mis iseloomustavad Jannseni keelt, on omased ka L. Koidula keeletarvitusele. Nii kohtame ka Koidulal selliseid jooni nagu palla 'palav', kõrvas 'kõrval', kõrges 'kõrgel', käe 'käes', takka 'tagant', penk 'pink', naese 'naise' jne.

Nii nagu selleaegses kirjakeeles on ka Koidulal diftongid sõnades nagu head, peal, seal, heäl, peäsis, kuid äres, säratse jne., samuti ka wõeras, kuid rõõmsa. Murdejoonteks tuleb pidada ka vorme nagu raggas 'pragas', Rõõt 'Krõõt' ja riipso 'kriipsu'.

Vormiõpetuse alal paistab teravalt silma läänemurdeline e omastavas, nagu möldre, koolmeistre, vankre, tugevastmeline inessiiv sõnades nagu nurkas, külges, uskus, hulkas, ka rindus ja nõrgaastmeline de-mitmus, näit. õllade-ga, tähkede, rohukõrre-des, aga ka e-mitmuse vorme, nagu täh-tega. Samuti kui Jannsenil on Koidulal omapäraseid i-mitmuse vorme, nagu jälgil, tähtis, neil aegil, ka mähkmist, palgilt, vargilt jt. Mitmuse osastavgi on samasugune kui Jannsenil, näit. süddamid, sõnnumid, uhkemid, pissaraid, tundisi, teisa kelma jt. Ka verbi esinemus on samasugune, näit. da-infinitiiv lendada, tõukada, puhkada, tõttada, oleviku mitmuse 3. pööre: heitwad, hoidwad, tahtwad, kuid ka sunnivad, rippuvad jne., tud-kesksõna: ellitud 'hellitatud' ja mõnnitud 'hoitud, hellitatud', kolitud, nud-kesksõna: laggund hone, rõugend 'rõugearmiline' näggo, olleks piddand, ei lausunud, olli ähvardanud jne. Lihtmineviku pluurali 3. pöördes puudub -vad, näit. ollid, tahtsid, mötlesid jt.

┌ Nagu neist näiteist selgub, ei hoolinud ka Jannsen ja Koidula Ahrensi grammatika reegleist, vaid nad tarvitasid edasi neid läänemurde jooni, mis olid esinenud juba varasemas kirjakeeles ja milledest mitmeid (näit. arvades, hoidwad, nimmetud jt.) oli Ahrens pidanud kaasaegsele kirjakeelele sobimatuks ja tembeldanud arhaistlikeks, kirikukeelseiks. Selliste joonte püsimine Jannsenil ja Koidulal, aga teataval määral ka Kreutzwaldil näitab, kuivõrd tugevasti olid kirikukeelele omased kirjakeele traditsioonid juurdunud ja kuivõrd raske oli neid endisi jooni kõrvale tõrjuda, ja seda paiguti isegi siis, kui need jooned ei esinenud vastava autori kodumurdes (näit. arvada läänemurdes või andvad Viru murrakuis). Kui küsida, missuguste joonte levikut soodustas Jannaeni ja Koidula keeletarvitus, siis võiks märkida vahest -ivad, -sivad vormi kõrvalejätmist nende poolt läänemurde mõjul. Et aga sel ajal Ahrensi, Faehlmani ja Kreutzwaldi seisukohad olid kaaluvamad, siis selleaegses kirjakeeles veel -ivad, -sivad vormidest ei loobutud, vaid neid vorme hakati enamgi tarvitama. }

15. Idamurde autorite C. R. Jakobsoni ja J. Pärna

keeletarvitusest

Vastupidiselt läänemurde autoritele Jannsenile ja Koidulale sisaldavad idamurde autorite C. R. Jakobsoni ja J. Pärna tööd õige tunduval määral idamurde jooni, ollea sellega teatavaks vastukaaluks läänemurde autoreile ja soodustades ühiste keskmurde joonte levikut.

Idamurde autoreist tuleb kõigepealt esile tõsta C. R. Jakobsoni, kes teadlikult püüdis kirjakeelt arendada ja vältis liigsete murdejoonte tarvitamist. Oma keeletarvitusel toetus Jakobson kõigepealt Kreutzwaldile, keda tollal peeti parimaks eesti keele tundjaks ja tarvitaajaks. Hoolimata sellest, et Jakobson pidas silmas keele üldrahvalikkust ja Kreutzwaldi poolt loodud traditsioone, on siiski ka Jakobsoni keeles rida murdelisi jooni. Olgu sellepärast jälgitud mõningaid Jakobsoni keele erinevusi.

Mis puutub kõigepealt pikkade vokaalide märkimisse, siis jätkab C. R. Jakobson oma eelkäijate traditsiooni. Nii eelistab temagi ea-diftongi tarvitamist, näit. hea, seal, peale, seadsin, teaduse, samuti peastma, healega, kuid esineb ka pää (näit. vilja-pääd).

Pika ää-ga kirjutab ta sõnad nagu ääres, käänab jt., aga ka pääv, äästama (kuid käe, näe). Pika õõ tarvitamises on tal murdekohaseid kõikuvusi: rõõmus, mõõdud, kuid võõrsiks - võeral, õerutakse.

Kreutzwaldi tarvitusviisiga teataval määral sarnane on ka laadivahelduslike sõnade kirjutamine Jakobsonil. Nii kirjutab temagi küljes asemel külles, nii on temalgi teise silbi vokaal säilinud, näit. jauga, näu, näutu, leutatud, eu (sõnast idu), hea mauga, ka vaub, nii kirjutab temagi sõad.

Varasema kirjakeele eeskujul on Jakobsonilgi kirjutatud aea (harva ka aja), poea, samuti pitkem, pitkergused

(vrd. Kod pitk, kuid Trm pikk).

sti-liidet tarvitas Jakobson traditsiooni kohaselt, mida toetab ka kohalik murre, -ate kujul: hädaste, priskeste, ilussste, tugevaste, rahuliste, harva ka -st kujul: uuest. Samuti on e-lised ka: paremine, õõse, kuid ommeti.

kse-noomenites on Jakobsonilgi -kse enam säilinud, näit. kattukse, aoomukseid, veikse 'veise', vähemal määral esineb ka tse-liidet, näit. sarnatse, näljatsemad.

Puhtmurdelistest joontest võib Jakobsoni puhul alla kriipsutada:

1) d säilimist nõrgas astmes: sadavad 'sajavad', ära-kadub 'ära kaob', vedad 'vead', vedame, seadame 'seame', kuduvad 'koovad';

2) v säilimist: avitama;

3) murdepärase diftongi tarvitamist sõnades nagu tõine, veike.

Murdelise taustaga võib seletada ka h puudumist sõna algul juhtudel nagu anid, oopis, uuled, üksaaval jmm. Sellelaadilisi näiteid esines ka Kreutzwaldil.

Enam ortograafia piirkonda kuulub aga selliste vormide nagu andgu, siisgi, ühtgi tarvitamine.

Käänamise alal võib samuti Jakobsonil ühelt poolt konstateerida tolleaegse kirjakeele traditsiooni, teiselt poolt aga kohaliku murde mõju. Nii on temagi keeles meele-tuma, kõlvatumas (kuid ka: kärsitu poisil), kolmandama, kuuendamal. Ainsuse osastavas kirjutas ta siiski järjekindlalt magusat, elajat, koormat jne. Inessiiv on tal reeglipäraselt nõrgas astmes: nurgas, orus. Illatiivis tarvitab ta Kreutzwaldi ja ka murde mõjul juure, meele (Tormast läheb läbi juure - juurde piir). Allatiivis ootaks murde põhjal lle-lõpulisi vorme, kuid esineb -le: sügavemale, nähtavale. Seega aitas Jakobson kaasa -le tarvituseletulekule. Tähelepanu väärrib ka eri funktsioonis tarvitatud inessiiv, näit. luuletuses "Veel pole kadund kõik" ütleb Jakobson: "Mull' isa lapses (s. o. kui mina laps olin) rääkis".

Mitmuse tarvitamises käib Jakobson murdest toetatuna samuti suurel määral Kreutzwaldi jälgedes, näit. tarvitab temagi mitmuse osastavas tavaliselt si-lõppu, hoolimata Ahrensi reegleist, näit. healesi, värvisi, tuppesi, tiivasi ~ tiibasi, viljasi, rohtusi, künasi, kirjasi, tempusi, anisi, uusi teesi jne., samuti seesugusi, ollusi. Diftongilises sõnatüübis on temalgi tavaline -aid, -uid, vähem -eid, näit. ilusaidsid kirjju liblikuid, haganaidsid, ka erneidsid, nõgesidsid, kuid i-tüvelistes -ids: rukksid, naarid, porgandid, alist mitmuse osastavat, mida idamurdes esineb piiratud, tarvitab ka Jakobson suhteliselt vähe. Näidetena võib märkida sõnu nagu süsa, õlekõrsa, lehta, parta. Palju järjekindlamalt kui Kreutzwald tarvitab Jakobson de-mitmust, näit. jalgadega, ehedeta, kohtades, aukudesse, konnadest, rottidest, wähkedest jne. Verbivormidest tarvitab C. R. Jakobson enam kui ükski teine autor idamurdelist vad-tunnuselist vormi, ja seda mitte ainult lihtminevikus ja tingivas kõneviisis. Tal esinevad vormide nagu olivad, seisivad, ütlesivad, hakkasivad, võiksid, saaksivad, teeksivad, tooksid kõrval veel sellised vormid nagu ei tahtnuvad, ei jõudnuvad, ei võinuvad, ei teadnuvad jne. Huvitav on, et need vormid ei esine kaudse, vaid kindla kõneviisi eitavas kõnes, näit. "Aga eestlased ei tahtnuvad milgi kombel kellegi alla heita." Teiselt poolt esineb ka tingiva kõneviisi eitavas kõnes pöördelõppu, näit. ei saaksivad; "kui vastupanejad sakslasi mite kohe linna ei laseksivad ja ristiuskuvasta ei võttaksivad." Samad nud-kesksõna vormid jaastavas kõnes kannavad aga kaudse kõneviisi ilmet, näit. "Aga rahva õnnepõlvel ei olla pitka viibimist olnud, sest inimesed läinuvad ülemealiseks, teinuvad, mis kuri süda neile käskinud ja läinuvad aegamööda oopis ukka ..."

On võimalik, et Jakobson selle idamurdelise joone kirjakeelde toomisega soodustas vormi tarvituseletulekut käesoleval sajandil.

Teiseks idamurdeliseks jooneks, mis juba 1873. a. otsusega oli kirjakeelseks muudetud, on kausatiivides tatakse, tatud-vormide tarvitamine, näit. nimetatakse, kasvatatakse, toppitatakse, nimetatud, imetatud.

Edasi väärrib tähelepanu, et vastupidiselt teistele varasematele autoritele tarvitab C. R. Jakobson peaaegu ainuüksi nud-tunnuselist partitsiipi, näit. teinud, ajanud, riiputanud, langetanud, kadunud jne. Ainult harvadel juhtudel esineb nd-lisi vorme, kusjuures needki on sagedasti atributiivaes tähenduses tarvitatud, näit. tüdinud, harjund pruuks (kuid: sa oled harjunud), nälginud siga jne.

Oleviku mitmuse 3. pööre on 1872. a. otsuse, aga ka idamurde tarvituse kohaselt selles verbitüübis nõrgaastmeline: jõuavad, tõusevad, kannavad, heidavad.

Selge ei ole, kuivõrd rahvaluule või kuivõrd rannikumurde mõjuga on seletatavad sellised vormid Jakobsonil nagu hoietud, kannetakse, kannetama, 'kantama'. Võib-olla on siin ka "Kalevipoja" keele mõjuga tegemist, seda enam, et Jakobson teatavasti oma luuletustes mõnel määral rakendas rahvalaulukeele vorme (leinamaie, puusta, keelamaies pro keelamassa, aknaelalla pro akkenalla jne.).

Murdemõjuga saab seletada ka da-infinitiivi vorme nagu liiku, sõtku, kitku jne. Erinevalt murdest tarvitab ta aga vorme upputada, põletada, samuti naeratades. Murdest on tingitud ka tol ajal põhjakeesti murretes üldiselt esinenud kongruentsi puudumine, mis Jakobsoni juures eriti teravalt silma paistab, näit. tõiste kuningatel, tantsiva laste seas jne., samuti idamurdelise sõnavara rakendus (näit. vislapuu 'kirsipuu').

Üldiselt aitab Jakobsoni keeletarvitus õige tunduvalt kaasa kirjakeele ühtlustumisele põhjakeesti keskmurde kasuks, soodustades nii teoreetiliselt kui praktiliselt läänemurde joonte väljatõrjumist ja keskmurde idapoolsete joonte juurutamist kirjakeelde (näit. annavad, nurgas, jalgadest, nimetatud jt.).

C. R. Jakobsoni poolt tarvitatud kirjakeele prauki aitas süvendada tema sõber ja mõttekaaslane Jakob Pärn, kes samuti kui C. R. Jakobson on Tormast pärit. J. Pärna tööd ei ole keelelt täiesti ühtlased. Ta varasemad tööd sisaldavad õige rohkesti idamurde jooni, hilisemad tööd aga püüavad kasutada üldtarvitatavat rahvuslikku kirjakeelt.

Kui jälgida Pärna varasemaid töid, näiteks tema jutte "Muistena juttud noore rahvale", siis võime leida siin sel-liseid murdejooni, nagu da-list ainsuse partitiivi Salmeda, neiuda, järgsilbi diftongi tasakeisi, inimeisi jne., mis hiljem on haruldased või enam ei esine. Üldse on tunduv va-he varasemate ja hilisemate teoste keele vahel. Kui näi-teks Pärna noorpõlve töödes on varasema kirjakeele mõjul isegi mittemurdepäraseid jooni, nagu alaleütlevas kaas-rõhulise silbi järel -le (asemele, põldudele, lähhede-le), oleviku mitmuse 3. pöördes tugevaastmelisi vorme na-gu tõstvad, kandvad jne., lihtmineviku vorme särasid, pesit-sesid, lõõritasid, tud-kesksõnu valgustud, põletud, dif-tongita mitmuse osastavaid ja i-mitmuse vorme, nagu ham-bid, ilusid tütrid, riidis jne., siis hilisemates teostes neid enam ei esine, vaid selle asemel on idamurdelised sõb-radelle, tegijalle, asemelle; maksavad, tahavad, jooksevad; olivad, sõivad, jahtusivad, naeraksivad; andjaid, saapaid, kallid võeraid jne.

Kõneldes Pärna teoste keelest, võib märkida, et pikka-de vokaalide kirjutamises käib Pärn Kreutzwaldi ja Jakob-soni rada, soodustades sellega ühelt poolt diftongiliste vormide nagu hea, peal, heal, seadus, võeras, teiselt poolt aga pika vokaaliga vormide nagu ääres, rääkis, rõõmus jne. juurdumist kirjakeelde. Hilisemais teoseis hakkas ta - võib-olla M. Veske mõjul - mõnevõrra diftongilisi vorme rohkem tarvitama, näit. müüma, süüa, püiab. Ka astmevahel-duse rakendamisel on mõningaid erinevusi: kui varasemais töödes ta tarvitab noa, sea, teo, näoga, siis hiljem tar-vitab Jakobsoni eeskujul näuks, teu, jauks, isegi tuas (näit. 1882. a. ilmunud jutus "Lahtine aken").

Erinev on ka ainsuse osastava tarvitamine, näit. 1872. a. soldatid, paremad jalga, hõbedad, 1882. a.: kevadet, ko-pikat, isegi olevat.

Teiselt poolt on siiski ka rida selliseid jooni, mis esinevad kogu Pärna loomingus, näit. idamurdelised sõnad na-gu seie 'siia', tõine, d nõrgas astmes: pada all, südakam 'sõakam, julgem' (1872), pidan, pidame, vedab (1882); illa-

tiiv juurde, äärde (erinevalt Kreutzwaldist ja Jakobsonist), nud- tunnuseline kesksõna lõhkunud, hoolinud, kan-
natanud, saanud, arutanud (harva -nd: väsinud), süd-lõpuli-
ne partitiiv: kirjasid, piiksid, rihmasid (Kreutzwaldi ja Jakobsoni -si asemel). Mõningad nendest vormidest nagu nud- ja süd-lõpulised vormid pääsesidki hiljem kirjakeeles tarvitusele.

Kui veel lisaks mõningaid jooni märkida, siis võib juhtida tähelepanu sellistele idamurde infinitiividele nagu laske 'lasta', oota 'oodata', juhtu, tõrelda, kõnelda (hiljem siiski astuda, teenida), ste-listele adverbidele nagu kibedaste, rõõmsaste, sõnadele nagu pitk, käiksed, kirjutusviisidele venla, samla jne.

Kuigi Pärna keeletarvitus, nagu eelmisest selgus, kaugeltki ühtlane ei olnud, aitas ta oma teostega kaasa idapoolsete keskmurde joonte kehtimapääsemisele eesti kirja-keeles.

16. Jakob Hurt ja Eesti Kirjameeste Selts kirja- keele baasi küsimusi lahendamas

J a k o b H u r t oli pärit Põlvast ja tundis hästi nii omaaegset kirjakeelt kui ka Võru murret. Olles J. F. Wiedemannile keelejuhiks viimase töö "Versuch über den Werro-ehstnischen Dialekt" (1864) koostamisel, oli Hurdal tekkinud elav huvi oma kodumurde vastu. Seda huvi aitas süvendada seegi asjaolu, et Kreutzwald usaldas Hurdale "Lihwlandi Talorahwa seaduse" (1863) tõlkimise lõuna Eesti murdesse. Olles Wiedemanni ja Kreutzwaldi poolt suunatud keeleuurimise teele, hakkas Hurt lähemalt tegelema keeleajalooga, rakendades kaasaja eesti keele nähtuste selgitamiseks ka rahvalaulude keele ja sugulaskeelte, peamiselt soome keele andmeid.

Võrreldes soome keele nähtusi eesti keelega, leidis Hurt, et rida lõuna Eesti jooni on ühised soome keelega. Sellest tegi Hurt järelduse, et sellised jooned on vanemad ja

need tuleks ka kirjakeelde tuua. Ja nii hakkaski Hurt aktiivselt käsitlema eesti kirjakeele arendamise küsimusi, püüdes põhjakeesti keskmurde baasil kujunenud kirjakeelde tuua lõunaeesilisi sugemeid.

Oma seisukohtadega eesti kirjakeele arendamise küsimustes esines Hurt 1871. a., olles saanud "Eesti Postimehe lisalehe" toimetajaks. Siin nõudis ta täielikku eluõigust vad-vormide tarvitamisele imperfektis ja tingivas kõneviisis, pidades neid vorme, mida juba Ahrens oli soovitanud teataval määral soome keelest lähtudes, ekslikult vanemateks vormideks, mis on säilinud lõuna- ja idaeesti murdealadel ja mis võimaldavad eristada ainsuse 2. ja mitmuse 3. pööret. Teatavasti esines Hurt sama ettepanekuga ka järgmisel aastal Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul, kus see vastu võeti. Et need vormid juba Hornungist peale eesti kirjakeeles olid esinenud ja et neid olid kasutanud juhtivad autorid nagu O. W. Masing, F. R. Faehlmann, osalt ka Kreutzwald ja teised ida-eesti autorid, siis ei leidnud Hurda ettepanek vastuseisu ja tuli tarvitusele.

Teine ettepanek, mille puhul aluseks oli jällegi keele ajalugu ja osalt ka lõunaeeesti murre, oli tatud-, tatakse- vormi soovitamine seniste tud-, takse- vormide asemele, missugune ettepanek toetub samuti ida- ja lõunamurdeile. Ettepanekut kordas ta järgmisel aastal Eesti Kirjameeste Seltsis ja see leidis pooldamist peamiselt seetõttu, et see on grammatiliselt selgem (vrd. imetud - imetatud), kuigi see ei toetu põhjakeesti keskmurdele. Alates 70-ndaist aastaist pääsebki eesti kirjakeeles see idaline joon kehtivusele.

Kolmandaks soovitab ta "Eesti Postimehe lisalehes" tarvitusele võtta senise hea, peal asemel pika ä-ga vorme, sest vormid pää, pääle, päääl, päält, päälik, pääsema, päästma, hää, sää, hää olevat mitte ainult levinud meie murdeis, vaid olevat ka vanemad (leiduvad soome keeles) ja ühtlasi reeglipärasemad (vrd. hea - hüid). Tegelikult, nagu teame, ei ole ää-lised vormid alati vanemad (vrd. *siipällä > seal jm.). Ka seda ettepanekut kordas ta järgmisel aastal

Eesti Kirjameeste Seltsis ja see võeti seal vastu, kuigi see erines täiesti senisest juurdunud põhjaeesti keskmurdel baseeruvast traditsioonist, mille kohaselt tarvitati osas sõnadest ea-d (peal, seal, heal jt.), osas aga ää-d (rääkima, äär jt.), osalt paiguti isegi äe-d (jäe ~ jää jm.). Et ea-l tugev juurdunud traditsioon oli, siis see peamiselt lõunaeesti murdeile toetuv ää-ettepanek ei leidnud siiski sellist toetust nagu eelmised ettepanekud, vaid hoolimata otsuse vastuvõtmisest jätkati veel ea tarvitamist. Isegi Kreutzwald kirjutab sel puhul, et ta vastumeelselt, tuues ohvrit isamaa altarile, kirjutab ää-d. sest rahvakeeles olevat ea. Alates Hurda 1871. a. ettepanekust õieti algabki võitlus eesti kirjakeeles ea ja ää vahel, mis teadupärast alles 1953. a. õigekeelsus-aõnaraamatu väljaandega on lahendatud, ja seda nimelt põhjaeesti murde kasuks.

Puhtal kujul Võru murdele toetub Hurda neljas ettepanek, nimelt esitus loobuda Ahrensi poolt põhjaeesti murrete häälduse alusel soovitatud järgsilpide u tarvitamisest ja uuesti elustada lõunaeesti murdeis, eriti Võru murdes säilinud järgsilpide o. Et selle ettepaneku põhjendus oli nõrk - nimelt olevat o ilusam ja võimaldavat eristada sõnu nagu kulu ja kulo, - siis ei leidnud see ettepanek poolehoidu. Pealegi oli selle nähtuse murdeline baas jäänud liiga piiratuks ja rahvakeeleski oli enamikus murdeis tulnud tarvitusele u. Hoolimata sellest, et o on vanem ja esineb soome keeles, ei läinud ettepanek läbi. Ka Hurt ise sai aru, et see ettepanek (tarvitada näit. asjost jm.) ei leia laiemate hulkade poolehoidu, ja sellepärast loobus peatselt oma ettepanekust ega esitanud hiljem seda enam. Tema o armastus aga avaldub siiski kas või selles, et ta sõnades ju ja juba soovitab tarvitada võrumurdelist jo ja joba, ning see ettepanek leidis isegi mõnevõrra poolehoidu, näit. tarvitas ka C. R. Jakobson neid o-lisi vorme, kuigi Kreutzwald ka siin oli joba'le vastu.

Teataval määral Võru murdele toetub ka Hurda poolt EKMS-i koosolekul esitatud ettepanek säilitada sõnaalguli-

ne h, kuigi enamikus murretes seda ei hääldata. Ka see ettepanek, mis tegelikult oli juha rakendatud, ei leidnud vastuseisu. Sellega fikseeriti veelkordselt, et Faehlmanni omaaegsed soovitusel tuleb kõrvale jätta ja keeleajalooliselt õigustatud vormid, mis tuge leidsid veel ainult vähesest murrakutest ja soome keelest, säilitada. Sellega püüti ühtlasi kõrvaldada ka neid kõikuvusi, mis esinesid selleaegses kirjakeeles (näit. oopis ~ noopis, ernes ~ hernes, ellad ~ hellad jm.).

1872. a. otsused olid esimesed normeerivat laadi otsused, mida püüti rakendada küll ainult EKMS-i väljaannetes, kuid mida ühise kirjakeele loomise huvides rakendasid ka tolleaegsed kirjamehed oma teostes ja ajakirjades. Nende ettepanekute juures oli oluline osa J. Hurdal ja sellepärast need toetuvad teataval määral lõunaestli murdeile, kusjuures rida esitatud seisukohti oli selliseid, mis olid ühised lõunaestile ja põhjaestli idapoolseile murrakuile. Põhjaestli idapoolsete murrakute kasuks lahendati sel koosolekul ka kandvad ~ kannavad küsimus, kus seni oli kõikuvusi olnud (vrd. lääne ja ida autoreid). See on ühtlasi ainuke Hurda tol ajal esitatud ettepanekuist, mis ei toetu tema kodumurdele.

Tegelikult ei piirdu aga Hurda osa lõunamurdeliste joonte propageerimisel mainitud ettepanekutega. Nagu märgitud, tuli Hurda ja Jakobsoni ettepanekul tarvitusele teine asemel tõine. Oma väitekirjas ne-liitest ja ühes 1880.a. peetud ettekandes selgitab Hurt lõunaestli i-mitmust ja näitab, et lõunaestli murdeis, eriti Võru murdes tarvitatavat i-mitmuse tüve ka ne-liiteliste sõnade tähenduse märkimiseks, näit. luune toos (luust tehtud) ja luine kala (kala, kel on palju luid), hädine inimene (kel on palju hädasid), vargine küla jne. Hurda enese keele tarvitusele vastab tema poolt esitatud ettepanekuile. Selle illustreerimiseks võib tuua näiteid tema tööst "Pildid isamaa sündinud asjust" (1879).

Vastavalt esitatud nõudeile ja EKMS-i otsustele tarvitab Hurt järjekindlalt pikki vokaale, näit. säält, päält.

pääsnud; võrrad, mõõgad, püüti jne., kuid seadma, päeva.

Astmevahelduse küsimuses jätkab ta Kreutzwaldi traditsioonipärast tarvitusviisi, säilitades laadivahelduse puhul teise vokaali, näit. kautada, lautama, näutu, peud, kuid muutes väljakujunenud viisil esimese vokaali madalamaks, näit. toeks, loeme jt. Sõda-tüüpi sõnade astmevahelduse märkimises on tal kõikuvusi, näit. sõa, kuid saja. Aeg, poeg sõnadest on omastav aja, poja. Kreutzwaldi külles asemel esineb küljes.

Endisele kirjakeelele omased põhjaeesti jooned, kuigi need olid võrrad lõunaeesti murdele, on ta selleaegses kirjakeeles siiski säilitanud, näiteks vormid pitkad, seie, alukse, sõrmuksed, kudruksed 'helmed' jne. Samuti on ta tarvitanud põhjaeesti keskmurdele omast de-mitmust ja si-minevikku, kuigi tal oleks olnud võimalust siin kodumurde jooni enam rakendada. Nii tarvitab ta: elajatest, koobastesse, kirstudes, tungijatele, elupaikadesse jne., ainult harva esinevad tal vormid nagu muile, kaldail, kõigis paigus, sündinud asjust jm.

Mitmuse osastava tarvitamises käib Hurt juba suurel määral Ahrensi järlil, kasutades vorme nagu masinaid, kirikuid, kombid (vt. Ahrens: ehtid), kallid, laevu, kiva, här-gi, niisugusid, palkisid, kobrasid jne., mis erinevad nii Kreutzwaldi kui Jakobsoni tarvitusviisist (-si), aga ka Hurda kodumurde keelepruugist.

Verbivormide puhul peab Hurt samuti kinni neist seisukohtadest, mis Eesti Kirjameeste Seltsis olid fikseeritud, tarvitades näiteks vorme nagu usuvad, laulavad; olivad, elasivad; ehitatud, tallitatud jne. Samuti rakendab ta Jakobsoni taoliselt ka nud-tunnuselist kesksõna, näit. kadunud, hävitatud, põgenenud jne. O kasutamisest loobus aga Hurt õige pea.

Üldiselt on Hurt esimesi, kes rahvusliku kirjakeele arendamise seisukohalt keelelist ühtlust ja normipärasust hakkas nõudma. Kuigi ta lõunaeesti vormidest toetatult esitas rea ettepanekuid, mis vastu võeti, sest olid ju need ettepanekud ka idapoolsete murrakute kaudu põhjaeesti mur-

dealadelgi tuttavad, siiski ei läinud ta lõunaeesti joonte siusetoomisel liialdustesse, vaid säilitas oma keeletarvituse juba Ahrensi poolt fikseeritud põhjaeesti normid. Seega aitas Hurt tervel real vormidel kirjakeeles fikseerida, näit. nud-kesksõnal, süd-lõpulisel mitmuse osastaval, tutakse-, tatud-vormidel, nõrgaastmelistel oleviku vormidel jne. Hiljem püüdis ta oma uurimuste kaudu lahendada näit. line- ja lik-liite tarvitamise küsimust jm.

17. M. Veske seisukohad kirjakeele
murdelise baasi küsimuses

M i h k e l V e s k e, õppides Leipzigi ülikoolis, tutvus lähemalt võrdlev-ajaloolise meetodiga ja hakkas teatavasti seda rakendama eesti keeles. Samuti selgus talle siin vajadus eesti keelt foneetiliselt kirja panna. Juba nüüd hakkas Veske mõtlema, et Kreutzwaldi ja Hurda poolt soovitatud uus kirjaviis ei lahenda veel kõiki eesti keele väljade küsimusi ja et on vaja välja töötada puhtfoneetiline kirjaviis, mis peaks aluseks saama rahvuslikule kirja-keelele. Sellest kirjutab ta juba 1867. aastal Kölerile, soovitades sõnavormide vihhm, vihma ja vihhma vahel vahet teha ka kirjas. Et oleks võimalik häälduspiiraselt keelt kirja panna, selleks oli vaja kõigepealt seletada eesti väldeid ja nende tekkimist. Seda tegigi Veske oma doktoridissertatsioonis 1872. aastal, kus ta ühtlasi märgib, et tema poolt fikseeritud kolm veldet ei kanna subjektiivset ilmet, vaid vastavad üldkeelelisele hääldamisele, sest ta on nende esinemist kontrollinud eri aladelt päritolevate inimeste keeletarvitusel.

Et rajada eesti keelele teaduslikku kirjaviisi, ei piisanud aga sinuüks kolme välde konstateerimisest, vaid tuli ühtlasi selgitada, missuguse murdeala hääldamine võtta kirjakeele teadusliku märkimisviisi fikseerimisel aluseks. Mihkel Veske kogu uurimistöö eesti murrete alal ongi suunatud peamiselt eesti kirjakeele murdelise baasi piiride ja ula-

tuse fikseerimisele.

Et selgitada eesti kirjakeele murdelist baasi, käis M. Veske suviti korduvalt uurimisekspeditsioonidel, mille aruanded meile pakuvad väärtuslikku materjali eesti murrete kohta. Nii kirjutab ta oma uurimisreisei aruandes 1870.a. et ta sel suvel olevat kolm korda käinud Tallinnamaal kielet uurimas ja nn. Kesk-Tallinnamaa keele läänepiire selgitamas. Tal olevat olnud reisil võimalus iga Järva- ja Harjumaa kihelkonna murraku kohta andmeid saada, lisaks sellele küsitleda veel inimesi Läänemaaalt, Hiiumaalt ja Saaremaalt, kuna Viirumaaalt oli juba varemalt materjali kogutud. Nii arvab ta siis seniste uurimiste tulemuste põhjal võivat näidata, missugused murdealad peaksid olema eesti kirjakeele baasika. Ta ütleb: "Se küsimine, missugust rääkimise viisi meie Eesti kirjakeeleks tõstma ehk selle põhjuseks panema piisame, on muli nüüd palju selgemaks saanud ja korrigem vastata. Näiid võin veel julgemine tõendada, et kirjakeeleks ja selle täiendamiseks piisab õhtupuolist Viru kielet (Jakobi, Haljala ja Rakvere kihelkonnast piisale õhtu poole), Järva kielet ja Harju kielet võetama. Sellest ülevõetusest piirist piisavad aga üüri vieleri mõõda olevad murrdded, kas koguni ehk mõnes tükis kõrvale jääma, nagu mereäärased murrdded Viru- ja Harjumaa Rakverest Tallinnani, mõned Harjumaa Lääne raja kihelkonnade ja valldade isearajikud Lääne murrete muudj rääkimise viisid. Selle siin piiratud Kesk-Tallinna kielega lähivad mitmes tükis põhjapoolsed Tartu ja Villandi kreisi kielemurrdded enam ühte, kui Lääne murrdded. Sedavilisi oleks siis Eesti kirjakeisel nõnda määrata keskpäikes kas põhja Eesti kielet ehk nõnda nimetatud Tallinna kielet räägivad" ³³. Paris õigesti leiab M. Veske, et Kesk-Tallinna keeles on rida eri murrakupiirkondi, kuid üldiselt liituvad Põhja-Viljandimaa ja Põhja-Tartumaa murrakud tihedalt keskmurdega, näiteks või selliste oonte poolest nagu da-infinitiiv anda, murrda, minna, mitte nii kui läänemurdes anda, murda, minna. Sama ala

³³ Veske M. Reisi aruanna 1872.-Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1878, lk.26-27.

Kaart 2. Eesti kirjakeele teasike olav ala
Mihkel Veske järgi.

peab Veske meie kirjakeele baasiks ka oma "Eesti keele healte õpetuses" 1879. ³⁴

Olles korduvate murdereiside alusel kirjakeele baasiks oleva ala piirid fikseerinud (vt. 2. joon.), esitab ta selle murdeala keeletarvitusest lähtudes ihtlasi rea ettepanekuid, mis tema arvates peaksid teaduslikul alusel loodud ühises kirjakeeles tarvitusele tulema. Nii arvab ta, et kui kirjakeele baasiks valida "Lääne-Viru, Ida-Harju ja Järva-maa" murre, siis tuleks kirjakeeles rahvakeele alusel tarvitusele võtta järgmised jooned:

1) astmevahelduslikes sõnades b, d, g väljalangemise puhul säilivad kõrged vokaalid i, u, ü, näit. pragu : prau, nägu : näu, pidama : pian, siduma : siune, tuba : tua, luga : lue;

2) kolme konsonandi ühendis langeb nõrgas astmes keskmine välja: selts : selsi, tantsima : tansin, kõrts : kõrsu;

3) kui nõrka klusiili tugevasti hääldatakse, tuleb "ks-va tähega kirjutada", näit. neljajalgne - neljajalksed, andma - antku, leitsin jne. ³⁵

Samadel kaalutlustel pidas ta õigeks tarvitada ka põhjakeesti keskmurde diftonge, näit. juhtudel nagu kieel, puool, müüda jne.

Teoreetiliselt võttes olid M. Veske seisukohad õiged ja oleksid teataval määral ka rakendust võinud leida, kui oleks tegemist olnud ilma kirjakeeleta keelega, kus kirja-keelt alles tuleb luua. Kahjuks ei arvestanud M. Veske, et meil on juba sajanditepikkune kirjakeele traditsioon, mis õige tunduval määral pidurdab igasuguste üksikmurdeist lähtuvate uuenduste tarvituselevõttu. Kui isegi selline joon nagu h sõna algul meie kirjakeeles visalt püsis, kuigi seda enamikus murretest juba kauemat aega enam ei hääldatud,

³⁴ Vrd. Veske M. Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis. Tartu, 1879, lk. IV.

³⁵ Eesti Kirjameeste Seltsi protokollid. XVI koosolek. - Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1878, lk. 21 - 23.

siis on arusaadav, et sellised muutused nagu diftongi kirjutamine pika vokaali asemel või tüve konsonandi muutmine kirjas nii kergesti poolehoidu ei leidnud, seda enam, et teised ajajärgu keelemehed ei pooldanud Veske ortograafilisi ettepanekuid. Tekkis ainult teravam võitlus selle pärast, kas kirjutada hea, pea või hää, pää, võeras, mõek või võõras, mõök, via, tua või ves, toa jne., kusjuures määrav oli kord üks, kord teine seisukoht.

Põhjaeesti keskmurde alusel soovitas M. Veske alaleütlevas kaasarõhulise silbi järel tarvitada lõppu -lle (kuningalle, ka rahvalle), olevas käändes stugevaastmelist tüve juhtudel nagu uudena, poegana, mitmuse omastavat kasutada alati tugevas astmes (riikide, piipude), mitmuse osastavas eelistada lühemaid lõppe (otse pro otsasid, okse), lihtminevikku tarvitada samas astmes kui ma-infinitiivi, näit. hakkasin - hakkama, viskasin jne.³⁶

Nii nagu J. Hurt ei poolda ka M. Veske Kreutzwaldi jt. poolt tarvitatud si-lõpulist mitmuse osastavat, vaid soovitas kasutada Ahrensi eeskujul vorme nagu lauulusid, linndusid, õuesid, jõgesid jne.; kui aga võimalik, tarvitada lühemaid lõppe, nagu linnu, kassa (kasse), pal'ka, otse (otsi), assju, kantsa (kantsisid), pitki, saana (saanisid) jne. Ahrensi ja Wiedemanni, eriti aga Hurda ja Veske mõjul tõrjutigi kirjakeeles jalg-tüüpi sõnade mitmuse osastavast si-lõpp välja ja asendati s-lõpuga, kuid see väljatõrjumine võttis siiski küllaltki rohkesti aega. Nagu märgitud, esinesid mõlemad need lõpud põhjaeesti keskmurdes.

Mis puutub mitmusesse, siis soovitas M. Veske oma keeleõpetust käsitlevates töödes eelistada de-mitmuat, näit. "Eesti keele healte õpetuses" märgib ta sellised näited nagu puudes, linnades, kassides; palkides, lauuludest, keeltest, rikastest, rahvastel, otsadelle, assjadelle, linndudelle, pitkadelle, sõpradelle jne.³⁷

³⁶ Vrd. sealsamas, lk. 23-24.

³⁷ Vrd. Veske M. Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis. Tartu, 1879, lk. 60 j.j.

Verbivormide puhul võib märkida, et lühtudes keskmurdest annab M. Veske jällegi paralleelselt nii id-, ivad- kui sid-, sivad- vormi imperfekti mitmuse 3. pöördes, näit. saivad ~ saiid, kasstasivad ~ kasstasid, vasstasivad ~ vasstasid jne., samuti annab ta paralleelvormi ka tingiva kõneviisi vormide puhul, näit. saaksivad ~ saaksid, kastaksivad ~ kastaksid, kutsuksivad ~ kutsuksid jne. lse ta tarvitab oma töödes siiski enamasti sel ajal tarvitusel olevat vad- tunnusealist vormi, näit. käisivad, olivad, kirjutasivad.

Kausatiivides näib Veske keskmurde ja läänepoolsete murrete alusel takse-, tud- vormi soovitatavat, näit. kirjutakse, kirjutud, parandud, kuid tal ei puudu ka kirjutatakse jne., olevikus tarvitab ta põhjaseesti keskmurdele omast nõrgaastmelist vormi, näit. kiidavad, tahavad jne.

Üldiselt ei ole M. Veske oma keeletarvituses järjekindel, tarvitades isegi ühes ja samas teoses, näit. tuntud "Eesti keele healte õpetuseski" kord üht vormi nii, kord teisiti (kirjutakse ~ kirjutatakse, juure ~ keelde, ei olla ~ ei olevat, lühendatud ~ lühendud, rahvalikkudesse raamatutesse ~ rahvalikkude raamatutesse jne.). Veelgi suurem kirevus valitseb aga Veske eri teostes. Võrreldagu selleks näiteks kas või tema "Eesti keele healte õpetust ja kirjutuse viisi" (1879) ja tema kirjutisi EKMS-i aastaraamatuis. Kord on ta kirjutistes rohkem keskmurde jooni (näit. Reisi aruanne 1878), kord vähem. Et ta kirjaviis oli ebahütlane, siis oli ta mõju võrdlemisi väike eesti kirjakeele arendamisele. Siiski just möödunud sajandi 70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate aastate algul oli ta eeskujul mõnevõrra mõju, mis kajastub tema poolehoidjate väljaannetes ja kirjutistes. Nii näiteks kasutab J. Kõrv oma töödes sel ajal mõningal määral M. Veske ortograafiat ja tema poolt soovitatud keelelisi erijooni, näit. rahhva, kollm jne.

Nagu teame, ei tulnud enamik Veske ettepanekuid tarvitusele, näit. üleültse, healte, lähavad jne., kuid hääl-

duspärase kirjaviisi kohaselt hakati sõna lõpul siiski kirjutama kaht tähte, näit. lukk, vakk, nott, sepp jne.

Mihkel Veske teeneks jääb, et ta püüdis selgitada eesti kirjakeele murdelist baasi ja püüdis põhjakeesti keskmurde jooni kirjakeeles propageerida, mis ei andnud küll suuri tulemusi, aitas aga siiski kujunevatel joontel, nagu de-mitmusel, sid-osastaval jne. juurduda.

18. Kirjakeele ühtlustamise katsed ja K. A. Hermann keeleline tegevus

Nagu juba eespool märgitud, oli J. Hurt esimesena teinud tõsisema katse kirjakeelt normeerida, kuigi ta nende normide puhul ei arvestanud mitte alati keskmurret (näit. üä-küsimuses), vaid lõuna- ja idapoolseid murrakuid. Hurda seisukohad leidsid küll 1872. aastal Eesti Kirjameeste Seltsis vastuvõttu, kuid kui M. Veske Leipzigit tagasi tuli, hakkas ta kohe rahulolematust avaldama, pidades Hurda seisukohti mitte küllalt "teaduse põhja peal" olevaiks. Juuba 1873. a. esitas Veske oma ettepanekud ortograafia kohta, ilma et ta veel lähemalt kirjakeele murdelist tausta oleks puudutanud. Samal koosolekul esinevad ettepanekutega ka C. R. Jakobson jt., pidades igauks vajalikuks kirjakeelt omal kombel ühtlustada. Nii tekkiski olukord, et peeti küll õigeks eesti kirjakeelt ühtlustada, kuid tegelikult selle ühtlustamiseni ei jõutud.

Üheks ilmekamaks näiteks sellest, kuidas eri autorid sel ajal kirjakeelesse suhtusid, võiks olla vahest Põide pastor N. Nolcken, kes ortograafias asub ligikaudu samadel foneetilise kirjaviisi printsiipidel kui M. Veske, kuid kes seejuures sugugi ei näi taotlevatki ühist kirjakeelt, vaid püüab oma "Aabitsaraamatu" ja "Aabitsaraamatu sissejuhatuse" (1873) kohandada keeleliselt täiel määral Saaremaa õpilaste keeletarvitusega. Nii näiteks võime leida temal selliseid suurte murde jooni, nagu riips 'kriips', vidama 'vedama', paramast 'paremini', uied 'uued', täädaval 'teada oleval', siädus 'seadus'; moo 'mu, minu' (arvates),

'imena 'jimedama'; õõtud 'õeldud', ja viig mitte 'ara
vii': kud 'kui' jne.

Õnneks jäidki need saaremaalised murdejooned ainult Saaremaalsele ega nõjustanud ühise kirjakeele kujunemist, kuigi Noolokenit hakati tema tõõde tõttu pidama keeleanehaks ja kutsuti osa võtma EKMS-i poolt moodustatud kirjaviisi ühtlustamise komisjonidest.

1875. a. tunti kirjakeele ühtlustamise vajadust väga teravasti ja otsustati dr. Rosenthali ettepanekul kokku kutsuda suur ülemaaline kongress, kus siis kokkuleppe teel fikseeritakse ühised normid. Ettevalmistustöödeks moodustati eri suundade esindajaist komitee, mille koosseisu kuulusid Hurt, Veske ja Jakobson, kuna kahtluse korral ka Wiedemanni abi otsustati paluda. Hoolimata EKMS-i liikmete soovist ei tõttagi see komitee ja tuleb alles 1877. aastal kokku, kui M. Veske oli oma "Eesti keele healte õpetuse" käsikirja valmis saanud. Vahepeal aga süveneb ebaühtlane keeletarvitus veelgi. 1876. aastal kirjutab "Eesti Postimees" J. Kurrik, et igaüks kirjutavat eesti keelt nii, nagu süda soovib, et eesti keeles olevat tekkinud terve leegion kirjaviise ja tulevat kahelda, kas ka eespool mainitud neli meest (s. o. Hurt, Veske, Jakobson ja Wiedemann) suudavad kirjaviisiküsimustes kokku leppida. Õpetajad, kes peavad õpilastele õiget keelt õpetama, olevat seetõttu sattunud raskustesse, sest ei tea, mida õpetada. Kurrik arvab, et oleks oluline, kui kirjakeele arendamises kõigepealt põhimõttelise külje üle kokku lepitaks. Kui põhimõtted on vastu võetud, siis olevat ka lihtsam üksiküsimustes kokku leppida. Tema arvates peaks loodav kirjaviis vastama keele loomule ja seadustele, olema selge ja kerge kätte õppida, nõudma vähe jõukulu ja olema ilus. Seekord siiski keeleanehed neid Kurriku seisukohti veel ei arvesta ja otsustavad oma heaksarvamise kohaselt. Aluseks võetakse M. Veske "Eesti keele healte õpetuse" käsikiri. ³⁸

Kui jälgida "Eesti kirjutusviisi parandamise komitee

---

³⁸ Eesti Postimees, 1876, nr. 33, lk. 197.

protokollil" ³⁹, siis selgub, et ka siin kaitses Veske nn. "Kesk-Tallinnamaa keele murret", teised osavõtjad aga pooldavad enam traditsioonipärast märkimisviisi, kusjuures Hurt jääb oma lõunaeesilistele seisukohtadele. Nii näiteks pika vokaali kirjutamise puhul tähendab Veske, et Virumaal räägitavat soome ja vana eesti viisil ee, oo ja öö nagu ie, uo ja üö, näit. kielel, tuome, süöme, ja et neid võiks Viru murdel kirjutada. Sellega aga ei ole teised nõus ja nii säilitatakse pikad vokaalid, kusjuures kolmanda välte märkimiseks otsustatakse teisele vokaalile tõmmata kriips. ⁴⁰

Vastupidiselt 1872. a. otsusele otsustatakse nüüd Veske ja Jakobsoni poolt kirjutada öe, mitte öö, kusjuures märgitakse: "Otsuseks tehti öö kirjutada, näit. vöeras, kuidas Tallinna keele murretes räägitakse, mitte öö, näit. vööras, kuidas Tartu keele murretes öeldakse." ⁴¹ Hurt aga pooldab öö-d peale sõnade söel, nöel. Murdelist tausta arvestatakse ka rs-i kirjutamisel. Nii otsustatakse kirjutada rz : rs (varza : varga), mitte aga vaheldusega r-is, nagu see esinevat Tartu murdes. Tallinna murret olevat arvestatud ka kirjutusviisi osda : osta, kotgas : kotka puhul. Kuigi Tallinna murdes sõnadest nagu lugu, sugu g väljalangemise korral u püsima jäävat, otsustatakse nendes sõnades kirjutada kaks o-d, näit. lood, sood, samuti ka sõnast kogu : koos, koost (mitte: kous, nagu Wiedemannil). Astmevahelduslikes sõnades otsustatakse klusiili väljalangemise puhul tarvitada nõrga astme vormides poolkõrgeid vokaale, s. o. u, i ja ü muuta o, e ja ö-ks, näit. tuba : toa, pidama : pean, süsi : söe. M. Veske soovib selles küsimuses säilitada kõrged vokaalid, sest "Virumaal, põhja Järvamaal ja hommiku Harjumaal räägitavat piu,

³⁹ Besti kirjutusviisi parandamise komitee protokoll. -

Besti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1877, 4, lk. 37 jj.

⁴⁰ Sealsamas.

⁴¹ Sealsamas, lk. 38.

tiu, luen, tue, süed" ⁴². Et aga üldiselt tuttav on vokaa-
lide madaldumine seoses astmevaheldusega, siis peab Veske
ka sellega leppima. Teise silbi u aga otsustatakse säili-
tada, sest ka varasemas kirjakeeles oli vau, nõu. Sõnadest
aeg, poeg otsustatakse genitiivis tarvitada aja, poja, mit-
te aea, poea. Eri arvamusele jääb Hurt ää-küsimuses. Nimelt
otsustatakse vastupidiselt EKMS-i 1872. a. otsusele Tal-
linna murdest lähtudes kirjutada ea, näit. teadma, tean, hea,
seal, peale, ja mitte täädma, hää jne., sest L. Veske kin-
nituse järgi olevat diftong neis sõnades vanem. Ainult sõ-
nas pea olevat ää vanem ja Virumaa idaosas ja rannas esi-
nevat ka see, sellepärast olevat ta nõus lubama ka pää vor-
mi. Ei tohtivat Tallinna murret segada Tartu murde joon-
tega. Hurt, nagu märgitud, jääb siiski pikka vokaali pool-
davale seisukohale. M. Veske kirjutab omalt poolt selle
koosoleku protokollile lisa, rõhutades siin veel kord vaja-
dust lähtuda põhjaeesti keskmurdest. Ta ütleb: "Et Kesk-Tal-
linnamaa keel kirjakeeleks peab jääma, siis jäi Tartu kee-
lemurde healte seadus ja kirjutamine nõuupidamistest kõrva-
le" ⁴³. M. Veske kinnitab, et ka Õpetatud Eesti Selts ole-
vat need seisukohad vastu võtnud ja sellega olevat toimunud
"kirjaviisi ühendamine", kuid tegelikult 1877. a. koosoleku
otsused ei saanud määravaks. Positiivne oli Veske ettepanek
kirjutada vakk, kott, lepp kahekordse tähega, kuid poole-
hoidu ei leidnud kolmanda välte märkimine lisakriipsudega,
samuti a-i märkimine. Tegelikult ei pidanud komitee otsus-
test keegi kinni. Rahul ei olnud kirjaviisi komitee otsus-
tega isegi Veske, kes leidis, et põhjaeesti keskmurde alusel
tuleb siiski tarvitada pian, siune jne. 1879. a. oktoobris
tuleb EKMS-i koosolekul uuesti päevakorrale õigekirjutus ja
õpetaja P. Undritz ütleb: "Koolmeistrite nimel tuleb nõuda,
et kooli- ja rahvaraamatutesse mitte ei pea kirjutatama:
siadus, pia, sial jne." ⁴⁴

⁴² Sealsamas, lk. 40.

⁴³ Sealsamas. lk. 42.

⁴⁴ Protokollid. - Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1879,
lk. 25.

Nagu eespool märgitud, ei aidanud ka M. Veske "Eesti keele healle õpetuse" ilmumine kirjakeelt ühtlustada. Olles EKMS-i esimees, propageerib Veske korduvalt (niit. 1884, 1885) oma ettepanekuid, kuid need ei tule siiski tarvi-
tusle.

Et koolitöös raskustest pääseda ja mingisugust alust kirjakeelele leida, esitab J. Kurrik oma teoses "Kirjutamise õpetus" 1882. a. tentavad reeglid, mida koolitöös õpetamisel arvestada. Nii leiab ta siin, et ei ole põhjust kirjas vahet teha teise ja kolmanda välte häälikute vahel, niit. saani jalas ja istus saani; koera lake, kolm koe-
ra; kassi poeg, kutsus kassi; otsa esine, kaks otsa, jne., sest "mingisugune vahetegemise komme ei ole üleüldi-
selt rahva- ja kooli-kirjas maksuma hakanud" ⁴⁵. Peatükis "Mõned täiendused koolmeistrile õigesti kirjutamise kohta" märgib Kurrik, et eesti õigekirjutus on kõikuv, kuid koolis tuleb tarvitada võimalikult ühtlast kirjutusviisi ega tule lubada ühel kirjutada nii, teisel teisiti. Seejuures toob ta selliste kõikuvate sõnade nimestiku, märkides, et eelis-
tada tuleks tema arvates järgmisi keelendeid: seadus (mit-
te: säädus), seal, sean (mitte: säen), tean, pea, heal
(mitte: hääl); pean (mitte: pian); päev (mitte: pääv),
jään (mitte: jään), käes, lähed (mitte: lähäd), vähem,
pähä (mitte: päha); jää (mitte: jea), võeras, õeruma;
mõõt, rõõm; loo, iaal (mitte: ial), auu, auus, nõuu (mit-
te: nõu), veike, teine, mets (mitte: mõts), kõik (mitte:
keik), muidu (mitte: mudu), kuidas (kudas), hästi ~
heaste (mitte: häste), sõja (mitte: sõa), aja, saja,
jau (mitte: jao), kaub, teud, ju (mitte: jo), mu, su,
mull (mitte: mul), sull, tall, sell, kätt, vett; pikk
(mitte: pitk), küll, kauss (mitte: kaus), poiss, rull,
(mitte: rull'), vann, sell (mitte: sell'), pal'k (mitte:
palk), seni (mitte: senni ~ seeni), kuni, ometi, amet,
õnnistus (mitte: õnistus), tallitus, tegemata (mitte:
-matta), aru 'mõistus', haru 'oks', haruldane, harva.

⁴⁵ Kurrik J. Kirjutamise õpetus. Tartu, 1882, lk. 13.

hani, hallikas; erned, auk, äkiline; himu (mitte: himu).⁴⁶

Kui jälgida Kurriku (Viljandi khk. pärit) poolt eelisetatud vorme, siis võib näha, et siin on üldiselt esile tõstatatud põhjaeesti keskmurde jooned, näit. hea, pea, seal, teadma, seadma, heal, käes; veike, teine, mets, kõik, sõja, aja, saja; jau, kaub, teud, ju, mu, su jt., kuigi mõne küsimuse osas pole lahendus järjekindel, näit. on antud ühelt poolt võeras, õeruma, teiselt poolt mõõt, rõõm. Suur hulk esitatud vorme ei märgi aga häälikulist, vaid ortograafilist külge, ja nende juures pole siin põhjust peatuda. Osalt on aga esile tõstetud jooni, mis pole tüüpilised põhjaeestilised, vaid omased enam põhjaeesti lõunaosale ja lõunaeesti murdele, näit. seni, kuni.

Kõige üldisemalt soovitavaks peab Kurrik C. R. Jakobsoni "Kooli lugemise raamatu" keelt.⁴⁷ Nähtavasti on Kurrik püüdnud jälgida üldisemat tarvitusviisi ja selle põhjal oma järeldused teinud. Ometi ei rahuldu Kurrik oma siin tehtud ettepanekutega, vaid loodab, et ilmutv auhinnagrammatika, milleks Eesti Kirjameeste Selts oli auhinna välja kuulutanud, annab küsimustele lahenduse. Sellistest auhinnagrammatikatest ilmuski 1884. aastal K. A. Hermannii sulest "Eesti keele grammatik", millel oli kaheldamatult küllaltki oluline osa eesti kirjakeele ühtlustumisprotsessis.

K. A. H e r m a n n, olles ise pärit Põltsamaalt, kirjutas grammatika, milles ühelt poolt olid esile tõstetud tüüpilised keskmurde jooned, teiselt poolt aga pooldas ta ka lõunaeestilisi jooni, mida oli soovitanud Hurt. [Nii on Hermann tuntud kõigepealt pika vokaali tulise kaitsjana. Ta rõhutab, et pikad vokaalid olevat vanemad. Pikk aa olevat murdes muutunud oa-ks ja ua-ks, pikk ää aga eä-ks, iä-

⁴⁶Vrd. Kurrik J. Sealsamas, lk. 14-15.

⁴⁷ Jakobson toetub teatud määral Ahrensile, nagu näitab peale muu ka "Kooli lugemise raamatu" II osa (1875) lõpul olev "Lühikene Eesti grammatika".

ks ja ia-ks ja need mitmekesisoid diftonge polevat põhjustanud tarvitada. Siis asjatult kirjaviiside kirevast vältida olevat kõige parem nii kirjutada, nagu rahvas vanasti rääkis ja nüüdki veel suures hulgas räägib, s. o. "kõik pikad täis häälikud üteldagu puhtalt: hää, pää, rääkima, rööm, süü, nüüd jne., aga ei mitte: hea, pea, reakima, röem, süi, nüid." ⁴⁸ Selleparast kirjutab ka Hermann järjekindlalt: pää, sää, hää, jään, kuid päev, käed; samuti vööras, pöösas, rööm, öögama jne., kuigi pikk vokaal pole omane põhjakeesti murdeile.

Lõunaeesti esinemusele toetub Hermann ka astmevahelduse küsimuses, pooldades nõrgas astmes klusiili väljalangemise puhul järjekindlalt kõrgete vokaalide madaldumist, sõltumatult sellest, kas kõrge vokaal asetseb esimeses või teises silbis, seega siis mitte ainult tuba : too, viga : vea, süsi : söe, vaid ka magu : mao, kadu : kao, nägu : näo. Samuti ka kubu : koo, kuduma : koon jne.

Teiselt poolt fikseerib Hermann ka rea põhjakeesti keskmurde jooni kirjakeelseteks, näit. lähen, teine, sõda, aja, mu, su. Eriti paistab see põhiliste grammatiliste joonte puhul silma. Nii annab Hermann käänamistabeleis ainult de-mitmuse vorme, kuna i-mitmuse kohta on märkus toodud ainult ptii-kirjas. ⁴⁹ Samuti eelistab ta mitmuse osastavas jalg-, pesa-tüüpi sõnades tarvitada sid-lõpu näit. jalgu e. jalgasid, sõdasid, ridasid, haavu e. haavasid, taimesid e. taimi, kottisid e. kotta, pakkusid e. paku, vabadikkusid e. vabadikka, hoopisid e. hoope jne. Nagu siit selgub, tarvitab ta m. os. sid-lõpu kõrval ka lüheneid u-, i-, a- (loikusid ~ loike, lookasid ~ looke) ja a-tüvevokaaliga lõppevaid vorme. Teiselt poolt on aga käänandeid, kus ta ei arvesta põhjakeesti keskmurde üldisemat esinemust, näit. alaleütlevas loobub ta kaasrõhulise silbi järel lla-lõpu tarvitamisest, mida olid soovitanud Veske jt., mis aga

⁴⁸ Hermann K. A. Eesti keele grammatik. Tartu, 1884, lk. 8.

⁴⁹ Sealsamas, lk. 43.

siiski ei leidnud kirjakeeles üldist rakendust. Võib-olla kodumurde mõjul soovitas ta lõuna- ja idapoolseis põhjaeesti murrakuis levinud de-illatiivi, näit. juurde, mis teatavasti kogu põhjaeesti keskmurdele pole omane. Murdeesinemusest erinevalt nõuab ka tema, samuti kui Hurt ja Veske, omadussõna kongrueerimist nimisõnaga. Mainida võib veel sedagi, et tu-karitiivid ja järgarvud esinevad Hermannist alates omastavas ilma ma-ta, näit. genitiiv õnnetu (mitte: õnnetuma), kolmanda (mitte: kolmandama), seega lõunaeesti murrete esinemuse kohaselt. Rajavas tarvitab ka Hermann kodumurde päraselt seni, kuni vorme, kuigi keskmurde põhjapoolseil aladel on senni. Üldiselt on Hermannil poolt tarvitatud käändsõnavormid juurdunud ja suurel määral püsinnud kirjakeeles kuni tänini. Enamik neist vormidest teotub keskmurdele.

Verbi alal on Hermann säilitanud 1872. a. vastuvõetud seisukohad, tarvitades oleviku mitmuse 3. pöördes sel ajal üldiselt juba omaseks saanud vorme teevad, lähevad, otsivad, katsuvad (mitte: tegevad, otsvad), lihtmineviku 3. pöördes idaeestilisi ivad-, sivad-vorme. näit. saivad, tulivad, palusivad, samuti ka tingivas kõneviisis: jooksivad, tänaksivad, paluksivad, umbisikulisel tegumees süsteemipäraseid tatakse-, tatud-vorme: armastatakse, armastatud jne. Mineviku kesksõna on ka Hermannil nud-tunnuseline: toonud, kuulnud, mõelnud. Tähelepanu võiks veel juhtida da-infinitiivi kuulisele kaudsele kõneviisile, mida ta näitab ebakoheseks kõneviisiks ja mida ta ei tee oma pööramistabelis. Ta esitab oma ebakohase kõneviisi puhul järgmisi vorme:

- 1) mina paluda, sina paluda jne.; mina olla palunud, sina olla palunud jne.; mina saada paluma jne.;
- 2) mina paluvat, sina paluvat jne.;
- 3) mina, sina palunud; mind, sind palutud jne.;
- 4) mina paluma, sina paluma, mind palutema jne. 50

---

⁵⁰ Vrd. Hermann K. A. Eesti keele grammatik. Tartu, 1884, lk. 99.

Kõikidest nendest vormidest näib ta eelistavat da-in-finitiivi kujulist vormi: mina, sina paluda; mina palunud; sina olla palunud jne. Üldiselt toetub seega Hermann ka selle vormi esitusel keskmurdele, mainides aga siiski ka teiste murrete kaudse kõneviisi vorme.

Nagu noomeni, nii on ka verbi osas enamik Hermann'i vorme kirjakeeles juurdunud ja praegugi veel tarvitusel (peale ivad-, sivad-vormi ja kaudse kõneviisi).

Oma grammatikas esitatud seisukohti rakendas Hermann kõigepealt ise oma töödes ja oma "Postimehes", neid rakendasid aga teataval määral ka teised autorid, eelkõige Tartus, näiteks arvestab neid A. Grenzstein oma töödes ja oma "Olevikus". Huvitav on, et Grenzstein on üldiselt omaks võtnud kõik Hermann'i seisukohad, nagu hää, pää, seadma, ea, juurde, jalgadele, märkisid, tellijatele, saanud, õpetatud, ütlesivad jne., kuid teiselt poolt ta pooldab siiski mõningaid Jakobsoni ja Hurda seisukohtigi, tarvitades näiteks tõiste; teuks, seutakse, jaust; enamiste, lõbusaste (Hermannil -sti jne.).

Märkimist väärib, et vastavalt tolleaegsetele poliitilistele rühmitustele hakkavad kujunema mingisugused rühmitused ka keeletarvituse alal, kusjuures konservatiivsem tiib eesotsas Hurda, Hermann'i ja Grenzsteiniga toetub enam lõunaeesti murdele, radikaalsem tiib eesotsas M. Veskega aga rõhutab enam vajadust toetuda põhjaeesti keskmurdele. C. R. Jakobson, olles küll radikaalse suuna esindaja, ei olnud seda aga keele suhtes mitte täiel määral, sest ta toetus Kreutzwaldile ja idamurdele (näit. tõiste). Seega võib märgata kirjakeele tarvitamisel mõningaid kristalliseerumistendentsi, kuid ühtlusest ollakse siiski veel kaugel.

1884 avaldab J. Nebocat oma "Kündja" Eesti keeleõpetuse", mille alapealkirjas ta Wiedemanni ja Veske eeskujul märgib, et selles keeleõpetuses on antud keel "nenda kui Eestikeelt Kesk-Eestimaal räägitakse". Ka see nn. Nebocati kirjaviis püüab pääseda üldkehtivusele, sest raamatu eessõna järel märgivad "Schnakenburgi raamatutrukikojad", et trükikoja omanik "üksnes need raamatud enese kulu peale **trükkida**

võtab, mis "Kündja" Eesti keeleõpetuse" järgi on kirjutatud. Sellelgi on oma tagapõhi, sest Nebocat deklareeris, et ta oma raamatu on koostanud sakslaste Ahrensi ja Wiedemanni alusel ja sellepärast väärib tema kirjaviis sakslaste toetust. Teatavasti kujunes Nebocat kõige tagurlikumate ringkondade esindajaks.

Missugune on siis see Nebocati kirjaviis?

Lähemal vaatlusel selgub, et Nebocati kirjaviis on põhiliselt Ahrensi kirjaviis, millest on ainult mõningaid kõrvalepõikeid ja mis 1880-ndate aastate keeletarvitusest on tunduvalt maha jäänud.

Et Ahrens lubab nii hea kui hää kirjutada, kirjutab ka Nebocat kord pää, kord peal, peale, eelistades siiski vorme nagu hea, seadnud, teadnud, mis vastab enam põhjaeestielsele esinemusele. Omaaegsest kirikukeelest lähtudes tarvitab Nebocat vorme, nagu leikama, senna, seia, nenda. Ahrensi ja tolleaegse kirjakeele kohane on ka astmevahelduse puhul vokaalide käsitus, näit. loetud, rea, kuid jauks, teu, kauvad.

Käänamise küsimustes käib ta samuti Ahrensi ja Wiedemanni jälgedes, tarvitades sisseütlevas vorme juure, soone, noore, veere (e. veerde), kuid siiski mitte käte, vaid kätte, seesütlevas paigas, kimbus, norus, olevas uudena, rohuna, rajavas senni, alaleütlevas kõrgele, kellegile, isegi Ahrensi läänemurdelisi mooga, sooga ja moota, soota peab ta vajalikuks märkida. Mitmuses annab ta Ahrensi eeskujul paralleelselt nii i- kui de-lise mitmuse, näit. noortest e. noorist, kaladest e. kalust, inimestest e. inimesist, si-gadest e. seust. Mitmuse osastav on Ahrensi järgi, nagu seda olid soovitanud ka Veske ja Hermann, näit. nahku, poege, lehti, hunta, hilpa, hingesid, tiikisid, lukkusid; ruma-laid, noorikuid, hobusid. Samuti käib ta verbide tarvitamises autoriteetide jälgedes, lootes, et selline tarvitusviis on kõige vastuvõetavam ja õigem (näit. ei tea ja ep ole), pidand, palunud, palusivad, heitsivad ja palusid, heitsid, viskaksivad ja viskaksid, armastatud jne. Wiedemanni eeskujul soovib ta tarvitada isegi selliseid nõrganstmelisi

vorme nagu kous 'koos', houst 'hobust' jne. Mingisugust edu või ajaga kaasaskäimist on Nebocatilt asjatu otsida. Kui Wiedemann märkis, et üht või teist vormi Kesk-Eestimaal nii öeldakse, siis tarvitas seda Nebocat, erinedes selle poolest Veskest, et Veske uuris ise keskmurret ja ei toetunud Wiedemanni ja Ahrensi väidetele, vaid pidevalt parandas neid. Pastoritele ja baltisaksa ringkondadele oli Nebocati keeletarvitus lähem ja sellepärast soovitasid nad viimase grammatikat, kuigi suurema eduta, sest niisugused kiriku-keelepärased laused nagu "kurja mõistma ep ole mitte tarkus" (lk. 7) olid sel ajal juba muutunud arhaistlikuks. Nebocati kirjaviis, toetudes varasemale põhjaeesti kirikukeelele, ei suutnud siiski kuigi suurel määral toleaeegset keeletarvitust mõjustada. Küll aga tõi see kirjaviis uuesti esile jooni, mis olid juba minevikku läinud. On arusaadav, et selline mitmekesisus keele tarvitamises ei saanud rahuldada õpetajaid ja avaliku elu tegelasi, kel oli tarvis õpetada või tarvitada keelt igapäevases elus. Sellepärast on arusaadav, et juba järgnevatel aastatel peale Hermannii ja Nebocati grammatika ilmumist tõstab Kurrik uuesti kirjakeele tarvitamise küsimuse päevakorradele, rõhutades mitte niivõrd kirjakeele murdelist tausta, nagu seda olid teinud Wiedemann, M. Veske ja Nebocat, vaid eelkõige keeletarvituse printsiipe.

19. J. Kurriku ettepanekud ja 1886. a.

keelelised vaidlused

1886. a. veebruaris (22. II) avaldas J. Kurrik kõikidele keeletarvitajatele kaalumiseks oma tuntud "Üleüldiselt pruugitava kirjaviisi", mis ilmus toleaeegsetes ajalehtedes ("Postimehes" isegi eralisana). Selles palub ta keeleõpetajaid, ajalehtede toimetajaid ja kirjanikke avaldada oma seisukohti ettepanekute üle. Ettepanekuid on enne avaldamist esialgselt arutletud koosolekul, millest võtsid peale J. Kurriku osa veel Grenzstein, Hermann, Tülik, H. Treffner, tsen-

sor Dr. Jannsen, Eisen, Niggol, seminariõpetaja Org. Nagu selgub koosseisust, olid siin juhtivateks jõududeks Tartu tegelased, kes kuulusid peamiselt Hurda leeri, s. o. konservatiivsesse rühma. Üleskutse alguses märgitakse päris õigesti, et kirevus kirjakeeles kestab ja tingimata on vajalik lüüa ühine ühtlane kirjakeel. Selle loomiseks on aga vaja teatavaid põhimõtteid enne kaaluda. Selliste põhimõttena esitatakse järgmised seisukohad: kirjaviis olgu otsustarbekas, kiri võimaldagu mõtteid võimalikult täpselt edasi anda, et neist aru saadaks. Kuid mingeid lisamärke ei olewat selleks vaja, sest lisamärkidega tähed pole otstarbekad, praktilised. Lause ütlevat juba ise, missuguses vältes sõna tarvitada (näit. lauses tema läheb linna). Keele praktilisusest lähtudes rõhutatakse kolme momenti: 1) et kirjaviis oleks kerge õppida, peab ta võimalikult s e a d u s k o r r a l i n e ja l i h t n e olema (pedagoolilisuse printsiip), 2) kirjaviis ei tohi nõuda palju jõukulu, sellepärast peab ta l ü h i d u s t silmas pidama (ökonoomsuse printsiip) ja 3) kirjaviis ärgu olgu inetu (esteetilisuse printsiip), kuid vastaku seejuures siiski keeleteaduse nõuetele.

Nendest printsiipidest lähtudes esitatakse rida nõudeid, näiteks, et kolmanda välte märkimiseks ei tule tarvitada liithäälkuis kaht tähte (mitte lauuä, saiia, nõuu, ossta, vällja), et ülipikki häälkuid ei tarvitse lisamärkidega kirjutada (saani, kalliks) jne. Sellega loobuti M. Veske ortograafiast.

Teiselt poolt aga esitas Kurrik M. Veske seisukohale lähedase kompromissettepaneku, mille kohaselt tuleb kord kõrge vokaal nõrgas astmes säilitada, kord aga mitte, näit. arvab Kurrik, et õige on tuas, uad, teud, näud, kaub, siun, pian, kuid loen, toetama, söed, köetud, öelda; sugu : su'us, lugu : lu'ud, kuid kogu : koos. Nagu selgub, toetub see ettepanek küll teatavale põhjaleesti murrakuile, kuid pole siiski ühtlane, mistõttu juba ettepaneku tegijad siin kokkulepet ei saavutanud, sest Hermann soovitas alati i, u, ü puhul nõrgas astmes e, o, ö-d, Wiedemann soovis tradit-

siooni arvestades teise silbi vokaali säilitada, kuna Veske soovis kõiki vokaale säilitada ja isegi tiimees, puuviu 'veo' jne. kirjutada.

Sõnades, kus on kõikuvusi ea~ää tarvitamises, ei põhjenda ettepaneku tegijad diftongi vajalikkust murdega, vaid väidavad, et "heal ää on ilutu, nõuab liiga suu-lautamist". Teiselt poolt aga tulevat ainult üü kirjutada, sest üi kirjutamine sundivat lugejat ii-häälikut venitama ja see ei olevat ilus. Seega olevat üksmeelsest vastu võetud ettepanek kirjutada hea, peal, seal, teal, heal, seadus, teadus; nüüd, hüüdma, müüma jne. Siingi toetub ea põhjaeesti, üü aga lõunaeesti murretele.

Lisaks nendele põhiküsimustele on siin esitatud seisukohavõtmiseks veel 12 üksikpunkti, mis enamikus puudutavad ortograafiat, kuid osalt riivavad ka murdelist tausta. Nii näiteks soovitatakse h ära jätta sõnadest, kus esineb kõikuvusi, näit. erned, unt, anid, õiskama, äkitselt ja allikas, kirjutada ühekordse tüvekonsonandiga sõnad ometi, amet, kuni, seni, kaaluda, kas tarvitada -ti või -te (õieti~õiete) või sti- ~ ste-liidet (usinasti~usinaste), kas kirjutada teine, mets, veike või tõine, mõts, väike, kas alaleütlevas küsijalle või küsijale, kas sisseütlevas meelde, äärde, juurde või meele, ääre, juure tarvitada.

Kurriku ettepanekuid kaaluti järgnevalt kuudel nii ajakirjanduses kui EKMS-i koosolekuil. Nagu selgub EKMS-i aastaraamatus avaldatud protokollil kokkuvõttest, on 25. märtsi koosolekul "Üleüldiselt pruugitava kirjaviisi" kohta kõneldud 7 tundi, ilma et läbirääkimistel mingitele kindlatele tulemustele oleks jõutud.

Kurriku poolt ajakirjanduses ⁵¹ avaldatud üksikasjalisemast protokollist selgub, et Kurriku ettepanek kirjutada tuas, uad, aga loen pole leidnud poolehoidu, vaid on soovitatud Veske seisukoha alusel jätta vokaalid järjekindlalt muutmata, näit. tuad, siad, luen, süed, teud, näud,

⁵¹ Vt. Olevik, 1386, nr. 15; Oms Kaa, 1386, nr. 2, lk. 65.

liud, siun, lu'ud jne. või siis viimasel juhul ka luod, suod.

Otstarbekaks on peetud kirjutada hea, heal, seal, teal, peal, pea, seadus, teadus, kuid üü ~ üi-küsimus on jäetud lahtiseks. Sõnaalguline h on otsustatud kõikuvuste puhul ära jätta, seni, kuni, ometi jt. kirjutada ühe konsonandiga, eelistada ti-liidet (ka vaheldi, selili jt.), tarvitada teine, mets, veike (kui aga riimib sõnadega päike, äike, läike, siis väike), kaasrõhulise silbi järel tarvitada alaleütlevas le-lõppu, eelistada illatiivis vorme meelde, äärde, juurde, kirjutada siia, eile, mõök, rõöm, võõras, ial, verbide vormides kirjutada, kirjutades, kuid kirjutatud, kirjutate, kirjutatakse. Nagu arutlustest selgub, on ühelt poolt eelistatud põhjakeesti keskmurde vorme, mida oli soovitanud Veske, teiselt poolt aga oli soovitatud ka mitmeid Hermannii ettepanekuid (-sti, -le, juurde jt.). Seega ei toetunud seekordsest arutlusest osavõttev kollektiiv ühele murdele, vaid kirjakeelt vaadeldi kui nähtust omaette, mille puhul üks vorm on pärit ühelt, teine aga teiselt alalt. Leiti, et suures kollektiivis on raske neid küsimusi lõplikult otsustada ja sellepärast järgmisel koosolekul 27. juunil ei arutletud enam kirjaviisiküsimust, vaid valiti keeleteadlastest ja keeleshuvilistest 21-liikmeline komisjon (Wiedemann, Veske, Hurt, Hermann, H. Treffner, Grenzstein, Järv, Kõrv, Kurrik, Kunder jt.), kes siis lõplikud otsused pidi tegema.

Vahepeal aga kaaluti küsimusi ka ajakirjanduses küll lühemates, küll pikemates kirjutistes. Hermannii "Postimees" teatas, et ta oma seisukohtadest ei loobu, "Virulane" aga on väga ühenduse poolt. Teoreetiliselt pooldatakse ühise kirjaviisi tarvitamist, praktiliselt püsitakse aga sageli endise küljes kinni. Ulatuslikumatest ja kaaluvamatest sõnavõttudest võib alla kriipsutada Hermannii sõnavõttu "Postimehe" mai- ja juunikuu numbreis, milles ta püsib üldiselt oma varasematel seisukohtadel (näit. idu : eo, ää, uu jne.). Samuti võib mainida mag. A. Nooli (M. J. Eisen) kirjutist "Olevikus", milles põhiliselt pooldatakse Hermannii seis-

kohti, kuid esitatakse ka omapoolseid arvamusi, näit. alaleütlevas -lle : kuningalle jne. Eri sõnavõtjad esitavad täiesti erinevaid aelsukohti, näit. "Sakalas" leiab keegi, et olevat tarbetu tarvitada nõrgas astmes j-i sõnades nagu koda (koa) jne. Jälgides mitmeauguseid sõnavõtte leiab Kurrik, et oodatud ühenduse asemel hoopis uusi eriarvamusi esineb, ja ta on seetõttu õnnetu, et ta sellise sulesõja on välja kutsunud. Et asja päästa, teeb ta ettepaneku - leida selline autoriteet, kelle arvamustele keegi enam ei julgeks vastu vaielda. Ta arvab, et tuleks saata saadikud EKMS-i auliikmete juurde ja need paluksid auväärseid professoreid (7 meest) nõnda: "Kõrgeaulised professorid! Meie eesti keel on, nagu teate, üks kaunis ja kõlav keel, aga meie kirjaviisis puudub ühendus; sellepärast tulge ja ütlege meile, kuidas meie oma keelt piame kirjutama! Ja mis Teile selle kohta otsuseks teete, seda saavad kõik Eesti sulemehed ühel meelel vastu võtma ja seaduseks pidama"⁵². Tegelikult ei peetud aga seda ettepanekut vastuvõetavaks ja arvamiste avaldus küsimuste kohta jätkus. "Postimees" nõuab teaduse põhjale toetumist, "Valgus" ütleb, et meie seame ennast Veske otsuste järgi, kuid u1 kirjutamises meie järele ei anna, kuigi mõnes teises pisiküsimuses oleme nõus järele andma, "Virulane" rõhutas vajadust kolmandat völdet kirjas märkida jne.

Lisaks üldisele kirjaviisiküsimuste arutlusele tuleb seoses uue testamendi ilmumise kahesaja-aastase juubeliga kõne alla ka uute kiriklike raamatute keel. Selleks moodustatud komisjon Hurda juhtimisel tuli Tartus juuni lõpul kokku, kusjuures koosolekust peale pastorite (Malm, Kallas jt.) võtsid osa ka Hermann ja Kurrik. Ka sellel koosolekul ei pooldatud M. Veske seisukohti ei häälikute teise ja kolmanda völte eristamise küsimuses (omastav lauulu - osastav lauulu, nimetav kallis - seesütlev kallis) ega ka kõrgete vokaalide säilitamises nõrgas astmes, vaid otsustati

Ahrensist lähtudes tarvitada nõrgas astmes i, u, ü asemel e, o, ö (süsi : aõe, isegi lugu : lou), kuid teise silbi u siiski säilitada: kaduma : kaun, siduma : seun, kuduma : koun. Üldiselt pooldatakse siin pikki vokaale (rääki-ma, määrima, nüüd), kuid sõnad pea, hea, seadma, teadma, seal, teal kirjutatakse varasema otsuue kohaselt diftongiga. Alaleütlevas otsustatakse tarvitada ka kaasrõhulise silbi järel le-lõppu; adverbides tarvitada -ste, kuid -ti (ilusaste, õieti). Fikseeritakse sõnade tallitama, ammet, ommeti, hommik, homme, kummardama, ümarda, senni, kunni, samuti äkki, hallikas, mets, teine, leikama; väike, näen, päev, lähleb, kõik, nõnda, sõna; mu, su, ju, ka, aga see, ial kirjutamisviis. Otsustatakse tarvitada illatiivis meele, tuule, ääre, juure ja d nõrga vastena j-i: saja, sõja, koja (mitte: sõa, koa).⁵³

Nagu selgub, on kirikukirjanduse keele normeerimisel arvestatud ühelt poolt kirikukeeles seni tarvitusel olnud vorme, mis ei olnud otseses vastuolus põhjakeesti rahvakeelega, teiselt poolt aga üldist põhjakeesti rahvakeelt. Mõnikord on toodud lausa arhaistlikke vorme, näit. hius, hiukse juus asemel

25. augustil 1886. aastal toimus järjekordne Eesti Kirjameeste Seltsi koosolek, millega seoses ka varem mainitud "Kirjaviisi parandamise komisioon" 26. augustil oma koosoleku pidas. Koosoleku juhatajaks oli Veske, kes juba algul tähendas, et enne kui kirjaviisi parandamisest kõnelda, tuleb selgitada, missugune murre peab olema kirjakeele aluseks. Et selleks juba ammu Kesk-Tallinnamaa keelemurre (Tallinna - Rakvere - Põltsamaa - Viljandi - Pärnu vaheline ala) on olnud, siis on koosolek ka seekord pidanud õigeks selle murdeala, märkides, et ka teistest murretest kirjakeelde võidavat täiendusi võtta. Läbirääkimised ettepanekute üle olnud väga elavad ja kestnud õhtuni, kuid lõplikku otsust pole seekordki tehtud. Selle asemel on

⁵³ Hurt J. Püha kiri pannakse uue kirjaviisi järele ümber. - Postimees, 1886, nr. 28.

aga niigi suurt komisjoni veelgi täiendatud uute liikmetega, kes "Kesk-Tallinnamaa" keelt tunnevad. Et komisjoni kokkutulekut on raske korraldada, siis otsustati komisjoni liikmetelt koguda kirjalikud arvamused üksikküsimuste kohta ja nende andmete põhjal küsimused selgitada. ⁵⁴ Nagu märgib "Postimees", otsustati kirjaviisi ühendada "Eesti keele healte õpetuse" põhjal, ainult osa küsimusi (via ~ vea) jäänud lahtiseks. Tegelikult ei saadud nüüdki kirjaviiisikomisjonilt siduvaid otsuseid. ⁵⁵

1886. a. lõpul kirjutab "Olevik", et ühendus olevat juba tulemas olnud, kuid ühel põhjusel, mida ajaleht nimetada ei taha (M. Veske kohaletulek Ungarist), olevat asi pidurdunud, kuid kuna nüüd see põhjus kaduvat (M. Veske sõitis Kaasani - A. K.), siis võidavat kirjaviisi küsimus juba käesoleval aastal lõplikult lahendada, nii et järgneval aastal ühendatud kirjaviis rahva ette astub. Selleks olevat tarvis kogu kõne all olnud materjal saata kirjaviisikomisjoni liikmeile, need avaldavad oma arvamuse, saadavad selle Tartu ja Kurrik võtab tulemused kokku ning avaldab need. ⁵⁶ Kahjuks ei ole meil lähemaid andmeid sellest ühisest kirjaviisist, sest komisjoni liikmete eri arvamused püsisid ja tõenäoliselt polnud ka Kurrikul kuidagi võimalik neid kokku võtta, isegi sel korral, kui nad saabusid. Kuigi see 1886. a. vaidlus ilma suuremate konkreetsete tulemusteta lõppes, selgitas see olukorra eesti kirjakeele alal sajandi viimastel aastakümnetel. Nagu selgus, tekkisid Hurda ja Veske vahel vastuolud, mis olid tingitud sellest, et Veske "teaduse põhjal" nõudis põhjaeesti keskmurde kitsal baasil kirjakeele ülesehitamist, kusjuures ta soovitas võimalikult foneetilist kirjaviisi, Hurt aga soovitas kirjakeelde juurde tuua ka lõunaeestilisi sugemeid, toetudes seejuures Ahrensi ja Kreutzwaldi poolt rajatud alustele. Hurda lahkumisel Eestist hakkas Hurda seisukohti kaitsma

⁵⁴ Vrd. Olevik, 1886. nr. 36.

⁵⁵ Vrd. Postimees, 1886, nr. 37.

⁵⁶ Vrd. Olevik, 1886, nr. 48.

Hermann, Veske aga jättis Kaasanisse minnes oma seisukohtade kaitsjaks Jaan Jõgeveri. Nii ei saavutatudki hoolimata tungivast vajadusest ja sellekohastest ühendamiskatsetest möödunud sajandi lõpu kirjakeeles täielikku ühtlust ja rida keelelisi küsimusi, mis toetuvad eri murrete baasile, leidsid oma lahenduse alles käesoleval sajandil. On muidugi omaette küsimuseks, kuivõrd keelelised eri seisukohad ja vastuolud Hurda ja Veske vahel olid tingitud nende kuuluvusest eri leeridesse, kuid teatavat osa võis nende poliitilinegi maailmavaade seejuures kindlasti etendada, nagu seda võib järeldada ka ühest M. Veske kirjast Kunderile, milles Veske arvab, et Kurriku "Üleüldiselt pruugitava kirja viisi" ettepanek on ainult klerikaalse partei salakaval üritus.⁵⁷ Tegelikult oli see siiski enam tingitud nendest raskustest, millega õpetaja sel ajal emakeelt õpetades kokku puutus, oli loomulik vajadus seoses ühise rahvuse kujunemisega kujundada endale ka ühtlane rahvuskeel, nagu see lõplikult välja kujunes käesoleval sajandil. Ühise ja ühtlase kirjakeele vajadust tundsid möödunud sajandi lõpul paljud keele- ja kirjamehed, nagu sellest kõnelevad nende ettekanded ja sõnavõttud (vrd. sajandi lõpust näit. J. Hurda kirjutist "Eesti kirjakeelest" jm.).⁵⁸

On sellepärast arusaadav, et kui Hermann püsis oma seisukohtadel, mis ta oli esitanud grammatikas, siis need seisukohad hakkasid juurduma ka sajandi lõpu kirjakeeles. Seda soodustas tunduvalt veel seegi, et 1885. a. ilmus H. Einerilt peamiselt Hermannile toetuv "Lühikene Eesti keele õpetus rahvakoolidele", mis levis ja leidis koolides rohket kasutamist. Võib-olla tingituna sellest, et H. Einer oli Sangaste mees ja töötas Valgas, on ta grammatikas lõunaeesti jooni rohkem kui Hermannil. Nii ei ole tal ainult pikad vokaalid (hää, pää, sääl jt.) ja ivad-, sivad-

⁵⁷ Vrd. M. Veske J. Kunderile 1. IV 1886. Kirjandusmuuseum, KO.

⁵⁸ Kirjutis "Eesti kirjakeelest" on tõenäoliselt J. Hurda ettekande käsikiri a. 1900 (?). Kirjandusmuuseum, KO.

vormid lõunaeestilised, vaid ta märgib lühidalt ka i-mit- must (silmis, haavust, suurisse asjusse jt.)⁵⁹, annab kaudes kõneviisis lõunaeestilise vat-lõpulise vormi (saa- vat, saadavat, olevat, oldavat, olnud, oldud), mis tõenäoliselt tema kaudu ongi kirjakeelde tunginud. Et Eideri raamatud ligi 40 aastat koolides tarvitusel olid, siis avaldasid nad teatavat mõju ka kirjakeelele.

20. Besti kirjakeele murdelisest tsustast

asjandi vahetusel

(Ed. Vilde, A. Kitzberg jt.)

Kui jälgida sajandi lõpu autorite keeletarvitust, siis võib konstateerida, et see on küllaltki ebaühtlane. Tüüpilise näitena võiksime siin tuus J. Kunderi keeletarvituse. Kui vaadelda Kunderi varasemat "Maskera elu ja olu" 1878. aastast, siis psistab siin silms järjekindel pikkade vokaalide tarvitamine, näiteks käänama, pääl, häädu, võõrs, mõõ- detud, isegi täädu jne., seega siis Hurda soovitusel kohaselt põhiliselt lõunaeesti murdele baseeruvalt. Kui aga jälgida üht järgmistest raamatutest, nimelt 1883. a. ilmunud brošüüri "Ema-armastus Eesti rahvalauludes", siis leiame siin juba vorme heast, peal, seal, seadus jt., nagu M. Veske põhjakeesti keele põhjal oli soovitsnud. Veelgi hilisemates töödes esinevad samuti diftongilised (ea, õe) vormid, näit. "Kingu Leoses" 1890. a. Või kui J. Kunder "Ema-armastuse" käsitluses tarvitab veel lood, koos, siis 1885. a. ilmub ta sulest lasteraamat, mille pealkiri on Veske ortograafis kohaselt "Lu'ud lestele". Hoolimata tugevatest Veske mõjudest, püsivad J. Kunderi keeles ka varasems kirjakeele mõjud, näit. tarvitab ta tolele ajale omaste mitmuse osastava vormide nagu järvi, lahta, raamatuid, märka kõrval ka Kreutzwaldi ja Jakobsoni poolt tarvitatud si-

⁵⁹Einer H. Lühikene Eesti keele õpetus rahvakoolidele. II trükk. 1885, lk. 11, 25.

lõpulisi vorme, näit. lugusi, jakkusi, radasi jne., isegi oma ajast ettejuudvalt sõnumeid. Paralleelselt esineb ka põhjaeestilise de-mitmuse kõrval lõunaeestilist i-mitmust. Seega ei saa J. Kunderi puhul kõnelda keeletarvituse ühtlusest.

Eri autorite keelelist mõju võib märgata ka teiste selleaegsete kirjameeste juures. Nii näiteks tarvitab Eisen oma töös "Uut ja vana" 1883 järjekindlalt ea-diftongi, isegi sõnades nagu peasis, healega, peaauke jt. (kuid siiski: äärea, jäänud jt.), samuti vorme nagu luata, vaud, näü, seutud, asudes seega M. Veske seisukohale. Teiselt poolt aga kirjutab ta klusiile nagu Kreutzwald (kukus, upus jt.).

Sajandi viimasel aastakümnel hakkab Hermannini grammatika mõjul tema tarvitusviis enam levima. Nii näiteks peab Hermannini seisukohti täiel määral silmas E. Bornhöhe oma tõlkes "Kristlased ehk jumal ja keiser" 1893. aastal. Tuleb aga märkida, et varasemad Bornhöhe teosed ei ole keelelt samasugused kui 1890-ndates aastates ilmunud tööd. Nii näiteks 1880. a. ilmunud "Tasuja" esimene trükk ei ole kaugeutki Hermannini, vaid pigemini M. Veske ortograafia alusel kirjutatud. Nii leiame siin astmevahelduslikest sõnadest vorme nagu lueb, jäu, teuloomaks, nua, raud 'raod', näul, kuid ka ajaloust. Pikkade vokaalide asemel on siin veel põhjaeestilised diftongid (pea, pealt, seada, mõeduga, võeras jne.), kuid hilistekkinud diftongide asemel on pikad vokaalid (näit. nää, nääme, ööldakae), nagu neid tarvitasid varasemad autorid. Kreutzwaldi mõju esineb vahest ka mitmuse osastavas, näit. teguasi, õlasi, kõnesi, juttusi. Alaleütlev on aga nii kui Veskel (kujudelle, lugejalle, ligemalle, eneselle), samuti on kirjutatud Veske õpetuse kohaselt alaleütleva vormid sell, sull jne. Kuid selle kõrval esineb isegi läänelisi jooni, näit. hiiede 'hiite', uskus 'usus', õlassi jne. Üldiselt on Bornhöhe oma esiktöös kasutanud selleaegsete autorite mõjul ja kodumurde põhjal kujunenud põhjaeestilist keelt, mis on äärmiselt ebahütlane, sisaldades jooni nii idast kui läänest. Kõige silmapaistvam on siiski vahest Kreutzwaldi mõju (näit. ste-adverbid, de-ja i-mitmus: määratumeis, liikmetes, nd- ja nud-partiti-

aiip: pelgund aulase, nälgind suguvennad, kuid uitanud jne.).

Samuti on Juhan Liivi varasemad tööd, näit. "Käkimäe kägu" jt. kirjutatud K. A. Hermannini grammatika alusel nii foneetiliselt, ortograafiliselt kui morfoloogiliselt. Esineb ainult üksikuid kõrvalepõikeid, mis on tingitud murdest, näit. tarvitab Juhan Liiv nõrgas astmes d-lisi vorme nagu kihlvedu (pärast), moodilehtedest, samuti vorme nagu käissegagi sukki (varem: sukke), tehtakse jmm. või paralleelselt sõnu nagu külles ~ küljes jt. Kõikides põhijoontes on aga arvestatud Hermannini seisukohti, näit. esineb sido-osastav (lukkusid, toosisid, silmapiilkusid), a-osastav (käsa, karutükka, karjapoissa), de-mitmus (vokkidele, tükki-dest), de-illatiiv (äärde, juurde), ebaühtlane kaudne kõneviis, näit. ta kündvat, häätegemine olla, ta valitsevat jne.

Tunduvalt vähem järjekindlad on Eduard Vilde 90-ndates aastates ilmunud teosed keelelt. Näiteks tarvitab Vilde oma töödes "Kurjal teel" (2. tr. 1898) ja "Kuul pähe" (1891) samuti Hurda ja Hermannini eeskujul ää-d (pää, hää, säält, päält), kuid öö tarvitamisel pole ta nii järjekindel ("Kurjal teel": rõõmus ~ rõemus, mõedu, võeras; "Kuul pähe": võõra, rõõmsa). Vanemate autorite eeskujul tarvitab Vilde adverbides ste-liidet: ilusaate, enamiste, kibedaste. Varasemates töödes on tal kõikumusi nõrga astme vormide diftongide märkimisega (näo ~ näü, jau, lautanud, tua), hiljem aga kirjutab ta nii nagu Hermann: teo, näo. Peamiselt kohatame Vildel põhjaeestilisi vorme, näit. naene, veikene, pin-seldanud, ühes varasemas töös isegi selliseid, nagu jänek-se, 3 nädalad, lukkus jm. Ometi esineb kaasaegse kirjanduse mõjul Vildel ka lõunaeestilisi vorme, nagu tõine, sõk-kuda, või läänepoolsemaid, nagu millas, homikul. Põhilised on Vildel siiski põhjaeesti keskmurde jooned. Nii tarvitab Vilde nagu Kreutzwaldi mitmuse osastavas si-lõpulisel vorme, näit. abinõusi, käskusi, aitasi, kottisi, pulma-ai, muukraudasi. Samuti on tal a-lisi partitiive, näit. kä-

sa. Märkida tuleks ka omapärast ilmaitleva käände vormi, millele omakorda liituvad teised käandelõpud, näit. jäi selgimataks, otsimised jäid asjataks, ilmasüüalt. E. Vilde on üks esimesi kirjanikke, kes oma töödes hakkab oleva käände vorme tarvitama (näit. ojana). Enne teda oli neid kasutanud Kreutzwald rahvalauluvormis teostes. Hermannii eeskujul tarvitab Vilde ka illatiivi ja allatiivi (meelde, härde, põrandale, kellegile), erinevalt aga tu-sõnu (inetumaks, armetumal, kahvatuma, väetimate). Verbivormides järgib ta põhiliselt Hermannii (näit. vajusivad, lahutatud, karanud), kuid on ka Hermannii pruugist erinevaid vorme, näit. põhjaeestiline kõneleđa. Kaudne kõneviis on Vildel nii da-kui vat-tunnusega (ta olla varas, ei tahtvat jne.). Külalalki rohkesti tarvitab ta abstraktseid substantiive, mis püsivad enamasti samal kujul, nagu neid juba Kreutzwald oli esitanud, näit. kaebtus, halbtus, laimdus jt. Nagu selgub, käib Vilde oma rada, pidades silmas ühelt poolt põhjaeestilist keeletarvitust, teiselt poolt aga ka selleaegses kirjakeeles rakendatavaid keelendeid.

Vastupidiselt Vildele toetub A. Kitzberg oma teostes lõunaeesti murdele ja kasutab seetõttu enam neid jooni, mida Hermann oli soovitanud. Nii tarvitab Kitzberg alates oma esimesest teosest "Kodukurukesest" (1878) kuni käesoleval sajandil kirjutatud draamadeni (näit. "Tuulte pöörises" 1906 jt.) järjekindlalt pikki vokaale, näit. pää, pääle, hää, sääl, hääl, päästma, isegi säädma, täädma (esimeses töös); võõrad, hõõgub, süüa jt. Samuti kirjutab ta varasema kirjakeele päraselt vead, soo (sõnast sugu); esimeses teoses siiski loud 'lood'. Sajandi lõpu tarvituseviisi kohsselt on A. Kitzbergil ka naene, laenetab.

Mulgi murde joontest paistavad A. Kitzbergi teostes silma näiteks v kadu (suil, lapsepõlise), e-mitmus (silme eest, isi pro ise esimeses töös), männad 'männid' jne. Läänemurde joontest kohtame tugevaastmelisi inessiive (selgas, kulges, aedas), samuti partitiive nagu kaks karikast. Selliste joonte esinemine on arusaadav, sest Kitzberg ise märgib, et eeskujuks on talle olnud Jannseni jutud.

1890-ndate aastates avaldatud Kitzbergi teostes hak-

kab ennast tunda andma Hermannii mõju, eriti sellises töös nagu "Maimu" (1892), mis ilmus Hermannii kirjastusel. Nii on siin tulnud Kitzbergil varasemate ste-adverbide (kõrgeste, kangeste) asemele sti-adverbid (tublisti, kogunisti), on loobunud varasematest si-listest mitmuse osastavatest (vaatisi, piirisi), ja hakatud tarvitama sid-partitiivi (käskusid, maksusid, tugesid, neidusid, kuid siiski töösi), on loobunud sellistest varasematest murdelistest vormidest nagu isi, aastadel, rahvas täädvad rääkida jne.

Käändõnavormidest võib märkida Hermannii grammatika kohaselt tarvitatavat alaleütlevat (häätegiiale, perakile, mägedele, kaugemale) ja sisseütlevat (näit. meelde, juurde, kuid ka merde ja teisse). Üldiselt tarvitab ka Kitzberg de-mitmust, eriti hilisemates töödes, kuid tal esineb näiteid ka e-listest ja i-listest mitmusest (näit. käsis ja jalus). Tähelepanu äratav essiiv, mida Kitzberg nähtavas-ti mulgi murde alusel ka kirjakeeles rakendas, näit. "Maimus": "kuis olid sa mulle armas juba lapsena, parvena tun-gisivad". Teatavasti oli essiivi seni kirjakeeles siiski õige vähe tarvitatud.

Verbivormidest võib märkida ivad-, sivad-vorme minevi-kus (olivad, valitsesivad), samuti tingivas kõneviisis (oleksivad). Oleviku mitmuse 3. pööre on Kitzbergi hili-semates töödes tänapäevane (seisavad, viitsivad), varasema-tes töödes leidub aga ka sisekaolisi vorme (tõusvad, tääd-vad jne.), tud-kesksõna on reeglipärane (nimetatud, ehita-tud, isegi kullatatud), nud-kesksõna järjekindlalt nud-tun-nuseline (saanud, rabelenud jne.). On huvitav, et kaudne kõneviis on Kitzbergil samasugune kui Vildel, s. o. esineb läbiseigi nii vat-tunnusega kui da-infinitiivi kuululist vor-mi, näit. Rahvajutu järele olevat Karksi lossi valitsuse ajal Polli mõis olnud ... ja sellest olla kohtade nimed välja juurdunud ("Kodukurukesest", lk. 7), räägitakse, et sa ... maad ja linnad läbi olla käinud ("Tuulte pöörises", lk. 10).

Olgu lõpuks märgitud, et Kitzbergi näidendite, ja ise-gi juttude põhjal on kirjakeele tarvitust mõnikord raske

täheldada, sest ta laseb oma tegelasi kõnelda väga mitmesu-
guses keeles, kusjuures eriti rohkesti on kasutatud rahva-
päraseid väljendeid ja murdekõnet, aga ka žargooni. Võrrel-
dagu näiteks selleks kas või näidendis "Püve talus" esine-
vat Saaremaa Priidut, kes kogu aeg kõneleb saarte murret.

Vilde ja Kitzbergi teoste keele vaatlemisega oleme
jõudnud juba käesolevasse sajandisse. Käesoleva sajandi al-
gulgi püsisid need eri murretest tingitud paralleelsused
kirjakeeles, millest oli kõnet seoses 1886. a. vaidlustega.
On ju õige, et üheksakümnendatel aastatel rikastus kirja-
keel sõnavaralt ja ühtlustus vormistikult. Siiski ei olnud
kadunud need kõikuvused, mis esinesid eelmisel aastakümnel,
olid püsinud ka need kaks suunda, millest oli eespool kõ-
net. Kuigi Hermann oma ajalehe ja kirjastuse kaudu mõjus-
tas keelt, ei kadunud siiski ka põhjameesti murretele toetuv
Veske suund. Nii võib tähele panna neid suundi mõnel määral
isegi käesoleva sajandi alguse kirjakeeles. Olgu näiteks
vaadeldud siin "Rahva Lõbulehe" 1900. a. aastakäigu keelt.
Teatavasti oli see ajakiri üks esimesi, mida redigeeris
J. V. Veski. Nagu selgub, on Veski tollal pikkade vokaali-
de kirjutamises Hermannini seisukohal, soovitades sõnavorme
nagu häädus, pääl, pääasjalikult, pääsukesed, hääl, hää,
kuid teadus, seadus; samuti röömsalt, möödeti, kuid vöe-
raid. Astmevahelduslike sõnade diftongide kirjutamisel on
ta samuti Hermannini seisukohtadel (sea, hao, vao, teo,
näost, seob, peab).

Üldiselt tarvitatakse selles ajakirjas juba tänapäeva
sõnavorme väike, teine, amet, homme, ialgi, kuid esineb
siiski ka praegusest pruugist erinevusi, näit. naesterah-
vaste, eila, kesket jn.

Hermannini seisukohad on omaseks võetud ka adverbid e or-
tograafias (ilusti, kiiresti, parajasti jne.).

Tunduvalt rohkem kui eelmisel sajandil on hakatud sel-
les ajakirjas võõrsõnu tarvitama, kuid nende kirjutusviis
on võõrapärane, näit. diletantismus, reklaama asi, decent-
raliseeritud, college'idesse (ütle: kolledsh) jne. Üldiselt

on nii käändsõna kui ka verbi vormistik lähedane Hermannii omale, näit. paremale, ligemale; juurde; kohtadesse, elanikkudele; põldusid, meksusid, koolisid, kirjanikka, kiva, lõhestikkusid, ohvrisid, põhjuseid, puuduseid; nõuavad, toidavad; olivad, kisasivad; oleksivad; kinnitatud; kõnelda; tehakse jne. Kaudses kõneviisis eelistatakse da-infinitii-vilisi vorme: haigused murda, tõbi möllata jne.

Tähelepanu äratav ka liidete tarvitamine: nii kasutatakse lik- ja line-liitelisi tuletisi läbisegi (näit. seltalik elu, seltaline elu, majandusliste, kirjanduslised jne.), samuti kohtame tuletisi põlgdus, kurbtus jt. Nagu siit selgub, oli sajandi piiril Hermannii keeletarvitus suutnud siiski küllalt levida, nii et tolleaegsete progressiivsete ringkondade poolt väljaantud ajakiri rakendas peajoontes Hermannii seisukohti. Küllaltki huvitava pildi sajandi alguse kirjakeelest annab J. Jõgever oma "Eesti keele õpetuse" (1904) eessõnas, kus ta märgib, et ta püüab oma grammatikas esitada ainult seda, mis tegelikus keeles tuntud. Sellepärast ei poolda ta Wiedemanni poolt teoretiseeritud vorme nagu (kogu :) kous, (lugu :) lous, sest nii ei kõnele keegi. Kirjakeele "sunnitaja" olevat ilukirjandus, kuid siin polevat vajalikku ühtlust. Jõgever püüdvat kirjutada, nagu tarvitab enamik kirjamehi. Et enamik kirjamehi olevat loobunud üi ja äe tarvitamisest, tarvitab ka Jõgever ainult üü-d ja öö-d. ee ~ ää küsimus olevat aga veel lahtine, sellepärast kirjutavat Jõgever pea, hea, kuid siiski hää. Ta leiab, et Hermannii grammatikat peetavat küll juhtnööriks, kuid seda ei tulevat teha. Rohkesti vaidlusi tekitavat, kas kirjutada näü või näo, iü või io või eo. Et eri autoreil on eri seisukohad, olevat ta jäänud M. Veske seisukoha kui kõige lihtsama juurde. Peaasi olevat järjekindlus.

Kui jälgida Jõgeveri grammatikat, siis võib näha, et ta esitatud seisukohtadest kinni peab. M. Veske jälgedes käimine on aga Jõgeveri viinud vahel veidratesse seletustes, nii märgib ta, et "liittäishäälteks võib lugeda ka ee (ütle: ie), oo (ütle: oo), öö (ütle: öö), näit. tee

(= tie), soo (= suu), võõ (= vüü). 60

Vaadeldes Jõgeveri poolt antud käänamisõpetust, paistab silma, et ta annab peale komitatiivi paralleelselt kaks mitmust, näit. palujatesse palujaisse, palujates palujais jne. Illatiivis soovitab ta M. Veske eeskujul vorme nagu meele e. meesse (mitte: meelde), kuid alaleütlevas annab siiski alati lõpu -le (palujale). Olevas aga soovitab tugevaastmelisi vorme nagu linnana, tubana, õdena, jõgena, linnuna (viimane pluuralis). Mitmuse osastavas esineb -sid: konne e. konnasid, kaupu e. kaupasid. Verbivormide esitus on peajoontes Hermannii järgi, kuid kaudne kõneviis on Eineri eeskujul antud vat-tunnusega, näit. mina paluvat, palunud, mind palutavat, palutud.

Nagu eelmisest selgub, on Jõgever omaks võtnud rahva-keelsuseprintsipi ja toetub M. Veske eeskujul põhjaeesti keskmurdele. Materjali on ta aga ammutanud suurel määral Wiedemannilt, kuna Saaremaa jooned pole märgatavad.

Püüdes silmas pidada kirjakeele üldist tarvitust, on aga Jõgever mõni aasta hiljem siiski loobunud sellistest M. Veske soovitatud vormidest nagu siub, süed jt. Oma "Lühikeses Eesti keele õpetuses" 1907 tarvitab ta mitte ainult vorme nagu pean, toad, süed, teod, lood (lk. 11), vaid isegi vorme nagu hää ja pää, lähenedes kirjakeele ühtluse huvides Hermannii seisukohtadele.

Ei saa aga ütelda, et kõik oleksid Jõgeveri teed käinud. Nii on tuntud koolimees M. Kampmann küll oma harjutustikus "Kirjalikud harjutused Eesti keele õppimiseks" (1905) sammunud põhijoontes Hermannii ja Eineri jälgedes (näiteks kirjutab ta jao, noa, vea, söe; soo; meelde; mägedele; mäena, tükina; ilusasti, ilusamini; õpetasivad, oleksivad, hüüdvat), kuid sõnades hea, pea, peal, isegi healik tarvitab ta ea-d. Teised koolimehed, nagu A. Jung oma "Emakeele õpetuses" (1907) aga rõhutavad, et nad püsisid Hermannii grammatika alusel. Küllaltki huvitav on jälgida A. Jungi toodud põhjendust. Nimelt väidab A. Jung, et Her-

---

⁶⁰ Jõgever J. Eesti keele õpetus. Jurjev, 1904, lk. 5.

manni grammatilised seisukohad on kõige vastuvõetavamad, sest esiteks nad olevat kõige laiemalt kirjanduses tarvitatavad ja teised keelemehed nagu näiteks Einer kasutavat neid oma töödes, teiseks Hermannii õigekirjutus tähendavat Tallinna ja Tartu murde vahet ja soodustavat ühise õigekirjutuse tekkimist, ja kolmandaks Hermannii kirjaviisi olevat "õnnelik kokkukõla elavast keelest ja ajaloolisest kirjaviisist", sest ka Müller olevat kirjutanud ea asemel ä.

Kuigi Hermannii grammatikas esitatud seisukohad sajan-di algul kord-korralt enam levisid, eriti koolis ja ilukirjanduses, ei saa siiski väita, et keeletarvitus oleks küllalt ühtlane. Nii näiteks esineb ajakirjanduses veel palju kirevust ja ebaühtlust. Olgu selle näiteks toodud 1901. - 1903. a. "Olevik". Siin tarvitatakse erinevalt Hermannist hea, pea, peal, võeras jne., kuid samas on vormid kaob, näol, loetakse, jaod. Vastupidiselt Hermannii soovitusle tarvitatakse ste- ja mine-liidet (rohkeste, sagedaste, paremine). Üldiselt on käändevormid samuti kui Hermannii grammatikas, kuid mitmuse osastavas puudub täielikult ühtlus, isegi samas artiklis esineb samast sõnast kord si-, kord sid-lõpulist partitiivi, näit. põldusid, külasid ja põldusi, külasid. -si esineb ka teistes sõnatüüpides, näit. klaverisi, orelisi, viulisi, harmooniumisi, kitarrisi jne. Ka verbi vormistik on põhiliselt samasugune kui Hermannil, kuigi üksikuis artiklis on ka kõrvalekaldumisi, näit. kasutatakse vorme püüetakse, kaotakse, püüdvad, alganud jmm. Tuleb märkida, et selleaegne ajalehe korrektuur ei olnud kuigi tihe, ebaühtlust ja vigu esineb küllaltki rohkesti. Ometi pidasid paremad ajalehed silmas ka keelelist külge. Kui 1901. a. Tallinnas hakkas ilmuma radikaalne ajaleht "Teataja", siis asus J. V. Veski selle ajalehe keelelise ühtluse eest hoolitsema. Nagu prof. Veski mäletab, olevat ta Tallinna asudes koos Villega kaalunud ka ajalehe keele küsimust ja nad olevat tulnud arvamusele, et Põhja-Eestis väljaantav ajaleht peaks ka põhjakeesti murret enam silmas pidama. Sellepärast otsustasid nad "Teatajas" loobuda Hermannii seisukohtadest ja hakata tarvitama ea-diftongi sõnades pea, peal, hea, seal, samuti õe-diftongi sõnas võerad jne. Teatavasti kaitses Veski hiljemgi ea-diftongi ja tä-

napäeval ongi see ainulisena tarvitusel. Peale selle otsustati "Teatajaš" tarvitada ka adverbiliiteid -ste ja -mine.

Kui hiljem (1907) J. Veski algatusel ühise kirjakeele tarvitamise küsimusi Eestimaa Rahvahariduse Seltsi Kirjanduse-osakonnas kaaluti, siis võeti siin samad seisukohad aluseks. Lisaks neile otsustati tarvitada siiski nõrga astme vorme toa, lao jm. Seda tüüpi vorme kasutas ka enamik käesoleva sajandi alguse kirjanikke.

Mis puutub Lilienbachi väljaannetesse, siis ei olnud need keelelt mitte täiesti ühtlased, kuid toetusid isegi enam põhjaeesti murretele kui "Teataja". Nii on neis tarvitatud diftongilisi vorme nagu pea, peale, seal, hea, samuti võeras, põesad, mõekadega, rõem, isegi müia, hüie, lüia, kuid süüdlane, hüüdu jt. Tähelepanu väärrib, et Lilienbachi väljaannetes on M. Veske eeskujul tarvitatud vorme maud, räul, lueb, tua, siutud, riad jne., samuti ka laene, kuid siiski naine. Ka noomenite vormistikus paistavad eelkõige silma põhjaeesti keskmurde jooned, näit. sse-line illatiiv (elusse, meresse), sid-, si- või a-line mitmuse osastav (kaupasid, keelesid, põldusid - kassasi, lauhusi, vanasi - piltnikka, kiva, süsa). Kaudses kõneviisis tarvitatakse da-infinitiivi kujulisi vorme: ta olla, nad tahta, see pida jne., tingivas kõneviisis jäetakse pöördelõpud ära, näit. ma sooviks, juuksed oleks jne. Üldse on püüdnud Lilienbach oma teostes kasutada võimalikult rahvapärast keelt, võttes aluseks kõigepealt põhjaeesti keskmurde. Teataval määral on tal siin eeskujuks olnud M. Veske.

Nagu kõigest eelnevast selgub, kujunes sajandi piirimeil, s. o. eelmise sajandi lõpul ja käesoleva algul eesti kirjakeel küll palju ühtlasemaks, kui ta seda oli eelmistel aastakümnetel, kuid täielikku ühtlust ei saavutatud. Püsisid endiselt, kuigi mitte enam nii teraval kujul, kaks suunda, millest üks toetus põhjaeesti keskmurde kaasaegsele rahvakeelele, teine aga arvestas enam senise kirjakeele traditsiooni ja pidas mitmesugustel kaalutlustel (nähtuse keeleajalooline vanemus, sobivus grammatilisse süsteemi), kohaseks laenata üksikuid elemente kirjakeelde ka teistest murretest, isegi lõunaeeesti murdealalt.

21. Keeleuuendus ja kirjakeele murdeline taust

Käesoleva sajandi alguse noored kirjandusharrastajad, olles koonunud "Noor-Eesti" rühmituseks, ei rahuldunud enam senise eesti kirjandusega ega kirjakeelegagi. Nad pidasid kirjanduse keeles kõige olulisemaks keele ilu. Iluprintsiibist lähtudes asusid nad eesti kirjakeelt uuendada. Nad ei piirdunud sellega, et iluprintsiip on üks keele arendamisel arvestatavaid printsiipe, nagu olid märkinud juba Grenzstein ja Kurrik, vaid nad asetasid iluprintsiibi esikohale. Et aga iluprintsiip on suurel määral subjektiivne ja igaühele tundub tavaliselt tema kodumurrek kõige ilusamana, siis on paratamatu, et kodumurre kajastub ka "Noor-Eesti" ajajärgu kirjameeste keeles.

Enamik nooreestlasi olid kas saarlased (J. Aavik, V. Rüdala, J. Oks) või lõunaestlased (F. Tuglas, G. Suits, J. Semper jt.), sellepärast on arusaadav, et nüüd tungib kirjakeelde veelgi enam lõunamurdelisi jooni kui varem. Seda võib märgata nii "Noor-Eesti" väljaannetes kui ka Aaviku uuendusettepanekutes.

Nii näiteks on "Noor-Eesti" II albumis (1907. a.) keel küll üldiselt Hermannil grammatika vormide kohane (hüü, püü, hüül, mööök, võõras; kaon, sea, paos; osavasti, kaugemale, kõrgemale, jooksivad, õõtsusivad jne.), kusjuures silma paistab eriti nende vormide rakendamine, mis on ühised lõunaestli murdega. Teiselt poolt on aga siin juurde toodud ka uusi lõunaestli jooni, mis Hermannil puuduvad ja mis on võõrad põhjaestli murdeile. Nii näiteks on F. Tuglas oma "Jumala saares", mis on selle albumi avakirjutiseks, tarvitanud i-mitmust suuremal määral, kui seda varem tehti (näit. ladvul, lehtil, valgis riidis), samuti on siin rohkel määral lõunaestlist sõnavara (näit. pedajad, urmis 'onn, hütt', udras 'saarnas', verev, veretama, siug) ja lõunaestlisi sõnakujusid nagu esä, ladev, tall 'tald'. Võib ütelda, et samad erijooned, kuigi vahest vähem silmatorkavateks, esinevad ka teistes selle albumi kirjutistes. Mõnel puhul, kui autoril on keelelisi erijooni rohkesti,

on toimetust koguni märkuse teinud, et autori kirjaviis on muutmata. Nii on tehtud näiteks Haljangu Lembitu "Päeva-raamatu" lehtede "puhul", kus esinevad sellised kesised murdevormid nagu pitka - pitka, edesi, selgemid, heledamid jne. Üldiselt aga muutub murdeliste joonte kirjakeeles rakendamine nüüd hoogsamaks, ühise kirjakeele nõue jäetakse tagaplaanile, hakatakse rõhutama individuaalsust keeles, hakatakse omapäratsema keelega keele ilu nimel. Seda omapäratsemist keelega võime näha Ridatal, Tuglasel, Suitsul ja teistelgi nooreestlastel.

Eriti selgesti hakkavad nooreestlaste keelelised erijooned silma paistma käesoleva sajandi teisel aastakümnel, kus nn. keeleuundus lööb õitsele. Nii rõhutab Aavik teatavasti juba oma kirjutises "Tuleviku eesti keelest" ("Noor-Eesti" IV), et nooreestlased eelistavad i-mitmust kui ilusamat. Tegelikult rakendasid esimestena nooreestlastest i-mitmust just lõunaeesti autorid eesotsas Tuglasega (näit. 1907. aastal Aavik ise veel ei tarvitanud i-mitmust, vrd. Aino Kalda novelli "Vana Oru surm" tõlget), kuna i-mitmuse "coreetilise põhjenduse" andis Aavik. i-mitmuse tarvitamiseks andsid eeskuju ühelt poolt lõunaeesti murded, teiselt poolt ka soome keel. i-mitmuse tarvitamine tähendab õieti kõrvalekaldumist senise kirjakeele normidest.

Edasi tõstab Aavik kirjutises "Tuleviku eesti keelest" esile imperfekti mitmuse 3. pöörde vorme, soovitades tarvitada lühemat vormi, näit. andsid (pro andsivad). Et saarte murdes on tarvitusel lühem vorm, siis toetas ka kodumurre Aaviku ettepanekut. Pealegi olid sel ajal juba mitmed autorid (näit. Suits) hakanud tarvitama lühemat vormi ja see oli juba 1910. a. keelekonverentsil leidnud ametliku sanktsiooni.

Verbivormidest rõhutab J. Aavik selles artiklis veel lühemat da-infinitiivi (kirjuta, omanda), mis esineb teataval määral lõunaeesti murdeis ja ka Saaremaal, ei esine aga mandri põhjaeesti murdeis, eriti keskmurdes.

Konkreetselt esitas J. Aavik keeleuunduse nõuded teatavasti oma kirjutises "Õnne keele reeglid" (1912), kus ta:

lisaks eespool mainitud ettepanekuile soovitab tarvitada lühemat mitmuse partitiivi, näit. õid, tõid, metsi, kohti, (kohte), omi, tube jm., mida senises kirjakeeles esines vähe, sest Hermann oli soovitanud süd-lõppu. Ettepanek oli toetust leidnud ja sanktsioneeritud juba kolmandal keelekonverentsil 1910.a.⁶¹ Nagu teame, toetub seegi ettepanek eelkõige lõunaeesti murretele, kuigi see ka põhjaeesti murdeis on teatud määral tuttav. Samuti toetub lõunaeesti murretele ka lühem illatiiv, näit. rappa, (mitte rabasse), jõkke, kesk-saga, Tartu, (isegi kiriku), mille asemel põhjaeestis ja senises kirjakeeles esines enam sse-list illatiivi. Teiselt poolt aga soovitab Aavik ka meele, juure, mis teatavasti ei toetu küll lõunaeesti murdele, kuid on omane saarte murdele. Saarte murde alusel, aga ühtlasi toetudes varasemale kirjakeelele ja soome keelele soovitabki Aavik d-ta vorme, mis olevat ilusamad. Oma ettepanekule leidis Aavik tuge ka kolmandal keelekonverentsil, kusjuures ta ei unustanud märkimata, et d-ta "vormid on üldisemad ja Kesk-Tallinna maal enam pruugitavad".⁶²

i-mitmuse vormide puhul rõhutatakse, et need esinevad lõunaeesti murdeis. Seejuures ei ole i-mitmuse reeglid veel esialgu täiel määral välja kujunenud, vaid reeglipäraste i-mitmuse vormide (tõis, rahvail, õnnetuil, vanul, päevil) kõrval antakse ka tartumurdelisi tugevaastmelisi i-mitmuse vorme nagu aegult jne.⁶³

Verbivormidest soovitab Aavik tarvitada lühemaid vorme keelma, käänma, pöörma, (mitte keelama, keelata), mis on oma sed saarte murdele (vrd. tuleB ä kelda, ma pane pibu suitsma jt.),⁶⁴ kuid kõnelema-tüüpi verbidest soovitab ta lõuna- ja idaeestilist vormi kõnelda. Küll aga on tema poolt soovi-

⁶¹Vt. Veski J.V. Eesti kirjakeele reeglid. Tallinn, 1912, lk.8.

⁶²Sealsamas, lk.8.

⁶³Aavik Joh. Mõned keele reeglid. Tartu, 1912, lk.10.

⁶⁴Koit E. Saaremaa murde sugemeid Joh. Aaviku keelearendustegevuses. - Eesti Keel, 1939, lk.53.

tatud vormid makas, peksa, lõpsa saarte murdele omased.

Lõhtminevikua soovitab Aavik luulekeeles tarvitada i-minevikku nagu kuulin, mõtlin jt.⁶⁵, kusjuures kuulin, lasin võivad esineda ka Saaremaal. Üldisemad on aga need vormid Lõuna-Eestis ja rannikumurde alal.

Adverbide puhul soovitab ta sti-liidet, mida oli soovitanud juba Hermann oma kodumurde alusel. Lõunaestis ja saarte murdele on -ati samuti võõras kui põhjakeesti keskmurde põhialadelegi. Märkida võib ka vorme kunni, senni, mida Aavik tundis oma kodumurdest.

Artiklis "Keele kaunima kõlavuse poole" (1913) põhjendab ta ilu seisukohalt oma ettepanekuid, kusjuures siingi leiab, et lõunaestilised vormid nagu naine, naiaterahvas, laine, painduma olevat ilusamad kui põhjakeesti murrete mõjul varesemas kirjakeeles juurdunud ae-lised vormid. Oma kodumurde mõjul soovitab Aavik vorme nagu hunnik, timmukaa, komma; varem soovitas ta mm-i ka sõnades kunmardama ja ummargune. Hiljem aga loobus sellest.

1915.aastal hakkab Aavik välja andma "Katseid ja näiteid", kus ta esitab uusi ettepanekuid. Nii soovitab ta siin põhjakeesti idapoolseis murdeis esinevat lle-lõppu kaasarõhulise silbi järel võtta uuesti tarvitusele, kuigi Hermannil mõjul see oli kirjakeelest kadumas. Kui lle-ettepanek toetus põhjakeesti murdeile, siis ei saa seda väita Aaviku poolt soovitatud ella-infinitiivi puhul, mis eesti murdeist esineb peamiselt ainult Võru murdes (naaraskella, hábendellä). Lõunaestis murdeile ja saarte murdele toetub ka Aaviku poolt keeleuenduse seisukohalt oluliseks peetud ettepanek, nimelt tarvitada -tetakse, -teti jne. kirjakeelse -tatakse ja -tati asemel, näit. kirjutetakse, ei õpeteta, kasvatetud. Eriti oluline on siin tud-kesksõna vorm, mida ta juba järgnevas "Katsete ja näidete" vihikus soovitas kirjutada -tet abil,

---

⁶⁵ Aavik J. Mõned keele reeglid. Tartu, 1912, lk.12.

näit. kirjutet, avaldet. Nagu märgitud, on e-lised vormid võõrad põhjakeesti keskmurdele ja esinevad nii lõunaeesti murdeis (kirotedaa, om kirotet) kui ka saartel (kirjutet ki-ri, ka kiri on kirjutet). Puhtalt lõunaeestiline on ka järg-silpide o taastamise esildus, mille juba omal ajal Hurt oli teinud, kuid millest ta peatselt loobus. Aavik on ettepaneku esitamisel püsivam, kuid ka tema peab hiljem loobuma järgsilpide o-st (näit. vasto, õnneto). Lõunaeestiline ja saartemurdele omane on ka Aaviku poolt ette pandud ea-minevik (es tule, es ole), mis aga jäigi ainult ettepanekuks. Samuti toetub nendele murdealadele ka ettepanek tarvitada me-sõnade ainsuse osastavas nt-lõppu (asent, iatent) ja mitmuse omaastavas nde-lisi vorme (asende, võtinde). Nagu siit selgub, eelistab Aavik uuendusettepanekute tegemisel esitada eriti selliseid jooni, mis on ühised lõunaeesti ja saarte murrakutele, kuid mis puuduvad valdavas osas põhjakeesti murretes. Seda võis tähele panna juba varem, nimelt põhjakeestilise a-mitmuse kõrvaletõrjumise puhul. III keelekonverentsil tegi Aavik esilduse tarvitada mitte käsa, õlga, naisa, vaid käsi, õlgi, naisi, sest Tallinnamaal olevat i enam tarvitusel, eriti käsi-tüübis. Hiljem rõhutab Aavik korduvalt seda, et esmajoones i-tüvelistes sõnades tuleks tarvitada põhjakeestilise -a ja -sid asemel lõunaeestilist e-d, näit poisse, püsse, pilte jne. Nagu teame, võtsid hilisemad õigekeelsussõnaraamatud selle -e omaks ja nii tõrjutigi kirjakeelest välja põhjakeestiline -a, mida väga vähe esines saarte murdes, samuti Lõuna-Eestis.

Nagu näeme Aaviku poolt 1916. aastal väljaantud brošüürist "Mis on keeleuuendus", on selliseid lõunaeestilisi jooni veelgi esitatud, näiteks soovitati ja tarvitati pähe, auhu eeskujul ka lõunaeestilisi illatiive tõhe, õhe, sohu, samuti unne, ninna, pessa, kulla, majja. Lõunaeesti, eriti võru murdele toetub ka hta-liste momentaanide soovitamine seniste põhjakeestiliste ta-momentaanide asemele (näit. hirahtama), pealegi toetas seda soome keel. Praegu on seegi joon kirjakeelest kadumas ja põhjakeestiline -ta jälle domineeriv, isegi sõnades nagu karjatama, kiljatama jne.

Hoopis vähem poolehoidu kui Aaviku ettepanekud, leidsid

V. Ridala sellised ettepanekud nagu mitmuse omastav keelde, meelde, saarde, mitmuse osastav tugevid, õnnetumid, punasid, ainsuse osastav (aeda) summad, piigad, verbivormid kirjutakse, kannatakse (pro kirjutatakse, kannatatakse), kirjutatud, kannatud,⁶⁶ mis toetusid küll teataval määral läänepoolsetele murretele, kuid mis juba ammu olid kirjakeelest välja tõrjutud. Tunduvalt enam poolehoidu leidis Aaviku poolt soovitatud nd-tunnus (kirjutand, ärgand, teind), mille rahvakeelne taust on teatavasti lai, kuid ka see vorm ei tulnud teatavasti tarvitusele. Poolehoidu ei leidnud ka rannamurdeline tugevaastmeline essiiv, mida küll soovitasid Ridala ja Põld ning pooldasid teisedki.

Nagu eelmistest ettepanekutest näha, toetus Aavik oma uuenduste esitamisel peale muu (näit. soome keel ja teised keeled, iluprintsiip) ka oma kodumurdele ja lõunaesti murretele, eriti nendele joontele, mis neile murdeile olid ühised. Väga heaks näiteks sellest, kuidas ta oma kodumurret arvestas uute ettepanekute puhul, võiks olla eespool mainitud tet-partitsiip: saama-tüüpi verbides Aaviku kodumurrakus -ud püsib, seepärast ei nõudnud ka Aavik selle ärajätmist (saadud, pandud). kahesilbilistes verbitüvedes atributiivse partitsiibi puhul -ud jääb ära, seepärast soovitab ka Aavik tarvitada vorme tapet, ostet, samuti ka enamasilbilistest verbitüvedest: kirjutet, avaldet.

Peale häälikuliste ja morfoloogiliste ettepanekute tegid keeleuuenduslased ka rea süntaktilisi ettepanekuid, mis olid vähem tingitud murdelisest taustast. Küll aga olid mitmed leksikaalsed ettepanekud murdelist päritolu. Nii on näiteks osutatud, et Aavik on soovitanud kirjakeelde selliseid saarte murdesõnu nagu abu 'piht', alatsi 'allapoole', ehiti 'piima andmist järele jätma', ennesti 'natukese aja eest', jäda 'peenar, võrgurida', jõhker, kabama 'umbkaudu otsima', kahjama 'mustaks värvima', kidev 'kidur', kiidlema 'torkavalt valutama', kipakas 'kergesti ümberminev', koost 'lusi-

⁶⁶ Aavik J. Mis on keeleuuendus. Tartu, 1916, lk. 20.

kas', kõta 'väike hunnik, koorem', latu 'heinasaad', lahve (vesi), lammu (lõõma) 'puruks', lasn 'puulabidas', liputis 'trikkel', mässal 'segamini', pahkar 'mullatomp', pigem 'ennemini', rahu 'väike saareke, laid', raun 'kivihunnik', rihk 'kruus', rädi 'kõrkjas', rüga 'prügi', sumpjas 'tume, udune', tarima 'kokku haarama (näit. vilja)', tempama 'üles kerkima, nähtavale tulema', tiidus 'kiire', viss 'kindel', üll, ülle, ült 'seljaa, selga, seljast'.⁶⁷

Bespool ei ole loomulikult märgitud kõiki Joh. Aaviku uuendusettepanekuid, sest terve rea ettepanekute puhul ei ole Aavik arvestanud eesti murdeid (näit. soome keele põhjal tehtud ettepanekud) või on soovitanud vorme, mis esinevad kõigis murdeis (näit. instruktiiv).

Kui kokkuvõttes jälgida keeleuuendusettepanekuid, siis on ilmselt märgata, et keeleuuendaliikumine käis riati vastu senisele kirjakeele arenemise tendentsile. Kui senine kirjakeel oli toetunud põhiliselt keskmurdele ja kirjakeele grammatilise struktuuri aluseks olid keskmurde jooned, siis nüüd tehti katsed eesti kirjakeelde tuua ääreslade, eriti aga küllalt kaugete lõunaeesti murrete erijooni. On arusaadav, et nii lõunaeestilised kui ka saaremaalised jooned, mida uuenduslased soovitasid, tundusid eesti kirjakeele tarvitajale murdelisena ega leidnud vastuvõttu, kuigi neid püüti kujutada ilusamatena, parematena, isegi otstarbekamatena. Suurem hulk keeleuuenduslaste ettepanekuid lükati küll tagasi, kuid osa ettepanekuid (näit. lühemad mitmuse osastavad, i-mitmuse vormid, lühemad ainsuse sisseütleva vormid, suur hulk sõnu) tuli siiski kirjakeeles tarvitusele ja on tänapäeva keelele niiõrd omaseks saanud, et kellelegi ei tule mõttease neid vorme kirjakeelest hakata välja tõrjuma. Liialdused selliste vormide tarvitamisel on aga tänapäeval kadumas. Võiks seega kokkuvõttes ütelda, et keeleuuendus tõi eesti kirjakeelde siiski palju uut ja hinnatavat nii sõnade

---

⁶⁷ Vrd. Koit E. Saaremaa murde sugemeid Joh. Aaviku keelearendustegevuses. — Eesti Keel, 1939, lk. 57.

muutmise kui sõnavara rikastamise alal lõunaeesti murrete ja saarte murrakute elementidega.

32. Normeeritud kirjakeele kujunemine ja murde- liste joonte võitlus eluõiguse eest

Jälgides eesti kirjakeele normeerimise käiku, võib täheledada teatavaid arenemisastmeid. Esimeseks selliseks astmeks oli katse kirjakeelt normeerida mõõdunud sajandi 70- ja 80-ndates aastates, teiseks astmeks aga käesoleva sajandi teine ja kolmas aastakümne.

Nagu eespool märgitud, võeti Tallinnas Eestimaa Rahva-hariduse Seltsi kirjanduseosakonnas vastu rida otsuseid põhjakeesti keskmurde baasil, millede sanktsioneerimiseks korraldati koos Eesti Kirjanduse Seltsiga ühiseid koosolekuid, nn. keelekonverentse. Esimesel, nn. Tapa konverentsil (1908.a.) fikseeriti teatavasti põhiliselt need seisukohad, mis olid Tallinnas juba vastu võetud, näit. hea, pea, peal, seal, seadma, teadma; ilusaste, kauemine (põhjakeesti keskmurde alusel), aga ka Hermannii soovitusel juba juurdunud võrras, mõõk, lõõg, samuti astmevaheldussuhe viga:vea, tuba:toa, süsi:aõe. Need suurel määral põhjakeesti murretele toetuvad ettepanekud leidsid küll heakskiitu Tallinnas, kus juba varemalt neid seisukohti oli kaalutud, kuid Tartus ei pooldatud neid ja Tartu ajalehed ei hakanud Tapa otsuste kohaselt keelt tarvitama. Eriti pahased olid nooreestlased, kes avalikult deklareerisid, et nad jäävad hää, pää ja sti-juurde. Ka Eesti Kirjanduse Seltsi koosolekul arvati, et tuleks siiski lubada -ste ja -mine kõrval ka sti- ja mini-liitelisi adverbivorme.

Teisel keelekonverentsil (1909.a.) olid kõne all mõned vähem olulised, peamiselt sõnatüüpide tarvitamist ja muutmist puudutavad küsimused. Nii otsustati kirjakeeles tarvitada juba juurdunud vorme katused, lihased, käised (mitte katuksed, lihaksed), sest varem üldisemalt tarvitusel olnud ks-ilised vormid olid rahvuskeele kujunemise perioodil hakanud kord-korralt taanduma, andes ruumi lääneestilistele s-ilistele vormidele, pealegi toetasid neid ka lõuna- ja ida-eestilised ss-ilised (katusse) vormid. Et ks-iliste sõnaku-

jude murdeliseks baasiks on Ida-Harjumaa ja Järvamaa, siin oli laiemal alal esinevate s-iliste vormide tarvituseletulek mõistetav.

Edasi otsustati siin likvideerida ka need kõikuvused, mis esinesid sõnade vemblad, samblad, õndsad, sündsad tarvitamisel, kus ühed autorid kirjutasid neid sõnu klusiiliga, teised aga ilma klusiilita. Kuigi ilma klusiilita vormid (vemlad) on omased keskmurdele, olid kirjakeeles enam levinud ilmekamad klusiiliga vormid, mille levikuala oli ka tunduvalt laiem. Seda ei saa siiski öelda kõigi nende sõnade kohta, sest kahes viimases sõnas oli keskmurdes, aga ka teistes põhjaeesti murretes klusiil tugevnenud (õntsad, süntsad). Üldisemale murdelisele esinemusele vastas ka otsus tarvitada kontraheerunud verbide nud-kesksõna nõrgaastmelisena, näiteks ärgranud, vaadanud jne. Tõenäoliselt oli varem al ajal sellest sõnatüübist tugevaastmeline nud-kesksõna üldisem, nagu seda näitab meile varasem kirjakeel. Mõõdunud sajandil on aga nõrgaastmeline vorm nähtavasti keskmurdes kiiresti levinud, nii et nüüd ainult äärealadel on veel tugevaastmeline vorm, nii rannikumurde alal ja saartel. Sõnades naine, kaine, laine, maine, luine ja paine fikseeriti i-lised vormid, mis toetuvad murretele, eriti aga lõunaeesti murretele. Vastupidiselt eelmistele sõnadele aga otsustati kirjutada mitte aid, vaid aed, aednik, kuigi omastav on -ia. Lõplikult fikseeriti ka järgmiste sõnade tarvitamine: kähar, mitte vokaalharmooniga kähär; väike (nagu see esineb lõunaeesti ja läänemurde murrakuis), mitte aga veike, (kuigi viimane esineb keskjä idamurdes ja osalt ka rannikumurdes), kõik (nagu esineb põhjaeesti murdeis), mitte keik (nagu aeda esines rannikumurde murrakute mõjul varem), lõikama (nagu esineb lõunaeestis, läänemurdes ja endisel Harjumaal, samuti Viljandi- ja Tartumaa põhjaosas), mitte aga leikama (nagu esineb saartel ja keskmurdes ning rannikumurdes), samuti ka teine, (nagu esineb põhjaeesti murretes ja rannikumurdes), mitte aga tõine (nagu esineb lõunaeesti murdeis ja osalt idamurde alal). Seega oli nende seni kõikuvate sõnade puhul võetud seisukoht, kusjuures põhjaeesti murrete esinemus siiski etendas kaaluvat osa. Teistest selle nõupidamise otsustest võib

veel märkida sõna kodu tarvitamist, kus eri murrete mõjul esines kirjakeeleski selliseid väärvorme nagu läks kodu (kuhu), aga läks koju poole, mis on lõunaeeesti murretes levinud. Otsustati tarvitada läks koju, kuid kodu poole. Tegijanimede puhul fikseeriti praegused reeglid, et kui lihtminevikus on i-tunnus, siis on ka tegijanimedes -i sõnades nägi ja tegi, pani, oli, pesi, tuli, suri (kuid luge jne.).

Kolmandal keelekonverentsil esines ettepanekuga Joh. Aavik, mistõttu seal mõnel määral kajastusid keeleuueendustaste seisukohad. Nii soovitas ta tarvitada lühemaid mitmuse osastava vorme, näit. silmi, metsi, kanu, maid, teid, luid, (mitte luusid), aga ka teisi, käsi (mitte teisa, käsa), seega tõsteti siingi esile lõunaeeestilised vormid ja jäeti kõrvale põhjaeeesti murretele omane a-mitmus. Edasi otsustatakse siin eelistada nõrgaastmelisi vorme tehakse, tuuakse, viiakse, mille tarvitamisviis oli seni kõikunud. Nii näiteks soovitas Hermann oma grammatika teises trükis veel (1905.a.) põhjaeeesti läänepoolseile murdeile omaseid vorme tehtakse, olatakse, pandakse, surdakse, mindakse, viidakse jne. Selle otsusega viidi kse-oleviku moodustus üldisema rahvakeele tarvitamisviisiga kooskõlla.

Aaviku mõjul otsustati loobuda Hermann poolt soovitatud meelde, juurde tüüpi illatiivist ja tarvitada lühemaid d-ta vorme, nagu need tõesti esinevad enamikus meie põhjapoolseis murdeis (S,L,K lääneosa, eR), kuid hiljem testavasti siirduti tagasi d-liste vormide juurde.

Tegelikult ei leidnud pooldamist ka otsus tarvitada olevat käänat tugevaastmelisena (näit jõgena, kurbana). Selline vorm esines küll rannikumurde alal, kuid essiiiv oli juba levima hakanud nõrgaastmelisena, nagu võisime näha Vilde ja Kitzbergi teoste keele vaatlusel. Edasi otsustati siin loobuda lõuna- ja idamurdelisest ivad-, sivad-lihtminevikust, aga samuti ka ksivad-lõpulisest tingivast kõneviisist. Et kesk- ja läänepoolseis murdeis va-tunnus neis vormides puudub ja ka varem kirjakeel oli ilma nende vormideta läbi saanud, siis loobutigi käesoleva sajandi 20-ndais aastais ivad-vormidest. Uuesti kinnitati konverentsil 1872.a. otsus

tarvitada -tatud, mitte tud-vorme kausatiividest (õpetatud jne.), sest mõned autorid (näit. Ridala) olid hakanud tarvitama jällegi läänemurrakutele omast tud-vormi. Võeti vastu ida- ja lõunamurretega vastavuses olev otsus, et inessiivka määrsõnalisest tähenduses peab alati olema nõrgas astmes, näit. olen kimbus (mitte kimpus), juuksed on sasis (mitte saasis) jne. Ainult mõnes kivilinenud murrakulises kõnekäänus olevat võimalik tarvitada tugevat astet, näit. ta on vintis. Seega selles küsimuses ei peetud tollal otstarbekaks toetuda keskmurde esinemusele. Kaudse kõneviisi moodustamise küsimuses aga arvati, et võib endiselt tarvitada paralleelselt nii vat-tunnusega kui ka da-infinitiivi kujulist vormi, kuid murrakuliseks tuleb pidada ma-vormi, näit. mitte tema olema haige, vaid ta olevat e. olla haige. Seoses ütlemist, tundmiat, nägemist jm. märkivate verbidega tulevat tarvitada aga ainult vat-tunnuseliat lauselühenduslikku vormi, näit. ma nägin teda tulevat (mitte tulema). Fikseeriti isegi, et eesti kirjakeeles ei tulevat tarvitada selliseid lõunaeestilisi väljendeid nagu las tal olla, käskis tal vett tuua, aita vennal seda teha, vaid selle asemel tulevat tarvitada las ta olla, käskis teda vett tuua, aita venda seda teha jne.

Kui teha kokkuvõtte eelkäsitletust, siis näeme, et mitte kõik vastuvõetud otsused ei toetunud põhjaleesti keskmurdele (näit. lühem mitmuse osastav, naine, puine jmm.), kuid üldiselt toetuvad siin vastuvõetud normid tunduvalt suuremal määral põhjaleesti keskmurdele kui Hermannilt poolt fikseeritud vormid.

Et keelekonverentside otsused said aluseks hilisematele õigekeelsussõnaraamatuile, siis oli nendel otsustel oluline osa eesti kirjakeele kujunemisel.

1918.a. anti välja meie esimene õigekeelsussõnaraamat, nimelt "Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamat" (EKÕS). See raamat oli valminud kollektiivse tööna, kusjuures materjal oli välja kirjutatud kõigepealt Wiedemanni sõnaraamatust, kuid sõnaraamatu koostamisel oli arvestatud tegelikku keeletarvitust. Komisjoni, kes läbi vaatas sõnaraamatu käsikirja, kuulus liikmeid eri murdealadelt, näit. Aavik, Grünthal ja Jõgever saartelt, V.Ernits, A.Haava, J.V.Veski idamur-

de alalt, M.J.Eisen ja M.Kampmann läänemurde alalt, J.Kurrik keskmurde lõunaosast (Viljandi), käsikirja koostaja J.Tamemägi aga Tartu murde alalt (Otepää). Nagu selgub, on komisjoni koosseisus olnud küll mitme murdeala esindajaid, kuid põhjaeesti keskmurde ala oli siiski nõrgalt esindatud. Sellest hoolimata oli kirjakeele traditsioon juba niivõrd välja kujunenud, et äärealade murdejooni õieti kirjakeelde juurde ei tulnud.

Sõnaraamatu algul esitatakse reeglistik, kus tuuakse põhijoontes samad seisukohad, mis olid fikseeritud juba keelekonverentsidel. Nii jäid siingi püsima pikad vokaalid ää, õõ ja uu, kusjuures kompromissina lubatakse nüüd tarvitada nii ea-d kui ää-d sõnades hea~hää, pea~pää, seal~aääl, teal~tääl. See seisukoht lubab igaühel tarvitada neid sõnu oma kodumurde kohaselt. Teatavasti likvideeris alles 1953.aastal uus "Väike õigekeelsuse sõnaraamat" selle paralleelsuse, pidades neis sõnades ainulubatavaks ainult põhjaeestilisi ea-vorme. Laadivahelduslike sõnade vokaalide küsimuses jäi püsima Hermann'se seisukoht, mis juba möödunud sajandi lõpul hakkas ülekaalu omandama. Selle alusel kirjutatakse nüüd lae, jõe, seon, sõene, loo jne.

Käänamisel võetakse üldiselt aluseks keskmurre, mille kohaselt mitmuse omastav on samas astmes kui ainsuse osastav, näit. aega - aegade.

Säilinud on paralleelsus partitiivivormides hoolast (enam põhjaeesti lääne- ja keskmurrakule) ~ hoolsat (idapoolseis murrakuis ja lõunaeesti murdeis), õnnist~õndsat, armast~armsat, kus teisevältelistes sõnades ka praegu paralleelsus püsib, kolmandavältelistes hirmus, kuulus aga hirmsat, kuulsat~tüüpi vormid võidule on pääsenud.

Aaviku mõjuga võiks vahest selstada vorme eilset e. eilist, sest viimast kuju esineb murretes võrdlemisi vähe. Samuti ei ole murretes kaugeltki üldine partitiiv suhkrut, keldrit, mis nüüd fikseeriti kirjakeelseks. See on omane enam lõuna- kui põhjaeesti murdele (viimases idamurde alal). Harilikum on põhjaeesti murdeis suhkurt, numbert.

Lõunaeestiliseks tuleb pidada ka seda, kui fikseeritakse h-lised illatiivid sohu ja tõhe.

Geminatsioonilist illatiivi lubatakse peale klusiililiste sõnade veel e-tüvelistes sõnades nagu äulle, tulle, tarre, kuma teiste tüvede puhul eelistatakse veel sse-list illatiivi (näit. majasse, elusse), seega keskmurde tarvitusviisi kohaselt.

Mitmuse osastav on selles sõnaraamatus veel suurel määral põhjaeestiline. Nii rõhutatakse siin, et mitmuse osastavas on kas lõpp -sid (emssid, keppisid) või -a, -e, -i, -u, kusjuures i-tüvelistel on -a mitmuse osastavas siis, kui tüves on peenendus, näit. tontisid e. tonta, krattisid e. kratta, ättisid e. ätta, kuid kraavisid e. kraave, löökisid e. lööke. Põhjaeesti lääne- ja keskmurrakute eeskujul on a-tüvelistes sõnades, millede 1. silbis on o või u, mitmuse osastavas i, näit. koeri, musti, kuid vahel ka -e, näit. kuhje, nuge. Mitmuse osastavas on -u ka sõnades nagu ränk, kus 1. silbis ä. Samuti antakse u-osastav ka sõnast väli, kus see esineb praegugi, kuigi pole reeglipärane. u-tüvedes lubatakse ainult sid-lõppu, kusjuures paralleelvormina on lubatud ka -a, näit. kirjanikkusid~kirjanikka, kirpusid~kirpa, seega põhjaeesti keskmurde esinemas. ne-sõnades on tõenäoliselt veel lubatud põhjaeesti murdes laialt levinud vorm endiseid, kuigi reeglipäraselt peetakse õigeks endisi. i-tüvelistes madal-tüüpi sõnades on mitmuse osastava lõpp -id, mis toetub enam lõunaeesti it-vormile, näit. neid soldatid (põhjaeesti alal soldatisi). Lõunaeestile toetuvad enam ka vormid häid, maid, öid, puid, päid. Käsi-, süsi-tüüpi sõnades on siiski fikseeritud läänemurde käga~kägga asemel põhjaeesti idapoolsetele murrakutele omane käsi, süsi, mille levikuala tunduvalt laiem. Siin fikseeritakse ka maine-tüüpi sõnades mitmuse osastavas -i, näit. maine, maisi. Teatavasti seegi on omane enam lõunaeesti ja idamurdele.

Mis puutub sti- ja mini-vormidesse, mis olid keelekonverentsil otsustatud eesti murrete üldise esinemuse kohaselt märkida -ste ja -mine kujul, siis on sõnaraamatus antud keeleuuendusele järele ja lähtudes keele ajalooast (-sta+in) fikseeritud need adverbiliited jällegi nii, kui need esitas Põltsamaa murraku ja soome keele põhjal Hermann.

tud-kesksõna vormide puhul rõhutatakse, et kausatiivides

tuleb kirjutada -tatud, mitte aga -tud või -tet või -tetud, seega õpetatud, istutatud jne.

Et varem mingeid kindlaka kujunenud vorme üksiksõnade kohta fikseeritud ei olnud, siia olid siin sõnaraamatu koostajail vabad käed. Nende auks peab ütlema, et nad on lähtunud tolle aja kirjakeeles kõige sagedamini esinenud vormidest ja üldiselt põhjäästi keskmurde esinemusest, kuigi terves reas vormides, näiteks mitmuse osastavas on toodud juurde ka lõunaeesilisi elemente. Võib-olla mõnel määral annab enast tunda ka J.V.Veski mõju, kelle kodumurde jooned vahest mitmuse osastava puhul hakkavad silma paistma. Nagu näeme, esinevad sõnaraamatus juba ligikaudu samad vormid, mis kehivad tänapäeva kirjakeeles. Erinevusi leidub ainult mõningais vormides või sõnades. Sagedasti on need erinevad vormid lähedasemadki tänapäeva rahvakeelele kui praeguse kirjakeele normid. Näiteks antakse selles sõnaraamatus sõnad kinnine, ammune teisevältelistena, praegu on sõna kinnine kolmandavälteline ja mitmuse osastavas kujul kinnisi, sõna ammune oli aga Muugil ka antud kolmandavälteliseks ja on nüüd jällegi parandatud teisevälteliseks.

Järgmine kirjakeelt normeeriv sõnaraamat on teatavasti Veski poolt koostatud "Eesti õigekeelsuse sõnaraamat" (EÖS), mille normid määras Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkond, mille ülesehituse ja üksikasjad fikseeris aga J.V.Veski. Kuigi Muuk viis selle sõnaraamatu töö lõpule, määras lõpu osa õigekeelsuse ikkagi sõnaraamatu valdav osa, seega Veski töö. Veski auks peab märkima, et tema - vastupidiselt paljudele teistele keeleteadlastele - püüdis sõnaraamatus vältida oma kodumurde joonte domineerivusele pääsmist ja püüdis arvestada üldiat kirjakeele tarvitust, fikseerides normid, mis vastaksid laiaade keeletarvitajate keelepruugile. Nii on Veski vokaalide ortograafias säilitanud senise tarvituseviisi, andes paralleelvormidena ka pes ja pää, kuigi ta ise eelistas põhjääeetilisi ea-liasi vorme. Kui esineb vormides kõikuvusi murdati, siis annab Veski mõlemad variandid, põhjendades oma teguviisi sellega, et tagelik keelepruuk peab näitama, kumb vormidest pääseb valitaema. Veski annab seega teadlikult võimalikult palju paralleelvormi, et võimaldada kirjakeelel en-

dal valida need vormid, mis osutuvad sobivamateks. Nii on näiteks sinsuse illatiivis antud paralleelselt nii meelde kui meele, kusjuures enamik põhjaeesti murrakuid tarvitab d-ta vorme, idapoolsed murrakud aga d-lisi. Samuti on süsteemi pärast antud esmavälisteltest sõnadest ka lõunaeestilisi geminatsioonilisi illatiive, näiteks lasu - ill. lassu e. lasusse, puna - ill. punna e. punasse, naba - ill. nappa e. nabasse jne.

Teadupärast soovitasid keeleuudenduslased eesotsas J.Aavikuuga lühemaid vorme ja tõenäoliselt nende mõjul võeti need lõunaeesti vormid kirjakeelde.

Inessiivis ei anta veel tugevaastmelisi adverbilisi vorme nagu kimpus, lookas. Alaleütlevas antakse ainult lõpp -le ka kaasrõhulise silbi järel. Olev kääne esitatakse samuti sellisena, nagu see juba Hermannil päevil oli hakanud fikseeruma.

Tähelepanu väärrib EÖS-is jällegi mitmuse osastav. Siin on loobutud põhjaeestilisest murdetaustast ja siirdutud täiesti lõunaeesti murde seisukohale. Nii on tõenäoliselt keeleuudendajate nõuetele mõnel määral vastu tulles loobutud a-lisest mitmuse osastavast, andes a asemele i- ja u-tüvelistest sõnadest -e, nagu see esineb lõunaeesti murdes. Samuti on süd-partitiivi kõrval antud võimalikult alati paralleelne lõunaeestiline lühem vorm. Nii on siis peergusid e. peerge, eitesid e. eiti, pikkasid e. pikki, piitasid e. piitu, kuid samuti ka isasid e. isi, näasid e. näsi, odasid e. ode jne. On muidugi ka sõnu, kus on ainult lühem (jalg) või pikem (nüri) vorm.

Edasi tuleb tüüpilistest EÖS-i murdelist tausta iseloomustavatest erijoontest märkida, et vastandina varasematele keeleõpetustele ja sõnaraamatutele annab EÖS võimalikult kaks mitmust, nii põhjaeestilise de-mitmuse kui ka lõunaeestilise ja rannikumurde alal esineva i-mitmuse. Ka sellega taheti anda võrdlemisi lei kandepind sõnaraamatu vormidele, et sõnaraamatut võiks niisama edukalt kasutada lõuna- kui põhjaeestlane, kusjuures i- mitmuse aluseks võeti mitte tartumurdeline tugevaastmeline mitmus (atrun), vaid nõrgaastmeline võrumurdeline i-mitmus (adrün), mis esineb ka ranniku-

murdes. Et viimane on olemas ka soome keeles, toetasid seda vormi keeleuueenduselased ja eelistasid selle tarvitamist. Olgu märgitud, et esimene "Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamat" i-mitmuse vorme ei andnud. Ka i-mitmuse esitamisel oli J.V.Veski võrdlemisi järjekindel ja andis näiteks mitte ainult tuntud vorme nagu jälgedesse e. jälisse, kohtadesse e. kohisse, aegadesse e. ajusse, vaid ka kardadesse e. karrusse, kildudesse e. killesse, lindudesse e. linnesse, raudadesse e. rausesse, rajadesse e. rajusse, nokkadesse e. nokisse jne. On õige, et mõned keeleuueenduselased kasutasid liialdatult i-mitmuse vorme, kuid selleni, nagu sõnaraamat läks, siiski ei mindud. Sõnaraamatu koostamisel aga läheneti küsimusele puhtsüsteemi seisukohalt ja kui vastavast sõnatüübist reeglid lubasid mingit i-mitmuse vormi konstrueerida, siis see ka moodustati. Tegelikult sellised vormid ei soodustanud keele ühtlast tarvitamist. Verbivormide puhul esines selliseid eri murdelisest taustast tingitud kõikumusi vähem ja sellepärast siin polnud põhjust anda niivõrd rohkesti paralleelvorme. Märkida võiks vahest ainult seda, et keeleuueendustaste mõjul ehitati telema ~ tlema-tüüpi verbides nii EKÕS-is kui ka EÕS-is paralleelvorme; sel juhul pöörduvad vastavad sõnad nii tulema- kui kirjutama-tüübi järgi, näit. käsitleda või käsitella, käsitletakse või käsitellakse, neist esimene tüüp on omae põhjaeestile, teine tüüp aga lõunaeestile ja soome keelele. Nagu siit selgub, on Veski sõnaraamat palju rohkem lõunaeesti keelenormidele vastu tulnud kui ükski teine sõnaraamat. Sellest mõttes on aga J.V.Veskil õigus, et tegelik keelepruuk on ise näidanud, missugused vormid on elujõulised, missugused mitte. Hilisem keele arenemine ongi osutanud, et enamik kitsamale murdealale toetuvaid vorme, millede kõrval keeles on juba tarvitusel laiemale murdelisele taustale toetuvad vormid, aja jooksul peab ikkagi taanduma, kuigi neid vahepeal võidakse soovitada.

J.V.Veski poolt soovitatud avaraid piire püüdis silmas pidada ka E.Muuk, kes kauemat aega töötas J.V.Veski abilise-na EÕS-i koostamisel. Kui Muuk koostas EÕS-i alusel 1933.a. oma "Väikese õigekäesuse-sõnaraamatu" (VÕS-i), siis võttis ta Veskit täiel määral üle kõik need paralleelvormid, ka

lõuneseestilised paralleelvormid, mis Veskil olid antud. Nii liialdab temagi geminatsioonilise illatiiviga (tapps e. ta-
basse, nakke e. nassse, tütte e. tšasse, tukka e. toasse,
nõppu e. nõosse), samuti i-mitmusega (näit. kappadease e. ka-
pusee, luikedesse e. luigisse, tittedesse e. titiase, kukke-
desse e. kukisse, süldadesse e. süllisse, kumbadesse e. kum-
misse, aedadesse e. siusse, kuuskedesse e. kuusiase, haugi-
desse e. haveasse jne.). Kuigi Muuk üldjoontes säilitab Veski
poolt fikseeritud normid, toob ta siiski oma kodumurde alalt
ka mõne joone lisaks. Selliatest joontest tuleks märkida tu-
gevaastmeliat inessiivi adverbi tähenduses. Teatavasti esi-
neb Järvameal, kust E.Muuk oli pärit (Paide), nähtus, et ta-
valine inessiivoma otseses tähenduses on nõrgas astmea, kuid
adverbi tähenduses viisi märkiv inessiivivorm on tugevaast-
meline. E.Muuk püüdis rakendada seda keskmurdes paiguti esi-
nevat nähtust ka kirjakeeles ja see leidis pooldamist. Nii
toodi E.Muugi algatusel kirjakeelde mitte ainult sellised
vormid, nagu kimpua, (puud on) raagua, mis kirjanduse kaudu
juba tuttavaks olid saanud, kuigi puudusid EÖS-is, vaid ka
sellised vormid, nagu (silmad on) aukus, norgus (olema), kot-
tis (olema), isegi lukkus (olema) jne. Hiljem on mõne selli-
se inessiivse adverbi tarvitamisest loobunud (näit. lukua).
Põhiliselt aga, nagu märgitud, säilitas Muuk kõik Veskil esi-
nenud paralleelvormid, tuues neid mõnikord juurdegi.

Tegelik keeletarvitua hakkas aga juba käesoleva sajandi
30-ndate aastate kord-korralt loobuma keeleuunduslaste
poolt soovitatud uuendustest ja lõunaseestilisustest, seega ka
i-mitmusest. Nii olid paljud Muugi poolt antud vormid muutu-
nud ülearuseks.

23. Tänapäeva eesti kirjakeele murdeline taust ja selle avaldumine õigekeelsussõnaraamatuis

Juba 1945.a. lõpul väljaantud Muugi sõnaraamatu VIII
trükiast jäeti terve rida selliseid tänapäeva kirjakeeles
mitte enam esinevaid vorme kõrvale või pandi need algudes-
se. Tunduvalt enam tuli neid paralleelvorme kärpida seoses
"Suure õigekeeluse-õnaraamatu" süsteemi väljatöötamisega

ja selle esimese vihiku avaldamisega 1948.a. Veelgi enam tehti seda aga uue "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" käsikirja koostamisel 1951.aastal.

Pestugemgi lõpuks 1953.a. ilmunud "Väikese õigekeelsussõnaraamatu" normidel ja nende normide murdelisel taustal, jälgides eriti neid norme, mis erinevad võrreldes varasemate sõnaraamatutega.

Sõnaraamatu koostamisel peeti silmas vormide üldrahvallikkust, nende vormide tarvitamist rahvakeeles. Sellepärast on arusaadav, et palju sellest, mis süsteemist lähtudes oli toodud EÕS-i ja VÕS-i, pidi jääma nüüd välja. Kõigepealt võib märkida, et uues sõnaraamatus ei ole lähtutud eri murdealade keeletarvitajate pruugist, vaid on lähtutud ühise ja ühtse kirjakeele vajaduse nõudest. Selletõttu on paljudel juhtudel, kus varem oli paralleelvorme, nüüd loobutud paralleelvormide tarvitamisest ja fikseeritud ainult üks vorm.

Kõigepealt peab rõhutama, et i-mitmuse tarvitamist on tugevasti piiratud. Lähtudes meie kirjakeele arenemise tendentsidest ja põhjaseesti keskmurde tarvitamisest, on loobutud i-mitmusest sellistes tüüpides nagu hinnusse, kuusisse, venniasse, tunneasse, vakusse, sepis, kukisse, kotesse, jutesse, targusse, rängisse, luigisse, vaadesse, kimbeasse, hallesse, toonessse, pakssesse, värsesse, padjusse, tühjessse, sõbruasse, odrisse, tedrisse, uuaisse, varsisse, kaassis, samuti muuseumesse, teississe, üldisisse, olulisisse, tööstusisse. Kui aga mõningais nendesse tüüpidesse kuuluvais sõnades peaks ka põhjaseesti rahvakeeles tarvitama i-mitmust, näit. jalus (olema), käsile (võtma), munele, marjule (minema) jne., siis märgitakse need vormid vaatava sõna puhul. See otsus tähendab terve rea lõunaseeatiliste vormide väljatõrjumist sõnaraamatust.

Säilinud on paralleelvormina i-mitmus neis sõnades, kus mitmuse osastav on diftongiline, näit. mail, aastail, raamatuil, tütreil. Ka nendes tüüpides pole i-mitmus omane keskmurdele, kuid et see on kirjakeelde juurdunud, tuli see säilitada.

Üheks hilisemaks uuenduseks meie vormiõpetuses on ike-

omastav, mille Aavik esitas pärast teisi uuendusettepanekuid. Vastu ootust leidis see mitmuse omastava vorm poolehoidu kui lühem. Kuigi sellel eeskujusid senises kirjakeeles oli väga vähe (vrd. kõigi~kõikide), levis see kiiresti, nii et praegu on selles sõnatüübis lühem i-mitmuse vorm kujunenud eelistatavaks võrreldes de-lise mitmusega (kirjanikele, rahulikel elanikel jne.).

Paralleelselt on esialgu lubatavad veel i-mitmuse vormid tüüpides vana, pess, harv, külm, sarv ja suur, kuid ka nendest ei tarvitata tavaliselt i-mitmust. Üksikute sõnadest, millest rahvakeeles i-mitmust tuntakse, on see erandlikult ka lubatud ja sõnastikus antud, näit. kõigil, ladvua, tiivul, rinnus, paigus, asjul. Seega on suurel määral lähenetud jälle Hermanni-aegsetele põhjaeesti murdeist lähtuvalle normidele i-mitmuse tarvitamises, kuigi i-mitmust lubatakse mõnel määral vabamalt kasutada.

Teiselt poolt on tugevasti vähendatud ka lõunaeestilisi lühemaid partitiivivorme, näit. loobutud eranditest nagu igi, isi, lisi, nisi, ivi, samuti on loobutud ka sellistest mitmuse osastavatest nagu tabu (tabasid), plämi, pläri, mõlu, kode.

Kolmandaks on lõunaeesti mõju vähendatud ka illatiivi tarvitamisel, nimelt on piiratud geminatsioonilist illatiivi ja ära jäetud sellised pooliti kunstlikud vormid, nagu plämma, plärra, mõlla, tukke (tugi), tannu, talla (tala), rip-pi, mõjju, pahha, mätta (mäda) jne. Neist sõnadest on lubatud ainult põhjaeestiline see-illatiiv. Sõnas pigi on samuti loobutud illatiivist pikki ja soovitatud ainult pigisse (jäi pigisse).

Üksikasjalisemalt kaaluti maine-tüüpi sõnade vältet ja sellega seoses ka mitmuse osastava küsimust. Osa meie kirjastustas keele alal töötajaid, eriti Virumaalt pärinevaid keeleteadlasi eesotsas E.Elistoga esitas ettepaneku, et tuleks neid sõnu hakata tarvitama 3. vältes ja seega ka mitmuse osastavas kirjutada maiseid, soiseid, jäiseid jne. Tegelikult on see tüüp tekkinud inen-liite liitumise teel pikale vokaalile. Rannikumurde alal ja põhja- ning idapoolseis keskeesti murakuis esineb siin tõesti kolmandavälteline vorm, lääne- ja

lõunaeesti, osalt ka keskeesti murrakuis aga teiaevälteline vorm, mis senini meil ka kirjakeeles esines. 1953.a. lubati tarvitada paralleelselt mõlemaid vorme, kuid 1960.a. "Õigekeelsuse sõnaraamatus" anti ainult kolmandavärtelisi vorme. Sõnad naine ja eine jäävad muidugi endiselt teisevärteliseks.

Rahvakeelsest tarvitusviisist lähtudes on lubatud segatüpe nagu ehtne-ehtaa, hoogne-hoogsa, lihtne-lihtsa, moodne-moodsa, pingne-pingsa, rõhtne-rõhtsa. Need ei ole ühe murdega seotud ja esinevad kõikjal rahvakeeles, kuna sõnaraamatus varem esinenud tüüp lihtis-lihtsa või lihtne-lihtse on rahvakeelele võõras.

Rahvakeelne tarvitusviis on aluseks ka sellistele vormidele nagu küps, pärl, kõrb, kuigi viimaste puhul murdelises taustas on kõikuvusi. Esineb näiteks vorme nagu küps (vrd.: kell üks, muna küps jne.), kuid ka küpse, kõrb, kuid ka kõrbe, viimane on vahest rahvakeeles üldisemgi. Nende sõnade üleviimise vastu aus-tüüpi, kuigi need sõnad keeleajalooliselt siia ei kuulu, üldiselt vastuseisu pole olnud. Ka mõis sõna käänamine on murdeis erinev, kuid mitmuse osastavas on siiski üldisem olnud mõisaid, mitte mõisu.

Sõnas kärbes-kärbae aga ei ole seni rahvapärasele hääldamisele kohast vormi tarvitatud. ng-puhul u-tüve tarvitamine juhtudel nagu ahingu, tellingu, reelingu vastab enam rahvapärasele põhjaeestilisele tarvitamisviisile kui i-tüvi.

Põhjaeestiline moodustusviis on enam esiplaanile tõstatatud selliste sõnade käänamises nagu kibu, om. kibu (lõuna-eesti murdeis küll keo), madu, om. mao, ladu, om. lao (idamurde alal küll madud), pööramise alal avaldub see vormides nagu käänama (mitte käänma), keelama jt.

Üksikute sõnade vormide määramisel on koostatud kaarte ja vaadatud, missugusel alal üks või teine nähtus esineb. Arvestades murrete enamikku, on fikseeritud viire, om. viire (rannikumurde sõna, seal nii), reis, om. reisi, äike, päike, om. äikese, päikese, kuid väike, om. väikese e. väikse, külm, om. külm (vrd. külmus). Nagu siit selgub, on püütud paralleelvorme vähendada.

Üldiselt võime ütelda, et 1953.a. "Väike õigekeelsuse sõnaraamat" tähistab suurt põhjaeesti murde võitu lõunaeesti

võistlevate vormide üle. Jällegi on põhjaeesti murretele, eriti keskmurdele toetunud meie kirjakeel. Ja on loomulik, et meie kirjakeel peabki toetuma eelkõige põhjaeesti murretele. Ainult harvadel juhtudel on säilinud paralleelselt eri murretes esinevad vormid, näit. nii põrsa kui põrssa, nii kirjusid kui kirjuid, nii havi kui haugi, nii armast kui arm-sat jmm.

1960.a. ilmunud "Õigekeelsuse sõnaraamat" toetub täiel määral 1953.a. sõnaraamatus esitatud seisukohtadele, sellepärast ei ole põhjust seda lähemalt vaadelda. Et maine, soine jt. kolmandavärtelisena fikseeriti, see viitab tendentsile arvestada enam keskmurde põhjaosa murrakute esinemust.

Keeleliste nähtuste murdelist tausta on silmas peetud ka 1976.a. "Õigekeelsuse sõnaraamatus". Nii on näiteks lubatud senise lasksin, laskis kõrval tarvitada ka vorme lasin, lasi, mis esinevad kirde-eesti rannikumurdes ja kogu Virumaal, teataval määral ka saartel, on lubatud haug, omastav haugi e. havi kõrval ka murdeis küllalt levinud astmevahelduseta tüüp havi, omastav havi, on eelistatud murdelist esinemust arvestades hein, nael, poiss, ots taolistes sõnades lühemaid de-mit-muse vorme heinte, poistel, otstes jne.

Mis puutub tänapäeva kirjandusse, siis kajastuvad siin eri autorite kodumurde jooned kõige teravamalt teoste tegelaste dialoogivormilises kõnes, kus murret on kasutatud tegelaste iseloomustamise vahendina. Nii näiteks avalduvad endise Järvamaa murrakute erijooned küllaltki ilmekalt Tammsaare "Tõe ja õiguse" I osas, eriti Oru Pearu kõnelustes. Näiteks tarvitab Pearu väljendeid, nagu nuabrimees, veart eit, ei taht 'tahtnud', tulnd, ütles niisukese pehme jaalega, matuk-sed jne. Metsanurga tegelased aga kõnelevad Põhja-Tartumaa keelt, näit. Vahesaare Villem ütleb: "Neetud rumal armastus maalapikese vastu, mida isatalust ja kodukohast nimetatasse! Sii on minust kerjuse tehnud! Selleperast pidin nüid naisega kerjama minema..." Saarte murde sugemeid kohtame Hindi teostes, näit. "Tuulises rannas". Eriti silmapaistvalt esineb siin merega seoses olevaid sõnu, laevanduse ja kalanduse ala terminoloogiat, näit. laufer 'paadisadam', soider 'kinnikülmumata koht jääs', vörkeaed 'võrkude kuivatamise koht', vabe

'võrgu kuivatamise puu', luup 'suurem paat', ollar 'lühike post trossi kinnitamiseks', pill 'peli', knee 'raud, mille abil laevapaarid dekupaaridega ühendatud' jne. Kodumurde sügavusi on ka teiste kirjanike teostes, ühel vähemal, teisel suuremal määral.

Et tänapäeval kõik trükitavad teosed korrigeeritakse, siis saavad murdejooned neis esineda ainult tegelaste kahekõnedes, rahvapärastes fraseoloogilistes väljendites ja mõnel määral ka sõnavaras, eriti kui teose ainek on nõuab mõne töö- või eriala käsitlust vastava rahvakeelse terminoloogiaga.

24. Eesti kirjakeele sõnavara murdelisest taustast

Samuti kui eesti keele häälikuline ja grammatiline külg, on ka eesti sõnavara kujunenud pika aja jooksul, kusjuures kirjakeel ei ole piirdunud ainult nende sõnadega, mis on pärit keskmurde sõnavarast, vaid on pidevalt rikastunud ka teiste murrete sõnadega, sest peab ju kirjakeel üldrahvaliku suhtlemisvahendina, kirjanduse ja teaduse mõtete edasikandjana olema palju rikkam sõnavaralt kui ükskõik missugune selle keele murre.

Põhjaeesti kirjakeel toetus tõepoolest põhjaeesti murdele, kuid juba varakult hakkasid siia tungima teiste murrete elemendid. Eesti leksikograafiat jälgides võime näiteks tähendada, et juba varasemad sõnaraamatud sisaldasid eri murrete sõnu. Nii näiteks teame, et Gösekeni sõnaraamat, mis oli üks varasemaid suuremaid sõnavarakogusid (1660), sisaldas rea läänemurdelisi sõnu, pidades neid õigeks ja kirjakeeles soovitatavaks. Nii leiame siit selliseid läänemurdelisi sõnu, nagu ups 'kult', neps 'niiske', nisuma 'lõpsuma', müükr 'mutt', karus 'koger', mauok 'vorst', ubbo kalla 'linask', killum 'vaip', sibbolas 'sibul' jne.

Samuti leidub ka Vestringil terve hulk lääne- ja saartemurdelisi sõnu, nagu närri, om. närjo 'kalatõke', petk 'koht, kuhu räimevõrgud sisse lastakse', ask 'kade', at 'isa', wahhe 'terav', pahhoma 'pihtima', kud 'kui', lähk 'nõid', wahk 'hoog' jne.

Esimene autor, kes põhjaeesti kirjakeelt hakkab ka sõna-

vara osas normeerima, on A.Thor Helle. Oma grammatika sõnaraamatust, mille ta oli suurel määral S.H.Vestringi käsikirjalise sõnastiku alusel koostanud, jättis ta välja kõik puhtmurdelist ilmet kandvad sõnad, nagu tämmo, tämmone, tämmode 'tänavu' jne. Ta toetus sõnavara normeerimisel ühelt poolt senise kirjakeele traditsioonile, teiselt poolt aga Tallinna keelele. Oma seisukohad fikseeris ta nii oma grammatikas kui ka piiblitõlkes.

Järgmised sõnaraamatud pole normeerivat laadi. Sellepärast annab Hupel oma sõnaraamatus nii põhja- kui lõunaees- ti sõnu, märkides neid vastavalt lühenditega r või d. Hupeli sõnaraamat on meile heaks allikaks, mis aitab selgitada tänapäeval tavaliseks muutunud sõnade päritolu, näit. kesknädal r, kolma pääw r, kolma päiw d, ots r,d, tip d jne.⁶⁸ Samasuguat ilmet kannavad kõik sõnaraamatud kuni käesoleva sajandini, kaasa arvatud ka suur Wiedemanni sõnaraamat, kus vastava sõna esinemisals on lähemalt fikseeritud. Esimene sõnaraamat, milles püütakse anda pilt kaasaegse põhjakeesti kirjakeele sõnavarast, on 1917.a. ilmunud L.Kettuneni "Eesti-Soome sõnaraamat". Siin on tehtud hoolsamat valikut kui varasemais sõnastikes ja on jäetud välja murdelist ilmet kandvad sõnad. Nagu teame, on selle sõnaraamatu puhul kasutatud juba "Eesti keele õigekirjutuae-sõnaraamatu" käsikirja. "Õigekirjutuse-sõnaraamatu" koostamisel oligi üheks raskemaks ülesandeks sõnavaliku teostamine, s.o. kirjakeeles sobiva sõnavara fikseerimine. Hoolimata sellest, et selle sõnaraamatu koostamisest võttis osa küllaltki arvukas kollektiiv, leidub siin sõnu, mis on murdelised ja mida kirjakeeles ei kasutata, näit. rubi 'rõuged', pihastama 'pehastama', perv 'kallas, äär' jne. Üldiselt aga andis see sõnaraamat siiski küllalt piiratud valimiku puhtkirjakeelset sõnavara.

Vastupidiselt sellele sõnaraamatule tõi Aavik oma "Uute sõnade sõnastikus", mis ilmus aasta hiljem (1919), mitte ainult uusi ja soome sõnu, vaid ka rea murdesõnu, näiteks saarte murdest. Eriti rohkesti murdesõnu leidub sõnaraamatu tei-

⁶⁸r - Reval, so. Tallinna murde sõnad; d - Dorpat, Tartu murde sõnad.

ses trüki, mis ilmus aastal 1921. Siin on üle 4000 sõna ja neist on terve hulk murdelisi, mis on välja märgitud kas eesti kirjanike teostest või sõnaraamatust. Eriti on Aavik esile tõstnud sõnu, mis esinevad eesti autoreil, näit. paaduma, meeleldi, lõust jne. Suur hulk Aaviku poolt soovitatud sõnadest on saaremaalist päritolu. Nii toob ta siin sõnu nagu abajas 'väike merelaht', alang 'madalik', abu 'piht', vaart 'hoog, käik', hagama 'saaki otsima', pigemini, iil, luide, viies, varuma jne. Ta soovitab nii enese poolt valitud saarte murde sõnu kui ka Ridala poolt tarvitatud sõnu. Ridala kasutas rohkesti oma töödes murdesõnu, näit. halisema, sööst(a) - ma, jõhker, võigas 'õudne, kole', ähmane 'tuhm, hägune', kahkjas 'kahvatu', pastjas 'kahvatukollane', rahu 'meremadalik', huljuma 'heljuma, tassa liikuma', tuhkur 'tuhakarva', sonduma 'uduseks minema', lemmetama 'helvetena langema', hahkjäs 'hall', uhkama 'vett välja ajama', kilgendama 'helkima' jne. On tähelepanuväärne, et Ridala ei toonud kirjakeelde ainult põhjaseestilisi sõnu, vaid rakendas oma luules ka lõunaestilisi murdesõnu, näiteks esitab ta oma esimeses kogus järgmised sõnad: veereng 'päikese veeremine', palang 'põlemine', agu 'koit'.

Kuid mitte ainult nooreestlased ei toonud murdesõnu kirjakeelde, vaid seda tegid ka teised kirjanikud. Tähelepanu äratav vahest see, et nooreestlased tõid kirjakeelde peamiselt saarte või lõunaestilisi sõnu. Nii tarvitab Tuglas oma teostes lõunaestilisi sõnu (vrd. eespool lk. 127).

Kuigi Vilde oma "Tokerjates" naeruvääristas Tuglase "Jumala saart", tarvitab ta ise oma hilisemates töödes samuti rohkesti murdesõnu. Nii toob Aavik oma uute sõnade sõnastikuski selliseid Vilde poolt murdest toodud sõnu, nagu hunni-tu jt. Eriti Vilde "Mäeküla piimamees" on rikas murdesõnade poolest. Kui tahaksime tuua näiteid Vilde poolt kasutatud murdesõnadest, siis võiksime mainida sõnu nagu nasv 'liivaseljändik meres', raadik 'savine suvel kuivaks muutuv maa', soovik 'soine, kesine heina-', karjamaa, vidu 'hämarus', padu 'vesine maa', pudulane 'kihulane', hagerik 'onn', lõsn 'rehetoa palk, tala', poluti ~ poludi 'koiku, lavats', vit-sik 'vitsutatud anumake', julla 'väike paat', koos 'suund, kurss', pobul 'pops', naud 'raha', vänts 'laps', küdi 'mehe

vend', kimar 'kurd', nut, -i 'aru, tarkus peas', kamsik 'kampsun', körtsik 'seelik', kodjakas 'kõhn inimene', venimus 'laiskvorst', voom 'hoog', almus 'armuand', komu 'lõn- ga jämedam koht', voodavus 'viljakus', kabe 'puhas, sale', klutine 'tolgendav', turd 'priske', topane 'higine', vilajas 'sirge', rüssakas 'lühike, tüse', kebja 'kerge', kleenuke 'peenike', rait 'kole suur', tine 'kahvatuhall', apsakas 'rahutu', ennetlik 'lääbematu', kerap 'elavaloomuline', kärme, nugris 'agar, osav', krann 'tore, puhas', vilge 'elav', are 'elav, ärritatud, äge', agrane 'segane', kadal 'vilets', tõbi 'nüri', tüin 'vaikne', hålbima 'eksima', koivama 'hul- kuma', laapama 'lompama', luukama 'lompama', tempama 'esile kerkima', lailama 'õõtsudes liikuma' jne.⁶⁹

Vilde põhjääestlasena eelistab põhjääestilisi murdesõnu, kuid oma tööde kirjutamisel on ta kasutanud Wiedemanni sõna- raamatut ja toonud ka mujalt sõnu oma teostesse, eriti hili- sematease. Mitte palju vähem ei ole kohalikke murdesõnu ka- sutanud ka A.Kitzberg oma teostes. Seejuures on ta peamiselt piirdunud mulgi murdeala sõnadega. Näit. tema "Kauka juma- las" leiduvad sõnad, nagu kiiam 'valu, kirk, kiim, hoog', kõn- nus 'vilets, vaene inimene', jõõbitama 'vahtima', näägutama 'sõimama', lõrretama 'haiglane olema, mitte viina jooma' jne. Samuti leiame murdelise päritoluga sõnu ka tema teistes teos- tes, näiteks "Ühe "tuuletallaja" noorepõlve mälestustes" esi- neb sõnu, nagu rapantsed 'rabamise teel saadud vili, milles on terad ühes viljapeadega', rapantseleib, artsik 'võsa', kaltsad 'linased püksid', körtsik 'seelik', vammus 'teatav riietusese', nänn e. näin 'ema', külakakar 'külakost', ardu 'hoiuruum elumaja otsas' jne. On ju Kitzbergi kaudu üldtut- tavaks saanud sellised sõnad, nagu kaugas 'tasku', kaukaga hame, koldas 'kaldaalune urgas' jt.

Samuti kui Vilde ja Kitzberg on ka hilisemad kirjanikud tarvitanud murdesõnu oma teostes, nagu sellele on eespool Tuglase, Ridala ja Hindi puhul vihjatud.

⁶⁹ Lähemalt on E.Vilde murdelise päritoluga sõnu jälginud A.Kiindok oma kandidaaditöös "Murdesõnad E.Vilde loomin- gus"(1954), kust on pärit ka siin toodud näited.

Kui jälgida meie sõnaraamatuid, siis võib kõikides suu-remates sõnaraamatutes leida murdelise päritoluga sõnavara. Nii esineb rohkesti murdesõnu "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus" (1925 - 1937), leidub neid Muugi "Väikeses õigekeelsus-sõnaraamatus" ja ka hilisemas "Väikeses õigekeelsuse sõnaraamatus" (1953). Viimasest olgu siin toodud murdesõnade näidetena aelliaeid sõnu, nagu peni 'koer', sui 'hunt', võhr 'rändrott', pedajaa 'mänd', kõiv 'kask', remmelgas 'paju', keav 'oder', läte 'allikas', perv 'kallas', veer 'äär', ahaa 'kitsas', lige 'mürg', verev 'punane', koolma 'surema', pelgama 'kartma' jt. Nagu selgub, on need põhiliselt lõunaees-ti sõnad, mis on kirjanduse ja kõnekeele kaudu samuti põh-jaeesti alal tuttavaks saanud. Viimases "Õigekeelsussõnaraa-matus" (1976) on toodud samuti rida üldisemalt tuttavaks saa-nud murdesõnu, näiteks ahav 'kevadine kõle tuul', ahke 'uh-ke, tugev', ahker 'hakkaja, kärmas', ahu 'kuiv, kõrge õhu-kese mullakihiga maa', aidu 'aedik', asima 'haarama, kahma-ma', askus 'mõidus', att /-u/ 'Hiiu naiste muistne peakate' jne.

Kirjakeeles tuttavaks saanud murdesõnad on pärit väga mitmetelt murdealadelt. Nii näiteks on saarte alalt saanud tuttavaks sõnad, nagu pigemini 'meelsamini, ennemini', tiid-salt e. tiidsaati 'kiiresti, ruttu', jäda 'peenar, jada', kiputama 'puudutama, liigutama', kipakas 'kergesti ümbermi-nav /paat/', joodud 'ristsed, varrud', lahve /tuli, vesi/ 'lahtine, lausa' jne.

Kõige enam on aga meie kirjakeel rikastunud lõunaees-ti murreta sõnavara arvel. Sagedasti on rahvakeele kujunemise käigus lõunaees-ti sõnad juba nii üldiselt saanud kirjakee-les tuttavaks, et tänapäeval nende päritolu ei olegi kerge märgata, sest nad ei tundu enam murdesõnadena. Ainult vane-maid sõnaraamatuid ja eesti murrete esinemust jälgides võib nende puhul ütelda, et need on lõunaees-tilise päritoluga.

Järgnevalt olgu toodud näiteid sellistest lõunaees-ti pä-ritoluga sõnadest vastavalt sõnaliikidele. Osalt on need sõ-nad puhtlõunaees-tilised, osalt aga sellised, mille põhili-seka eainemisalaks on Lõuna-Eesti, kuid mis mõnel määral või-vad esineda ka mõnedes põhjaeesti murretes, näiteks idamur-

des.

Sugulust märkivatest sõnadest on sellised hõim, mõrsja, veli, sõsar, sõtse 'isa õde', isikut märkivaist sõnadest ka näitsik, kabu 'neiut', tsaura 'poiss', siss 'sõjajärgne riisuja'. Eelmistega seoses võib mainida ka perekondlikke sünnimusi märkivaid sõnu, nagu peied 'matused', saajad 'pulmad'. Kehaosade nimetustest on lõunaeestilised kinner 'õnnal'; nig-me 'ristluude ja rindkere vaheline osa seljast', nääre, kõar 'krõmpsluu', vats 'kõht', sarn 'põseluu', säsi 'pehme kude, näit. hambas'; haiguslikest nähtustest song, -a 'kehaõhnest sopistise kaudu väljunud elund', raig, om. raia 'kärn' jt.

Loomi tähistavatest sõnadest võib tuua lisaks penile ja soele (susi) selliseid sõnu, nagu elajas 'loom', pahr (om. pahru) 'kult', õhv, õhvake 'mullikas', voon, voonake 'tall, talleke', hatt, -a 'emane koer'; udras 'saarmas', kähr, -i 'mäger', majajas 'kobras', müger 'mutt', võhr 'rändrott', lahits 'kärp'; linnunimedest märgitagu sirk (tsirk) 'lind', kikas 'kukk', siasak 'õõbik', haugas 'kanakull', haigur 'kalakurg', viu, kurvits, mõtus 'metsis', raag 'kirjurähn' jt.; kaladest iherus 'forell', vigiseja 'vingerjas', samuti sõnad, nagu siug 'uss', vagel 'ussike, tõuk', solge 'teatud sooleuss', püdal 'hobukaan', kari 'koi', ting, -u 'täimuna' jt. Samuti on rida loomade kehaosi märkivaid sõnu lõunaeestilised, näit. händ 'saba', hõõtsik 'pugu', mälv, -a 'linnu rinnaluu'.

Eespool oli mainitud rida lõunaeestilisi puunimesid (remmelgas, kõiv, pedajas). Taimede ja nende osade nimedest võiks lisandada veel sõnu, nagu puhmas 'põõsas', pähn, -a 'pärn', uibu 'õunapuu', ubia 'õun', soetõlv 'hundinui', (vrd. ka tõlv 'nui, kurikas'), kõder 'kaun', sitikad 'mustaõsttrad', hõrakad 'punased õsttrad', joovikad 'sainikad', säik 'kobar'.

Rohkesti on mitmesuguste töö- ja tarberiistade, samuti toitute ja riietusesemete lõunaeestilisi nimetusi saanud kirjakeeleski tuttavaks. Nii võib märkida töö- ja majariistade nimetusi, nagu häll 'kätki', anum 'nõu', mõhk 'leivannõu', nurmik 'lännik', kävik 'kapp, kibu', liud 'auur vaagen', hank 'konks, haak', konk 'konks', kuuas 'kirvevars', kõblas 'kabli', vaiats 'nuga', vaasar 'haamer', taosed 'ran-

sid', purask 'peitel', pöör, -a 'käi', nikats e. niks 'pulk lõnga kerimiseks', kolgits 'lõuguti', piirits 'võrgukudumisnõel', pird 'peerg', roosk 'piits'. Riietusesemete lõunaees-tilistest nimetustest märgitagu sõnu, nagu rõivas 'riie', hame 'särk', pallapool 'linane riie seelikuna või suurrätiku-na', kaltsad 'linased püksid', karman 'tasku', puude 'võõ', kott, -a 'suss, riidest tuhvel', kõrik 'valge villane ümber-võetav rätik'. Toite või toiduaineid märkivad sõnad soormad 'tangud', corp, -i 'teat. kohupiimasaai', karask 'odraleib', pihkar 'piparkook', kohetis 'kerkiv tainas'. Eelmistega seoses märgitagu ka sõnu kabel (om. kabla) 'nöörr', pakal (om. pakla) 'takk', valdas 'kaevuvinn', sälk, -u 'täke, sisseraie', sõõr, -i 'ring', libe 'seebi-leelis', mogel (om. mogla) 'see-bisoop'.

Maastikuga on seoses sellised lõunaeesstilised sõnad, na-gu perv 'kallas', võreng 'hauakoht jões', läte 'allikas', nõlv, -a, mulk, -u 'auk', palu 'nõmm', rõõne 'triip, viir', samuti hõõlas 'rida, vao hari', hitse (om. hitame) 'külvi-rida'. Märkida võib ka selliseid lõunaeesstilisi sõnu, nagu kabel 'surnuaed', hõllandus 'igatsus', palang 'põlemine', hõng, -u 'hingus, lõhn', kern, -u 'ving', toss, -u 'aur, suits', savu 'suits'; koomits 'väike onn', paht, -a 'laut, tall', mürk, -i 'teras', pess 'tael' jt.

Nimisõnade kõrval on ka rida lõunaeesstilisi omadussõnu saanud kirjakeeles tuttavaks, näit. haabjaas 'haavakoorekar-va hall', hahk (om. haha) 'hall', hiir 'hiirekarvaline hall', hõõrik 'koonuse-, torukujuline, ümmargune', kirev 'kirju', kura 'pahem, vasak', lige 'märg', läämi 'soe', müre 'tilgas-tanud', mätske 'poolküpsenud', oige 'leige', püdel 'poolve-del', rõhke 'poolvalminud', südi 'agar', tine 'tuhm, kahva-tu', vastne 'uus', verev 'punane', viril 'poolnutune, hädi-ne'.

Küllaltki rohkesti on lõunaeesstilisi verbe, mis sagedas-ti on tarvitusel paralleelselt põhjaeesstiliste sõnadega, näi-teks heidutama 'kohutama, hirmutama', heituma 'kohkuma', hõi-kama 'hüüdma', hüübima 'tarduma', läitma 'süütama', pagema 'põgenema' (vrd. eri tähendustes pagulane ja põgenik), sal-väma 'hammustama' jt. Üldtuntud on ka verbid ammutama, hir-

natama, hõljuma, hõõritama, kaema, kaksama 'välja tõmbama, katki rebima', koolma, leelotama, mõskma, nakkama 'kirjakeelses tähenduses: külge hakkama (haiguse kohta)', näägutama 'sõimama, etteheiteid tegema', peesitama 'soojendama', pelgama 'kartma', tauskama 'torkama', ukerdama 'kummargil midagi vaevaliselt tegema', veretama 'punetama', õgvendama 'sirgeks tegema', ängama 'pakkuma', ärgitama 'kavatsema, üritama' jt. Vähem on tuntud lõunaeeestilised verbid, nagu hahetama 'hallina paistma, koidueelselt hämaraks muutuma', kõdritsema 'kõtradest vabastama', kängitama 'jalatseid jalga panema', kõhvitsema 'end kratsima', sagama 'peeneks raiuma', võhritsema 'rahutult liikvel olema', turnama 'puristama (hobuse kohta)', püretama 'rüvetama'.

Terve rida määr- ja kaassõnugi on lõunaeeestilised, näit. õkva 'otse', valla 'lahti', veidi, tsipake 'vähe', toona 'enne', liuhka 'poolviltu', perra 'järele', menu 'juurde', man, mant jt.

Nagu eelmistest näidetest selgub, on lõunaeeestiline sõnavara tunduvalt rikaatanud kirjakeele sõnastikku. Seejuures on tähelepanav, et psiguti on seesugused sõnad kaotanud oma murdelise ilme ja muutunud täiesti kirjakeelseteks, näit. veidi, heidutama, anum jne., osa sellistest sõnadest on võetud tarvitusele oskussõnadena, kusjuures nende tähendus on täpsustunud või muutunud, näit. nakkama, song, kõhr, hagama jt., osa on aga säilitanud oma murdelise ilme ja neid tarvitatakse kirjakeeles erilise stiilivarjundiga näit. pejoratiivselt, nagu sõnu peni, tsura, tauskama, või ilukirjanduslikus stiilis, näit. haabjas, tine, veretama, palang jne.

Lõunaeeesti murded on aga rikastanud kirjakeelt mitte ainult sõnavaraliselt, vaid ka tuletusliidete poolest. Nii on ng-liite levikut soodustanud võrumurdelised laseng 'laskmine', palang jt., samuti on hta- või ta-momentaanide levikut soodustanud võrumurdelised hirshtama, haughtama, määghatama, mis tänapäeva kirjakeeles on tarvitusel ta-sufiksiliidena. Ka sklema-sufiksailiate verbide lähtekohaks on lõunaeeesti tegusõnad, nagu kalluaklema 'vankuma, tuigardama', ae-liaklema 'järele mõtlama, mõlgutama', paaklema 'paos ela-

ma', pilvisklema jt.

Üldse on kõikidest eesti murretest põhjaeesti keskmurdele toetuvale kirjakeelele eriti viimasel sajandil avaldanud kõige suuremat mõju lõunaeesti murded, nagu seda võib näha mitte ainult sõnavaras, vaid ka grammatilistes vormides. Tuletatagu sel puhul meelde selliseid lõunaeesti taustaga vorme, nagu i-mitmust, lühemat mitmuse osastavat (mitte ainult tüüpides nagu nurki, kotte, vaid ka vormides nagu õnnelikel, kirjanikel jt.), lühemat sisseütlevat (rappa, ninna), suhkrut, naabrit-tüüpi ainsuse osastavat, õnnetu-. väeti- (mitte õnnetuma, väetima) kujulisi ainsuse omastavaid, vat-tunnuselist kaudset kõneviisi, kõnelda-tüüpi da-infinitiive jt.

Loomulikult on eesti kirjakeele kujunemisele avaldanud mõju ka teised murded, kuid nende osatähtsus tänapäeva kirjakeele saamisloos pole nii silmapaistev. Küllaltki olulist osa on eesti kirjakeele saamisloos etendanud ka kirde-eesti rannikumurre. Nii on olev kääne testaval määral tulnud tarvitusele rannikumurde kaudsel mõjul. Sõnavaraski on rannikumurde elemente, kuid need on mõnevõrra vähem silmatorkavad kui lõunaeestilised jooned. Pealegi on küsimus eesti murrete mõjust kirjakeele kujunemisele veel suurel määral läbi töötamata, mistõttu käesolevas ülevaates antud materjalid on esialgsed ega lahenda küsimust ammendavalt.

III. KEELELISTE ÜKSIKNAHTUSTE KÄSITLUSI

I. Eesti inessiivivormidest.

Teatavasti on eesti kirjakeele ja põhjaeesti murrete inessiivi lõpuks -a, lõunaeesti murretes aga -n, -hn või -h (vrd. kaart 3). Põhjaeesti -a pärineb varasemast ssa-lõpust, mis esineb ka põhjaeesti rahvalauludes, lõunaeesti inessiivi lõpud -n, -hn ja -h on aga tagasiviidavad lõunaeesti rahvalauludest tuntud hna-lõpule. Mõlemad, nii -ssa kui -hna lähevad tagasi veelgi varasemale sna-lõpule, mille komponentide päritolu on keeleteaduslikus kirjanduses küllaltki hästi selgitatud.¹ Et kaheasilbiliste noomenite tüvedes inessiivi lõpp teise silbi sulges, siis on selliste inessiivivormide nagu jalas (*jalassa), nurgas (*nurkkassa) nõrk aste küllalt põhjendatud.

Hoopis enam küsimusi on tekitanud eesti nn. tugevaastmeline inessiiv, mille esinemust ja seletuskatseid püütakse järgnevas lühidalt vaadelda.

Tugevaastmeliate inessiivide all mõeldakse neid kaheasilbilise tüvega noomenite inessiivivorme, mis tänapäeva kirjakeeles on üldiselt nõrgaastmelised, kuid mis vastu ootust läänepoolsetes põhjaeesti murretes ja määrsõnalisel tähenduses ka kirjakeeles esinevad tugevaastmelistena, näit. kimpus, raagus /olema/ jt. Eesti murretes on need rohkesti levinud saartel, näit. Käi jälgas 'jalas', kõides, pöösaastikkus, Muh lautas, selgas, Khk nurkas, metsas, Kär kottis, otses, Jäm põhjas, kõhtus. Läänemurdes on pilt peaaegu samasugune, välja arvatud lõunapoolsemad kihelkonnad Häädemeeste ja Saarde, kus on üldiselt nõrgaastmeline inessiiv: sellas, pütis jne. Kõige järjekindlam näib tugevaastmeline inessiiv olevat läänemurde edela- ja keskosas, kuid ka põhjaosas on see küllalt üldine, näit. Han uudes paatis, Aud laanes, kottis, Tor in-

¹Vrd. Setälä E. N. Yhteissuomalainen äännehistoria, Helsinki, 1899, s. 226, 231, 410; Kettunen L. Estin kielen äännehistoria. Helsinki, 1929, s. 94-96; Hakulinen L. Suomen kielen rakenne ja kehitys. Helsinki, 1968, s. 89.

kaart 3. Inessiivi lõpud eesti murdeis:

••• -3   ooo -11   +++ -11   ●●● -14

das, meeles e. meeldes, välles, Vn uudes e. uues, selges 'seljas', Kir raavis 'kraavis', pottis. Kul tundis 'tunnis', põsastikkus jt Tähelepandav on, et eriti läänemurde kesk-alal a-tüvelistes sõnades a on muutunud e-ks, mis mõnel juhul täiesti redutseerub, näit. Vn tõldes, indes, PJg Kaelas linnes, metsses ~ metss, Mär otses ~ ots, ulkes jt.

Põhjaeesti keskmurde laial alal võib märgata tugevaastmelise inessiivi kord-korralist vähenemist ida suunas. Nii esineb põhjaeesti keskmurde läänepoolses osas, lääne- ja keskmurde üleminekualal samasugust inessiivi kui läänemurdes, näit. endise Harjumaa alal Ris aitas, kuolis, metssas, Rap randas, põõsastikkus, ka otses ~ ots, ja juures ~ juurdes, Kos poodas, selgas. Tallinna ümbruses ja Tallinnast ida pool rannapoolsematel alades hakkab aga tugevaastmeline inessiiv juba taanduma, näit. on Keila Harkust registreeritud küll linnas, keeles, kuid ka lehas, külles, samuti Jõe metssas, kuid kaeras. Kuu maamurde alal seljas, põhjas jne. Samasugune on olukord ka lõuna pool, endise Põhja-Viljandimaa alal. Ku§ näiteks Suure-Jaani lääneosa esinemus vähe erineb läänemurdest (nurkas, selgas, meeles, isegi aardes), siis ida pool Pilistveres on tugevaastmeliste kõrval nõrgaastmelisi juba tunduvalt rohkem, näit. jalgas ~ jalas, külges ~ külles, orus jne. Määrsõnaliselt tähenduses aga esinevad siin peamiselt tugevaastmelised vormid: (uks on) lukus, (puud on) lõokas. Kahesugust siirdelale omast esinemust on ka Kõpus, näit. otsas, kottis, kuid ka oues, käigus. Ida pool, Viljandi ja Kolga-Jaani alal on juba nõrgaastmeline inessiiv. Endise Järvamaa alal võib samuti konstateerida üleminekut läänepoolsele tugevaastmeliselt inessiivilt nõrgaastmelisele, kusjuures määrsõnaliselt tähenduses säilib enam tugevaastmeline vorm, näit. Amb nurgas, poes, kuid (käed on) rakkus, JJn uues puadis, kuid varemalt (kuub on) selgas, Koe metssas, lakas, kuid (tema oli) purjes. Seesama nähtus esineb ka lõuna pool: Plt (karduld on) kotis, (püksid) kottis, (olin) kimpus, Ksi orus, tõllas, kuid purjus, vintis. Vähesel määral esineb seda ka Laiusel ja Simunas, rait. Lai meeles, sellas, kuid (lammas ei seisa) kettis, Sim mieles, isegi kimbus, kuid lontis, vintis, raagus. See murdes

esinev nähtus saigi E.Muugile aluseks ka kirjakeeles tugevaastmelise inessiivi tarvitusele võtmiseks adverbiaalset tähenduses.

Üksikuid näiteid tugevaastmelise inessiivi esinemise kohta määrõnalisestähenduses esineb ka endise Virumaa maamurde alal, näit. Kad rakkus, kimpus, VJg raagus puud, kikkis kõrval, punnis silmad, purjes jm. Üldiselt on aga sel alal inessiiv nõrgaastmeline. Peaaegu täielikult puudub tugevaastmeline inessiiv idamurdes, kus ka adverbi tähenduses esinevad vormid kimbus, rakus jt. Sellega on ka seletatav, miks J.V.Veski oma "Eesti õigekeelsuse sõnaraamatus" ei anna vorme nagu raagus või loogus või miks ta esitab nõrgaastmelisena sõnad kimbus /olema/, kikis, loogas /olema/ jne.

Kirde-eesti rannikumurdes, samuti lõuna-eesti murretes puudub selline tugevaastmeline inessiiv.

Mis puutub eesti kirjakeelsesse, siis hakkab selles esinema tugevaastmelist inessiivi alles XVIII sajandi algul, kui läänepoolsete murrete jooned tungisid kirjakeelde. Suuremal määral hakkab seda esinema A.Thor Helle töödes. Oma grammatikas "Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache" (Halle 1732) märgib ta, et ühesilbilistes tüvedes, mille lõpul on b, d, g, t, k, liitub -s akusatiivi, s.o. praeguse partitiivi tüvele, näit. körbes, ta istub laudas, selgas, lautas, uskus, aedas, rikkis, kirjatähte, kõis-tüüpi sõnades on aga -s asemel -des, näit. se on köides kinni, ta käib udes ellu, ja -ase asemel -de, näit. ta laskis tedda reide, ta läks ude moisa. Lisaks sellele on ta tähele pannud, et inessiivi vokaalgi on kõikuv, näit. esinevad körvas, aedas, aegas kõrval ka körwes, aedes, aeges.² Ta registreerib nõrgaastmelise elatiivi kõrval ka tugevaastmelise, tuues vormid külges, külge, külgeat.³ Tugevaastmelise inessiivi sisestungi kirjakeelde soodustas ta aga sellega, et võttis need

---

²/Helle A.Th./ Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache, Herausgegeben von Eberhard Gutaleff, Halle, 1732, S.62.

³ Sealaamaa, S.58.

vormid tarvitusele oma piiblitõlkes (näit. kulges, tulle-lekis, telkis, paikas~paikes, mitm. keikis paikus). Piibli keele mõjul hakkasid neid tarvitama ka järgnevad, eriti läänepoolsetelt aladelt pärit olevad autorid, näit. XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse Saaremaa kirjamehed Fr.W. Willmann, J.W.L.Luce ja P.H.Frey, möödunud sajandi esimesel poolel C.W.Preundlich, Pärnumaa kirjamehed A.Holter, J. Sommer jt. Idapoolsed autorid nagu O.W.Masing ei pooldanud neid. E.Ahrens, kes Kuusalus töötas, pidas neid vanale kirjakeelele omasteks vigadeks. Ometi tarvitavad neid vorme oma kodumurde mõjul J.W.Jannsen ja L.Koidula, F.R.Kreutzwald, kes oli pärit alalt, kus ei esine tugevaastmelist inessiivi, tarvitab teadlikult nõrgaastmelisi vorme (näit. lukus uks) ja isegi naseruvääristab oma "Kilplastes" J.W.Jannsenit, kes tarvitab lauas asemel laudas. Et rahvuskeele kujunemise ajajärgu kirja- ja keelemehed C.R.Jakobson, J.Hurt, M.Veske ja K.A.Hermann ei pooldanud tugevaastmelist inessiivi, muutus see arhaistlikuks nähtuseks, mida püüti vältida. 1910.a. kaaluti seda küsimust nn. keelekonverentsil, kus leiti, et ka määrõnalises tähenduses tuleb tarvitada nõrgaastmelisi vorme, nagu ma olen kimbus, asi on hukas. Ainult kivinenud murrakulistesse kõnekäändudesse võib jääda tugev aste, näit. ta on vintis.⁴ Seda seisukohta pooldasid ka mõlemad käesoleva sajandi juhtivad keeleteadlased J.V.Veski ja Joh.Aavik, kes sellele seisukohale on jäänud ka hiljem. Uuesti tõstis küsimuse seoses "Väikese õigekeelsus-sõnaraamatuga" 1933.a. üles E.Muuk, kes soovitas adverbisalses tähenduses tarvitada tugevaastmelist vormi, näit. silmad on aukus, mokad pruntis, jälad harkis jt. Et seda peeti lubatavaks, tõigi E.Muuk oma sõnaraamatuga tugevaastmelise inessiivi adverbis tähenduses kirjakeelde tagasi. Sellest ajast alates tarvitab kirjakeel vorme, nagu rähmas silmad, kikkis, lontis kõrvad, konksus sõrmed, kärnas, kipras nahk, lokkis juuksed, lookas oks jne.

Nagu eelmisest selgub, on tugevaastmeline inessiiv hoolimata võrdlemisi piiratud esinemisest tänapäeva kirjakee-

⁴Veski J.V. Eesti kirjakeele reeglid. Tallinn, 1912, lk.8-9.

les, küllaltki vana ja levinud nähtus põhjakeesti läänepoolseis murrakuis, kusjuures selle esinemisala adverbis tähenduses on tunduvalt laiem kui kohakäändena (vrd. kaarte 4 ja 5). On päris loomulik, et see inessiiv just oma tugeva astme tõttu äratas keeleteadlaste tähelepanu, sest raske oleks seda seletada, lähtudes ^{*}-gna > -ssa lõpust. Juba E.N.Setälä märgib, et lühikest g-i inessiivis on raske põhjendada⁵. L. Kettunen oma töös "Viron kielen äännehistorian pääpiirteet" 1917 kõrvutab eesti inessiivi soome murrete metsäsä, jala-sa ja vadja metsäZä, jalgaZa vormidega ning leiab, et ka eesti inessiivis on g-i lühenemine toimunud enne lõpukadu (-ssa > -sa > -s)⁶. Üksikasjalisemalt käsitleb ta inessiivi oma raamatus "Eestin kielen äännehistoria" (1929), kus ta, lähtudes tugevaastmelisest inessiivist, teeb järelduse, et inessiivi lõpu lühenemine (ss > s) on murdeti nii vana, et kogu klusiilide nõrk aste alles pärast seda kujunes⁷. Hiljem, oma kokkuvõtlikus töös "Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet" (1960) leiab ta samuti, et eesti ja vadja inessiivis lõpu ss-i lühenemine on nii varane, et teine silp jäi lahtiseks ja tüvi seetõttu tugevaastmeliseks⁸. L.Kettuneni arvates kinnitavad sellist arenemist eriti adverbivormid harkis, vintis jt., samuti adverb kusagil, sest adverbid on sagedasti vana esinemuse rudimendiks.

Möödamannes on eesti tugevaastmelist inessiivi puudutanud ka J.Jõgever oma "Eesti keele grammatikas", kus ta arvab, et eesti murrakutes esinev vakkas sai kujuneda lühikesse g-iga vormist vakkaa. Kuidas seda vormi seletada, sel-

---

⁵Vrd. Setälä E.N. Op. cit., s.227.

⁶Kettunen L. Viron kielen äännehistorian pääpiirteet. Helsinki, 1917, s.49.

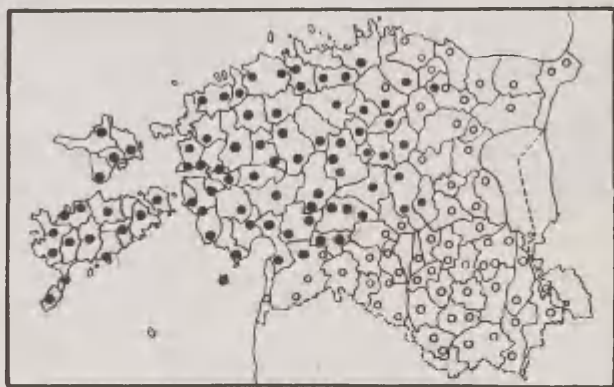
⁷Kettunen L. Eestin kielen äännehistoria. Helsinki, 1929, s.94-96.

⁸Kettunen L. Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet. Helsinki, 1960, s.94.

Kaart 4. Inessiiv sõnadest paat ja nurk eesti murdeis

● - tugev aste   ○ - nõrk aste

Kaart 5. Inessiivadverb kimpus /olama/ eesti murdeis

● - tugev aste   ○ - nõrk aste

le jätab ta aga lahtiseks.⁹

P.Ariste astub selle küsimuse lahendamisel eelmistest autoritest sammu veelgi kaugemale. Oma kirjutises "S- ОРЫИ ИЛЛАТИВЪ В ПРИБАЛТИЙСКО-ФИНСКИХЪ ЯЗЫКАХЪ", jälgides mordva, mari ja läänemeresoome keelte s-sufiksi esinemust, leiab ta, et kohta märkiv -s, mis on tuntud ka ylös-tüüpi adverbidest, esineb läänemeresoome keelte inessiivis kas liitunud essiivse nä-ga (-s+na : suureana) või ilma viimaseta (-sa kujul). Niisugused vormid, nagu vdj nurkkaZa ja e nurkas on kujunenud varasemast *nurkkasa vormist, kus on tegemist mitte liitvaid lihtsufiksiga. Paralleelselt sa-lõpulise inessiiviga hakkas aga juba läänemeresoome-voiga ajal kujunema ka sna-lõpuline inessiiv.¹⁰ Seega ei tekkinud tugevaastmelist inessiivi põhjustav sa-lõpp mitte varasemast ssa-lõpust lühenemise teel, vaid esines juba algselt sellega rööbiti.

Kõikidele vaadeldud seletuskatsetele on ühine, et tugevaastmeline inessiiv kahe silbilise tüvega sõnades sai tekkida ainult sel teel, et lätevormiks ei olnud -saa (*-sna), vaid -sa. Sellele seisukohale on n.-ü. teooriast lähtudes raske vastu vaielda. Ometi näib eesti inessiivi esinemust jälgides, et L.Kettunen asjatult jättis kõrvale teise võimaluse, mida ta nimetab oma raamatus "Eestin kielen äännehistoria"¹¹, nimelt võimaluse seletada tugevaastmelist inessiivi illatiivi analoogiaga.

Kohakäänete vastastikune mõju üksteisele on üldtuntud fakt. Korduvalt on käändevormide kujunemise selgitamisel viidatud lähedaste käänete analoogia võimalikkusele. Näiteks juhib juba E.N.Setälä läänemeresoome keelte ja murrete alal tähelepanu segunemisele adessiivi ja allatiivi, ines-

---

⁹ Jõgever J. Eesti keele grammatika, II aasta. Tartu, 1920, lk.18.

¹⁰ Аристе П.А. S-ОВЫЙ ИЛЛАТИВЪ В ПРИБАЛТИЙСКО-ФИНСКИХЪ ЯЗЫКАХЪ. Институтъ языкознания. Доклады и сообщения VII. Москва, 1955, с.28-30.

¹¹ Kettunen L. Eestin kielen äännehistoria. Helsinki, 1929, s.95.

aiivi ja illatiivi vahel¹².

Eesti keele materjale jälgides näib, et just illatiivi analoogia on võimaldanud eesti tugevaastmelise inessiivi kujunemise. Seda kinnitavad minu arvates järgmised kaalutlused.

1. Tugevaastmelised inessiivid esinevad eesti keeles ainult nendes sõnatüüpides, kus ka illatiivis on samasugused tugevaastmelised vormid. Siis kuuluvad kaheasilbilised tüved, millede esimene silp on pikk, näit. jalg (ill. jälga, in. jalgas), look (ill. looka, in. lookas), pood (ill. poodi, in. poodia), kott (ill. kotti, in. kottis), kari (ill. karja, in. karjas), kiber (ill. kipra, in. kipras), võsastik (ill. võsastikku, in. võsastikkus), samuti keel (ill. keele e. keelde, in. keeles), uus (ill. uude, in. uudes) jne. See nähtus haarab kaasa ka sõna teine, millest illatiivi teise eeskujul esineb murdeis ka inessiiv teises. Vastupidiselt eelmisele rühmale puudub aga tugevaastmeline inessiiv astmevahelduslikes kaheasilbilistea sõnades, mille esimene silp on lühike, näit. sõda (ill. sõtta, in. sõjas), vagu (ill. vakku, in. vaos), käai (ill. kätte, in. käes). Ainukeseks sõnaks, kus geminatsiooniline illatiiv võiks olla inessiivadverbi lähteks, on sõna sassis (ill. sassi /ajama/, kuid sasi). Miks esimese lühikese silbiga astmevahelduslikes sõnades aga inessiiv nõrgas astmea on, jääka lahtiseka, kui oletada inessiivi varasema lähtekohana sa- lõpulist vormi¹³.

2. L. Kettunen ei poolda lähtunist illatiivist sellepärast, et tugevaastmelise illatiivi mõju piirdub ainult inessiiviga. Tegelikult aga ei piirdu see inessiiviga, vaid ulatub ka elatiivile, nagu seda näitab saarte murre. Nii kohtame saartel niisuguseid näiteid: Käi villi sööla, piim jooseb söölast läbi, Khk tee läheb metsast läbi, tuli poodist, jõutsid sa juba linnast tagasi, puista einad kottist välja, Mus aukust, külgest, vörkust, otsast jt. Näiteid tugevaastmelise elatiivi esinemisest kõigis

¹²Setälä E.N. Op. cit., s.412-416.

¹³Ariste P. Hiin murrete häälikud. Tartu, 1939, lk.218.

Hiumaa kihelkondades toob ka P.Ariste oma uurimuses Hiiumurrukute häälikutest.¹⁴ On ilmne, et sellised tugevaastmelised elatiivid saavad olla tekkinud ainult illatiivi ja inessiivi eeskujul.

3. Et läänemurdes tavalise keele, juure kõrval esineb paiguti ka keelde, juurde, mille eeskujuks on vormid laände, läände, siis on kõikidest nendest registreeritud ka tugevaastmelisi inessiive, ja mitte ainult laandes (Tor, Mih, Kul, ka Rap, Hag), läändes (Tür jm.), vaid ka juurdes (Tor), ma tohtrete juurdes olen käind küll (Rap), aardes (Tor, SJn), meeldes (Tor). See näitab, et tugevaastmeline inessiiv isegi de-illatiivide mõjul on võinud tekkida, sellest hoolimata, et murdealal ülekaalus on e-illatiiv (keele, siit ka keeles). Vorm juurdes on isegi trükkis fikseeritud ("Üks noor neiu laskis oma noort peiut enese peale väga kaua oodata, mille juurdes peiu armastuse tuli kõige kõrgema kraadini palavaks läks..." - G.R. Tähelepanemine inimlikust ehk looduslikust armastusest ja tema seltsilisest sõprusest ja rõõmust, Tallinn 1883, lk.12).

4. Illatiivi mõju inessiivile võib märgata ka teistes murretes. Näiteks esinevad sellised illatiivi analoogial tekkinud vormid mulgi murdes, kus maha, suhu, pähä, tõhõ eeskujul on kujunenud inessiivid mahan, suhun, pähän, tõhön.¹⁵

5. Eesti tugevaastmelisest inessiivist kõneldes on seda võrreldud vadja vastavate tugevaastmeliste inessiivivormidega geminaatklusiili või ts-iga sõnades (nokkaZa, verkko-Za, mettsäZä). Nagu P.Ariste oma uurimuses vadja keele päritolust on näidanud, on vadja keel tekkinud kirde-eesti rannikumurde baasil.¹⁶ Tegelikult ongi vadja keelel kõige rohkem ühisjooni kirde-eesti rannikumurdega ja idamurdega.

¹⁴ Ariste P. Hiiumurrete häälikud. Tartu, 1939, lk.219.

¹⁵ Vrd. ka Tanning S. Eesti murrede I. Mulgi murrede tekstid. Tallinn, 1961, lk.43.

¹⁶ Ariste P. Происхождение водского языка. - Filoloogilise ettekandeid, peetud soome-ugri teaduste konverentsil Leningradis 1947.a. ENSV TRÜ toimetised. Filoloogilised teadused nr.4. Tartu, 1947, lk.35-47.

Need aga on alad, kus tugevaastmeline inessiiv puudub. Selle põhjal tekib arvamus, et siin ei ole tegemist ühise, vaid paralleelselt arenenud nähtusega, sest mõlemas keeles on inessiivi tugev aste võinud tekkida illatiivi mõjul. Pealegi ei lase ka vadja keeles kõik inessiivid ennast seletada algupärase sa-lõpuga, sest vormide tšäeZä'käes, rinnaZa 'rinnas' puhul peame paratamatult lähtuma ssa-lõpust.

Kuigi, tõsi küll, suur osa siin toodud näiteid eesti murretest on hilised, kinnitavad need ometi, et kohakäänete vastastikune mõju on väga tugev ja analoogiat tuleks nähtuste selgitamisel mõnelgi pool enam arvestada. Sellepärast tundub mulle, et ka eesti tugevaastmeliste inessiivide tekkel on illatiivide mõju olnud määravaks teguriks.

2. Kaudse kõneviisi käsitlest eesti keelelises kirjanduses

Et varasemad eestikeelsed raamatud on kirjutanud peamiselt sakslased, kes eesti keelt puudulikult tundsid, siis kajastub neis eesti keele grammatiline vormistik küllaltki puudulikult. Seetõttu ei saa selle põhjal, et XVI ja XVII sajandi kirjapanekuis ei ole kaudset kõneviisi registreeritud, kaugeltki veel väita, et see kõneviis selleaegses eesti keeles puudub.

Eeldused kaudse kõneviisi kujunemiseks olid vastavate partitsiibi- ja infinitiivivormide näol selleaegseski kirjakeeles juba olemas, nagu selgub H.Göaakeni 1660.a. avaldatud eesti keele grammatikast. Kuigi siin otseselt kaudse kõneviisi vormid puuduvad, on esitatud lauseid, kus verbide nagu lootma, kuulma, luulma 'arvama' laiendina on toodud lauselühenduslik partitsiip või infinitiiv. Nii on siin kõrvutatud antud verbide juurde kuuluvaid et-kõrvallauseid vastavate kõrvallauseid asendavate kesksõnaliste või tegevusnimeliste konstruktsioonidega, näit. ma lohtsin/eth sa heh mees ollit ja ma lohtsin Sind heh mehe o l l e w a 'Ich hoffe, dasz du ein guter Mann wehrest', ma kuhlain/eth sa kuria teenut ollit ja ma kuhlain Sind kurja teenut o l l e w a 'Ich hörte, dasz du böses gethan hättest', samuti ka ma Iuhl-

sin/ eth aa sedda moistma (piddit) ja ma luhlsin Sind aedda moistma 'Ich meinte, dass du solches verstehen soltest'.¹

Samalaadaseid lauselühendualikke oleviku partitsiipe kchtame ka järgnevais grammatikaia. Erinevus on ainult selles, et kui Gösekenil ja varasemates tekstides (näit. G.Mülleri juhlustes) oli selline oleviku kesksõna omastavas käändes, siis Hornung annab partitsiibi omastava kõrval ka osastavas, näit. Meil rägiti / meie Perremees (perremeest) teil o l l e- w a/ o l l e w a d 'bey uns ward gesagt, dass unser Wirth bey euch were'.²

Et aeda laadi verbide (nagu kuulma, lootma, ütlemä jt.) laendina esinevate kõrvallausete verbide või lauselühenduslike kesksõnade tähendusea mingisugune kaudsust, indirektsust märkiv tähendusvarjund on, seda märkasid ka nende grammatikate autorid, kui nad vastava verbi saksa keelde tõlksid mitte indikatiivi, vaid konjunktiivi vormidega.³

Kuid mitte ainult lauselühenduslikke partitsiipe ja infinitiive, vaid ka võimalikke kaudse kõneviisi vorme, nimelt minevikulisi nud- ja tud-kesksõna kaudu esitatud vorme näib XVII sajandi lõpu kirjapanekuis juba esinevat. Nii juhib M.Airila oma töös "Viron kielen oratio obliqua'sta" tähelepanu J.Hornungi grammatikas esitatud infinitiivi perfekt ja pluskvamperfekti vormidele nagu ollewa olnud.⁴ J. Hornung esitab tööpoolest oma pöramistabelis sellised infinitiivi preteeritumi vormid, nagu ollema e. ollewa sanud, saand (lk. 77), ollema e. ollewa sadud (lk. 80) ja ollema e. ollewa kustutanud e. kustutand (lk. 82). Et aga nende vormide juures lausenäited puu-

---

¹Göseken H. Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Reval, 1660, S.64.

²Hornung J. Grammatica Esthonica, Riga, 1693, S.73.

³Teatavasti kasutatakse saksa keeles kaudse kõne edasiandmiseks just konjunktiivi. Vrd. Jung W. Grammatik der deutschen Sprache, Leipzig, 1968, S.241 jt.

⁴Airila M. Viron kielen oratio obliqua'sta. Helsinki, 1933, s.7.

duvad, siis on raske nende põhjal otseselt väita kaudse kõneviisi olemasolu. Küll aga teeb ma-infinitiivi või oleviku kesksõna vormi esinemine koos mineviku kesksõnaga võimalikuks, et siin on tegemist kaudse kõneviisi preteeritumi vormidega.

XVIII sajandi grammatikud ei tunne selliseid liitvorme, mida võiks pidada kaudse kõneviisi väljenduseks. Lauselühendusliku oleviku partitsiibi esitavad nad osastavakujuliselt. Anton Thor Helle toob näitena sellised konstruktsioonid, nagu ta ütleb ennaat karjatse o l l e w a d; ei ta ütle ennast so sullast o l l e w a d ja ka ta ütles ennast o l l e w a d karjane, juhtides viimase lause puhul tähelepanu sõnade järjekorrale.⁵ Samasugused on ka A.W.Hupeli näited: ei nemmad ütle üllestousmist o l l e w a d⁶, nemmad mõtlesid ennast waimo naggewad.⁷ Selle aja lõunaeesti grammatikates antakse lauselühenduslik oleviku partitsiip samuti osastavas, näit. J.Chr.Clare käsikirjalises grammatikas tema ütlep henda Ferremehhe o l l e w a t⁸ või Hupeli grammatika lõunaees-ti osas sinna näet innimissi ärra koolwat.⁹

Kaudse kõneviisi seisukohalt pakuvad huvi mõningad näited XVIII sajandi algusest pärinevas S.H.Vestringi käsikirjalises eesti-saksa sõnaraamatus. Nii võib nud-kesksõna pidada kaudse kõneviisi mineviku vormiks järgmistes rahvapärastes näidetes: Läinut Issandat Emmadat mollemad wälja (lk. 87), Nemmad sanud ommad riistad Tulle seest wälja (lk. 132),

---

⁵Helle A. Th. Kurtzgefaszte Anweisung zur Eshatischen Sprache, Halle, 1732, S.69. - Samasuguseid konstruktsioone kasutab Helle ka oma piiblitõlkes.

⁶Hupel A. W. Eshatische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, Riga und Leipzig, 1780, S.88.

⁷Hupel A. W. Eshatische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, Mitau, 1818, S.134.

⁸Clare J. Chr. Cellarius Esthónico-Germānicus oder Wörterbuch der Eshatischen Sprache, 1730. Käsikirja lõpus grammatikaosa, lk.47. Käsikiri Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade kogus MA 33.

⁹Hupel A. W. Eshatische Sprachlehre 1818, S.139.

Tõmma t o u s n u t ikka päle We (lk.171).¹⁰ Kuigi mainitud lausete saksakeelses tõlkes on tarvitatud kindlat kõneviisi, tuleks siin nii lausetes esinevast sõnade järjekorrast kui ka sisust lähtudes oletada siiski kaudse kõneviisi vorme, sest on ju rahvajuttudeski nud-kesksõnaga algavates lausetes kesksõna ikkagi kaudse kõneviisi vormiks.

Nagu selgub, ei käsitle varasemad eesti keele grammatikad otseselt kaudset kõneviisi. Ometi oli kirikukirjanduses kaudse kõneviisi tähenduses tarvitusele tulnud saksapärase pidama abil moodustatud konstruktsioon, näiteks piiblitõlkes 1739: Ja ta ütles: Wata ma ollen kuulnud. et Egiptusses p e a b wilja o l l e m a; minge sinna alla ja ostke meile seält, et meie jäme ellama. ja mitte ärra ei surre (1.Moos., 42, 2).¹¹ Seoses potentsiaali käsitlesega vihjab sellele ka Hupel, kes märgib, et konstruktsioon pidi ollema kui arusaadavam esinevat juba 1729.a. uue testamendi 2. trükis.¹²

2

Lähemalt käsitletakse kaudse kõneviisi vorme möödunud sajandi esimesel veerandil H.Rosenplänteri "Beiträge's". Nimelt esitab Rosenplänter oma ajakirja II vihikus (1813) kirjutise "Vielleicht hat der Ehste auch ein Praesens conjunctivi?" küsimuses, kas ei esine ka eesti keeles saksa konjunktiivile olevikule vastavat vormi. Lähtudes A.Thor Helle grammatikas esitatud potentsiaalivormist olle 'mag sein',

---

¹⁰Vestring S.A. Lexicon Esthónico Germanicum. Käsikiri TA Pr.R.Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis.

¹¹Konstruktsioon peab olema 'olevat' on levinud nii eesti kirjakeeles kui murdeis; samal kujul esineb see ka saksa keeles, vrd. Wörter und Wendungen, Leipzig, 1962, sollen 4, näit. er soll sechs Sprachen sprechen 'ta kõnelevat kuut keelt' ehk 'ta peab kuut keelt kõnelema'.

¹²Hupel A.W. Ehstnische Sprachlehre, 1818, S.65.

ehk olle 'es mag oder kann wohl sein'¹³ olevat Saaremaa Jaani koguduse pastor Hoffmann¹⁴ avaldanud arvamust, et aee olevat senini tähele panemata jäetud konjunktiivile oleviku vorm. Hoffmanni soovil esitab Rosenplänter küsimuse eesti keele tundjale lahendamiseks, ühtlasi avaldades ka Hoffmanni tähelepanekud selle vormi esinemise kohta. Nimelt on Hoffmann märganud, et kui eestlane tahab kellegi kohta öelda, et see olevat haige, siis tarvitavat eestlane väljendust temma olle haige. Samasugune senistes grammatikates puuduv vorm esinevat ka teistest verbidest, kuigi harvemini, näiteks kõneldavat peab teggema asemel tehje, peavad seisma asemel seiste, peab minnema asemel minne. Saaremaal olevat selline vorm harilik.¹⁵

Kahjuks ei leidnud aga Rosenplänteri üleskutse selle vormi esinemuse lähemaks jälgimiseks küllalt tähelepanu. Märkida võib ainult üht teadet "Beiträge" III vihikus (1814), milles keegi -1-, keda Rosenplänter peab heaks eesti keele tundjaks, ütleb kaudse kõneviisi vormide kohta järgmist: "tehje, seiste, minne asemel kõneldakse suuremal osal Eestimaast tehja ehk tehha, seista, minna, ja mitte ainult aiantud tähenduses, vaid ka siis, kui jutustatakse millestki kui tõeliselt sündinust".¹⁶ Arvatavasti tuleb seda seletust mõista nii, et da-infinitiiv esineb nii infinitiivi kui kaudse kõneviisi tähenduses. Sellega piirdubki kaudse kõneviisi käsitlus sel ajajärgul.

"Beiträge's" ei leidu aga mitte ainult esimene kaudse kõneviisi vormide käsitlus, vaid siin esitatud keelenäidetes kohtame ka mõningaid kaudse kõneviisi tarvitamise juhtumeid. Nii leiame kaudse kõneviisi vorme "Beiträge" XVI vi-

¹³ Helle A.Th. Op. cit., S.55.

¹⁴ Hoffmann C. F. (1775-1817), Rosenplänteri kaastööline, vaimulik kirjanik.

¹⁵ Beiträge zur genauern Kenntniz der ehstnischen Sprache, II, 1813, S.76-77.

¹⁶ Beiträge, III, 1814, S.100.

hikus toodud murdetekstis, mis on kirjutatud Kodavere mur-
 rakus. Meid huvitav tekstikatkend on järgmine: "Kas luggiad
lasti jo lahti? Tõene (i.e. der Prediger) ei pea laskma; õl-
la weel nädal tõene! Wai se kassinaga rahhul onne; enne neid
lasti ei lasta, kui kõik se kattekeesmus peän onne; wai meie
suggune soab tedda ni ussinast pähhä. Ööldasse uut soama;
agga se peab õige suur õllema ja hirmos paljo wärssä õllewa
temma sidden... Mes need rohhoed awwitawad! Toster tulnud elä
õsto mõisa; soab õmmeti minna; muido tulleb kurri luggu, kui
ma en lä".¹⁷ Nagu selgub, on kaudset kõneviisi siin edasi
 antud 1) verbi pidama abil (ei pea laskma 'ei laskvat'), 2)
 da-infinitiiviaga (õlla 'olevat') 3) oleviku kesksõna omas-
 tava abil (õllewa 'olevat') ja 4) minevikus nud-kesksõna
 abil (tulnud 'olevat'/? tulnud). Seega on tolleaegses murde-
 keeles olnud tarvilusel peaaegu kõik samad kaudse kõneviisi
 vormid, mida kohtame tänapäeva murreteski. Huvitav on see-
 juures tähele panna, et nendes rahvajuttudes, mis sakslased
 on kirja pannud, ei esine infinitiivi ega partitsiibi varal
 edasi antud kaudset kõneviisi, vaid neis tarvitatakse pida-
 ma abil moodustatud konstruktsioone.

O.W.Masing, oma ajajärgu parim eesti keele tundja, tar-
 vitab küll väga rohkesti lauselühenduslikke partitsiipe
 (näit. arwas ja ütles rukkid ollewad, ütlesite ka nende kirjad
nenda pohja ullatawad. Ehstnische Originalblätter, 1816, lk.
 2), kuid püüab vältida partitsiibi tarvitamist kaudses kõ-
 neviisis öeldisena. Ta kaalub küll küsimust, kas tuleb kir-
 jutada ollewat või ollewad¹⁸, kuid leiab, et väljendus kes
surnud o l l a d on murdeline ja selle asemel tuleks ütelda
kes surnud peält kül näitmas.¹⁹ Viimane märkus võiks olla
 mõnevõrra võtmeks, miks kaudse kõneviisi vorme ei esine Ma-

¹⁷ Beiträge, XVI, 1822, S.165.

¹⁸ O.W.Masingu kiri H.Rosenplänterile 28.III 1824, samuti
 järgmine kiri.

¹⁹ O.W.Masingu keelelised märkmed lauluraamatu kohta 24.VII
 1827. Käsikiri TA Fr.R.Kreutzwaldi nimelises Kirjandus-
 muuseumis.

singu ja teiste tema kaasaegsete kirjutistes. Tõenäoliselt peeti neid murdeliseks ja kirjakeeles ebasoovitavaks.

3

Põore suhtumisea kaudsesse kõneviisi toimus alles sajandi teisel poolel, rahvualiku kirjakeele kujunemise ajaatul. Nüüd hakati kord-korralt ikka kriitilisemalt suhtuma endisesse kirikukirjanduse keelesse, hakati ikka enam ja enam rõhutama keele rahvapärasust. Suhtumise muutumine kirjakeelesse ei avaldu ainult võitluses vana kirjaviisi vastu, vaid see ka justub ka mõõdnud sajandi teise poole kirjakeele üldises tarvituses. Hüljatakse nii mitmedki varemalt tarvitatud vormid ja tuuakse rahvakeelest lähtudes uusi elemente kirjakeelde. Üheks selliseks uueks vormiks, mis sel ajajärgul kirjakeeles tarvitusele tuleb, on kaudne kõneviis. Seda märkavad nüüd ka grammatikud.

E. Ahrens oma grammatika vormiõpetuse osas ei tunne veel kaudset kõneviisi. Oma lauseõpetuses käsitleb ta varasemate grammatikate eeskujul ühelt poolt lauselühenduslikke partitsiipe või infinitiive, teiselt poolt esitab aga juba ka tões- ti kaudse kõneviisi vorme. Erinevalt eelmistest grammatiku- test leiab ta, et lauselühenduslik partitsiip peab olema ge- nitiivis, lauselühenduslik infinitiiv aga ma-tegevusnime vor- mis, näiteks ma nägin hobuse mööda m i n e v a ehk m i n e- ma.²⁰ Verbi pidama abil kaudse kõneviisi edasiandmist ei pea ta kõige sobivamaks, eelistades lause sa oled öelnud, et sa p i d i d lesk olema asemel lauselühenduslikku konstrukt- siooni sa oled ennaat öelnud lese o l e v a ehk o l e m a. Edasi toob ta näiteid selle kohta, kuidas eesti keeles mine- viku kesksõna varal võidavat edasi anda kaudse kõneviisi mine- vikku, näiteks lauses räägivad, et peab võimatu haige olema: eile kõige päeva a j a n u d wõõraid juttusid, ja õhta v õ e- t u d keel suust ära (j ä ä n u d keeletumaks). Samas toob

---

²⁰ Ahrens E. Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektea. Zweiter Theil. Reval, 1853, S. 122 jj.

ta aga Knüpfferi materjalidest näiteid ka da-infinitiivi kujulise kaudse kõneviisi oleviku kohta, mis olevat eriti Läänemaal levinud. Sellised da-infinitiivid võivad lõppeda kas a- või e-ga. näit. ütles, see o l l a tema käes, kaebas, mees j u a kangeste;räakis, et seal o l l a raske töö; lai-
tis, mina o l l a küüras, rumala näuga; ütles, temal k ä i a
langgetöbi peale, aga samuti ütles, ma s ü e vääga palju,
mul o l l e koera suu; kaebavad, et mina p e k s e neid.²¹

Ahrens nimetab kaudset kõneviisi konjunktiiviks. da-in-
finitiivilised kaudse kõneviisi vormid esinevad tal ainult kõrvalausestes, laiendades pealauseis olevaid ütlemist või meelte tegevust märkivaid verbe, samuti kui lauselühenduslikud partitsiibid või infinitiivid. Kuusalus, kus Ahrens töötab, olevat need vormid täiesti võõrad ja tekitavat ainult naeru. Seega ei pea ka Ahrens, kes kaudse kõneviisi vormidega puutus kokku ainult Knüpfferi materjalide kaudu, kaudset kõneviisi kirjakeelseks.

Et möödunud sajandi 60-ndates aastates hakkas kaudne kõneviis eesti kirjakeeles levima, on hilisemad grammatikud seda juba lähemalt käsitlenud. Nii nimetab akad.F.J.Wiedemann oma keeleõpetuses "Grammatik der ehstnischen Sprache" (1875) kõneviisi, mille abil teiste väljendusi kaudselt edasi antakse, relatiiviks.²² Ta näitab, et kaudse kõneviisi vormideks võivad olla nii oleviku kesksõna vormid (tulevat e. tulevad, tuleva) kui ka da- ja ma-infinitiiv (tulla. tulema), preteeritumis aga mineviku kesksõna vormid (tulnud,

---

²¹Ahrens E. Sealsamas, lk.18.

²²Relatiivika nimetas F.J.Wiedemann kaudset kõneviisi juba oma lõunaeesti murdeid käsitlevas uurimuses "Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt" (1864), kus ta kaudse kõneviisi oleviku vormina esitab oleviku kesksõna partitiivi (olevat), mineviku vormina aga nud-kesksõna (olnu, mitmuses olnuva).

murd. tulnuva).²³ Seejuures vastleb Wiedemann paralleelselt nii lauselühenduslikke kui kaudse kõneviisi vormidena esinevaid partitsiipe ja infinitiive, näiteks ühelt poolt lauseid ma leidsin mehe terve ja tugeva o l e v a t, o l e v a. o l e m a; ta nägi ühe tule p a i s t v a t, p a i s t v a, p a i s t m a, ja teiselt poolt lauseid linnas o l e v a t (o l e v a, o l e m a, o l l a) külm tööbi lahti; sai kuulda, et seal üks tohter e l a v a t jne.²⁴ ma-infinitiivi kohta märgib Wiedemann, et see võib esineda samadel juhtudel kui v-kesksõna, näit. ma arvasin neid vaesed o l e m a, kui ka nenda o l e m a katk siis jälle majasse jäänud.²⁵ da-infinitiiviline kaudne kõneviis olevat omane eelkõige läänepoolsetele murretele, kuid viimasel ajal olevat see hakanud ka kirjakeeles üldisemalt levima. da-infinitiiv kaudse kõneviisi vormina võivat esineda nii pea- kui kõrvallauseis, näit. o l l a need ühendud, siis v õ i d a loota, et vaenlased ei j u l g e d a peale hakata; samuti andis mulle teada, et tema l ä h t e juba vanaks, et tema ei s a a d a enam üksi läbi mitte jne. Et da-infinitiiviline vorm esineb nii personaalseis kui impersonaalseis lauseis, siis ei tehtavat siin vahet, kuid võidavat moodustada ka selliseid impersonaalseid lauseid, nagu paari päeva pärast o o d a t a d a teda tagasi.²⁶

Mineviku kesksõna tarvitamise kohta märgib Wiedemann, et see võivat esineda samuti ka lauselühenduslikus konstruktsioonis, näit. ta kiitles ennast koolimata kõik õ p p i n d (e. o l e v a t õ p p i n d) või teiselt poolt kaudse kõneviisiliste vormidega lausetes, nagu üks soldat o l e v a t põgenema s a a n u d, ja teie o l e v a t teda tondiks p i d a n u d või siis t e h t u d uks lahti. l a s t u d m i n n a. Kaudse kõneviisi aegade kohta arwab Wiedemann, et nud-kesksõna lauses teine ju t u l n u d koju väljendavat kas

²³Wiedemann F.J. Grammatik der ehstnischen Sprache. St.-Petersbourg, 1875, S.473 jj. (Wiedemanni keelenäited on antud lihtsustatud transkriptsioonis).

²⁴Sealsamas, lk.460 jj.

²⁵Sealsamas, lk.448 jj.

²⁶Sealsamas, lk.443 jj.

imperfekti või perfekti, kui aga tahetavat tarvitada plusk-
vamperfekti, siis tulevat lisada abiverb o l n u d: teine
ju o l n u d koju t u l n u d.²⁷

Nagu eelnevast selgub, on akad. Wiedemann esimesena oma grammatikas lähemalt analüüsinud kaudset kõneviisi. Ta on täiesti õigustatult kõrvutanud kaudse kõneviisi vorme vastavate lauselühenduslike konstruktsioonidega, aidates sel teel selgitada praeguste kaudse kõneviisi vormide kujunemist. Eesti murdeis esinevaist vormidest on Wiedemann pidanud olevikuvormina kõige kohasemaks partitsiibi osastavat (tulevat), kuid oma põramistabelis toob ta relatiivi (s.o. kaudse kõneviisi) preesensivormidena paluma, paluva, paluvat ja paluda, asetades viimase ebasoovitavana sulgudesse. Minevikuvormina esitab ta samas nud-kesksõna. Samad vormid toob ta ka eitavas kõnes.²⁸ Peale mainitute tunneb Wiedemann ka pidama abil moodustatud kaudse kõneviisi konstruktsioone, näit. kaebas, et pea pidi valutama.²⁹

F.J.Wiedemannile järgnevad eesti päritoluga keelemehed suhtuvad erinevalt kaudsesse kõneviisisse. Täiel määral Wiedemanni jälgedes käib J. N e b o c a t oma eesti keeleõpetuses "Kündja" (1884), kus ta kaudset kõneviisi nimetab t a g a k o r d a m i s v i i s i k s.³⁰ J. H u r t lõunaestlasena näib pooldavat vat-tunnuseliisi kaudse kõneviisi vorme, nagu võib järeldada tema keeletarvitusest (vrd. näit. Selle läbi väga julgeks saanud, saatsivad nemad igale poole Eestimaaile sõnomed ja lasivad kuulutada, nemad o l e v a t Riia piiskopi kõige tema sõaväega vangki võtnud, Eesti Postimehe Lisaleht 1871, lk.95). M. Veskel aga näib puuduvat kindel seisukoht kaudse kõneviisi tarvitamises. Tal on paralleelselt nii da-infinitiivi kui ka vat-partitiibi kujulisi vorme, näit. Mitte e i o l e v a t "poja" võinud sõna muutest "poeg" tulnud olla; "poea.aes" kirjutamisel e i o l l a mingisugust põhja (Eesti Kirjameeste Seltsi aasta-

²⁷Wiedemann F.J. Sealsamas, lk.464.

²⁸Sealsamaa, lk.481, 483.

²⁹Sealsamas, lk.488.

³⁰Nebocat J. "Kündja" Eesti keeleõpetus. Tartu ja Riia, 1884, lk.13.

raamat 1877, lk.41). Lisaks eelmistele leidub tema "Eesti keele healte õpetuses" (1879) isegi ma-infinitiivi kuju-
list kaudset kõneviisi, näit. Viimistest sõnadest (sõiman.
vasstan jne.) ütleb tema, et neil sisemiste healte muutust
ei o l e m a g i (lk.82). Seesugune sühtlus kaudse kõne-
viisi tarvitamises sõltub ka sellest, et M.Veske ei pea
kaudset kõneviisi üldse omaette kõneviisiks, vaid peab sel-
liseid vorme kõnekäändudeks. Sellepärast ütleb ta oleviku
kesksõna käsitusel tule-vat vormi puhul: "Siia tuleb sõna-
vormi poolest ka kõnekäänd, "tema olevat haige" arvata".³¹
Samuti ütleb ta ma-infinitiivilise kaudse kõneviisi vormi
kohta: "Kas kõnekäändus "tema tulema täna meile" (=tema tule-
vat) sõna "tulema" genitiiv, infinitiiv või illatiiv on, ei
ole mull veel mitte koguni selgeste arusaadav...".³² Tege-
likult tarvitab aga M.Veske kõige rohkem da-infinitiivi ku-
julist kaudset kõneviisi, kuid da-infinitiivist kõneldes ei
puuduta ta lähemalt selle tarvitamist. Nii jätabki M.Veske
lahtiseks, missugust vormi nende "kõnekäändude" puhul tuleks
eelistada.

Üksikasjalikumalt käsitleb kaudset kõneviisi oma gram-
matikas 1884.a. K.A.Hermann. Tema nimetab seda e b a k o -
h e s e k s k õ n e v i i s i k s (oratio indirecta), mär-
kides, et kaudne kõneviis on vastandlik teistele kõneviisi-
dele, mis märgivad otsest tegevust. Hermann pooldab kaudse
kõneviisi oleviku vormina da-infinitiivi, kuid peab lubata-
vaks ka oleviku kesksõna ainsuse osastavat (mina paluvat .
mind palutavat) ja isegi ma-infinitiivi (mina paluma), mi-
nevikus aga nud- ja tud-kesksõna (mina palunud, mind palu-
tud).³³ Verbiide pööramistabelis ta siiski kaudse kõneviisi
vorme ei esita, jättes seega kaudse kõneviisi aegade küsi-
muse lahendamata. Hermannini terminit "ebakohene kõneviis"
pooldab ka A.Grenzstein oma "Eesti sõnaraamatus" (1884).

³¹Veske M. Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis.
Tartu, 1879, lk.72.

³²Sealsamas.

³³Hermann K.A. Eesti keele Grammatik. Tartu, 1884, lk.99.

Hermannist erineb oma seisukohtadelt H.Einer, kes oma "Lühikeses Eesti keele õpetuses rahvakoolidele" esitab ainult vat-tunnuselise kaudse kõneviisi oleviku. Tema nimetab kaudset kõneviisi k a h t l e v a k s k õ n e v i i s i k s ja põhjendab oma seisukohta järgmiselt: "K a h t l e v k õ n e v i i s (modus relativus) nimetab üht tegevust, mida rääkija mitte k i n d l a s t i e i a r v a t e a d v a t ja mille üle ta sellepärast kahtleb".³⁴

Oma grammatika pööramistabelis esitab ta esmakordselt kogu kaudse kõneviisi vormistiku.

	Tegevik	Tehtavik
Olevik	paluvat	palutavat
Minevik	palunud	palutud
Täisminevik	olevat palunud	olevat palutud
Ennemindevik	olnud palunud	olnud palutud
Tulevik	saavat paluma	saavat palutama ³⁵

Samasugused vormid esitab H.Einer ka oma hilisemas täielikumas "Eesti keele õpetuses koolidele", ainukese erinevusega, et ta siin lubab olevikus tarvitada paluvat kõrval ka vormi paluda³⁶, mis oli levinud selleaegses kirjakeeles. Nagu siit selgub, on Einer oma grammatikas esitanud kõik võimalikud kaudse kõneviisi vormid, hoolimata sellest, et näiteks eitava kõne liht- ja ennemindevik kindlas ja kaudses kõneviisis täiesti kokku satuvad (ei palunud, ei palutud; ei olnud palunud, ei olnud palutud). Et Einer oma grammatikas eelistas vat-tunnuselisi vorme, on seletatav murde mõjuga, sest Einer oli pärit Lõuna-Eestist ja töötas kauemat aega õpetajana Valgas. Tõenäoliselt tänu Einerile hakkasid vat-tunnuselised vormid kirjakeeles enam levima.

---

³⁴ Einer H. Lühikene eesti keele õpetus rahvakoolidele. Tartu, 1885, lk.37.

³⁵ Einer H. Sealsamas, lk.34-36.

³⁶ Einer H. Eesti keele õpetus koolidele. Tallinn, 1905, lk.62-63.

Käesoleva sajandi algul leidis H.Eineri pööramistabel ka teiste koolimeeste poolehoidu. Nii pooldavad ja eelistavad vat-tunnuselisi "kahtleva kõneviisi" olevikku oma õpikutes M.Kampmann³⁷ ja A.Jung³⁸, põhjausestiliselt da-infinitiivi kujulist aga E.Peterson³⁹.

Mõnevõrra erinev eelmistest käsitlustest on J.Jõgeveri seisukoht. Oma varasemates keeleõpikutes arvas Jõgever, et kaudse kõneviisi puhul ei ole üldse tegemist kõneviisiga, vaid kõnega. Hermannile toetudes vastandab ta otsekohesele kõnele ebakohese kõne (oratio obliqua), "mis ütleb, et keegi ainult kuulu jutu järele midagi tegevast, ehk mitte tegevast". Seejuures olevat ebakohese kõne väljendid mõnevõrra elliptilised, sest nende puhul tulevat juurde mõelda "kõneldakse et", näit. (kõneldakse et) tema paluvat (ehk paluda).⁴⁰ Kaudse kõneviisi aegade küsimuses ei ole Jõgever kindel: varasemates grammatikates arvab ta, et "ebakohesel kõn- nel" on kaks aega, olevik ja minevik, hilisemates "Eesti keele grammatikates" aga jõuab ka Jõgever samale seisukohale kui Einer, et kaudsel kõneviisil on kolm minevikulist aega: lihtminevik (kutsunud, kutsutud), täisminevik (olevat kutsunud, olevat kutsutud) ja enneminevik (olnud kutsunud, olnud e. oldud kutsutud).⁴¹ Kaudse kõneviisi vat-vormide käsitlusel toetub Jõgever Wiedemannile, kõrvutades lauaelühenduslikes lauseis esinevaid vat-forme samasuguste vormide-

³⁷ Kampmann M. Kirjalikud harjutused Eesti keele õppimiseks. Praktiline grammatika. Teine, täiendatud trükk, Viljandi, 1905, lk.58-59.

³⁸ Jung A. Emakeele õpetus ja kirjalikud harjutused Eesti alguskoolidele. Tartu, 1907, lk. 35-36, 42-44.

³⁹ Peterson E. Algharjutused. Teine, täiendatud trükk. Tallinn, 1907, lk. 96.

⁴⁰ Jõgever J. Eesti keele õpetus koolidele ja iseõppijatele. Jurfjev, 1904, lk. 107-108; vrd. ka Lühike eesti keele õpetus koolidele, 1907, lk. 47.

⁴¹ Jõgever J. Eesti keele grammatika, II aasta. Tartu, 1920, lk. 35.

ga kaudse kõneviisi olevikus. Primaarseks peab ta seejuures lauselühenduslikku vat-vormi, arvates, et isegi sel korral, kui lauses vat-vorm on muutunud öeldiseks, on algne ütlemist või meelte tegevust märkiv verb juurde mõeldav.⁴²

H. Põld oma "Eesti keeleõpetuse" morfoloogia osas ei kõnele kaudsest kõneviisist üldse. küll aga käsitleb ta seda oma "Lauseõpetuses" kaudse kõne puhul, märkides, et otsese kõne kindla kõneviisi vormidele vastavad kaudses kõnes k a n d u v a ü t l u s v i i s i (modus relativus) vormid, näit. otsese kõne lause Isa ütles pojale: "Ma sõi da n homme linna" on kaudses kõnes Isa ütles pojale; (et) ta sõi t v a t homme linna. Selle kanduva ütlusviisi vorme tarvitatavat kaudses kõnes ja lühendatud sihitislausetes ja sel ütlusviisil olevat samuti nagu kindlal kõneviisil neli aega, näit. tulevat, tulnud, olevat tulnud ja olnud tulnud. Seega nimetab H.Põld meie kaudset kõneviisi kanduvaks ütlusviisiks. Märkimist väärib seejuures ka tema tähelepanek, et otseses kõnes tarvitatavad verbivormid pöörduvad (ma olen, sa oled), kaudses kõnes aga ei pöördu (ma, sa...olevat). See erinevus esineb ka tingiva (ma näeksin, sa näeksid, aga kaudses kõnes (et) ma, sa...näeks), ja käskiva kõneviisi puhul (tee, tehku, tehkem..., kaudses kõnes (et) ma tehku, sa tehku...).⁴³

H.Põllu seisukohti jagab mõnel määral ka K.Leetberg. Tema "Eesti keele grammatika" (1921) vormiõpetuse osas puudub samuti kaudne kõneviis. Oma "Eesti lauseõpetuses" (1925) aga käsitleb ta "Kaudse kõne" puhul juhtumeid, kus infinitiivne verbivorm (partitsiip või infinitiiv) muutub finitiitseks, näidates, et see muutus on tekkinud omapärase kontaminatsiooni tulemusena, kus kahest lausest ütles, et vend magab ja ütles venna magavat on tekkinud "poolviltuse predikaadiga"

---

⁴² Jõgever J. Eesti keele grammatika, II aasta. Tartu, 1920, lk. 54.

⁴³ Põld H. Eesti keeleõpetus II, Lauseõpetus, Tallinn, 1922, lk. 70.

kaudset kõnet väljendav lause ütles, vend magavat. -vat abil moodustatud kaudsel kõnel olevat neli aega (vend ole-vat haige, olnud haige, olevat olnud haige ja olnud haige olnud), -da abil saadud kaudsel kõnel aga ainult preesens ja perfekt (Jaan olla haige, olla haige olnud).⁴⁴

Tegelikus keeletarvituses oli möödunud sajandi lõpul ja ka käesoleva sajandi esimestel aastakümnetel ülekaalus veel da-infinitiivi kujuline kaudse kõneviisi olevik, kuigi selle kõrval tarvitati ka vat-tunnuselisi vorme. Et sagedasti nii da- kui ka vat-tunnuseline vorm paralleelselt esines, siis tekkis küsimus, kas ei ole neil vormidel erinevaid tähendusfunktsioone. Nii märkis J.V.Veski, et vat-vormi tarvitata-vat peamiselt refereerimisel, da-vormil olevat aga kuulujutu varjund.⁴⁵ Kaudse kõneviisi tarvitamise küsimus oli kõne all ka III keelekonverentsil 1910.a., kus lubati kaudse kõneviisi olevikus tarvitada nii vat- kui da-tunnuselisi vorme (kõneldi, tema o l e v a t haige ehk tema o l l a haige), lauselühendnalikes väljendites ainult vat-vorme (nägin te-da t u l e v a t), kummaldi juhul aga mitte enam ma-tunnuselisi vorme (mitte: tema olema haige).⁴⁶

"Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat" (1918) ja "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat" (1925) ei pea vajalikuks kaudse kõneviisi vorme normeerida, samuti ei käsitleta kaudse kõneviisi tarvitamist lähemalt Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonnas. Kahekümendates aastates ilmunud grammatikais aga pääsevad vat-tunnuselised kaudse kõneviisi vormid valitsema.

5

O.Looritsa "Eesti keele grammatika" (1923) asub kindlale seisukohale, et kaudse kõneviisi oleviku tunnuseks

---

⁴⁴Leetberg K. Eesti lauseõpetus. Rakvere, 1925, lk.79 jj.

⁴⁵Vrd. Ahven E. Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900-1917. Tallinn, 1958, lk.113.

⁴⁶Eesti kirjakeele reeglid. Trükki andnud Joh.V.Veski. Tallinn, 1912, lk.15.

saab kirjakeeles olla ainult vat-vorm, mitte aga lohaskale stiilile iseloomulik ma- või da-infinitiiv. Minevikuvormidest peab ta kohaseks tarvitada ainult perfekt, näit. olevat tulnud, tehes seejuures ühtlasi ettepaneku senise liitvormi asemel võtta tarvitusele murdeist tuntud nuvat-tunnuseline lihtvorm, näit. olnuvat, kirjutanut, mis teatavasti on kirjakeeles ka mõnel määral poolehoidu leidnud.⁴⁷ Ilma olema-abiverbita kaudse kõneviisi vorme ta ei poolda, sest neid olevat raske eristada kindla kõneviisi vormidest (vrd. ta sõi t n u d koju - kas ta on või olev a t sõi t n u d koju). Küll aga soovitab ta olnuvat abil moodustatud pluskvamperfektivorme, näit. Mees oli n u v a t lasknud.⁴⁸ Vastupidiselt Looritsale arvab J.Aavik, et nud-kesksõna vormi võib väga hästi tarvitada kaudse kõneviisi lihtmineviku tähenduses, nagu see esineb meie muinasjuttudes. Seega on ta aõi t n u d koju imperfekti- ja ta o l e v a t koju sõi t n u d perfektivorm. Aavik ei ole rahul ka Looritsa soovituselga tarvitada ta mõtles, et see on asemel ta mõtles, see olevat; Aaviku arvates on just Looritsa poolt soovitatud tarvitusviis saksapärase.⁴⁹

Kaudse kõneviisi vormidel peatub lähemalt ka Lauri Ketunen oma töös "Lauseliikmed eesti keeles" (1924). Lähtudes tegelikust keeletarvitusest, esitab ta kaudse kõneviisi oleviku vormidena nii da- kui vat-vormid (tulla, olevat). Ta leiab, et nende infiniitsete vormide esinemine predikaadina on keeleajalooliselt seletatav, Nimelt on tema arvates da-infinitiivi kujulised kaudse kõneviisi vormid seostatavad varasemate potentsiaalivormidega, seega võiks olle, tui-

---

⁴⁷ nuvad-vorme tarvitas juba C.R.Jakobson "Kooli lugemise raamat" II, 1875, lk.177 jj.

⁴⁸ Loorits O. Eesti keele grammatika. Tartu, 1923, lk.86.

⁴⁹ Aavik Joh. Oskar Loorits: Eesti keele grammatika. - Looming, 1924, nr.8, lk.632.

le (varem: olne, tulne), mis esinevad veel finitiivsete vormidena rahvalauludes, lõunaeesti murdes (olnea 'vist on') ja sugulaskeeltes (sm hän tullee). vat-tunnuseline kaudse kõneviisi vorm aga on tekkinud ühenduse teel varasemast lauselühendualikust konstruktsioonist, kusjuures ütlemist või meelte tegevust märkiv verb on ära jäetud ja lauselühenduslik partitsiip on saanud öeldiseks, seega: tema kuulukse t u l e v a t > tema tulevat.⁵⁰ Sellisele nihkumisele lause konstruktsioonina on ka varem viidatud ja see on täiesti usutav. Mõnevõrra ebakindlam on da-infinitiivilise kaudse kõneviisi seostamine potentsiaaliga, kuigi ka sellele on varemalt vihjatud.⁵¹ Seletamata on aga jäänud ma-infinitiiviline kaudne kõneviis.

E.Muuk oma "Eesti keeleõpetuses" I (1927) annab samuti kui enamik teisi hilisemaid grammatikuid kaudse kõneviisi oleviku sinult vat-tunnuselisena.⁵² Koos M.Tedrega koostatud "Lühikeses eesti keeleõpetuses" II (1930) antakse aga öeldise käsitluse puhul vat-tunnuselise vormi kõrval ka da-infinitiiviline kaudne kõneviis, mis tähendavast umbes sedasama. Märkuses aga lisatakse, toetudes J.V.Veskile, et da-tunnuselist öeldist tarvitatakse lause kuulujutulisuse, väheusutava laadi rõhutamiseks (näit. Kännuvere peremehel o l l a vakatäis kulda). vat-tunnuselist aga siis, kui antakse edasi kellegi teise ütlus, ilma et selle sisus kaheldaks või seda väheusutavaks peetaks (näit. Kirjanikul o l e v a t uue teose käsikiri valmis).⁵³ Sama raamatu järgmises trükis (1931) aga loobuvad autorid sellest kaudse kõneviisi kahesuguse vormi tähendusliku eristamise vajadusest, säilitades süntaksis siiski da-infinitiivilise öeldise, mis tä-

---

⁵⁰ Kettunen L. Lauseliikmed eesti keeles, Tartu, 1924, lk.19 jj.

⁵¹ Vrd. Hupel A.W. Sealaamaa, 1818, lk.65; Beiträge, II, 1813, lk.76 jj.

⁵² Muuk E. Eesti keeleõpetus I. Hääliku- ja vormiõpetus, Tartu, 1927, lk.102.

⁵³ Muuk E. Lühike eesti keeleõpetus II. Tuletus- ja lauseõpetus. Tartu, 1930, lk.59.

hendavat peaaegu sedasama mida vat-vorm (ta käia = käivat).⁵⁴ Mis puutub kaudse kõneviisi aegadesse, siis eristab E.Muuk oma pööramistabelis ainult kaks aega, oleviku (elavat, elavatavat) ja täismineviku (/olevat/elanud, /olevat/elatud), kusjuures minevikus võivat ka olevat puududa.⁵⁵ O.Looritsa poolt soovitatud vorme tulnuvat, läinuvat peab Muuk põhimõtteliselt vastuvõetavaks, kuid et need ei ole veel leidnud laiemat levikut, ei pea ta vajalikuks neid lähemalt käsitleda.⁵⁶ "Väikeses õigekeelsussõnaraamatus" (1933) annab Muuk ainult vat-tunnuselise kaudse kõneviisi vormi.

Teised selleaegsed keeleõpikud, nagu T.Kibbari "Eesti keeleõpetuse konspekt" (Pärnu 1929), Fr.Puusepa "Eesti keele grammatika koolidele" (Tartu 1929), A.Vaigla "Eesti grammatika" (Tartu 1933), Kr.Kure "Eesti keele grammatika" I (Leningrad 1933), E.Muugi ja K.Mihkla "Eesti keaskooligrammatika ühes harjutustikuga" III (Tartu 1935), H.Jänese ja O. Parlo "Eesti keele grammatika ja harjutustik koolidele" III (Tartu 1936) joonduvad oma pööramistabelis nii tunnuse kui kaudse kõneviisi aegade küsimuses E.Muugi grammatika järgi. Ainsaks erandiks on A.Kase, A.Vaigla ja J.V.Veski "Eesti keeleõpetus ja harjutustik. Vormiõpetus" (Tartu 1936), milles nii nagu omaaegses H.Eineri grammatikas on kaudses kõneviisis märgitud niisama palju aegu kui kindlas kõneviisis, kuigi täielikku vastavust kindla kõneviisiga ei saada esitada. Nii on siin antud küll olevikust ja täisminevikust kõik vormid nii jaatavas kui eitavas kõnes, kuid liht- ja enneminevikust on antud ainult jaatava kõne vormid (palunud, olnud palunud), sest eitava kõne vormid satuvad kokku kindla kõneviisi vastavate aegade eitava kõne vormidega

---

⁵⁴ Muuk E. Lühike eesti keeleõpetus II. Teine trükk. Tartu, 1931, lk.47.

⁵⁵ Muuk E. Eesti keeleõpetus I. 1927, lk.102; Muuk E. Lühike eesti keeleõpetus I. 1928, lk.110.

⁵⁶ Muuk E. Eesti keeleõpetus I. 1927, lk.103.

(ei palunud, ei olnud palunud).⁵⁷ Ka Joh.Aavik pooldas varemalt nähtavasti kaudse kõneviisi nelja aega (vrd. O.Loo-ritsa grammatika arvustust eespool), kuid oma "Eesti õigekeelsuse õpikus ja grammatikas" (1936) märgib ta samuti kui Muuk, et kaudsel kõneviisil on ainult kaks aega, olevik (lugevat) ja minevik (olevat lugenud).⁵⁸ vat- ja da-tunnuselise kaudse kõneviisi tarvitamise küsimuses kaldub Aavik selle poole, et vat-vormi kõrval võiks kuulujutulise kaudse kõneviisi märkimiseks lubada ka da-infinitiivi kujulisi vorme.⁵⁹

6

Nõukogude ajajärgul on kaudse kõneviisi tunnuseks kujunenud ainult -vat. Aegade küsimuses ei ole aga ka nüüd veel täielikku ühtlust. Nii annab Kr.Kure oma "Eesti keele grammatika" I osas endiselt kaks aega: oleviku ja täismineviku,⁶⁰ veidi hiljem ilmunud A.Kase, E.Koffi, K.Kure, G.Laugaste, M.Tedre ja J.Valgma "Eesti keele grammatika VIII klassile" aga esitab jällegi neli aega, neist liht- ja enneminevik ainult jaatavas kõnes.⁶¹

Hilisemas N.Remmeli, J.Valgma ja E.Riikoja "Eesti keele grammatikas IX-XI klassile" on kaudsel kõneviisil jäänud järele kolm aega, nimelt olevik, liht- ja täisminevik, kusjuures lihtminevikuvormid on lubanud, ei lubanud, kuigi viimane on ka kindla kõneviisi lihtmineviku eitava kõne vorm ja õieti ainult see. Kaudse kõneviisi ennemineviku vormi-

⁵⁷ Kask A., Vaigla A., Veski J.V. Eesti keeleõpetus ja harjutustik. Vormiõpetus. Tartu, 1936, lk.105-108.

⁵⁸ Aavik Joh. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu, 1936, lk.225.

⁵⁹ Sealsamas, lk.149.

⁶⁰ Kure Kr. Eesti keele grammatika I. Tallinn, 1949, lk. 180, 182.

⁶¹ Kask A., Koff E., Kure K., Laugaste G., Tedre M., Valgma J. Eesti keele grammatika VII klassile. Tallinn, 1951, lk. 154, 156, 157.

deat on siin loobutud.⁶² Samuti on sellest loobutud ka hilisemates trükkides (näit. 6. väljaanne 1966, lk.53). Kõige viimases J.Valgma ja N.Remmeli poolt väljaantud "Eesti keele grammatikas" on aga jälle tagasi mindud nelja aja juurde (lugevat, lugenud, olevat lugenud, olnud lugenud).⁶³ E.Vääri oma "Eesti keele õpikus keskkoolile" (1968) on tagasi läinud N.Remmeli, J.Valgma ja E.Riikoja õpikus esineva kolme aja juurde, loobudes enneminevikust ja pidades kindla kõneviisi lihtmineviku eitava kõne vorme kaudse kõneviisi vormideks.⁶⁴ Õnneks on autor oma raamatu 1969.aasta väljaandes loobunud lihtminevikust ja piirdunud kahe ajaga, oleviku ja täisminevikuga. Nii on see antud ka tema õpikute hilisemates väljaannetes (kuni 1980.a.).

Käsitledes oma artiklis 1969.a. eesti keele grammatikaid ja nende metodoloogiat, leiab M.Hint õigesti, et kaudse kõneviisi aegade küsimus pole neis veel lõplikult lahendust leidnud. Tema arvates kaudse kõneviisi vormistik tänapäeva eesti keele tegelikus tarvituses ja eesti keele grammatikais ei ühti. Kui kindlalt kõneviisis on küll neli aega, siis ei tarvitsevat neid olla kaudses kõneviisis niisama palju, pealegi olevat kõik kaudse kõneviisi mineviku vormid tähenduselt väga lähedased ja vastastikku peasegu alati või isegi alati asendatavad.⁶⁵ Viimase väite paikapidavus on siiski mõneti küsitav.

Samas kirjutises tõstatas M.Hint küsimuse omapärasest kaudse imperatiivi 3.pöörde vormistamis üldistunud kõikidesse põõretesse, esinedes lausetes, nagu "Mina t e h k u tööd ja aina muudkui passid", "Meie m i n g u koju" jne. Meie norma-

---

⁶² Remmel N., Valgma J., Riikoja E. Eesti keele grammatika VIII - X klassile, Tallinn, 1961, lk.93.

⁶³ Valgma J., Remmel N. Eesti keele grammatika, Tallinn, 1968, lk.119.

⁶⁴ Vääri E. Eesti keele õpik keskkoolile, Tallinn, 1968, lk.73.

⁶⁵ Hint M. Eesti grammatikaskirjanduse põhimõttelised ja konkreetsed probleemid. - Keel ja Kirjandus, 1969, lk.333.

tiivsed keeleõpetused polevat seda arvestanud.⁶⁶

Esitatud küsimus äratas H.Rätsepa tähelepanu ja ta avaldas selle kohta kirjutise "Kas kaudne kõneviis on kõneviis?", milles ta situatsioonianalüüsi alusel selgitab nende problemaatiliste imperatiivivormide olemust. Analüüsi tulemusel leiab ta, et tavalise imperatiivi vormide puhul (Mine koju! Jüri mingu koju!) on teate allikas ja kõneleja sama isik, sekundaarse imperatiivi korral (Mina mingu koju! Meie mingu koju!) aga pole teate allikas ja kõneleja kunagi identsed, vaid teate lähteks on keegi muu, kelle korralduse kõneleja ainult edasi annab kuulajale. Põhiliselt langevad kaudse kõneviisi ja sekundaarse imperatiivi teatamissituatsioonid kokku. Lähtudes teatamissituatsiooni tunnustest rühmitab H.Rätsep kõik kõneviisid kahte kategooriasse: ühte kuuluvad kindel, tingiv ja käskiv kõneviis, kus teate allikas on identne kõnelejaga, teise aga kaudne kõneviis ja sekundaarne e. vahendav imperatiiv, kus teate allikas ei ole identne kõnelejaga. Esimest teatamislaadi kategooriat nimetab ta otseseks teatamislaadiks ehk direktaaliks ja teist vahendavaks teatamislaadiks ehk indirektaaliks. Indirektaali mõiste tarvituselevõtuga langeks aga tema arvates eesti grammatikast välja kaudse kõneviisi mõiste.⁶⁷

Nagu eelmisest nähtub, on eesti keeleteadlased ja grammatikud korduvalt käsitlenud kaudset kõneviisi, kuid lõplikele seisukohtadele pole isegi kaudse kõneviisi aegade küsimuses jõutud. Kokkuvõttes võib siiski mõnesuguseid üldtulemusi esile tõsta.

Kõigepealt selgub juba varasematest käsitlustest, et kaudse kõneviisi oleviku vormide lähtekohaks võisid olla

---

⁶⁶ Tegelikult on selliseid kaudse imperatiivi vorme käsitlenud oma keeleõpetuses peale E. Ahrensi (1853) ja F.J. Wiedemanni (1875) ka hilisemad keeleteadlased käsiraamatute Kirjutajad, näit. J. Nebokat (1884), J. Jõgever (1920, II), eriti aga H. Põld (1920, Lauseõpetus).

⁶⁷ Rätsep H. Kas kaudne kõneviis on kõneviis? Verbivormide situatsioonianalüüsi. - Keel ja struktuur, nr.5, Tartu, 1971, lk.43-69.

lauselühenduslikud kesksõnalised või tegevuanimelised konstruktatsioonid, kus seoses ütlemist või meelte tegevust märkivate verbidega tarvitati sihitisliku kõrvallause asemel konstruktiooni, milles kõrvallause öeldis on kas oleviku partitsiibi vaatavas käändes või infinitiivivormia. Selliseid lauselühenduslikke konstruktioone võrdlevad juba XVII sajandi grammatikud ladina accusativus cum infinitivo konstruktiooniga. Seega esinevad paralleelselt seda tüüpi laused, nagu lootsin, et aa hea mees oled ja lootsin aind hea mehe olevat (oleva, olema). Alles möödunud sajandil lisanduvad neile praeguse kaudse kõneviisi vormidega laused, seega siis tüüp aa olevat (oleva, olema, olla) hea mees, mille puhul lauselühenduslik partitsiibi- või infinitiivivorm on muutunud öeldiseks ja endine sihtis saanud aluseks, ühes sellega muutunud kogu lause struktuur.

Kui esialgu kaudse kõneviisi vormidena esitati paralleelselt nii oleviku kesksõna omastav ja oastav kui ma- ja da-infinitiiv (näit. Wiedemannil), siis möödunud sajandi lõpul hakati eelistama da-infinitiivi kujulisi kaudse kõneviisi vorme (Hermann), hiljem aga pääsesid valitsema lõunaeestilised oleviku kesksõnast lähtuvad vat-vormid, mille eeliseks on, et neid saab tarvitada ka umbisikulises tegu-moes (laulvat - lauldavat).

Teataval määral vaidlusküsimuseks oli, missuguses kõneviisis tuleb tarvitada öeldist sel korral, kui otsese kõne asemel tahetakse tarvitada kaudset kõnet. Möödunud sajandi lõpu ja käesoleva alguse grammatikud, näiteks H.Einer ja H.Pöld, nõudsid, et sel korral, kui otsene kõne muudetakse kaudseks, tuleb tarvitada kaudset kõneviisi.⁶⁸ Hilisemad autorid aga leidsid, et selleks pole mingisugust põhjust. Näiteks E.Muuk ja M.Tedre märgivad, et otseses kõnes olevale lausele Peremees ütles sulasele: "Ma lähen koplisse" vas-

---

⁶⁸ Pöld H. Eesti keeleõpetus II. Lauseõpetus. Tallinn, 1922, lk.71 jt.; Einer H. Lühikene Eesti keele õpetus rahvakoolidele. Teine trükk. Jurjev, 1894, lk.67.

tab kaudeses kõnes lause Peremees ütles sulasele, et ta läheb koplisse⁶⁹ (mitte: minevat). Sedasama rõhutab ka Joh. Aavik oma "Eesti keele õigekeelsuse õpikus ja grammatikas", pidades õigustatult kaudse kõneviisi tarvitamist niisugustes lausetes saksapäraseks.⁷⁰

Kõige raskemaks küsimuseks on grammatikuil kuni tänini olnud kaudse kõneviisi aegade probleem. Põhiliselt on siin õieti kaks kontseptsiooni: ühed - alates H.Einerist - kõrvutatavad kaudset kõneviisi kindla kõneviisiga, pidades kaudsele kõneviisile omaseks samasuguseid ajasuhete märkimise võimalusi, kui need esinevad kindlas kõneviisis. Selle seisukoha poolt kõneleb asjaolu, et kui meil on võimalus kindlas kõneviisis märkida mitmesuguseid minevikulisi ajasuheteid, siis peaks see võimalus tõepoolest olema ka sel korral, kui tegevuse toimumise kohta on andmed saadud kaudselt, kuulduse teel teiste isikute kaudu. Osalt seesugune vastavus muidugi esineb, näiteks ennemineviku puhul on kõrvutatud laused, nagu kindlas kõneviisis Ta oli kirja juba läbi lugenud, kui talt andmeid küsiti, ja kaudes kõneviisis Ta olnud kirja juba läbi lugenud, kui talt andmeid küsitud. Selliseid kaudse kõneviisi ennemineviku vorme kohtame ka rahvajuttudes, näit. Kui vennad juba väga palju maad olnud üheskoos ära käinud ja ühe suure tee lahkme päale saanud, ütelnud nad: "Meie oleme..." (Eesti muinasjutud, Tallinn 1967, lk.290).

Teiselt poolt aga on raskusi näiteks liht- ja täismineviku eristamisega kaudeses kõneviisis, sest - nagu on märganud juba varasemadki grammatikud - on raske tähenduslikku erinevust märkida näiteks kaudse kõneviisi minevikuvormide läinud ja olevat läinud, elanud ja olevat elanud jne. vahel. Rahvajuttudes ja tavalises kõnekeeleski jäetakse minevikuvormides sagedasti sõna olevat ära, näit. Vaene mees läinud kotiga koju. Kodus hüüdnud ta: "Kaks kottist välja!" Kohe tulnud suured raudnuisamehed kottist

⁶⁹ Muuk E., Tedre M. Lühike eesti keeleõpetus II. Tartu, 1931, lk.110.

⁷⁰ Aavik Joh. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, 1936, lk.149 jj.

välja ja tema kallale (Sealsamas kogus, lk.280). Lähtudes sellest, et liht- ja täismineviku vormide eristamisega on raskusi, on osa grammatikuid eesotsas E.Muugiga asunud seisukohale, et kaudsel kõneviisil on samuti kui tingival ainult kaks aega, olevik ja täisminevik, kusjuures täismineviku täielikuma vormi olevat elanud asemel võib esineda ka lihtsalt lühem elanud vorm. Selle seisukoha poolt kõneleb asjaolu, et nendes kahes ajas on vormistik täielik nii jaatavas kui eitavas kõnes, isikulises kui umbisikulises tegu- moes. Kui aga kindla kõneviisi eeskujul oletada ka kaudses kõneviisis nelja aega (laulvat, laulnud, olevat laulnud, olnud laulnud) siis saab eitavas kõnes siiski kõnelda ainult kahest ajast, olevikust ja täisminevikust (ei laulvat, ei olevat laulnud), sest teised võimalikud vormid (ei laulnud, ei olnud laulnud) on juba kindlas kõneviisis kasutusel. Sel- lepärast ongi nende ajavormide tähendusest lähtudes õigem ütelda, et kaudsel kõneviisil on põhiliselt kaks aega, nimelt olevik ja täisminevik, kusjuures täismineviku puhul võib ka teatavas stiilis abiverb olevat ära jääda. Nende- le kahele põhiajale liitub kolmandana enneminevik, kuid see saab esineda ainult jaatavas kõnes. Põhjuseks, miks pole välja kujunenud lihtmineviku ja ennemineviku eitava kõne vormid, on asjaolu, et need vormid on vähese esinemissage- dusega ja nende jaoks ei ole kujunenud välja vastavat eri vormistikku, sest kogu praeguse kirjakeele kaudse kõneviisi vormistik põhineb ju kesksõnadel (laulvat, laulnud, laulda- vat, lauldud).

Jälgides kaudse kõneviisi käsitlust meie keelelises kir- janduses, võib märgata tunduvalt erinevusi eri autorite sei- sukohtades. Kõige üldisem on arvamus, et kelleltki teiselt saadud teate ümberjutustamiseks ja edasiandmiseks kasuta- tav keeleline vormistik moodustab verbide kaudse kõneviisi, seega ühe verbivormide morfoloogilise kategooria. Alates E.J.Wiedemannist peale on see seisukoht, et modus relativus on omaette kõneviis, juurdunud üldiselt meie grammatikais, näit. K.A.Hermannil, H.Eineril, E.Muugil, J.Aavikul, J.V. Veskil jt. (modus obliquus nime all). Selle kõrval on aga rida grammatikuid, kes kaudse kõneviisi vorme ei vaetle vor-

miõpetuse vaid lauseõpetuse all, seostades neid kaudse kõne (oratio obliqua) küsimustega. Nii esitab E.Ahrens kaudse kõneviisi näiteid oma lauseõpetuses, pidades neid saksa konjunktiivivi eesti vasteteks (näit. ütles, see o l l l a tema käes; räägivad, et...a j a n u d võõraid juttusid). Samuti puudub kaudne kõneviis ka H.Põllu ja K.Leetbergi vormiõpetuses; neid vorme jälgitakse siingi lauseõpetuses kaudse kõne käsitlusel. Ometi ei ole ka H.Põld mööda pääsenud kaudse kõneviisi vormistikust, nimetades neid kaudses kõnes esineva k a n d u v a ü t l u s v i i s i vormideks. Märkimist väärib, et juba K.A.Hermannist alates on kaudne (ebakohene, indirektne) kõneviis vastandatud teistele kõneviisidele. Nii teeb seda J.Jõgever oma varasemais kooligrammatikais, nii teevad seda ka H.Põld ja H.Rätsep, kuigi eri meetodikaga küsimusele lähenedes.

3. Kaudne kõneviis eesti kirjakeeles

Eesti varasemas kirjakeeles puudus kaudne kõneviis selle tänapäevases tähenduses. Kaudse kõneviisi asemel tarvitati kas kindlat kõneviisi või püüti jutustamisel kuidagi teistiti märkida seda, et lauses esitatav sisu on kelleltki teiselt kuulnud, näiteks: räägiti, et ta on haige, et ta ei kuule hästi jne.

Üheks varasemaks eesti kirjakeeles tarvitatawaks kaudse kõneviisi väljendusvõimaluseks on nn. p e a b-k o n s t r u k t s i o o n, mis koosneb verbi p i d a m a mõnest vormist, näit. peab, ei pea, peaks, pidi, pidada, pidand jt. ning mõne verbi ma-infinitiivi vormist, näit. ta p e a b h a i g e o l e m a 'ta olevat haige'. Tõenäoliselt on see konstruktsioon tekkinud saksa keele mõjul, vrd. sks. er soll krank s e i n. Seda konstruktsiooni kohtame juba varasemaski kirikukirjanduses, näit. piiblitõlke 1. trükis 1739.a., kus esinevad laused nagu "Ja ta ütles: Wata ma ollen kuulnud, et Egiptuses p e a b w i l j a o l l e m a; minge sinna alla ja ostke meile seält."

peab-konstruktsiooni tarvitamine ei piirdu aga ainult XVIII sajandi kirikukirjandusega, vaid seda esineb ka järg-

nevas ilmlikus kirjanduses. Nii kohtame seda konstruktsiooni "Beiträge" rahvakeelsetes tekstides, neid tarvitab Kreutzwald oma teostes, näit. "kas see tõssi on, et wallaskalla mõnnikord sure ealega p e a b m õ u r a m a?" (teoses "Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on" III, 1849, lk.74). Isegi Jannsen, kes oma juttudes väga rahvapärast keelt püüab tarvitada, ei julge oma varasemates "Sannumetojates" loobuda p e a b-konstruktsioonist. Nii näiteks kirjutab ta oma "Kolmandas Sannumetojas" 1850.a.: "Teile, meister Nõõp, kel ka palju lapsi p e a b o l l e m a, tahhaksin ma wäga nou anda, et...". Et p e a b-konstruktsioon ka rahvakeeles on juurdunud, siis esineb seda ka hilisematel autoritel paralleelselt teiste kaudse kõneviisi vormidega, näiteks Koidulal ("...Wöttia te jalge alla ja lippas Amerikamale, kus teiaa sähardusi kelma weel p e a b o l l e m a." - "Ojämölder ja temma minnia" 1863, lk.6), E.Bornhöhel, A.H.Tammisaarel, A.Hindil jt.

Mõeldunud sajandi teisel poolel hakkab senise peab-konstruktsiooni kõrvale tungima juba rahvakeelne da-infinitiivi kujuline kaudne kõneviis. Raske on täpselt ütelda, mis aastal ja kes tolleaegseist eesti autoreist seda esmakordselt tarvitab, kuid arvestades selle aja kirjameeste suhtumist rahvapärasesse keeletarvitusse oli kõige enam eeldusi selleks J.V.Jannsenil. Tegelikult ongi nii, et Jannseni 50-ndates aastates ilmunud juttudes hakkasid esinema juba da-tunnuselise kaudse kõneviisi vormid. Nii kirjutab ta raamatus "Püssipappa essimessed Külla-Juttud külla rahwale" (Tartu, 1854) järgmiselt: "Hannuse Perdi Warra o l l a kesk üllekohto kokkopandud ja temma tullipunnane tüttar o l l a üks kihwtipõis...Se waene laps Ewa t e a d a kül, kui terrawad küned ja hambad Tinal o l l a" (lk.54). Samal ajal tarvitab ta ka mineviku kesksõna vorme, mida võib pidada kaudse kõneviisi mineviku vormideks, näiteks lauseis "Warsi pärrast t u l n u d möldre wanker. Oh sa kallis aeg, kuidas neid w a a t o w ö e t u d! ja mis neile keik laua peäle pandud, et lauad raggisewad" (lk.65). Kuigi siin puudub sõna o l l a (o l l a t u l n u d jt.), võib siiski arvata, et tegemist on kaudse kõneviisiga, sest seda laadi laused väl-

jendavad rahvakeeles tavaliselt kaudse kõneviisi minevikku. Veelgi kindlamalt näitavad seda Jannseni laused, nagu "...ta kidab, et juba peale 20 mehe o l l a t a h t n u d t e d d a n a e s e k s w ö t t a" ("Perno Postimees" 1859, nr.39).

1860-ndate aastate algupoolel ongi peamiselt Jannsen see, kes järjekindlamalt tarvitab da-infinitiivi kujulise kaudse kõneviisi vorme (näit. "Praego s a d a rukki müä Willandis koggoni 3 rubl. wakkast", - P.Post. 1861, nr.24). Jannseniga liitub tema tütar Koidula, kes oma varasemas töös "Ojamõlder ja temma minnia" (Tartu, 1863) tarvitab isa eeskujul samasugust kaudset kõneviisi, näit. "Kas nemmad p i d d a d a u e s t t e m m a e e s t k ö n d i m a j a m u r r e t s e m a ? T e m m a o l g o r ö m u s , e t ü h t e k o h t a j ä d a w ö i d a" (lk.9). Üldiselt aga esineb kaudne kõneviis 1860-ndates aastates kaunis tagasihoidlikult.

Enam hakkab kaudne kõneviis levima 70-ndail aastail. Nüüd tarvitavad seda murdelisel kujul C.Freundlich (näit. "...et ta sedda mäe t a h t e o m m a l e ü ü r i d a", teoses "Aealikkud ello-luggud" 1872, lk.9) ja C.R.Jakobson (näit. "Kesk-ööl surnud wäljas k ä i d a" kogus "Lauliku C.R. Linnutaja laulud" 1870, lk.8) jt.

Uudsenä hakkab Jakobson tarvitama idamurdelisi kaudse kõneviisi mineviku nuvad-tunnuselisi vorme (näit. "...nad o l n u v a d r a h v a l e v ä g a a u s a d", - "Arthur ja Anna", 1872, lk.28). Rohkesti esineb nuvad-vorme Jakobsoni "Kooli lugemise raamatu" II osas (Tartu, 1875), kus need vormid on tavaliselt kaudse kõneviisi tähenduses, näit. "Aga rahva õnnepõlvel e i o l l a p i t k a v i i b i m i s t o l n u d , s e s t i n i m e s e d l ä i n u v a d ü l e m e e l i s e k s , t e i n u v a d , m i s k u r i s ü d a n e i l e k ä s k i n u d j a..." (lk.177), kuid võivad esineda ka kindla kõneviisi vormidena, näit. "Aga eestlased e i t a h t n u v a d m i l g i k o m b e l k e l l e g i a l l a h e i t a" (lk.179). Peale Jakobsoni on nuvad-vorme hiljem tarvitanud kõnekeele iseloomustamiseks ka mõned teised idapoolsed autorid, näit. O.Luts ja M.Metsanurk. Kirjakeeles tarvitamiseks soovitas nuvad-tunnuselisi vorme O.Loorits 1922.a., kuid hoolimata lähemusest (olevat läinud = läinuvat) see kaudse kõneviisi vorm ei levinud.

1870-ndate aastate kirjanduses muutub kaudse kõneviisi tarvitamine küll üldiseks, kuid ebaühtlaseks. Nii nagu eelmisel aastakümnelgi, on ka nüüd kaudse kõneviisi kõige tavalisemaks esinemisjuhuks da-infinitiiv. Seda tarvitavad näiteks J.Pärn, J.Lill, K.A.Hermann jt. Kuid da-tunnuseliste vormide kõrval tekivad nüüd ka lõunaeestilised vat-tunnuselised kujud. Isegi Koidula "Säärases mulgis" (1872) on da-infinitiiviliste vormide kõrval ühel juhul vorm olevat (Linna ei o l e v a t kellegil kaapsid maas, lk.25). Leidub aga ka autoreid, kes paiguti kalduvad eelistama vat-tunnuselisi vorme. Nii on J.Jungi töödes da-liste vormide kõrval juba rohkesti vat- või vad-tunnuselisi kaudse kõneviisi vorme, näit. "Need o l l a üks kehv kalapüüdja rahvas, kes oma isade mälestusi ja nende keelt veel t u n d v a t, ja oma esivanemate kombedest kinni p i d a v a t" (Liivlaste vürst Kaupo", 1876, lk.76).

Kaudse kõneviisi kahe suguste vormide tarvitamine hakkab nüüd levima, nii et isegi tolleaegsete keeleteadlaste keelepruugis võib seda märgata. Näiteks Mihkel Veske tarvitab läbisegi da- ja vat-, harukordadel isegi ma-tunnuselisi vorme (tahta, võida; ei olevat; ei olemagi), samuti esinevad da- ja vat-vormid ka Jakob Hurdal.

Kõik samad jooned kaudse kõneviisi tarvitamisel jätkuvad ka möödunud sajandi 80-ndate ja 90-ndate aastate kirjakeeles. Endiselt domineerib da-infinitiiviline kaudne kõneviis, kuid selle kõrval ei puudu ka vat-vormid. Nii esineb see peaaegu kõigil möödunud sajandi autoritel. Erinevus on ainult selles, et ühed, näiteks J.Pärn, K.A.Hermann, H.Prants, J. Kunder jt. tarvitavad da-infinitiivilisi vorme järjekindlalt, teised vähem järjekindlalt. Samuti esinevad mõlemad vormid paralleelselt tolleaegsetes kogumikes ja perioodilistes väljaannetes, näit. P.Undritzi "Mõistliku jutustaja" viihikutes, M.Veske poolt toimetatud "Oma Maas", J.Järve "Virulases", K.A.Hermanni "Postimehes", A.Grenzsteini "Olevikus" jm.

Kõige ilmekamalt kajastub see kaudse kõneviisi kahe suguste vormide tarvitamine vahest E.Vilde noorpõlve töödes, kus mõlemad vormid isegi samas lauses võivad esineda, näit.

"...ta t a h t a kohe teada, kui poisikese käsi pahemini h a k k a v a t käima" ("Musta mantliga mees", 1886, lk.41) või "Ma v õ i d a rahulikult koju minna, tema e i t a h t v a t poja ja minu vahel kauemini lõheks olla, sest ta n ä g e v a t, et poeg...süüta o l l a..." ("Kuul pähe", 1891, lk.83).

Nüüd hakkavad ilmnema ühtlasi mõned erijooned, mis tingivad ühe või teise vormi tarvitamise. Nimelt selgub, et 1) stiililistel kaalutlustel püütakse vältida samade vormide korduvat esinemist, näiteks korduva olla puhul tuuakse lausesse mõni olevat-vorm jne., ja 2) et da-infinitiivil kirjakeeles umbisikulise tegumoe vormid puuduvad, siis kasutatakse nende asemel alati vat-vorme.

Mis puutub da- ja vat-vormide suhtesse mõõdnud sajan-di viimaste aastakümnete keeletarvituses, siis üldiselt on ülekaalus da-vormid, mida eelistas ka K.A.Hermann oma grammatikas (1884), kuid sajandi lõpul hakkab mõnedes väljaannetes (näit. "Olevikus") suuremal määral esinema ka vat-vorme, mida oli soovitanud H.Einer oma kooligrammatikas (1885). Mainida võib sedagi, et kui varem esines enam murdelisi vorme, (näit. tahte, tehnuvad), siis nüüd keeletarvitus muutub kord-korralt ühtlasemaks.

Käesoleva sajandi algus ei too midagi silmanähtavalt uut kaudse kõneviisi tarvitusse. Endiselt domineerib da-tunnuseline kaudne kõneviis, näit. "Rahva Lõbu-lehes" 1900, "Noor-Eesti" albumites I, 1905 (G.Suits, Joh.Aavik), II, 1907 (Fr.Tuglas) jt. Nende kõrval on aga teisi väljaandeid, kus kasutatakse enam vat-vorme, näit. ajakirjas "Eesti Kirjandus" (J.Jõgevar 1907, V.Grünthal 1910 jt.). Et ka tolleaegsed kirjamehed ise kaudses kõneviisis kahesuguseid vorme tarvitasid, seda kinnitab nii J.V.Veski kui ka Joh.Aaviku keeletarvitus 1911.aastal. Mõlemaid vorme peeti rööpselt lubatavaks ka kolmandal keelekonverentsil 1910.a. ja keeleuunduselgi ei olnud 1912.a. probleemiks, kumba vormi tarvitada.

Tegelikult sõltus ka teisel aastakümnel kaudse kõneviisi tarvitus peamiselt ühe või teise autori keelepruugist, mõneti ka väljaandest. Nii näiteks "Noor-Eesti" ja "Siuru"

lubasid mõlemaid, eelistades teatud määral da-tunnuselisi vorme, "Eesti Kirjandus" ja "Vaba Sõna" lubasid samuti mõlemaid, hakates aastakümne teisel poolel eelistama vat-vorme. J.Jõgever pooldas kindlalt vat-tunnuselisi vorme, neid tarvitas ka V.Grünthal; vastupidiselt aga M.J.Eisen ja J. Semper eelistasid da-infiniitivilist tarvitust. Enamik autoreid tarvitas endiselt mõlemaid.

Kuigi 1918. a. ilmunud "Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat" ei normeerinud kaudse kõneviisi tarvitamist, hakkab peale 1917. aastat kirjanduses järjest enam levima vat-vorm. Nii näiteks 1918/1919.a. "Eesti Kirjanduses" on juba kaugelt suurem osa autoreid eesotsas ajakirja tegevtoimetaja J.V.Veskiga üle läinud vat-vormi tarvitamisele, kuigi ka da-vorm on veel lubatav. Kõige järjekindlamalt tarvitab siin da-tunnuselisi vorme M.J.Eisen. Enam esineb aga da-vorm "Siuru" albumites ja "Odamehes", kus neid tarvitavad J.Semper, A.Gailit jt. Viimases väljaandes ("Odamees" 1919) on siiski rida autoreid, kes tarvitavad ka mõlemaid vorme (R.Roht) või vat-vormi (näit. H.Raudsepp). Seega üleminek vat-vormile on neil aastail juba ilmselt märgatav.

Veelgi hoogsamalt siirdutakse vat-vormidele ajavahemikul 1920-1930. Vastupidiselt eelmisele aastakümnele hakkavad nüüd vat-vormid juba domineerima. "Eesti Kirjanduses" on need suures ülekaalus. Ilukirjanduslikes töedes, näiteks 1921.a. ilmunud M.Metsanurga "Vahessaare Villemis" ja O.Lutsu "Tootsi pulmas" esinevad paralleelselt küll mõlemad, kuid ilmses ülekaalus on vat-vormid. Ka ajakirjas "Looming", kus keelesse liberaalselt suhtutakse, hakkab ikka enam taanduma da-tunnuselise kaudse kõneviisi olevik.

Nüüd hakatakse ka varem ilmunud teoste uuustrükkides seinate kahesuguste vormide asemel tarvitama ainult vat-vormi (näit A.Kitzbergi teose "Ühe vana Tuuletallaja noorpõlve mälestused" I katkendis "Loomingus" 1923.a. ja samas raamatus 1924.a.). Samal ajal ilmub aga ka uustrükke, kus visalt säilitatakse kahesuguseid vorme. Eriti märgatav on see E.

Vilde "Kogutud teoste" sarjas, mida keeleliselt redigeeris J.V.Veski. Näib, et Vilde pidas stiili seisukohalt siiski vajalikuks vat-vormi kõrval säilitada ka rahvapärast

põhjaeestilist da-list kaudset kõneviisi. Nähtavasti kavatses ta da-vormidega edasi anda enam lihtrahva kõnet, vat-vorme aga kasutada abstraktsema selgitava või kirjeldava väljenduse puhul, näiteks romaanis "Külmale maale" (1924): "Noh, mõnel külas o l l a hais ninas, vastas Jaan" (lk.135) ja "Raske e i v õ i v a t j u niisugune karistus mitte olla..., sest siin maal o l e v a t talurahva seas vana... pruuk, et..." (lk.103). Alles peale 1925.aastat hakkab da-line kõneviis Vilde teostes taanduma.

Samasugust tendentsi märkame ka teiste sellesarnaste autorite teostes. A.H.Tammsaare tarvitab oma kriitilistes töödes, näit. "Sic transit..." (1924) või abstraktsemates linnaelu kujutavates novellides vat-tunnuselisi vorme, kuid maaelu kujutavates teostes, nagu "Kõrboja peremees" (1922) ja "Tõde ja õigus" I (1925) esineb tal vat-tunnuselise kaudse kõneviisi kõrval neil juhtudel, kui ta tahab edasi anda rahvapärast kõnet, ka da-infinitiivilisi vorme. Peamiselt kasutab ta neid otseses kõnes. Sedasama võib märgata ka M. Metsanurga jt. töödes.

Nii kujunes 1920-ndates aastates kirjakeelseks ja üldkasutatavaks kaudse kõneviisi oleviku vat-vorm, kuna da-line kaudne kõneviis omandas nagu murde varjundi ja seda hakati tarvitama tegelaste kõne iseloomustamiseks. Seesugune da-infinitiiviline kaudse kõneviisi tarvituse ilukirjanduses on säilinud osalt ka hiljem.

Kui küsida, kuidas tekkis seesugune olukord, et käesoleva sajandi kolmandal aastakümnel endine da-line kaudse kõneviisi olevik asendati vat-vormidega, siis ei saa salata, et teatavat osa selles etendasid keelelised tegurid, teiselt poolt keelemeeste seisukohad ühtse kirjakeele kujundamisel. Mõjuvaks keeleliseks teguriks on asjaolu, et vat-tunnuselise kaudse kõneviisi olevik on võimalik nii isikulises kui umbisikulises tegumoes, da-line vorm kirjakeeles aga ainult isikulises. Juhtivatest kirjakeele arendajatest soovitasid vat-vormi J.V.Veski ja E.Muuk, keeleuunduslastest ka O.Loorits oma grammatikas. Seega kirjakeele tegeliku pruugi kujunemisega asusid ka grammatikad ja õigekeelsussõnaraamatud vat-tunnuselisi vorme soovitada.

Kahekümnendates aastates väljskujunenud kaudse kõneviisi oleviku vorm on meie kirjakeeles säilinud tänini. Kuigi meie õigekeelsussõnaraamatud ega grammatikad ei anna enam da-infinitivi kaudset kõneviisi, tarvitavad kirjanikud (näit. A.Hint "Tuulises rannas") seda traditsiooni kohaselt tegelaste rahvapärase kõne iseloomustamiseks, ja seda õigustatult.

4. Kaudse kõneviisi olevik eesti murdeis ja selle kasutamine.

Eesti verbivormidest on kaudne kõneviis (modus relativus e. obliquus) äratanud keeleteadlaste rohket tähelepanu. Selle vormistikku ja päritolu on käsitletud paljud keeleteadlased, näit. F.J.Wiedemann¹, V.Grünthal-Ridala², J.Mägiste³, A.Saareste⁴, M.Airila⁵, O.Ikola⁶, B.Serebrennikov⁷,

---

¹Wiedemann F. J. Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt. St.Petersburg 1864, S.39 ja Grammatik der ehstnischen Sprache, St.Petersbourg,1875, S.461-466, 473-477.

²Grünthal V. Itämerensuomalsisten kielten yksikön nominatiivi objektin edustajana aktiivin yhteydessä. Helsinki, 1941, s.244-249.

³Mägiste J. Eesti da-infinitivikujulise kaudse kõneviisi algupärase. Masinakirjalises töös "Koguteos Joh.V.Veski 70-nda sünnipäeva tähistamiseks". Tartu,1943, lk.86-91. KM.

⁴Saareste A. Väike eesti murdestlas. Uppsala,1955, lk.46, kaart 49.

⁵Airila M. Viron kielen oratio obliqua' sta. Helsinki,1933

⁶Ikola O. Viron ja liivin modus obliquuksen historias. Helsinki,1953.

⁷Serebrennikov B. Keele ajalugu ja rahva ajalugu (soome-ugri keelte materjalide alusel). - Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused I. Tallinn,1956, lk.11.

H.Rätsep⁸ jt.

Eesti kirjakeeles on see kõneviis hiline, tulnud üldiselt tarvitusele alles mõõdnud sajandi teisel poolel, eesti rahvusliku kirjakeele kujunemise perioodil. Eesti murretes on see kõigi andmete kohaselt küll vanem, kuid ka siin ei saa see olla põline, sest ta esineb sugulaskeeltest ainult eesti ja liivi keeles ning tal puudub ühine kaudse kõneviisi spetsiifiline tunnus. A.Saareste arvates on kaudne kõneviis eesti keeles võinud tekkida alles XVI-XVIII sajandi jooksul⁹.

Tänapäeva eesti kirjakeeles väljendatakse kaudset kõneviisi kesksõnade abil, kasutades oleviku märkimiseks v- või tav-kesksõna osastavat käänet (õppivat, õpitavat), mineviku märkimiseks nud- või tud-kesksõna (olevat/ õppinud, õpitud). Varemalt kasutati kirjakeeles kaudse kõneviisi vormidena peale kesksõnade ka infinitiive (õppida, õppima). Eriti mitmekesine ja rikkalik on aga kaudse kõneviisi vormide hulk eesti murdeis, sõltuvalt sellest, et eri murretes ja murrakutes esinevad sageli kirjakeeles täiesti tundmatud vormid.

Järgnevalt jälgitakse näidete varal kaudse kõneviisi vormide esinemust eesti murdeis, peatudes eelkõige oleviku vormidel. Kogu vaadeldav materjal esitatakse vastavalt kaudse kõneviisi vormide tunnustele. Näiteks esitamisel antakse kõigepealt kihelkonna lühend ja võimaluse korral ka küla või valla nimi, kust vastav vorm on kirja pandud. Seejärel märgitakse lihtsustatud transkriptsioonis murdenäide ning materjalikogu lühend, selle number ja lehekülg, kust pärineb näide või näitelause.

---

⁸Rätsep H. Kas kaudne kõneviis on kõneviis? Verbivormide situatsioonianalüüsi. - Keel ja struktuur, nr.5, lk.45-69.

⁹Saareste A. Eesti keel Rootsi - Poola ajal. - Eesti ajalugu III. Tartu, 1940, lk.352; Raun A. Saareste A. Introduction to Estonian linguistics. Wiesbaden, 1963, p.64, 67.

Kaart 6. -dude kõneviisi olaviku vaimne eest
muutis

- ① -v
 ② -va
 ③ -ve
 ④ -vad
 ⑤ -vaj
 ⑥ -ved
 ⑦ -vet
 ■ -da, -ta
 □ -de, -le
 + -ma
 ▲ -na
 △ -ne
 △ -ja
 ⑧ -xe
 ⑨ -ber
 = -põrb

8. Laiemalt levinud murdevormid ning nende teisendid.

1. 1. vat-tunnuseline kaudse kõneviisi olevik esineb nii kirjakeeles kui ka murdeis. See vorm, nagu märgitud, on pärit oleviku kesksõna osastavast käändest, mida on hakatud tarvitama lause öeldisena kaudse kõneviisi oleviku väljendamiseks, sellega on verbi käändeline vorm muutunud pöördeliseks (vrd. nägin õppivat last, kuid laps õppivat hääti).

vat-tunnuseline kaudse kõneviisi oleviku vorm on omane lõunaesti murdeile. Kõige järjekindlamalt kohtame seda Tartu ja Võru murdes.

Tartu murdes on vat-tunnuseline vorm üldine, välja arvatud Rannu, Puhja ja Nõo, kus see esineb peamiselt keskmisel ja nooremal põlvkonnal, näit. Nõo Meeri temä o l e v a t maal, vrd. vanem: temä o l n a maal K 50, 68; Rõn Ka-hu, Urmi ma o s k a v a t äste kudada, ta ei o l e v a t aige K 14, 34; Ote Nüpli too poiss joba raamatut ei l u g e v a t Ü 31, 158; Vana-Otepää v. na l a ü l v a t, o p v a t. ta o l e v a t maal, vrd. ka o l l e v K 16, 30; Kam Prangli esi p e s e v ä t peau, ta ei s a a v a t praegu massa M 141, 56; Kam mul sõsare miis j o o v a t irmaade, aga poig e i v õ t v a t mitte tilkagi KKI M 287^b, 59; Võn Mäksa ta o l e v a t aige, nemä l a ü l v a t kõvaste, temä t a h t v a t insenerias oppi K 11, 29; Võn Ahunapalu ta o l õ v a t tark, t a h t v a t... K71, 95; Võn Leevi ta e i m õ i s t v a t ujuda K 53, 42. Kõige üldisemalt esineb vat-tunnuseline kõneviis Tartu murdes pika vokaaliga ja diftongiga lõppevais thesilbilise tüvega verbides, näit. toovst, saavst, joovat, käevät; vrd. ka E M II, 18.

Võru murdes on vat-tunnuseline kaudse kõneviisi olevik küllalt levinud. Urv Linnamäe koolin o p a t a v a t häste ja tuuperäst ta o p v a t k i sandiste ja v e d ä v ä t kodu õnnõ 'sina' ksäi 'kahtesid' K 83, 94; tõiatõ 'teistre' rahvas t e g e v ä t (~ t e k e v) hsina KKI M 270, 10; Kan Jõksi ta m õ i s t v a t kuta, na l a ü l v a t. l o g õ l õ-

v a t K 17, 32, 33; Plv Meinhart j o o v a t väega; sääl
 i u u d a v a t nii armetuhe KKI M 280^b 65, 67; Rõu Varstu
 poiz o p v a t tal kirotajass (kuid ka: ti⁹ o p p i v häs-
 te); noorõ m i n e v ä t laubäava pidule, kuid ka paari kuu
 beräst m i n n e v...sõaväkke KKI M 322, 18, 19; Ráp Pihus-
 te ta o l õ v a t s a d a n u põrmandole; nä l a u l v a t
 K 57, 52; Ráp Veriora joovat, lugõvat, õpvat, vanem ollõv,
 noorem olõvat M 22, 71; Vas Misso Lemnatsi ma m õ i s t v a t,
 na l a u l v a t häate K 81, 47; Vas Lasva saavat, pallõvat,
 nakkavat. M 79, 69, 81, 85; Vas Orava ikvat 'nutvat', paran-
 davat KKI M 150, 96, 89; Se Manni l u g õ v a t häte
 KKI M 288^b, 59; kõnõldass, et t u l õ v a t õ i määnestke
 sõta KKI M 262, 77; Iro n a k k a v a t ka rükä põimma 'hak-
 kavat rukist lõikama' KKI M 284, 108. Võru murdes esineb
 tav-tunnuselise kaudse kõneviisi oleviku vormide kõrval
 ka rohkesti v-tunnuselisi vorme (ollõv, oppiv).

Mulgi murdele ei ole üldiselt vat-vorm omane, sest siin
 on teisest silbist kaugemal olev a muutunud e-ks, s.o. -vat>
 -vet. Murde äärealadel on aga vat-vorm kas säilinud või esi-
 neb paralleelselt vet-tunnuselise vormiga, näit Trv Suisle-
 pa ta m õ i s t v a t juba lugea, ta õpvat äste, kuid ka
 ta k ü n d v e t põldu, o l e v e t aige M 99, 57; samuti
 Hel Hummuli ta t a h t v a t kodu tulla, kuid na k i r j u -
 t e v e t kikk 'kõik'üless K 90, 45. Pst Öisu sääl o l e -
 v e t mõisniku avva 'hauad', kuid ka m õ i s t v a t M 134,
 71. Ühesilbilistes pika vokaali või diftongiga verbitüvedes
 on teise silbi -vat, -vät enam reeglipäraselt säilinud, näit.
 Hel Iõunaosas toovat, läävät 'minevat', müivät, siiski ka
 toovat ~ toovet. vat-vormi esinemine vet asemel kaugemal sõ-
 nas on seletatav kirjakeele mõjuga KKI M 154, 2, 4.

Samuti tuleb kirjakeele mõjuks pidada üksikuid vat-tun-
 nuselisi paralleelvorme keskmurde alalt, näit. Sim Paasve-
 re ta l a u l v a t ästi K 32, 56; Tür Nehatu ta e i o s -
 k a v a t /ujuda/ K 35, 58; Koe Valida ta o l e v a t nüüd
 aige M 132, 91.

1. 2. vet-tunnuseline kaudse kõneviisi olevik esineb neil
 aladel, kus teisest silbist kaugemal olev a on muutunud e-ks.

Nagu märgitud, on see tunnuslik eriti mulgi murdele, näit. Krk Võhmaste Karksin o l e v e t ää ärrä EM I 62, Karksi põhjaosas mõistvet, tahtvet, õpvet K 61, 60; Pst Õiau, Tuhalaane temä t e g e v e t sääl puutüüd M 134, 71; vihma a k k a v e t sadame EM I 53; Hel Lõve mie v e d ä v e t, ei v i s k a v e t K 42, 66; Hel Eera, Peetri k. tegevet, libisevet, ei tulevet M 128, 36; Hel Hummuli, Järve, Soe, Kulli talve a n t a v e t obuse sõnnikut K 90, 45. Tarvastus on vet-tunnuse kõrval enam vat-vorme, Trv Mõnnaste, Ämmuste k. (kägu) m u n e v a t tõese peesä oma muna, kägu o l e v a t seante EM I, 195.

Samasugune vet-tunnuseline kaudse kõneviisi vorm esineb ka Tartu murde lõunaosas Sangastes ja osalt ka Rõngus, näit. San Kurevere käskenu rii pääle istu ja sõita nii ku jõud 'jõuab' ja taädõ kaede e i t o h t i v e t T 98, 12; Rõn Purtsait u u m b l e v e t äste, k i r u t e v e t M 13, 78, 132; Rõn Raigaste õpvet, korjavet K 15, 37. Sangaste ja Rõngu alal on vet-tunnuseline vorm harvem, tunduvalt üldisem on vanemal põlvel v-tunnuseline vorm, näit. Rõn Raigaste ta ollev, mõistev, tahtev või nooremail vat-vorm: õpvat, korjavat K 15, 37.

1. 3. vad-tunnuseline kaudse kõneviisi olevik esineb murdealadel, kus partitiivi murdeliseks lõpuks on -d. Nii võib seda kohata lõuna- ja põhjaeesti murrakute piirialal, näit. Saa Väljaküla ta o s k a v a d teha, l a u l v a d ilusti, t a h t v a d õppida (harilikum siiski -va) K 28, 36; KJn Leie tema o l e v a d kinos (harilikum -va) Ü 4, 85; Äks Koogi ta e i o l e v a d aige K 48, 71; TMr Kükitaja nad e i s õ i t v a d linna; väike Mari m i n e v a d sügise kuuli K 45, 67, 78; Pst timä e i õ p v a d, a k k a v a d õpma (harilikum vet-vorm) M 134; Hel Taagepera aia bäl 'surnual' o l e v a d jutlus (harilikum olevat) M 129, 33.

Tõenäoliselt kirjakeele mõjul on vad-tunnus levinud mõnel määral ka teistesse põhjaeesti murretesse, näiteks saartele: Rei veneusulesed, need e i m a h t u v a d (m a h t u v e d) põrguse ka T 262, 1; Muh mõnes kohtas o l e v a d veel süömist M 100, 22; Rõõpvormina registreeritud ka Hagerist, Kullamsalt ja Loksalt.

1. 4. ved-tunnuseline kaudse kõneviisi olevik on omane peamiselt mulgi murde lääneosale, näit. Hls Abja mõnedel o l e v e d k a õige alampe 'viletsad' tiindre, et e i s a a v e d omnuku enne päevä üles maast EM I, 139; temä o l e v e d palke vedan MT 14, 2; Krk põhjaosa ta e i m õ i s t v e d oeoda K 61, 67 (harilikum mõistvet).

1. 5. va-tunnuselise kaudse kõneviisi oleviku vormid lähtuvad oleviku kesksõna omastavast käändest. Nähtus esineb põhja- ja lõunaesti piirialadel, eriti läänemurde lõunaosas.

Hää Kabli kella nellast o l e v a rihti l ä h t u 'rehele mindud'; koloosis a n t a v a terved kartulid K 10, 59; Saa Laulaste, Urissaare Jaan l ä h v a täna kosja M 139, 40; targad inimesed õ p p i v a oolega, 68; l u g e v a ku rohvet 32; Saa Jäärja tema o l e v a maal, luuletava, logeleva K 27, 37; Saa Väljaküla ta tahtva, korjava K 5, 30; silu a k a t a v a tegema M 70; Saa Kanaküla tema o s k a v a kirjutada, nemad õ p p i v a K 29, 35; Saa Talli kuulin, et p i d a v a käima pääl olema T 29, 35; Vil Valma ta j o o v a kikk 'kõik' ära, mis vähägi t e è n i v a M 116, 165; Vil Tänassilma ta o l e v a (võlema) maal K 55, 38; KJn põhjaosa nad r ä ä k i v a, nüid enäme i r ä ä g i t ä v ä (kuid ka ta o l e m a sial, ta m i n e m a ära, kuigi harvemini) K 52, ka Ü 15, 71; KJn Leie ta t u l e v a, l a u l v a, p i d a d a meile t u l e m a Ü 4, 85; Kod Tossumetsa õts 'otsis'naesele atuid, et naene tāmādä e i p i ä v ä saima T 75, 17; Kod Sääritsa tāmā n ä g e v ä nüid üvääs 'hästi' KKI M 274^{a, b} 23; sji mijs t õ s v a viis puuda selgä, 32; tāmā t u l e v a kodo. 12; tāmā l e p v ä ärä, tāmā muku 'muudkui' m a g a v a KKI M 273, 36, 40.

1. 5. 2. va-tunnuseliste vormide puhul tuleb märkida ka kitsal alal Häidemeeste ja Saarde edelaosas registreeritud geminatsioonilisi vorme surrava ja ollava, mida käsitlevad ka Airila (15), Ikola (45) ja Magiste (EK 1934,60). Näit. tema s u r r e v a ära, Hää MT 70; karjanaine o l l a v a noorik. Saa, T 21, 2.

1. 6. v-tunnuseline kaudse kõneviisi olevik lähtub oleviku kesksõna nimetavast käändest. See vorm on omane lõunaeesti murretele, eelkõige Tartu ja Võru murdealale. Kõige levinum näib see olevat kahesilbiliste esmavärteliste tüvedega verbides.

Mulgi murdes esineb v-tunnuselise kaudse kõneviisi oleviku vorme vähe. Ainult Tarvastust on S. Tanningul lause "na ütli va, veli o l l e v aige ja t u l l e v varsti kodu" (EM I, 53). Seda kinnitab ka A. Saareste, kes oma "Väikeaegse eesti murdeatlase" (Uppsala 1955, lk. 46) samuti märgib, et Tarvastus esinevad v-tunnuselise kaudse kõneviisi vormid. Ka Karkk põhjaosast on registreeritud vorm ollev (mineviku vormis e i o l l e v käünü, K 61, 60), kuigi siin üldiselt esineb olevet.

Tartu murdes leidub mõnevõrra enam v-tunnuselisi kaudse kõneviisi vorme. Näit. San Kurevere oll ütiskõrd kõrtain kõnõlnu ütele Karula mihele, et tiä m õ i s t õ v ka puuki te-tä T 98, 12; San Tagula vanarahvas kõnõlõaõ, et seo o l - l õ v Tõhalõ kerik Sangasten EM III, 419; Rõn Raigaste ollev, tahtev, mõistev, ei sõitv /liina/, selle kõrval aga ka ei olevat, õpvat jt. K 15, 37; Ote Nüpli temä n ä k e v ilma prillede lugeda, nemä o l l e v joba ärä Ü 31, 158. Diplomitöö kirjutaja Lea Niklus märgib, et esmavärtelistest kahesilbilistest verbidest olema, minema, tegema, nägema, tulema olevat v-tunnuseline kaudse kõneviisi olevik, kuid teistest verbidest olevat vat-tunnuselised vormid, näit. lugevat, sealsamas lk. 158. Võnnust ja Kambjast on aga järjekindlalt märgitud olevat või olõvat, samuti vädävat, pesevat jt.

Kõige rohkem esineb v-tunnuselist kaudse kõneviisi oleviku aga Võru murdes, näit. Hargla Mõnistes Jaana h-ta v ka pükse ummõlda laškõ; ma kuuli, et sa o t s i v eläjeid; Piitire poig m õ i s t a v ka häste lukõ KK1 M 322, 13; tekev, ollõv, tohtiv, kirutav, 14; Krl Käärikmäe tiä parandav 'parandavat', kergüte v 'kergitavat' H 75, 37; Krl Oe võttõv, viäkav K 78, 46; ma m õ l a t õ v häste kotsa 'kududa', miä l a ü l õ v, 40; Krl Oe tiä e i o l l e v haige; ma' m e i a

t e v h ä s t e k o t t a 'kududa' K 78, 40; Urv Vana-Antsila vee-
tev 'veetav', viiskav K 78, 45; Urv Uue- Antsla ta ollõv ~
olõvat (viimane hilisem), samuti mõistõv~mõistav, oppõv~
opvat, õrakid 'punaseid sõstraid' v õ e t a v kõiki tsora-
kuga 'kobaraga' K 67, 93; Urv Linnamäe õlut j u u d õ v
rohkõmb ku viina KKI M 270, 6; nainõ e i t e k e v g i
süvvä, 10, meil t e t t ä v ka joba haina, 12; Kan Mõntsi
ta i o l l õ v haigõ~o l õ v a t (uue) K 17, 33; Plv Põl-
 va v. Kahesilbilistest esmavärtelistest verbitüvedest on ha-
 rilikud: ollõv, tekev, lukõv, tullõv, minnõv KKI M 180,4;
 teistest verbitüüpidest olevat nooremail vat-tunnuseline
 vorm, näit. opvat, vanemail v-tunnuseline - oppiv KKI M 280,
 4; Rõu Kõrgepalu tahtõv, nakkav, laulav, oppiv, kirotav 'kir-
 jutavat', nooremail aga enam -vat (ollõv~olõvat) Ü 36, 185,
 186; Rõu Hurda, Rooksu tä ollõv, mõistõv, laulõv, oppiv, ki-
rotav K18, 26; Rõu Haanja minnõv, andõv, ostõv M 164, 56;
 Rõu Varstu m i n n e v sõjaväkke, kuid ka m i n e v a t pi-
dule KKI M 322, 18, 19; Vas Lasva opvat, olõvat jt. M 79,
 85; samuti ka Vas Misso K 81; Vas Orava alalt on siiski mär-
 gitud ka rööpvormid ollõv~olõvat ja tullõv~tulõvat H 18,
 81; Rõp Veriora samuti vanemail ollõv, nooremail olõvat,
 viimane üldisem M 22, 71; Se Raakva tä l a u l õ v egäsu-
gumatei laula M 158, 37; üldiselt aga esineb v-tunnuselisi
 vorme vähe, selle asemel on üldisem vat-tunnuseline kaudse
 kõneviisi olevik, näit. joovat, olõvat, tulõvat, lugõvat,
kutsvat Se Satseri M 28, 81, 101. Se Pankjavitsa kohta mär-
 gitakse, et kaudne kõneviis ei olewat murrakule üldse omene,
 selle asemel tarvitatavat kindla kõneviisi vorme (Heino Lui-
 ga andmeil). Leivu keelesaare murrakust on küll registreeri-
 tud vorme uollõv, tullõv, kuid need esinevad harva M 24, 68.

Nagu selgub, on kõige enam v-tunnuselisi kaudse kõneviis-
 si olevikku Võru murde lääne- ja keskmurrakuis Harglas, Rõu-
 ges, Põlvas, Urvastes, vähem äärealadel Setus, Leivus. Üld-
 diselt võistlevad Võru murdes tunnused -v ja -vat, kusjuu-
 re, esimene neist on vanem ja osalt juba kadumas, teine aga
 elujõuline ja leviv, seda enam, et seda toetab ka kirjakeel.
 2.1. Teiseks lõunaestiliseks kaudse kõneviisi tunnuseks ole-

vikus on b-line esinemus, mis võiks olla seoses v-lise oleviku kesksõna tunnusega. See b-line tunnus esineb kahel kuul, nimelt -be ja -bev näol.

Hel Lõve mõni ütles, et ta o l l e b e inimese muudu, p i t a i t e b e ja r a p u t e b e ja t e g e b e ime tempe EM I 226. Hel nemä ütleva, et miä enäp ilusast e i k õ n e l e b e, e i s a ä b e miu kõnest aru EM I, 53. Nagu S.Tanning samas märgib, on ainult kõige vanemailt seesugust erilaadset kaudse kõneviisi tarvitamist kuulda. Peale mainitud näidete on H.Sirk Helme lõunaosast kirja pannud kaudse kõneviisi oleviku vormi müibe, mis esinevat vat-, vet-vormi kõrval.

2. 2. Mõnevõrra laiemal alal kui Helmes esinev -be on Võru murdea levinud sellele lähedane bev-tunnus. Nagu näidetest selgub, on selle nähtuse leviku põhialaks Rõuge ja Hargla murrak.

Rõu Haanja käübev, müübev, süübev, tuübev, eläbev, pidäbev, kaaubev 'kasvavat', laulbev, naarbev 'naervat' D 541, 53, 54; Rõu Kõrgepalu saabõv, kudabõv, sõdibõv K 85, 79; Rõu lääneosas Maali p i d a b e v mehele minema; D 165, 186; Har Mõniste süübev, viibev, käübev, saabõv, juubõv, jääbev (näit. tsiga s ü ü b e v väega häste, s ü ü b e v paelu ubinõid) KKI M 322, 10-11; ma kuuli, et Jaani veli k ä ü b e v ka koolin 11; Har keskus ta e i j u ü b õ v lämmit piima; jääbev (E.Haab III k., lk.49), kaebev 'vaatavat', tuubõv 'toovat', viibev 50; Lut saabõv M 31, 21.

Kõige järjekindlamalt näib bev-, bõv-tunnus esinevat ühesilbilistes pika vokaali või diftongiga lõppevates verbitüvedes, kus nähtavasti on peetud oleviku kesksõna v-tunnust mitte küllalt piisavaks kaudse kõneviisi ilmekaks väljenduseks ja on hakatud tarvitama kahekordset tunnust b+v. Võib märkida, et mõnevõrra paralleelset nähtust võib kohata sama verbitüübi tegijanime vormide moodustamiseks saarte murde alal, Hiiume Reigi sõõbija~ sõõbi~ süübiija 'sõõja', käibiija~ (tee) käibi~ keibiija 'käija, kerjaja' H 68,107; Kihnu jõuvaja (juõma) 'jooja', viijäjä 'viija' M 33,66,69.

Ühesilbilise tüvega verbidest on aga bev-, bõv-tunnus

levinud ka kahesilbiliste esmavärteliste verbide rühma (elä-bev, pidabev, sadabõv, kudabõv) ja isegi mõnesse üksikusse laulma-tüüpi verbi, näit. laulbev, naarbev~naarbõv 'naervat'.

Nagu be-tunnus on ka bev-, bõv-tunnus tuntud ainult kõige vanemate murdekõnelejate keelepruugis. Harilikum on ikka üldlõunaeestiline tav- (mulgis tev-) tunnus.

3. 1. Põhjaeesti murrete kõige levinumaks kaudse kõneviisi oleviku vormiks on da-infinitiiv, mis on lauses õeldiseks.

Saarte murdes esineb da-infinitiivilist kaudse kõnevormi enam Saaremaa lõuna-, kesk-, samuti lääneosas, näit. Jäm naist ta'p t a h t a võtta AES 13, 1; kuid ka ta p i d i a i g e o l e m a M 137, 152; Khk naad a k a d a e e m i n e m a; seel 'seal' p i d a d a k u l d a o l e m a E.Koit, Kihelkonna murrak, lk.239; Kär ta (näkk) i l m u d a v ä g a m i t m e l n ä u l Hurt 2, 276, 1886; kaasaegsest keelest da-list kaudset kõneviisi ei ole registreeritud, selle asemel esineb kas peab-konstruktsioon (õie mesi p e ä b p a r e m o l e m a, P.Koppel, D, Ü-39, 163) või harva ne-tunnuseline vorm (t a o l n e m a a s, t a p i d a n e o s k a m a, Sauvere k. M 127, 40; Kaa Lao Sellest o l l a P i d u l a m õ i s a n i m i k a j ä ä n d, et seal t a o l l a p i s t a n d k o r r a T 182, 43; Mus idaosas j ä t t a d a a m m e t i k u s p o i s s; t a h t a d a m i n n a; e p n ä h j a ä n a m e e s t i 'h ä s t i'; s a n d e m a d v i s s e t a d a v ä l j a Ü 18, 69; Vll Väkra o l l a a i g e esinevat ainult nooremal põlvkonnal, murdeomane ja üldine olevat olle, sõite jne.

Läänemurde lõuna- ja edelamurrakutes on samuti da-tunnuseline kaudse kõneviisi vorm omane noorpõlvele, harilikum ja vanem on siingi de-tunnuseline kaudne kõneviis. Paiguti esineb ka paralleelseid vorme, näit. Mih Õepa t ä o l l e ~ o l l a m a a l, kuid ainult laulde, õppide jt. K 63, 76. Läänemurde põhjaosas on juba enam da-tunnuselist kaudse kõneviisi olevikku, näit. Kull Piirsaalu t a o l l a a i g e; s a p i d a d a e a s t e l a u l m a; naad v ä d a d a s õ n i k o d K 52,75; l a p s e d v i s a t a k i b a 80; M a a l i m i n n e m e h e l e ~ p i d a d a m e h e l e m i n e m a 86; Kul Kullamaa t a õ p p i d a r ä t s e p a k s

ta p i d a d a r ä t s e p a k s õ p p i m a K 40, 100; Mär Paeku-
la sellest t u l l a p a e l u a i g u s i, kuid ka mõned ä b e n e -
d a k i r i g u s k ä i a M 146, 66; LNg need seal l u g e d a k a n g e s -
te; m a p i d a d a m u l i k a d i l l a v ä l l a s e a m a Ü 30, 117; pai-
guti esineb ka paralleelselt olla~olle 202; Var Kulli sa-
muti t ä o l l a ~ o l l e m a a l, õ p p i d a, k o r j a t e K 68, 80; Kse
Tuudi r ä ä k v a d, e t m a a i l m a o t s t u l l a T 61, 37; Kse Muris-
te t e i t e l o l l a t e i s t m o d u k e e l K K I M 181, 81; Lih Tudu
n a d l a u l d a, t a h t a e l a d a, k u i d o l l e m a a l, m i n -
n e o o m e l a a d a l, k a t a h t v a d, õ p p i v a d K 2, 29;
Kir Kärbla k. o l l a ~ o l l e m a a l, õ p p i d a, k u i d s õ i -
t e K 3, 28; Aud Lindi olla, minna, kuid ka olle, minne K 96,
31; Aud Oara ainult e-lised vormid K 4; M 6, 35. Läänemurde
kesk- ja idaosas enam da-lisi vorme, näit. Häa põhjaosa Häa
Raudsika, Võiste II üsna must (uss), see o l l a k õ i g e m ü r -
g i s e m K 105, 51; Tor Levi t a o l l a t o r e m e e s K 101, 49;
Tor Pustuski t a e i s õ i t a g i l i n n a K 49, 67; Mär Pae-
küla l i a s o o l e s e s õ õ m i s e g a t e k k i d a v ä h j a t õ b i M 146,
 58.

Järjekindlamalt esineb da-infinitiivi kujuline kaudse
 kõneviisi olevik põhjaeesti keskmurde läänepoolses osas, eri-
 ti Harjumaal, näit. Hag Ohulepa n a d l a u l d a, t a o s a -
t a k u d u d a K 7, 66; Hag Adila s i a l o l l a j u b a s e d a s i, e t
m a s i n t e e b k õ i k t õ õ ä ä M t 159, 14; Nis m a v i d a d a K K I M 357,
69; m a õ p p i d a, k i r j u t a d a, t a h t a, l o g e l e d a 62; Rap Nõmmeotsa
s i a l t p e r e J o e n e h k J u h a n v õ t t a j ä l l e s e l l e L e e n u e h k
K a i e E M I I 66; Rap Mõisaaseme e n n e m i n d o l l a k ü l l o l d
k e h r u s t (mõisale) E M I I 59; Rap Nurme t a k ä i a i g a o m i k u
m õ d a p u i d, p l a k s u t a d a, e t s i i s ü n t e i t u l e K 34,
84; Juu Toomja k u ü s s a k k a b . . . p e r e t e i t m a, s i i s t e m a m i n -
n a p u u o t s a E M I I, 81; k u i d k a ü k s ü s s o n n e n d e k u n i n g a s j a s e l
o l l e k o h e . . . n a g u k u k e a r i p i a s (sealsamas); HJn s i e o l -
l a n i s u k e t õ b i k o h e K K I M 316, 18; Jür Tõdva m i n a l u g e -
d a, t e m a k i r j u t a d a K K I M 297, 11, 15; m i s s e l v i g a
o l l a, e t n i i k e n a s u i s e i l m a g a n i i k u r v a l t s e i s t a,
v i a t o l l a m e h e k ä ä s t p r a g a d a s a a n u d H u r t I I 15, 300 (1889).
 Üldiselt on Harjumaal, eriti selle põhjaosas, õige rohkesti
 tarvitatud kaudse kõneviisi märkimiseks peab-konstruksioo-

ni, vähesel määral aga ka kirjakeele mõjul vad-vormi (olevad).

Järvamaal on da-list kaudset kõneviisi mõnevõrra vähem, seda enam esineb aga pidama abil moodustatud konstruktsioon. Ann Puiatu, Aruküla mina olen kuuld küll, kroon o l l a pisa (ussikuningal)...ussa t u l l a siss nõnda et...; mõni s ü i a neid, mõni jahh p i a b s ü ö m a neid tati-
kaid KKI M 121, 1; TÜR Nehatu ta o l l a ~ o l e v a t maal,
õppida K 35, 88; TÜR Leela...et temal o l l a ka Linda piit
K 70, 48; TÜR Kärü ta osata, tuhta...; ta nuusutada surnut
K 59, 71. Kõige üldisem Türil ongi da-tunnuseline kaudse
kõneviisi vorm. Pee Kahala ta p i d a d a ästi kududa o s-
ka m a, ta k u d u d a ästi, harilikult ta k u d u m a äs-
ti K 20, 34; JIn Vajangu räägitakse, et ta o l l a õppind
linnas, harilikum pidama abil: ta p i a b ~ p i d a d a jäl-
le j u ö m a või ka ta j u ö m a irmsast M 77, 52; Amb Tapa
linn ta p i a b ~ p i d a d a aige olema K 12, 32.

Virumaal on da-tunnuselisi kaudset kõneviisi veelgi vähem ja seda esineb peamiselt läänepoolseis kihelkondades, tihti paralleelselt pidama-konstruktsioonidega, näit. VMr Vao ta o l l a ~ p e ä b o l e m a maal, nad l a ü l d a ~
p e ä v a d l a ü l m a K 8, 45; VJg Roela kord kirjutas
mies kodu naisele, et o l l a aige ja õspidalis Mt 41; Rak
ta o l l a ~ p e a b o l e m a maal; nad l a ü l d a ~ p i ä-
v a d e. p i d a d a l a ü l m a K 9, 45. Vähesel määral
esineb da-tunnuselisi vorme ka põhjapoolsemais Virumaa ki-
helkondades ja rannikumurde alal, kuigi siin harilikum on
peab-konstruktsioon kaudse kõneviisi asemel, näit. Hlj Ver-
gi taat o l l a ikka aige; mehed t a h t a d a omme maale
jäada; ei aie poiss õ p p i d a enam sugugi K 80, 5; Hlj
Loksa Ama k. nad l a ü l v a d ~ l a ü l d a, t a h t v a d ~
t a h t a; Iis Mäetaguse Aruküla rahvas rääkisid, ma õ l l-
l a liiga ia tütardele; suhkur m a k s a d a kümme rubla;
Juuli ütles, et teie õ p p i d a kuoliõpetajast K 72, 85;
lis Uhe sie m e n n a omme Jõhvi; nävad p u ä k i d a õu-
napuij M 49, 30.

Põhja-Viljandimaal ja Põhja-Tartumaal on da-tunnuseline kaudse kõneviisi olevik kaunis harva esinev. Mõnikord on se-

da märgitud paralleelvormina, näit. Pil Kabala ta o l l a ~
o l e m a maal, kuid ainult ta ei o s k a m a u j u d a K 29,
40; Äks Kukulinna me o a a t a ~ p i d a d a o s k a m a /laulda/ K 19,
31.

3. 2. da-infinitiivi kujulise kaudse kõneviisi oleviku tei-
seks variandiks võib pidada de-(e-)tunnuselisi vorme, mis
on omased saarte murdele ja läänemurde lääneosale.

Saaremaa Khk Atla naad a k k a d e e e 'ärs' minema E.
Koit, Kihelkonna murrak, lk.239; Kaa Aste Vanapagan o l l a ~
o l l e üppand. Tõll oli teda taga a e a n d T 182, 42; Krj Lei-
si t ä m ä l a ä t e 'laskvat' k ö i k p e s u k a ä p e s t a M 85, 180;
ta õ m m e l d e t a s a p i s i 204; Krj Öeste Talina keel o l -
l e k ö i g e k e n a m D 931, 146; VII Vakra ta - p j u u v e 'joovat'
ä n a m M 2, 7; ta l u g e d e e a s t e 16, ta - p t e h j e midad
'midagi' 37; Põli Reinu o l l e, t e h j e, kirjutade (J. Peegli and-
meil); "Kuuldkõne lõpp tegevikua on -e: ma, sa, ta, me, te.
n a d t e h j e, kuulde, s ü n d i d e, m i n n e, t u l l e, k e i j e." Hurt
II-18, 1888; Jaa Haapau meri o l l e ta k o a s ö n n a a a n d T
235, 24; Pha Nässumaa tuul v i i e s ö n n a k u a t ä h t i s T 186.

Muhu saarel esineb järjekindlalt e-line tunnus: Muh ta
o s a t e e a t l u g e d a; m e h e d o l l e r a n n a s t t a g a s i t u l n J.
Peegel, KKI 322, 3; Muh Koguva, Külaaseme ta l e p p i d e
ü h n a r u t t u M 100, 9; ta k i u s a t e 29, n a d v i s s a t e 69; Muh Lin-
nuse ta v ä d a d e, o s a a t e, l o g e l e d e, kirjutade K 66, 22. Kih-
nus on kaudse kõneviisi tunnus sõltuvalt vokaalharmoniaast
käs e- või õ-tunnuseline, näit. Khn t ä m ä o l l e, m i a
m õ i s t e, k a r j u d e, l o g e l e d e, 1960.a. auhinnatõõ, lk.68;
nuorna s u r r e i n i m e s e d t i i s i k u r u t t u ä ä 69; Khn t e m ä l m i n -
n e l e i b v a n a k a, S.Tanning, Päevik, lk.7.

Hiiumaa kihelkonnad erinevad tunduvalt eelmistest sel-
le poolest, et siin peaaegu puudub da- või de-tunnuseline
kaudse kõneviisi olevik. Ainult Pühalepast on märgitud e-
list kaudset kõneviisi, näit. n e i d o l l e p a l j u, Sitsi Ma-
ri o l l e v i s t k a T 161, 1; j u u e, t u u e, t u l l e, n ä h j e, t e h -
j e, s u i t a e t e, v i s a t e Palade külast Hurt III, 91. Teiste ki-
helkondade puhul märgitakse, et neis kaudse kõneviisi ase-
mel tarvitatakse kas kindla kõneviisi vorme või peab-konst-

ruktsiooni, näit. Emm peab tulema 'tulevat' KKI M 346; Käi ma pea jooma 'ma joovat'. vat-vormi esinemise kohta on üks näide: Rei Puski veneusulesed, need e i m a h t u v a d pörguse ka T 252, 1.

de-tunnuselise kaudse kõneviisi oleviku vorme esineb Pärnumaa lääneosas ja enamikus Läänemaa murrakutes.

Aud Oaru ta olle, ma ossate, nad laulde, tahte, õppide, korjate K 4, 16; ma juue 'joovat', lugede; sügise t u l l e suured raavi masinad siia M 6, 35; Tõs Saksametsa sellega v õ i e 'võivat' teisel inimesel kahju teha; Tõs Kopliküla /angerjas/ kalu e i s ü i e T 263, 54; Tõs Lao teesed rääk- vad, et k o r j a t e ja m ü i e, o l l e seoke laisk ja l o g e l e d e K 63, 46; Var Paadrema se inimene e l a d e linnas, tüdruk õ p p i d e kenaste K 89, 32; Var Kulli ta o l l a ~ o l l e maal K 68, 86; Mih Tamme ma olen kuulnud, sa o l l e ees lipe ja takka kipe EK 1922, 67; Mih Õepa ta p õ l l e aige K 63, 76; erned k a s u d e selle maa peal easte (62), oome k õ n e l d e koolimaaes üks mees lennast (54); PJg Maima ü t l e v a d küll, uss m i n n e kepi ot- sa K 92, 41; PJg Anelema, Kuninga nad laulde, tahte, õppide, korjate, logelede, osate K 6, 49; Han Rame ta e i s õ i - t e linna; ma o s a a t e, õ p p i d e K 29, 37; Han Mõisa- küla, Rannaküla ta laulde, korjate, logelde, olle~olla K 86, 100; Lih Tuhu ta o l l e maal; m i n n e oome laadal, kuid ka ta t a h t a siin elada; Leena r o o k i d a linu kaloosil K 2, 29; Lih Alaküla ta p a r a n d e d e saapud Ü 17, 54; Kir Kirbla ta o l l e maal, ta o s a t e kududa, kuid nad laolda, õppida K 3, 28; samast on aga märgitud ka kirjakeelepärased vormid, nagu tahtvat, õppivat, korjavat K 3, 29; Kir ta k õ i e iga pää jala Lihulas M 4, 12; Vig Sää- la, Vaguja ta olle, nad laalde, õppide, kirjutade K 25, 53; samast märgitud ka pidama abil moodustatud lauseid: sial p i l i i k i ünta nähä o l e m a (54); Vig Keskküla ei juue M 66, 6; ma lugede (16); Mar Haeska üks kurivaim o l l e kiusand ühte noort meest T 44, 1; kuid ka ta e i o l l a kodus paergult M 135, 11; Rid Ungru tämä o l l e ujund K 44, 64; nämad l a u l d e (63); Rid Kiideva Mari m i n n e sü- gisel kooli, vanaema o l l e aige K 43, 77; LNg Palivere Al-

likma k. ta o l l e akand juba tööle M 88, 110; LNg nad seal l u g e d a kahgeste; tüdruk p e a b...tige olema; olle~olla, enam tarvitatakse kindlat kõneviisi kaudse asemel Ü 30, 117; Kul Piirsalu, Annamõisa k. lapsed o l l e kiba visand, kuid lapsed v i s a t a kiba K 52, 80; Kul Kullamaa k. ta o s a t a seda teha, nad l a u l d a ilusaste K 40 100; üldine da-line vorm, harva olle. Märjamaal ja Toris ainult da-tunnuselised vormid.

da-infinitiivist lähtuvad da- ja de-tunnuselised kaudse kõneviisi oleviku vormid on nii jaatavas kui eitavas kõnes ühesugused, näit. ta lugeda, korjata, juua ja ta ei lugeda, ei korjata, ei juua, samuti sõite, tulle ja ei sõite, ei tulle. Nii nagu kindlas kõneviisis ei ole asemel võib olla pole, nii võib ka kaudses kõneviisis esineda ei olla asemel polla või põlla ning ei olle asemel polle või põlle, näit Martna Haeska saand ta küll vedada seda raha, p õ l l e /kott/ täis saand mette Val. 48.

4. 1. Kolmas eesti murretes kõige levinum kaudse kõneviisi oleviku vorm on ma-tegevusnime kujuline, See on omane põhjakeesti idapoolsetele murrakutele, eelkõige ida- ja keskmurdele.

Kõige läänepoolsemaks ma-tunnuselise kaudse kõneviisi levikualaks on Vändra. Vän Vihtra Viidika Jüri t a h t m a ka ülikooli minna; ta ei o l e m a aige K 64, 81; Vän Suurejõe ta ei o s k a m a ujuda; e i s õ i t m a linna K 62, 86; Vän Võiera räägitakse, et see, kis nõiale ohverdab, s a a m a terbeks K 73, 75; Levinud on ma-tunnuseline kaudse kõneviisi vorm ka endisel Põhja-Viljandimaal: SJn Leetva ma, sa jooma M 94, 97, tegema 119, saatma 126; SJn Navesti ta o l e m a kodus, nad l a u l m a iga õhtu K 60, 47; SJn Kärevere Paksu k. Mariije t a h t m a jah; ta o l e m s o l l a maal K 39, 82; Kõp Seru k. siil s ü ü m a ussa kah M 290, 13; Kõp Metsaküla tämmu 'tänavu' o l e m a ää einaeg; tema o s k a m a ka saksa keelt M 96, 104; Kõp Halliste külast aga ma-vormi kohta näited puuduvad, selle asemel tarvitavat vad-vormi, näit. tema o l e v a d aige K 26, 35; Vil Tänaasilma ta o l e v s ~ o l e m a K 55, 38; KJn põhja-

osa ta o l e m a s i a l, m i n e m a ä r a, kuid ka nad rääkiva Ü 15, 71; naene o l e m a k ä r a m a a k a n d K 52, 86; Pil ka-
guosa, Kõo v. ta t u l e m a k o j u, v õ t m a k a s v a n d i k u Ü
7; Pil Kabala v., Laeva, Võhma ta e i s õ i t m a l i n n a, e i
o s k a m a u j u d a K 21, 40; paiguti esinevat ka paralleel-
sust: olema ~ olla, oskama ~ osata. Plt Rutikvere üldisem ma-
tunnuseline vorm, näit. Ansul o l e m a p a i l u r a h a K 31, 45,
kuid esinevat ka peab-konstruksiooni ning üksikjuhtudel
va-tunnust: kilter o l e v a o l d v a i m u d e k u b j a s e k s K 3, 45.
Vähem esineb ma-tunnusega vorme Järvamaa lõunaosas, näit.
Tür Väitsa nad l a ü l m a m i t m e ä ä l e p i a l; nad õ p p i m a
koolis ka ladina keelt, kuid siiski nad t a h t a s i a l t ä ä
tuila M 10, 55; Tür Nehatu nad tahtvat ~ nad tafta K 35, 88;
Pai Seinapalu siis o l e m a n e i l o l d /kits/ EM II, 200;
Pee Koigi ta j u õ m a i r m a a d m u d i K 20, 35; Pee Kahala
ta o l e m a g i a i g e K 20, 35; Koe Valila naine o l e m a
ündiks käind M 132, 77; luupaine ka o l e m a k ä i n d o b u s e l
sellas 92. Rööpselt ma-vormiga esineb Järvamaal ka da-tunnu-
selisi kaudse kõneviisi vorme ja peab-konstruksioone, näit.
JMd Orgmetse k. ku p a h e m a j a l a s u u r t v a r v a s t l i i g u t a d a, siis
p i a b ä ä k a d u m a /painaaja/ EM II, 176; JJn Vajangu
esinemuse kohta märgitakse, et siin tarvitatakse kaudse kõ-
neviisi asemel tavaliselt kindla kõneviisi vorme või peab-
konstruksioone. Samuti ka Amblas, näit. Tapal ta p i a b ~
p i d a d a a i g e o l e m a või ka ta o l e v a d a i g e K 12,
32.

ma-tunnusega kaudse kõneviisi olevikku esineb ka Viru-
maa lõuna- ja keskosas ning Põhja-Tartumaal.

VMr Linda a k k a m a u o p i s e m a s t s u ä m a M 75, 113, ta
õ m b l e m a o m a l e k ö i k i s e 115, ta i l l a s k m a l o o m i
süüja, mutku k i h u t a m a a g a t a g a 96; kuid VMr Vao k.
nad laulda ~ peavad laulma K 8, 45; Sim ta õ p p i m a l i n n a s
toftrist KKI M 296^a, 27; nad e i a k k a m a g i o m m e s i g a
tapma 88, kuid Sim Paasvere ta l a ü l v a t ä s t i K 32, 56;
Lai Endla nad e l a m a n ü i d l i n n a s, tütar t u l e m a s e i e
kooliõpetajast K 33, 77; Lai se Koeru kirik... o l e m a k a
metsa seest leitud MT 106, 2; Pal Erikvere ta o l e m a p a e r-
gu kodus; ta e i o s k a m a a . . . K 38, 78; Pal Patjala, Kassi-

nurme ta ei pa l u m a M 51, 52; Äks Valma poeg m i n e m a sügisel kroonu pääle; ühessa mehe jõud o l e m a karul KKI M 122, 1, kuid Äks Kukulinna ta o l l a maal, p i d a d a laulma K 13, 31 ja Äks Koogi ta o l e v a d aige K 48, 71; Äks unt p i a b tuld k a r t m a (harvemini) KKI M 122, 2; Ksi Puurmani nad o l e m a käind Neimanni pool M 124, 57; Ksi Kaatvere vana Roose o l e m a siis lehdva rabandust ai-danud sõnadega /arstida/ EM II, 332; Tmr Raadi Kõrveküla tema m i n e m a /maale/ Ü 19, 80.

Ka idamurde alal esineb ma-tunnuselist kaudset kõneviisi. Avi Kõrveküla sie mies õ l e m a aige 'jo kevadest soat 'saadik' KKI M 252, 31; Trm Lilastvere sehvid öölnuvad, et neil Narvas õ l e m a sukrut küll K 84, 31; Leena l a u l - m a ilusast (50). MMg Kudina Niisukese seletuse õ l e m a l i r o j u t u j ä r e l e s i i u r ä ä d n i k a n n u d . H. Nortamo "Raoma ju-tujavatused", J.Mägiste tõlge Kudina murrakus, lk.76 (1928). MMg Saare v. Lia k. ta õ l e m a s i a l m a r j u k o r j a n u d j a s i ä n i l k ä ä n u d K 19, 66; Kod Sääritsa temä laskva ~ laskma ega pääv kümme jäness KKI M 274^a, 61; Kod as, paabakoi p i ä m ä kõnelema; v ä r v i t ä m ä jõe vedega. õ l e - m a pehmem, KKI sõnavara koondkartoteek, vt. park; kuid Kod Tossumetša ...naena, s i i l õ i a , e t õ e n a a õ l e v a t ä m ä d ä p e t n u d T 75, 17.

Üksikuid näiteid ma-tunnuselise kaudse kõneviisi kohta on registreeritud ka rannikumurde lääneosast, näit. Jõe Saunja Rootsi kuningas ja Vene kuningas o l e m a s õ - d i n d j a n e i t a i p e i g m e e s o l e m a ä r a t a p e t u d (E.Tael, Ü 2, 6); Kuu Tapurla ma o s k a m a ü ä s t i k u d u d a K 10, 41. Üldiaam on aga sel alal peab-konstruktsiooni tar-vitamine kaudse kõneviisi märkimiseks.

5. 1. ma-infinitiiv koos verbi pidama mitmesuguste vormide-ga, näiteks peab, peavad, ei pea, pidi, pidid, peaks, pida-da, pidanud jt. moodustab konstruktsiooni, mida tarvitatakse nii murretes kui kirjakeeles kaudse kõneviisi tähenduses, nagu vend p e a b h a i g e o l e m a , s . o . v e n d o l e v a t h a i g e. See konstruktsioon on eesti keeles küllaltki juurdu-nud, nagu näitab selle levik eesti murretes ja selle esine-

mine varasemaski eesti kirjakeeles (näit. Piibli 1. trükiis 1739).

Kõige rohkem on peab-konstruktsioon levinud põhjaeesti murderühmas, näit. saartel: Khk Seel 'seal' p i d a d a kulda o l e m a. E.Koit, kand. 239; Muh see puu... p i d a d a muinsuskaitse all o l e m a J.Peezel, KKI 322, 4; Phl /pääsuke/ p i a b püha lind o l e m a P.Ariste, Murdenäiteid, 10; Läänemurde alal: Mih Tedrekod e i p e a v i i t s i m a palabad vett teha. A.Saareste, EK 1922, 70; Tor Pustuski ta p i a b t a h t m a linna minna K 49, 66; Kul Piirsalu nende lapsed p i d a d a kiva viskama K 52, 84.

Samuti on peab-konstruktsioon teiste tunnuste (-da, -ma) kõrval üldine ka põhjaeesti keskmurde alal, näit. Kei Tõnu p i a b aige o l e m a Ü 24, 65; Juu Kuimetsa see p i a b katk o l e m a MT 125, 5; HJn Haljava ulvi-auk, tuliänd p i d i sealt sisse t u l e m a EM II 151; Amb Tapa nemad p i d a d a ästi l a u l m a K 12, 32; Tür räägivad, et /se- da seent/ p i a b s ö ö d a m a K 59, 71; JJn Muali p i d a d a ~ p i a b mehele m i n e m a K 36, 66; Rak Kaarli kodu käima p i d a d a a k k a m a ka nied, kes õiget surn- ma ei surd 'surnud' Val 80; Surukivi nimi p i d i o l e m a Kuussalu risu EM II, 231; Sim täna p i d i tüöle järele t u l d a m a KKI M 296^a, 39; Pal Erikvere ta p i a b t a h t m a kõigest esimehest K 38, 78; Äks Kukulinna uht, tema e i p i a alati s ö ö m a, ambad p i ä v a d saagis o l e m a KKI 385, 1; KJn Leie ta p i a b meile t u l e m a Ü 4, 35; Plt Rutikvere raadum p i d i o l e m a siuke, et aitab...K 31. Konstruktsioon peab + ma esineb ka idamurdes, näit. Avi ta p e a b linnas koolis k ä i m a M 252, 8; Trm Lilastvere ta p i a b sial...p o p u t a t a m a... s ö ö d e t a m a ja j o o d e t a m a K 84, 51; Kod Tossumetsa naene tämäda e i p i ä v ä s a Y m e 'sallima' T 75, 7.

Kirde-eesti rannikumurdes esineb kaudne kõneviis mõnevõrra ebaühtlaselt, kuid ma- ja da- tunnuseliste vormide kõrval kohtame ka siin peab-konstruktsioone, näit. Kuu Tarpurla nämäd p i d i d ästi l a u l a m a K 10, 49; Hlj va- na-kurat e i p i a t i a d m a, kus naiste tahk on (S.Tan-

ning); VNg ta p i a b k i i t m a, et... S 44, 137; Jõh Atsalama ta p i d a d a o s k a n a kõiki pillisi mängida K 82, 61; Jõh Toila Kronk ja murelane p i a v a d vanast ajast saadik vihamehed õ l e m a H II, 7, 837 (1890); Iis Uhe ta p i d a d a t ä n a Jõhvi m e n e m a M 49, 30.

Nagu näiteist selgub, ei ole kaudse kõneviisi oleviku esinemus rannikuala murrakutes kaugeltki ühtlane. Nii näib murdeala läänepoolses osas, näit. Jõe, Kuu, enam esinevat ma-tunnuselisi vorme, kesk- ja idapoolsel alal da-tunnuselisi, kusjuures peab-konstruktsioon näib tuttav olevat kogu murdeala ulatuses.

Lõunaeesti murretele on üldiselt peab-konstruktsioon võõras. Siin esineb ainult üksikuid näiteid sellest, nagu Fst s i s a p i d i p u h a käsitsi ä r ä t e t t ä m ä Val 107; Hel ta p i t ä l a a g r i n o l e m a K 90, 49; Rõp Ruusa Põlva rahvas p i d i k a t u l õ m ä M 22, 73. Sellised näited võivad olla tekkinud ka põhjaeesti murrete ja kirjakeele mõjul.

Mis puutub peab-konstruktsiooni päritolusse, siis võib seda pidada otseseks tõlkelaenuks saksa keelest. Võrreldagu selleks vastavaid konstruktsioone saksa ja eesti keeles, näit. E r s o l l k r a n k s e i n - T a p e a b h a i g e o l e m a (s.o. t a c l e v a t h a i g e).

b. Kaudse kõneviisi oleviku vormide kujunemisest.

6. 1. Nagu eelnenust selgub, on enamik kaudse kõneviisi oleviku vormidest kujunenud kas oleviku kesksõna käänete või da- ja ma- infinitiivide alusel. Seejuures need partitsiipide või infinitiivide vormid on saanud lause sõldisteks, seega verbi käändelistest vormidest pöördelisteks. Ühes sellega on aga toimunud ka lausestruktuuri täielik muutus.

Juba M. Airila, kes oma töös "Viron kielen oratio obliqua'ata" (1933) lähemalt jälgib kaudse kõneviisi käsitlust eesti grammatikais ning esinemust eesti murdeis, märgib, et kaudne kõneviis on tõenäoliselt tekkinud partitsiibi- ja infinitiivikonstruktsioonide alusel. Ta toob näite "Mu sõber ütles v e n n a varsti tagasi tulevat", mis võib olla alu-

seks kaudse kõneviisilise öeldisega lausele "V e n d t u l e v a t varsti tagasi", juhtides ühtlasi tähelepanu muutustele lause struktuuris¹⁰.

Osmo Ikola oma uurimuses "Viron ja liivin modus obliquuksen historiaa" (1953) on tulnud samuti arvamusele, et kaudse kõneviisi vormid on sündinud partitsiibi- või accusativus (nominativus) cum infinitivo-konstruktsioonist. Kaudse kõneviisi teket neist konstruktsioonidest on peetud juhtiva verbi (näit. ütles) ellipsist tingituks.¹¹ Ellipsi mõtet on V.Grünthal oma väitekirjas "Itämerensuomalaisten kielten yksikön nominatiivi objektin edustajana aktiivin yhteydessä" (1941) käsitlenud tüübi "A tegevat kaks b-d" puhul, märkides, et arvatavasti on see kujunenud tüübist "A ütles tegevat kaks b-d", kus siis see verbi finitiivne vorm kui enesestmõistetav on ära jäetud¹². Ikola kahtleb, kas see nii iseenesest mõistetav ongi ja pooldab L.Kettuneni arvamust, et predikaat (näib, üteldakse) kord-korralt ära jäetakse¹³. Teiseks juhib Ikola tähelepanu et-lausetele, mis võimaldavad et-lause ja partitsiibi- või infinitiivilause te kontaminatsiooni, näit. sai kuulda, et seal üks mees elavat (vrd. sai kuulda, et seal üks mees elab). Sedasama kontaminatsiooni mõtet on juba varem väljendanud K.Leetberg oma lauseõpetuses, märkides, et "Kaudse kõne" puhul infinitiivne verbivorm (partitsiip või infinitiiv) muutub finitiivseks ning see muutus on tekkinud omapärase kontaminatsiooni tulemusena, kus lausetest ütles, et vend magab ja ütles ven-

---

¹⁰Airila M. Viron kielen oratio obliqua'sta. Helsinki, 1933, s.48.

¹¹Ikola O. Viron ja liivin modus obliquuksen historiaa. Helsinki, 1953, s.41.

¹²Grünthal V. Itämerensuomalaisten kielten yksikön nominatiivi objektin edustajana aktiivin yhteydessä. Helsinki, 1941, s. 259.

¹³Kettunen L. Lauseliikmed eesti keeles. Tartu, 1924, lk.19-20.

na magavat on tekkinud "poolviltuse predikaadiga" kaudset kõnet väljendav lause ütles, vend magavat¹⁴. Kõneldes kaudse kõneviisi arenemisest, märgib ka A.Saareste, et varasemast kuulsin teda töötavat või kuulsin, et tema töötavat on ellipsi tõttu kujunenud tema töötavat¹⁵.

6.2. da-infinitiviliste kaudse kõneviisi vormide teket on V.Grünthal seostanud varasema potentsiaaliga, mis olevat Sõrves mõni põlv tagasi veel esinenud kujul, näit. kas ta olneb või ei olne. Potentsiaali vormidest olne, tulne olevat kujunenud da-infinitivi vormid olle, tulle, mis saarte murdes praegugi veel esinevad¹⁶. Vormid olla, tulla olevat kujunenud hiljem e muutumisega a-ks¹⁷. Selle seisukohaga leppisid algul M.Airila ja L.Kettunen, ei leppinud aga J.Mägiste ja O.Ikola. J.Mägiste näitas, et keeleajalooliselt ei saanud potentsiaali ains. 3. pööre olneb, tulneb ja da-infinitiv olla, tulla kuidagi seguneda, pealegi annab murdes a muutumine e-ks teisiti seletada¹⁸. Ei nõustu V.Grünthali seletusega ka O.Ikola, kes õigesti märgib, et ainult nelja verbivormi (olle, tulle, panne, minne) põhjal ei saa teha sellist järeldust, samuti ei ole ka 3. pöörde küsimus õigesti lahendatud (-b)¹⁹. Nii Ikola kui Mägiste on arvamuse

---

¹⁴ Leetberg K. Eesti keele grammatika. Lauseõpetus. Rakvere, 1925, lk.79.

¹⁵ Saareste A. Die ehstnische Sprache. Tartu, 1932, S.18.

¹⁶ Grünthal V. Aruanne murde uurimiste üle Saaremaal. - Eesti Kirjandus, 1910, nr.7, lk.282-283.

¹⁷ Grünthal V. Itämeren suomalaisten kielten yksikön nominatiivi objektin edustajana aktiivin yhteydessä. Helsinki, 1941, s.245, 2.

¹⁸ Mägiste J. Eesti da-infinitivi kujulise kaudse kõneviisi algupärase. Käsikirjalises kogumikus "Koguteos J.V.Veski 70-nda sünnipäeva tähistamiseks". Tartu, 1943, lk.86-91. KM.

¹⁹ Ikola O. Viron ja liivin modus obliquuksen historiaa. Helsinki, 1953, s.29-30.

sel, et da-infinitiiviline kaudne kõneviis on kujunenud samuti kui partitsiibiline accusativus (nominativus) cum infinitivo konstruktsiooni alusel, dicendi. sentiendi et declarandi tüüpi verbide infinitiivseist konstruktsioonidest, näit. PJg ütlevad küll, uss m i n n a kepi otsa K 92, 41; Kul räägitakse, nad v a d a d a sõnikod K 58, 80.

6. 3. ma-infinitiiviliste kaudse kõneviisi vormide kohta arvas V.Grünthal, et seda vormi tuleks pidada -va~ -van partitsiibi rööpvormiks, sest eesti keeles leidub v~m vaheldust (ainumad~ainuvad)²⁰. Teised keeleteadlased ei nõustunud ka selle seisukohaga ja leidsid, et -ma on vana eesti keele pärane vorm²¹. Ka O.Ikola ei pea ma-infinitiivilist kaudset kõneviisi hiliseks ja arvab, et see on kujunenud samuti accusativus cum infinitivo konstruktsiooni varal. Näit. Lai õöldasse, et Juta kivi o l e m a ka sial EM II, 302; Trm teda k a n t a m a bial laasa 'lausa' kätel K 84, 50.

c. Kitsamalt levinud kaudse kõneviisi oleviku murdevormid.

7. 1. Omaette kitsa esinemisalaga liiteks on -ja, mida kaudse kõneviisi oleviku tunnuseks on märkinud juba kaudse kõneviisi varasemad uurijad M.Airila ja O.Ikola. Seda tunnust on registreeritud Häädemeeste põhjaosast Tahkurannast. Nimmelt on Emakeele Seltsi stipendiaat üliõpilane Salme Soosaar 1927.aasta suvel Tahkurannas morfoloogilist materjali kogudes leidnud, et olema sõnast on tarvitatud kaudses kõneviisis vormi o l e j a, näit. vennad o l e j a mõlemad joonu M 139, 3; üks üüsi o l e v a mere pääl nõnda pime olnu, et Kihnu tuudri ei o l e j a nähtu 128. Murdeekspeditsioonidel kogutud materjalide põhjal avaldas S.Soosaar 1931.a. ajakir-

²⁰ Grünthal V. Itämeren suomalsisten kielten yksikön nominatiivi objektin edustajana aktiivin yhteydessä, Helsinki, 1941, s.249.

²¹ Kettunen L. Lautgeschichtliche untersuchung über den KodaFerschen dialekt, Helsinki, 1913, S.144, 2.

jas "Eesti Keel" ühe Tahkuranna Alevi külast kogutud murdeteksti, kus esineb näiteid ka ja-tunnuselise kaudse kõneviisi kohta . 1968.a. suval kontrollis üliõpilane Ülle Viks veel kord Häädemeeate põhjaosa verbivorme ja leidis veel mitmest külast (Pikla II, Võiste III ja IV) lisanäiteid oleja-vormi kohta. Viimasest külast väärrib tähelepanu 84-aastase pimeda keelejuhi Marie Lepiku lause "Tubakast ta (so. must nõeluas) ei p i d a j a sallima". See on ühtlasi ainuke lause, kus ja-tunnus ei liitu olema-verbi tüvele, vaid pidama-verbile. Et kõik varemalt registreeritud ja-tunnuselised kaudse kõneviisi vormid esinesid oleja kujul, siis arvas O.Ikola, et eesti ja-tunnuseline vorm esinebki ainult olema-verbist²².

Jälgides eespool esitatud näiteid ja-tunnuseliste vormide kohta võib märkida, et verbist olema on paiguti oleja kõrval tarvitatud ka vormi oleva, mis on täiesti murdeomane. Sellest ilmneb, et ja-tunnus kaudse kõneviisi vormides ei olnud nähtavasti kuigi suurel määral juurdunud ja oli ainult kitsal murdeajal rööpvormides tarvitusel. Et seesama tunnus aga esineb ka liivi keele kaudses kõneviisis, siis on üldiselt arvatud, et Tahkuranna ja-tunnuseline kaudne kõneviis on liivi laen²³.

8. 1. Omaette iseseisev lõunaeesti kaudse kõneviisi oleviku tunnus on -na, mis esineb Tartu murde loodeosas Rannus, Puhjas ja Nõos, ulatudes ka Rõngu põhjaossa. Materjali selle vormi esinemise kohta Rannu murrakus on avaldanud Agu Tamm²⁴, samuti on seda nähtust käsitlenud ka Hella Keem "Tartu mur-

---

²² Ikola O. Viron ja liivin modus obliquuksen historiaa. Helsinki, 1953, s.48.

²³ Vrd. Airila M. Viron kielen oratio obliqua'sta. Helsinki, 1933, s.51; Ikola O. Viron ja liivin modus obliquuksen historiaa. Helsinki, 1953, s.49.

²⁴ Tamm A. Materjale na-tunnuselise kaudse kõneviisi kohta Rannu murrakust. - Emakeele Seltsi aastaraamat VII. Tallinn, 1961, lk.108-110.

de tekstide" kõite sissejuhatavas osas²⁵. Olemasolevad materjalid annavad täieliku ülevaate nähtuse esinemusest. Tõõgem siin kõigepealt näiteid Agu Tamme kirjutisest.

Ran Rakke saana 'saavat', käena 'käivat', raguna 'raiuvat', karana 'kargavat', pellänä 'pelgavat', kistutana 'kustutavat', küdsätänä 'küpsetavat', samuti umbisikulisest tegumoes: siüüdanä 'söödavat', kirjutadana 'kirjutatavat', tet-tänä 'tehtavat', antana, pantana 'pandavat', mintänä 'mindavat', murtana, tapeldana, ummeldana 'ömmeldavat'. -na liitub konsonanttüvele juhtudel: olna 'olevat'; tulna, tennä 'tegevat', nännä 'nägevat', panna 'paneavat', minnä 'minevat', tapna 'tapvat', saatna, naarna 'naervat', kitksna 'kitkuvat', peanä 'peksvat', lasna 'laskvat', kisna 'kiskuvat', pallelna 'paluvat', ütelnä 'ütlevat'; eitavas kõnes: ei nännä, ei tulna jne.²⁶

Järgnevalt esitagem veel näiteid meie murdekogudest ja H.Keema "Tartu murde tekstide" kõitest.

Ran Noorma liinan o l n a kuus rubla liitri K 46, 73; Ran Lapetukme egä ta egä aasta e i k u d e n a (angerja kohta) T 206, 8; Ran Verevi uiss a e t a n a pudelide, siss a n t a n a sigadele söögiga sisse toda liimi EM III, 10.

Puh Porinurme vanast iki...pisu-and o l n a ja luubaene k ä e n a, siss üteldi, et pisu-and k a n n a kraami, ütest aedaat k a n n a töisi aita EM III, 181; Kõneldass, et kes noid ussi sõnnu mõistna, tolleleei t e n n ä midagi EM III, 174.

Nõo Uhuta nelläbäne sann o l n a nõia sann, siss kõik nõidus l ä n n ä 'minevat' täide EM III, 194; kaits kõva kivid ei t e n n ä ääd jahu EM III, 200; Nõo Tamas mehe v i n g u t a n a v a põrat kotin, ja soe 'hundid' p u r õ l n a v a ja u n n a n a v a...siss l ä n n ä v ä nii julgessa, et enämp meha ei j ä ä n ä v ä...siss k e r a n a v a tollõ pukile säilgä EM III, 209.

²⁵Keem H. Tartu murde tekstid. Eesti murded III. Tallinn, 1970, lk.18, 40-41.

²⁶Vrd. Emakeele Seltsi aastaraamat VII. Tallinn, 1961, lk. 109.

Mitmuse 3. pöördes liitub kaudse kõneviisi oleviku na-tunnusele oleviku mitmuse 3. pöörde tunnus -va, näit. olnava, võtnava, püidnävä 'nemad püüdvat'. Harva liitub na-tunnusele ka mitmuse 1. pöörde lõpp -me, näit. me tennäme 'me tegevat', niitnäme. Samad vormid esinevad ka Puhjas ja Nõos, näit. Puh Porinurme no kure vist s õ ö n ä v ä ka uisse EM III, 173; Puh Mõisanurme et me l ä n n ä m e 'minevat' omnen liina EM III, 156; Nõo Meeri nemä laulnava, tahtnava, logelnava, korjanava, kirjutanava K 50, 68; Nõo nüid om särände jutt väillän, et me o l n a m e Alma liha ärä v õ t n u m e EM III, 41. Kaudse kõneviisi oleviku teiste pöörete pöördelõppude esinemise kohta puuduvad andmed.

8. 2. Hoopis haruldane on na-tunnuseline kaudse kõneviisi olevik põhjaeesti murretes. Varasemad Saaremaa murrakute uurijad, näit. V.Grünthal-Ridala jt. ei ole seda märganud. Esimesena on selle registreerinud A.Saareste, kes oma "Väikeses eesti murdeatlases"²⁷ toob kaudse kõneviisi oleviku näidete hulgas Kaarma kihelkonna vormid saana, polna 'ei olevat'. Et aga lausenäited puuduvad, siis on raske sellest vormist täielikumat ülevaadet saada. Alles viimastel aastatel on Emakeele Seltsi murdekorrespondent Aleksander Matt (sünd. 1904) esitanud lähemaid andmeid selle nähtuse kohta. Nii leidub tema poolt 1976.a. murdeainestiku kogumise võistlusele saadetud Kaarma sõnavarakogus mõningaid näiteid endisaegsest na-tunnuselisest kaudsest kõneviisist: Poodi o l n a eile uut kaupä tulnd; Juula ütles, et ta p õ l n a suist saati 'suvest saadik' kirja saand. Mõlemad näited on korrespondent Aleksander Matt kogunud oma kodukülalt Kellamäelt Aliide Matilt (sünd. 1906). Hoopis enam on na-tunnuselisi näiteid sama murdekorrespondendi 1978.a. võistlusele saadetud sõnavarakogus, ja seda juba neljast, nimelt Kellamäe, Koidu, Põllu ja Tõlli külast. Kõige rohkem on na-tunnuselise kaudse kõneviisi oleviku vorme Kellamäelt, näit. Toomas a n d n a lese koha kääst ää; Juhan k i i t n s, et ta noor obu j o o s n a tükkis nobemini kut Sandri oma; Noorik ei

²⁷ Saareste A. Petit atlas des parlers estoniens. Väike eesti murdeatlas. Uppsala, 1955, lk.46, kaart 44.

k a n n a t a n a piibusuitsu. Samalaadseid näiteid on ka teistest küladest ja nad on kirja pandud kõige vanema põlvkonna mäletamise järgi. Tänapäeva keeletarvitajatele on need vormid jäänud juba täiesti võõraks.

8. 3. Üldpildi saamise teeb aga raskemaks asjaolu, et kõigis mainitud neljas külas esineb na-tunnuselise kaudse kõneviisi oleviku kõrval veel paralleelne ne-tunnuseline saatatõenduseline vorm, näit. Kellamäelt Sander aga kiitas, et ta n ä h n a, kuda sääsk kergu torni otsas aigutab, kuid Marii n ä h n e seoksid unenäguksi, mis mette eed 'head' äi veia 'võivat' tähendada; Seigas t e h n a eesele 'enesele' linna uie m a j a, kuid Jüri ütles, et ta t e h n e eesele jõuluks uied saapad; Koidu külast on lause: Vana Leena a n d a n a eese lehma ää, ning nüüd k i i t n a, et o l n e ee 'hea' elu, muutkut m a g a n e pooleni päini. Samuti esineb ne-tunnusega kaudse kõneviisi oleviku vorme ka Põllu küla lausetes, näit. Jaan äi t a h t n e ää tulla; Ränge vanad n õ u t l e n e 'pidavat nõu', et äi tee 'tea', kas minna ää poja juure või mette, ja Tõlli külast: Jõngu vanad o o t n e eeste poissi roonuteenistusest koju, aga ka ta n a e r n a Juhani jutu peele, see-p t ä h e n d a n a talle mette kut ühtit.

Kaudse kõneviisi mineviku vormides esineb samasugune paralleelsus, näit. nende lambal o l n a kaksikud talled olnd, aga uss o l n e Liisa pisikest poissi püstand 'pistnud, nõelanud'. Umbisikulise tegumoe näiteks on lause: Koolimajale t e h t a n a uus katus peele.

Nagu näidetest selgub, võib isegi samal keelejuhil esineda kord -na, kord -ne (nähna~nähne) ja isegi samas lauses võivad olla kahesuguse tunnusega kaudse kõneviisi vormid, näit. kiitna, magana, aga olne. See viitab tõenäosusele, et -na ja -ne näol on tegemist ühe ja sama tunnuse eri variantidega. Seda kinnitab omakorda asjaolu, et arhaistliku ja peaaegu täiesti väljasurnud na- ja ne-tunnuselise kaudse kõneviisi kõrval on Kaarmas, aga ka mujal Saaremaal päris tavalised da-infinitiivist lähtuvad a-, da-, ta- ja paiguti paralleelsed e-, de-, te-lised vormid, näit. Kaa Kellamäe Liisa o l l a eile linnas keind; Kaa Kiratsi kir-

jad p o l l e ikka õiged mette: Kär jõe näkk e l a d a jões
Ü 39, 165 ja VII, Värskä ta õ p p i d a M 2, 20.

8. 4. Peale Kaarmas esinevate ne-tunnuseliste kaudse kõneviisi vormide on seda märgatud ka naaberkihelkonnas Kärklas. Esimesena on sellele tähelepanu juhtinud juba V.Grünthal 1910.a. oma Saaremaa murdeuurimise aruandes, mis ilmus "Eesti Kirjanduses"²⁸. Nimelt on Kärklas võrdlemisi kitsal alal Nõmpa, Sõõmbe ja Kandla ümbruses esinenud vorme ta tulne. ta olne. ta läine 'ta tulnud, olnud, läinud', mida tarvitatavat seoses 3. pöördega kaudse kõneviisi vormina, samuti nagu tarvitati da-. ta-infinitiivi. Selle vormi päritolu kohta arvab ta, et see võiks olla ka muistne potentsiaal, mida tarvitati mõni põlv tagasi Sõrve loodepoolses nurgas ütlustes, nagu kas ta s a a n e b või ei s a a n e. või siis mineviku kesksõna genitiiv, nagu soome väljendis hän (sanotaan) tulleen, olleen, lähteneen (ta öeldakse) tulnud. olnud, läinud (olevat). Lisaks märgib ta, et da-infinitiiivist erinevat Saaremaa vastav kaudse kõneviisi vorm (olle, tulle) oma e pooldest. Nagu selgub V.Grünthali poolt märgitud vormide selgitusest, ei ole ta mõelnud ne-tunnuseliste kaudse kõneviisi vormide all mitte olevikku, nagu see si-neb Kaarma näidetes, vaid minevikku. Nii näiteks ütleb ta Kärkla vormi ta läine puhul, et selle kirjakeelseks vasteks on läinud, kuid Kaarma Kellamäe keelejuhi Aliide Mati andmeil läine tähendab sedasama, mis minna ehk minevat. Ei ole usutav, et samad ne-tunnuselised vormid, mis Kärkla piierialal Kaarmas märgivad olevikku, mitte kaugel naaberalal tähendaksid minevikku.

Pool sajandit hiljem, 1960.a. uuris seoses oma diplomitööga üliõpilane Piret Koppel Kärkla murrakut ja leidis ainult väheseid rudimente ne-tunnuselisest kaudsest kõneviisist. Nimelt tarvitatavat siin kaudse kõneviisi märkimiseks pidama-konstruktsiooni, näit. tolm p e a b ära u m m i s t a m a 'tolm ummistavat ära', kuid verb pidama esinevat sa-

---

²⁸ Grünthal V. Aruanne murde uurimiste üle Saaremaal. - Eesti Kirjandus, 1910, lk.282-283.

geli ne-tunnuselisena, näit. ta p i d a n e andma aja, milla ta näitama akkab, s. o. ta andvat aja, millal.. P.Koppel peab

vormi pidane potentsiaali alale kuuluvaks.²⁹ Siin märgitakse selle ne-vormiga siiski olevikku, mitte minevikku. 8. 5. Huvitav on seoses na- ja ne-tunnuseliste vormidega märkida, et ka soome murdeis on võinud nud-kesksõna kujuneda na-tunnuseliseks. Tegelikult on seejuures tegemist nud-kesksõna essiiviga, kus haploloogia tõttu üks silp on välja langenud, seega varasemast nuna-vormist on kujunenud lühem na-vorm (väsinuna > väsina). See nähtus on tuntud soome keele Savo murdes, kust M.Rapola esitab selliseid juhtumeid, nagu saanunna > saanna, tullunna > tulna³⁰ jt. Lähemalt on käsitletud verbi liitaegades esinevat nud-kesksõna essiivi samal murdealal Aili Mielikäinen, kes toob näiteid nii lühenemata (ei käününä, pitänünnä) kui haploloogiliselt lühenenud tüvedest (elänä, olna, tulna, pesnä, kävelnä)³¹, kusjuures viimased häälikuliselt langevad tunduval määral kokku eesti na-vormidega. Hoolimata häälikulisest sarnasusest on raske oletada ühist algupära, sest 1) nud-kesksõna olev kääne on üldiselt eesti murretele võõras ja 2) soome na-tunnuseline vorm märgib minevikku, eesti vastav na-vorm aga olevikku.

8. 6. 1. na-tunnuselise lõunaeesti kaudse kõneviisi oleviku vormi päritolu kohta on üldiselt arvatud, et see võiks olla tekkinud varasemast potentsiaali tunnusest -ne. Nii märgib H.Keem "Tartu murde tekstide" eessõnas: "Nähtavasti on see piiratud ulatusega kõneviis tekkinud potentsiaali baasil"³².

²⁹ Koppel P. Ülevaade Kärle murrakust. Diplomitöö. Tartu, 1960. U 39, lk.163.

³⁰ Rapola M. Suomen kielen äännehistorian luennot. Helsinki, 1966, s.489.

³¹ Mielikäinen A. Aktiivin II partitsiipi Etelä-Savon murteissa. - Virittäjä, 1978, 2, s.102-105.

³² Keem H. Tartu murde tekstid. Eesti murded III. Tallinn, 1970, lk.18.

Lõunaeesti potentsiaali tunnused ja pöördelõpud olid: -ne, -net, -nea; -neme, -nete, -neva e. -nese, mis liitusid tüvele samuti kui nud-kesksõna³³. Kui lähtuda sellest, et -ne > -na, siis oleksid vormid olname ja olnava varasemate olneme ja olneva otsesed vasted. On aga teada, et hilisemal ajal on potentsiaal kaotanud pöördelõpud ja üldistunud on kõikidesse põõretesse ainult 3. pöördelõp (u-nea või ka -neva, -nese vorm). Näib, et kõige järjekindlamalt on na-tunnuselisele kaudse kõneviisi vormile liitunud mitmuse 3. pöördelõp märkimiseks kasutatav va-tunnus, kuna me-lõpp esineb harvemini. Teisi varasema potentsiaali lõppe kaudse kõneviisi vormides ei esine. Ka sisuliselt on mõnevõrra raske ühendada relatiivi vorme potentsiaaliga, sest kummalgi kõneviisil on ju erinev tähendus.

Oleks mõeldav ka oletada, et lõunaeesti na-tunnuselise kaudse kõneviisi oleviku vormid on toetunud sama kõneviisi mineviku vormidele, sest nende vormistikus on palju ühist. Võrreldagu selleks kas või mõningaid kaudse kõneviisi vorme olevikus ja minevikus, näit.

Olevik

saana, saanava 'saavat'
nännä, nännävä 'nägevät'
karana, karanava 'kargavat'

Minevik

saanu, saanuva 'saanud'
nännü, nännüvä 'näinud'
karanu, karanuva 'karanud'

Nende vormide lähedus on mõnikord võimaldanud pidada na-, ne-tunnuselisi vorme mitte oleviku, vaid mineviku vormideks, näit. vrd. eesp. Kärle näiteid, samuti murdenäiteid, nagu Puh vanast iki kõneldi. et. pisu-and o l n a ja luubae-ne k ä e n ä EM III, 181.

8. 6. 2. Hoopis kindlam on Saaremaal väga piiratult esinevaid kaudse kõneviisi vorme pidada ne-tunnuselisest potentsiaalst tekkinuks, sest Kaarmas esines ne-tunnuseline kaudse kõneviisi olevik paralleelselt na-tunnuselise vormiga samas tähenduses. Kärkast aga - nagu juba eespool märgitud - registreeris 1910.a. V. Grünthal ne-tunnuselisi kaudse kõneviisi vorme ta tulne, ta olne, ta läine (ta tulnud, olnud,

³³Wiedemann F. J. Grammatik der ehstnischen Sprache. St. Petersburg, 1875, S.473.

lainud), mida tarvitatavat samas tähenduses kui da-infiniitivi kujulist kaudset kõneviisi³⁴. Nagu tema poolt antud selgitusest näha, on ta neid ne-tunnuselisi potentsiaali-vorme pidanud mineviku vormideks.

9. 1. Eesti kaudse kõneviisi käsitlusel on korduvalt juhitud tähelepanu l ä t i k e e l e mõjule. V.Grünthal oma väitekirjas märgib, et partitsiipide kasutamine kaudses kõneviisis on eesti keeles tulnud tõenäoliselt balti keeltest, eelkõige läti keelest.³⁵ Ja kui tänapäeva läti keeles oleviku kesksõna on saanud kaudse kõneviisi oleviku vormiks, siis on läti murretes J.Endzelini järgi ka mineviku kesksõna üldiselt tuntud kaudse kõneviisi mineviku vormina³⁶, mis-tõttu mõlemad eesti keele kaudse kõneviisi vormid (näit. ta lugevat, lugenud) langevad kokku läti keele vastavate partitsiipidega kaudses kõneviisis³⁷. Seda eesti ja läti keele ühesugust kaudset kõneviisi, mis tunnistab tihedaid sidemeid eesti ja läti rahva vahel nende ajaloolises minevikus, kriipsutab alla ka B.Serebrennikov oma artiklis "Keele ajalugu ja rahva ajalugu"³⁸. Kui aga eesti murrete seisukohalt vaadelda eesti ja läti kaudse kõneviisi esinemust, siis paistab teravalt silma, et kesksõnast lähtuvad kaudse kõneviisi oleviku vormid, mis langevad ühte läti keelega, esinevad peamiselt lõunaestis murretes, seega läti keele vahetus

---

³⁴Grünthal V. Aruanne murde uurimiste üle Saaremaal. - Eesti Kirjandus, 1910, nr.7, lk.282-283.

³⁵Grünthal V. Itämeren suomalaisten kielten yksikön nominatiivi objektin edustajana aktiivin yhteydessä. Helsingi, 1940, s.262, 298.

³⁶Endzelin J. Lettische Grammatik. Riga, 1922, S.758.

³⁷Arumaa P. Eesti, liivi ja läti ühisest fraseoloogiast ning süntaksist. - Eesti Keel, 1935, nr.4-6, lk.135-136.

³⁸Serebrennikov B. Keele ajalugu ja rahva ajalugu (soome-ugri keelte materjalide põhjal). Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused I. Tallinn, 1956, lk.11.

naabruses (vt. kaart nr.1). On huvitav märkida, et ligikaudu samasuguse pildi saame ka eesti murretesse tunginud läti laensõnadest, nagu seda näitab L.Vaba oma uurimuses "Läti laensõnad eesti keeles", kus ta toob rea laensõnade leviku kaarte (näiteks sõnade judras, kurst, kuuas, mait, prunts, puua jt. kohta), mis on meile tuttavad peamiselt ainult lõunaeesti murretes³⁹.

10. 1. Kui kõnelda eesti kaudse kõneviisi kujunemisest, siis tuleb meil peale läti keele arvestada ka saksa keelt, kus teataval määral eesti kaudsele kõneviisile on lähedane saksa konjunktiiv, olles seejuures sisult meie kaudsest kõneviisist küll palju avaram. Konjunktiiv on siiski ainuke saksa kõneviis, mille kaudu saab teistelt isikutelt kuulnud väljendeid ja mõtteid edasi anda. Konjunktiivi tarvitamine on omane kaudsele kõnele, mis omandas oma süntaktilise vormistuse ja kujunes saksa rahvakeele grammatiliseks keelenormiks alles varasemal uusülemsaksa ajajärgul, s.o. XVII sajandi alguseks⁴⁰.

Sellesse sajanäidisse kuuluvad ka esimesed sakslaste poolt koostatud eesti keele grammatikad, kus tuuakse vasteid saksa konjunktiivi vormidele, näit. H.Göseken märgib, et saksa lause "Ich hoffte, dasz du ein Mann w e h r e s t" on eesti keeles kas "ma lootsin, et sa heh mees o l l i t" või "ma lootsin sind heh mehe o l l e w a"⁴¹. Samuti annab ka J.Hornung oma grammatikas saksa konjunktiivi edasi partitsiibi vormiga, näit. "Meil rägiti, meie Perremees (perremeest) teil o l l e w a, o l l e w a d" 'bey uns ward gesagt, dasz unser Wirth bey euch w e r e'⁴². Esimesel juhul annab Göse-

³⁹Vaba L. Läti laensõnad eesti keeles. Tallinn, 1977, lk. 258-263.

⁴⁰Строев Т.В. К вопросу о модальности в германских языках, Автореферат. Ленинград, 1950, с. 5.

⁴¹Göseken H. Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Reval, 1660, s. 64.

⁴²Hornung J. Grammatica Esthonica. Riga, 1693, pag. 73.

ken saksa konjunktiivi edasi indikatiivi vormiga (ollit pro ollet), teisel korral aga partitsiibiga, samuti kasutab ka Hornung selleks partitsiibi vorme. Kuigi oleviku partitsiibid siin on veel verbi käändelisteks vormideks, oli neile nähtavasti omane mingi kaudse kõneviisi tähendusvarjund.

Esimesi tõelisi kaudse kõneviisi vorme hakatakse meil käsitleda alles möödunud sajandi algul. H. Rosenplänter esitab oma "Beiträges" (II - 1813, III - 1814) küsimuse, kas ka eestlastel ei ole oma Praesens conjunctivi (näit. temma o l l e haige). Küsimuse tegelikuks esitajaks oli õieti Saaremaa Jaani koguduse pastor Hoffmann, kes leiab, et temma olle esineb siin tähenduses er sei⁴³. Järgmises "Beiträge" vihikus (Beitr. III) täiendab arvustaja -l- eelmist, märkides, et Eestimaal olevat laiemalt levinud a-lised vormid tehja~tehha, seista, minna⁴⁴. Ka Ahrens tarvitab oma grammatika lauseõpetuse osas termineid Präsens Conjunktivi (näit. kaebas, mees j u a kanggeste 'klagte, der Mann t r i n k e stark') ja Präteritum Conjunktivi (näit. eile kõige pääwa a j a n u d wööräid juttusid 'gestern h a b e er den ganzen Tag p h a n t a s i r t', pidades neid eri konstruktsioonideks⁴⁵. F.J. Wiedemann oma grammatikas ei kõnele enam konjunktivusest, vaid ainult Modus relativusest.

Lähtudes sellest, et 1822.a. on "Beiträges" avaldatud Kodavere murdetekst, kus üllataval kombel on esitatud peaaegu kõik eesti murretes tuntud kaudse kõneviisi vormid, võib järeldada, et juba XVII ja XVIII sajandil olid kujunenud välja eri murdealadel erisugused kaudse kõneviisi väljendused⁴⁶. Tekib küsimus, kuidas seesugused eri vormid või-

---

⁴³ Beiträges zur genauern Kenntniz der ehstnischen Sprache, II, Pernau, 1813, S.76-77.

⁴⁴ Beiträges..., III, Pernau, 1814, S.100.

⁴⁵ Ahrens E. Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Zweiter Theil. Satzlehre, Reval, 1853, S.18.

⁴⁶ "Beiträges...", XII, Pernau, 1822, S.161.

võisid kujuneda.

On küllalt tõenäoline, et kaudse kõneviisi vormide teket võis põhjustada saksa keele eeskuju. Kui saksa keelt oskavad eestlased märkasid, et saksa keel otsest kõnet kaudseks muutes peab vajalikuks tarvitada selle märkimiseks erilisi verbivorme *k o n j u n k t i i v i* näol, kas siis ei peaks ka eesti keel võõra, ümberjutustava kõne esiletõstmiseks kasutama mingeid eri verbivorme, kasutama kindla kõneviisi asemel mingisuguseid kaudse kõneviisi vorme.

Ja kas sellest kaudse kõneviisi vormi otsimisest ei olegi tingitud see, et ühes kohas hakati võib-olla naabrite lätlaste eeskujul tarvitama: keegi ütles, ta o l e v a t haige, teine: ta o l l a haige, kolmas: ta olema haige. Ja kui võtame arvesse vastavate nähtuste leviku, kas ka selle põhjal ei saaks teha omakorda järeldusi, näiteks märkides, et mineviku kesksõnad (nud-, tud-partitsiibid) on kaudse kõneviisi mineviku vormidena levinud üle kogu Eesti- ja Lätimaa, sest neid toetasid minevikulised liitajad. Kui aga vaadelda kaudse kõneviisi oleviku vorme, siis on siin pilt hoopis teine. Tõsi, Lätiga on meil ühine kogu Lõuna-Eesti ala esinemus: nii nagu Lätis, on meilgi kaudse kõneviisi aluseks oleviku kesksõna selle mitmesugustes vormides, kusjuures mõnevõrra pakuvad huvi ka üleminekud lõunaeesti vormidelt põhjaeesti vormidele. Hoopis kirevam on aga Põhja-Eesti ala, kus on küll da-, de-, ma-, s.o. infinitiivide vormid määravaks esinemuseks. Läti mõju siia ei ulatu. Ja veelgi raskem on mõista selliseid vorme, nagu olna, saana, lugena jne., mis mõnevõrra ähmastavad kogupilti.

Ja lõpuks peame meeles, et saksa konjunktiiv ei ole see, mis läti ümberjutustav kõneviis, ega eesti kaudne kõneviis sama, mis läti või saksa. Iga keel on kujundanud oma kõneviisid oma keele struktuuri vahendite kohaselt. Ühine on see, et on tunnetatud vajadust võõra, kelleltki teiselt kuulnud kõne edasiandmiseks eri kõneviisiga, modus obliquuse või modus relativusega. On ilmne, et selle kõneviisi tekke üheks oluliseks põhjuseks oli kakskeelsuse levik vastavas keskkonnas. Kuivõrd oli meil XVII ja XVIII sajandil saksa-eesti kakskeelsus levinud, seda ei ole õieti uuritudki. Üks

aga on vist ilmselt, et saksa-eesti kakskeelsus oli enam levinud kui läti-eesti oma. See aga omakorda tekitab olukorra, et ühisjooned läti ja eesti kaudse kõneviisi tarvituses ei sõltu niivõrd nende omavahelistest tihedatest sidemetest kui Baltikumi ühiskondlik-kultuurilistest tingimustest, kus mõlema pärisrahva keel oli ühise saksa keele ja kultuuri mõju all.

Sedasama kinnitavad ka uurimused nende rahvaste sõnavara alalt. Lembit Vaba väitekirjaga läti laenudest eesti keeles mäitab, et hoolimata sajandeid kestnud heanaaberlikust suhtlemisest lätlastega on läti laenude hulk eesti keeles suhteliselt väike (ainult 38 läti päritoluga sõna eesti kirjakeeles)⁴⁷. Vastupidiselt aga teame J. Sehwersi uurimusest⁴⁸, et saksa laenude hulk läti keeles on väga suur ja need on suurel määral samad, mis saksa laenud eesti keeles. Ja näib, et ka kaudse kõneviisi teke ja levik Baltikumi rahvaste keeles on üks selliseid ühiseid kultuurimõjustusi läänest.

---

⁴⁷ Vaba L. Läti laensõnad eesti keeles. Tallinn, 1977, lk. 287.

⁴⁸ Sehwers J. Die deutschen Lehnwörter im Lettischen. Zürich, 1918 (?).

5. Deverbaalsetest is-tuletistest

Üheks liiteks, mis tänapäeva kirjakeeles tänu akadeemik J.V.Veski tegevusele küllaltki produktiivseks on muutunud, on -is. Et selle liite tarvituselevõtt rohkesti vaidlusi esile kutsus ja selle puhul mitmesuguseid põhiliselt erinevaid seisukohti esitati, ei ole vahest liigne selle liite esinemust ja tarvituseletulekut meie kirjakeeles veidi lähemalt vaadelda.

Tänapäeva kirjakeeles võib is-sufiks liituda nii käänd-, abi- kui tegusõna tüvele, näit. sääris (vrd. säär), kümnis (vrd. kümme), ümbris (vrd. umber), keedis (vrd. keetma), nii kahe- kui kolmesilbilisele tüvisõnale, näit. mähis (vrd. mähkima, mähin), kirjutis (vrd. kirjutan). Et kõige produktiivsemaks ja kõige enam poleemikat tekitavaks liiteks on verbitüvele liitunud -is, siis on järgnevas vastlusele võetud ainult ia-liitelised deverbaalid.

Oma päritolult on vaadeldav ia-liide us-sufiksi eesvokaalne teisend. Kui tagavokaalsetes sõnades oli varemalt -us (-ukse-), näit. katus (om. katuse, murd. kattukse, vrd. katma), siis vastavates eesvokaalsetes sõnades oli -üs (-ükae-), näit. kütis (om. kütise, eL küttüsse < küttüksen). Et teise silbi varasem ü on kirjakeeles muutunud i-ks, siis on täiesti ootuspärane liite esinemine ia-kujul. Murdeis, kus vokaalharmonia on säilinud, esineb sel puhul liide -üa. On sellepärast arusaadav, et kahesilbilistest verbitüvedest pärinevate us-, is-liiteliste deverbaalide tähendusrühmad on samad.

Eesti varasemais grammatikais ja sõnastikes ongi ia-liitelistena märgitud peamiselt kahesilbiliste verbitüvede tuletised, nagu Stahlil (1637) weix, weddix 'ein Rind' (weis verbist vedama). Gösekenil (1660) p u l m a j e t t i a (=jätia) 'Nachhochzeit', Hornungil Pettis 'ein Betrieger',¹

¹Hornung J. Grammatica Esthonica. Riga, 1693, p.16.

Thor Hellel (1732) s ü t t i s 'was zum anzünden dienlich', k ä r b i s s e d 'Höltzer, daran noch abgekürzte Zweige stehen und in den Heu-Knien gebraucht werden', Hupelil (1780) k ü p s i s, k ü t s i s d. 'der Braten', Knüpfertil l e i d i s, j ä t t i s, t a i d i s (s.o. täidis)² jt.

Lähemalt käsitleb is-deverbaale Wiedemann oma grammatikas, öeldes, et need märgivad konkreetset, isikuid ja asju, tegevuse tulemusel saavutatud olukorda, mitte kunagi aga tegevust ennast,³ näit. t ä i d i s 'Füllung, Trichter', p e t i s 'Betrüger', w e d i s, w e i s 'Zugthier, Vieh', p ü i s, p ü w w ü s d. 'Panggeräthe', t ü k ü s d. 'Stöpsel, Gestopftes'. Ta esitab need näited koos tagavokaalseste sõnadega, kus on samalaadsed konkreetseid esemeid märkivad sõnad ua-liitega, näit. k a t u s 'Dach', t o i d u s 'Nahrung', l o j u s 'Geschöpf, Thier, Geschaffenes' (verbist loomu). l u r j u s 'Schlingel' (verbist lurjama) jt. Ühtlasi selgub Wiedemanni näidetest, et ua-liide on paiguti tunginud ka eesvokaalsetesse sõnadesse, näit. k e d r u s 'Geapinet', l e i u s, l e i s 'Fund'.

Mis aga puutub kolmeaibilistest verbitüvedest tuletatud is-deverbaalidesse, siis kõige varasemates allikates leidub neid vähe ja needki ei märgi alati konkreetset, vaid mõnikord ka tegevust, näit. Gösekenil l i h h o t i s p a i c k (s.o. leotuspaik), kuid l i h h o t i s t ü l l e s w o t m a 'Flachs aus der Weiche nehmen'. Thor Helle aga annab ka täiesti konkreetsete esemete nimetused ua-liitega, näit. h i r m u t u s 'das Schreckniss', ä r m a t u s 'der Reif auf der Erden', j a h v a t u s 'Getreide, die in die Mühle zu mahlen gebracht wird'. Hupelil (1780) on need samuti ua-liitelised, kuid nende kõrval on samalaadseid sõnu ka es-liitega, näit. a h w a t e s, a u k u t e s 'Lockspeise'. Paiguti esinevad paralleelselt is-, es- ja ua-liide, näit. j ä t e s, j ä s t i s ja j ä a t u s 'Glatteis'

²Knüpfel A. Ueber die Bildung und Ableitung der Wörter in der ehstnischen Sprache.-Beiträge zur genauern Kenntniz der ehstnischen Sprache, III, Pernau, 1814, S.35.

³Wiedemann P. J. Grammatik der Ehstnischen Sprache. St.Petersbourg, 1875, S.185.

(Hupel 1818). Seega ei ole varemajal kolmesilbiliste verbi-
de tuletistes tehtud selget vahet us- ja is- (resp. es-) lii-
te vahel. Seda terava vahe puudumist nende liidete vahel kin-
nitab ka F.J.Wiedemanni sõnaraamat (1869), kus ühes ning sa-
mas tähenduses on antud jahutis ja jahutus 'Kühlung, Abküh-
lung, Erquickung', kasvatis ja kasvatus 'Erzeugung, Erziehung,
Vergrössung', kirjutis ja kirjutus 'Schreiben', aga ka 'Ge-
schriebenes', kohutis ja kohutus 'Erschrecken, Scheuchen', te-
retis ja teretus 'Gruas' jne., kuid teiselt poolt siiski ai-
nult parandus 'Heilung, Besserung', põrutus 'Erschütterung',
sulatua 'Schmelzen, Aufthauen, Flüssigmachung'. Et rahvakeeles,
millele Wiedemann oma sõnaraamatus toetub, siiski mõnesugu-
seid tendentse on neid liiteid eristada, siis võtab Wiedemann
aelle küsimuse lähemalt oma grammatikas (1875) kõne alla. Ta
leiab, et kolmesilbilised us-liitelised deverbaalid võivad
märkida nii abstraktset kui konkreetset sisu, näit. jahvatus
võib tähistada nii jahvatamist kui jahvatatavat vilja, jahva-
tes e. jahvatis esineb ainult viimases tähenduses.⁴ Seega us-
liitelised deverbaalid on laiemas tähendusega, is-liitelised
aga kitsama, põhiliselt konkreetse sisuga.

Kuigi Wiedemann on selgitanud us- ja is-liite vahekorra,
ei hakatud möödunud sajandi lõpul is-liidet veel uute sõna-
de tuletamiseks rakendada. K.A.Hermann moodustab näiteks
oma grammatika uued terminid nagu sihitus 'objekt', üteldus
'predikaat' jt. ainult us-liite varal.

Teadlikult hakati is-liitelisi tuletisi kasutama alles
käsioleva sajandi esimese aastakümne lõpul seoses oskussõ-
nastike koostamisega. Nii esinevad juba esimeses Eesti Kir-
janduse Seltsi keeleteoimkonna poolt väljaantud saksa-vene-
eesti "Matematika sõnastikus" (1909) sellised deverbaalsed
is-liitelised terminid, nagu kasvatis 'Produkt', tagatis
'Caution', õeldis 'Behauptung', õöris (verbist hõõritama)
'Oval', sulatistearvamine 'Legierungsrechnung'.⁵

⁴Wiedemann F. J. Grammatik der Ehstnischen Sprache,
S.186.

⁵"Matemaatika sõnastiku" lõplik redaktsioon ilmus "Eesti
Kirjanduses" 1909, lk.342-363.

Esimesi neist (kasvatis, tagatis) tunneb juba Wiedemanni sõnaraamat, teised aga on nähtavasti terminitena hiljem tarvitusele võetud. Kuigi enamik märgitud sõnu pole antud tähendustes oskussõnadena jäänud püsima, väärrib see esimene katse is-tuletisi terminitena rakendada siiski märkimist.

Pikemalt käsitleb is-liidet H.Põld 1910.a. "Eesti Kirjanduses" avaldatud artiklis "Eesti keele uute sõnade sünnitamisest". Ta leiab, et viimasel ajal on tarvitusele tulnud nii mõnigi is-tuletis. Enamik neist on deverbaalid. Nende tähenduse kohta märgib ta: "Ajasõnust tuletatud tähendavad nad enam ehk vähem meelelisi asju, nimelt s e d a, m i s t e g e m i s e s t t õ u s n u d, vahel harva -tegemise tegijat".⁶ Selle kohta toob ta rea näiteid: kuivatis 'vili, mis on kuivatatud', iatutis 'mis on istutatud', hapatis 'hapu, milles nahka pargitakse', küpsetis 'mis on küpsetatud', küpsis 'mis on küpsenud, praad', leidis 'mis on leitud', süütis 'millega süüdatakse', nimetis 'mis nimetab, näit. sõrm' jne. Tähenduse seisukohast tõstab ta esile tis-sõnu, märkides samuti kui Wiedemann, et tis-liitelistel on enam asjaline, tus-sõnadel enam mõisteline tähendus, näit. kuivatus - kuivatis, küpsetus - küpsetis, jäätus - jäätis. Toetudes olemasolevatele eeskujudele, teeb Põld ka ise katset uusi is-sõnu tuletada. Nii võiks vastutis märkida asja, mis on vastutuseks antud, s.o. panti, ihaldis oleks ihaldatav asi, kaotis kaotatud asi, kirjutis see, mis on kirjutatud. Tegelikult on ainult viimane neist tarvitusele tulnud ja seegi erinevas tähenduses. Sellest hoolimata on H.Põllu artikkel hinnatav, sest siin selgitati sufiksrite tähendust ning liitumisviisi ja osutati uute tuletiste soetamise võimalustele.

Esimeseks oskussõnastikuks, milles teaduslikult ja julgesti püüti rakendada tuletusliiteid uute terminite soetamiseks, on H.Niggoli poolt 1914.aastal avaldatud "Eesti arstiteadusline sõnastik". Sõnastiku trükkimise ajal abis-

---

⁶ Põld H. Eesti keele uute sõnade sünnitamisest. - Eesti Kirjandus, 1909, lk.414.

tasid autorit ka keeleteadlased V.Grünthal, J.Aavik ja J.Y. Veski. Tähelepanu väärib, et raamatu algul on antud eesti tuletusliidete tähendused, näit. et -s/tus märgib lõpetatud protsessi (vabastus), -mus protsessi abstraktset saadust (harjumus). -vus võimet, omadust (sulatatavus), -is aga protsessi ainelist saadust (sulatis, hapetis)⁷ jne. Viimastest esinevad siin niisugused sõnad, nagu aetis, eritis, hambatäidis, heidis 'sete', keedis, kokkuseadis, loetis, liigendis, mähis, ohatis, põletis, (põlve) kõverdis, seगतis, sulatis, tarretis, tuletis, valmistis, (vere) valatis. Enamik nendest sõnadest on tänini tarvitusel.

Kui vssdelda 1918.a. ilmunud "Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatut", siis selgub, et siin on juba enam is-sõnu. Enamasti on need sõnad pärit Wiedemanni sõnaraamatust, näit. ahvatis, kobrutis, kõrvetis, loputis, seadis, tagatis jt., kusjuures osalt esinevad nad Wiedemannil teises tähenduses kui tänapäeval, näit. elatis (Wied. 'Wohnung'). Selle kõrval leidub siin aga ka mitmeid uusi tuletisi, mida Wiedemanni ajal veel tuntud, näit. surutis, sulatis. Üldiselt on aga "Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat" veel väga tagasihoidlik uute juba tarvitusele tulnud is-sõnade esitamiseга (puuduvad näit. väetis, aetis, tarretis jt.).

Tolle aja keeleõpikuteest käsitlevad is-tuletisi H.Põld, J.Jõgever ja O.Loorits. H.Põld oma "Eesti keeleõpetuse" I osas (1915, 1920) kordab põhiliselt sedasama, mis ta esitas oma varem mainitud artiklis. J.Jõgever oma "Eesti keele grammatika" III osas (1920) toetub selle küsimuse käsitlelul Wiedemannile, juhtides viimase eeskujul tähelepanu võimalusele kolmesilbiliste ta-, nda-tüvede puhul tähenduslikku vahet teha us- ja is-liiteliste tuletiste vahel, näit. hirmutus ja hirmutis, istutus ja istutis jne.⁸ Võrdlemisi vähe uut lisandab eelmisele O.Loorits oma "Eesti keele grammatikas" (1923). Temagi peatub kõige enam kau-

⁷ Nizsol H. Eesti arstiteadusline sõnastik, Tartu, 1914, lk.VII.

⁸ Jõgever J. Eesti keele grammatika. III aasta, Tartu, 1920, lk.25.

satiivide tüvele liitunud is-sõnadel, rõhutades, et tis-, dis-liide märgib tegevuse abinõu (väetis) ja saadust, tulemust (keedis, küpsetis, korrutis, kirjutis, päevitis jt.).⁹

Joh. Aavik suhtub neil aastail is-liitesse veel heatahtlikult. Oma "Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastiku" (1921) sissejuhatavas osas esitab ta peatüki "Tuletusliited, enne haruldased, uuendet keeles uute sõnade loomiseks sagedamini tarvitet". Nende soovitatud liidete hulgas on ka -tis, millega märgitakse "(tegevuse abinõu, riis-ta) peletis, hirmutis, võetis; (tegevuse saadust) leotis, sulatis".¹⁰ Tegelikult nende uute is-tuletistena on esitatud peamiselt Wiedemanni sõnaraamatust tuntud sõnad, nagu kaetis, kütis, ohatis, leidis, vinderdis jt.

Pöördeliseks kujunes aga is-tuletise seisukohalt J.V. Veski poolt toimetatud "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" esimene köide (1925). Selles ei ole esitatud ainult rahva-keelest üldtuntud is-sõnad, nagu hapatis, hirmutis, härmatis, jahvatis, lööberdis, iiveldis jne., vaid ka käesoleva sajandi algul oskussõnadena tarvitusele võetud tuletised, nagu aetis, eritis, keedis, leotis, istutis jt. Üldiselt said nüüd kirjakeeles tuttavaks sõnad, nagu annetis, asutis (esineb juba Wiedemannil), ehitis, esitis, hoidis, kiivistis, koetis, koostis, koormis, korrutis, kujutis, käitis, külvis, lamatis, leiutis, lõimetis jt. is-tuletiste hulgas on esitatud ka rida vermineid, mis ei ole suutnud levida, näit. jõutis 'jõutamis-, edendamisvahend', jõustis 'sanktsioon', järjestis 'süsteem', kasutis 'rent, üür', kergitis 'kergitusaine, pärm vm.', kingis 'gretifikatsioon', loovis 'loobumisraha' jt., kuigi mõned neist oskussõnadena oleksid otstarbekad. Seoses is-tuletisega on siin kerkinud ka

---

⁹ Loorits O. Eesti keele grammatika, Tartu, 1923, lk 122.

¹⁰ Aavik Joh. Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastik, Tallinn, 1921, lk.9.

mitmeid küsimusi is-liite ja teiste liidete vahekorra kohta. Nii on juba siin näidatud, et vahendi märkimiseks tarvitatud tis-liide on asendatav ti-liitega, näit. kõlistis 'kõlistamisvahend, kell' = kõlisti. kõristis = kõristi. kär-ristis = käristi jm. Tänapäeval ongi sellistes sõnades tis-liide asendunud varemalt väheproduktiivse ti-liitega, näit. kinnitise asemel on tulnud kinniti. Nii on avanenud võimalus eristada vajaduse korral ti-liitega tuletatud vahendit märkivaid sõnu tis-liitelistest tegevuse saadust märkivatest sõnadest, näit. jahuti 'jahutamisevahend, näit. külmatuskapp' ja jahutis 'jahutatu, jahutamise tulemus', kuivati 'kuivatamisvahend, kuivatusaparaat, kuivatusruum' ja kuiva-tis 'kuivatatu'. Teiseks on seoses is-liiteliste sõnade tuletamisega kerkinud esile ka ndis-liite ja nd-liite vahet. Siin on antud juba Wiedemanni sõnaraamatust tuntud sõna liigendis 'Gelenk', mille juurest juhitakse sõna liigend juurde, mis on tarvitata tehnikas oskussõnana (vrd. ka liigendisnuga - 1925 ja liigendnuga - 1960). Tänapäeval ei olegi nda-listest verbidest vahendit või tegevuse tulemust märkivaid sõnu võimalik tuletada is- (resp. ndis-)liite varal, vaid neist tuletatakse sõnu ainult nd varal, näit. väljend, tõend, kavand, harend jt. Erandiks on sõna koon-dis.

Märkida võib "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" puhul aedagi, et is-tuletiste poolest ei ole kogu I köide ühtlane. Näiteks on sõnaraamatu algusosas ainult avastus, heegeldus, joonistus, kõite lõpuosas aga nii leiutus kui leiutis, nii luuletus kui luuletis, isegi kuulutus ja kuulutis. See on arusaadav, sest üheaegselt õigekeelsus-sõnaraamatu koostamisega oli Veski tegev ka paljudes oskussõnastike komisjonides, kus fikseeriti rohkesti is-liitelisi termineid, mis ulatusid ka "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatusse".

Oma seisukohti tus- ja tis-liite tarvitamise kohta on J.V.Veski korduvalt avaldanud. Selgitavas kirjutises "Kas põletispuu või põletuspuid?" märgib ta, et tuleks selget vahet teha põletis ja põletus vahel, sest us-liitega tuletatakse tegevust (vrd. kirjutus 'kirjutamine'), is-liitega aga tegevuse saadust märkivaid sõnu

(kirjutis). Vastavalt sellele tuleb tarvitada põletuspuu (s.o. põletamispuu). Põletise all aga tuleb mõista ainet, mida põletatakse, näit. turvaspõletis, brikettpõletis¹¹ jne.

Üksikasjalikumalt käsitleb J.V.Veski tus- ja tis-liidet ajakirjas "Eesti Keel" 1930. Vastuses järelepärimisele nende liidete piiri kohta ütles Veski, et üldiselt tarvitab rahvakeel mõlemaid ilma tähenduslikku vahet tegemata, kuid ometi on olemas erinevus sõnade jahvatis - jahvatus, soperdis - soperdus jt. tähenduses. Sellest lähtudes on hakatud vahet tegema nende liidete vahel. Nii märgib -dis - -tis konkreetset asja, tehtut, tegevuse saadust, näit. asutis, sünnitis, saavutis, sulatis, joonistis, harjutis jt., -dus, -tus aga tegevust, Et seda vahet alles viimastel aastatel olevat hakatud tegema, sellepärast ei kajastuvat see varem trükitud õigekirjutus-sõnaraamatu osas.¹²

Samal aastal teeb katse is-liite tähendust määrata ka E.Muuk koos M.Tedrega väljaantud raamatus "Lühike eesti keeleõpetus" II, kus ta toob näiteid is- (täidis 'millega täidetakse'), t+is- (asutis 'see, mis millekski asutatud'), st+is- (kivistis 'kivistamise saadus'), ld+is- (iiveldis 'asi, mis iiveldama ajab') ja rd+is- (nikerdis 'mis on nikerdatud') liite kohta ning leiab, et is-liitega tuletatakse "pöördõnust nimisõnu, mis tähendavad ainult tegevuse v a h e n d i t v õ i s s a d u s t v õ i t e g e v u s s l s a t s a j s".¹³ Ühtlasi teeb Muuk märkuse, et nda-liitega liitub -is harva, sest sel puhul on harilikult liiteks -nd, näit. laiend, psksend. Sellega esitab Muuk kõik põhilise is-liiteliste deverbssalide kohta.

Et "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" I ja II köites esitatud ja J.V.Veski poolt soovitatud is-deverbaale hakati seniste us-liiteliste asemel tarvitama ja nendega kiputi

¹¹Veski J. V. Kas "põletispuu" või "põletuspuu"? - Eesti Kirjandus, 1923, lk. 288.

¹²Veski J. V. -tus ja -tis. - Eesti Keel, 1930, lk. 144.

¹³Muuk E., Tedre M. Lühike eesti keeleõpetus II. Tartu, 1930, lk. 16.

isegi liialdama, siis tekitab see opositsiooni. Vastuseis oli eriti märgatav keeles tugevasti juurdunud us-liiteliste sõnade puhul, mida soovitati nüüd is-liitega tarvitada, näit. luuletis, kuulutis, harjutis, joonistis jt. Küsimuse üle selgusele jõudmiseks esitab E.Muuk Eesti Kirjanduse Seltai keeleteoimkonnale 1930. aasta oktoobris vastava järelepärimise. Toimkonna koosolekul jõudakse endisele seisukohale, rõhutades, et saaduse, tulemuse, vahendi, üldse konkreetse puhul tuleb tarvitada is-liidet. Kui aga vahe konkreetse ja abstraktse vahel on ähmane, tuleb eelistada us-sufiksit. Reegli lähem fikseerimine usaldatakse J.V.Veski-¹⁴

Keeleteoimkonna koosolekul 5.aprillil 1932 esitab J.V. Veski us-, is-liite tarvitamise kohta järgmise reegli: "Nimisõnu, mis on tuletatud tama- ja dama-verbideest sufiksitate is- ja us- varal, tuleb tähenduslikult lahus hoida: is-sõnad väljendavad tegevuse saadust, vahendit või tegevusalast asja, us-sõnad aga tegemist, toimimist. Näit. peletis - peletav ese või olemus, ehitis (näit. maja, hoone), kirjutis - kirjapandu, väljendis, aga peletus - peletamine, ehitus, kirjutus, väljendus".¹⁵

Keeleteoimkonna poolt vastuvõetud reegel aga ei rahulda kõiki ja nii tekib 1932. aastal poleemika selle üle.

Lauri Kettunen esitab "Eesti Keeles" kolm õigekeelsuse ja õigekirjutuse küsimust, nende hulgas esimesena tuletiste -tus ja -tis kohta. Ta näeb tis-liite levimises moehaigust, mis olevat alguse saanud sellest, et esituse asemel hakatud tarvitama esitis. Viimase eeskujul olevat hakatud ka teisi rahvapäraseid sõnu tarvitama tis-liitega, näit. ehitis, asutis, kirjutis, luuletis jne. Tema arvates võiks -tia märkida tegevuse v a h e n d i t, näit. hirmutis, väetis, hapatis jne. Kogu see uuendus olevat ülearune, sest -tus tähendab ju nii tegevuse saadust kui tegevust ennast.

---

¹⁴EKS-i Keeleteoimkonna protokollid I-III, lk.338-339. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond.

¹⁵Sealsamas.

Vajaduse korral võivad ju ka -ine-liidet tarvitada, kui se-
da nõuab selgus.¹⁶

L.Kettunenile vastab J.V.Veski veel samas ajakirja numb-
ris, märkides, et "keelepraktikale on vahetegemine -tus- ja
-tis- sõnade vahel käegakatsutavalt otstarbekohaseks osutu-
nud".¹⁷ tis-liite kasutuselevõtuga on tus-sõnad vabastatud
kahekordsest tähendusest.

Järgmise aasta "Eesti Keeles" esitab L.Kettunen samad
küsimused uuesti. Ta leiab, et polevat põhjust tõmmata pii-
ri konkreetse asja ja abstraktse mõiste vahele, sest us-lii-
de märgib nii üht kui teist. Pealegi ei eristavat ka soome
keel konkreetset abstraktsest, kuigi selleks on võimalusi.¹⁸

A.Saareste, vastates L.Kettunenile, leiab, et is-liide
on otstarbekas eri tähendusega sõnade, nagu toimetus - toi-
metis, mälestus - mälestis eristamiseks, kuid ta ei poolda
ajakirjanike ja korrektorite vorme luuletis, varustis, nuen-
dis jt.¹⁹

J.V.Veski oma vastuses L.Kettunenile lähtub tarbest kor-
raldada kirjakeelt sirgjooneliselt. Kui võib konstateerida,
et is-liitelised sõnad märgivad tegevuse saadust või tule-
must, miks ei või siis jahvatis, puretis eeskujul tarvita-
da ka luuletis, sünnitis, sisustis, tunnistis, is-liiteli-
sed deverbaalid märgivad tegevuse saadust või vahendit, see-
ga konkreetset. Kui sõnal pole sellist konkreetset tähendust,
siis tuleb tarvitada us-liidet (liigutus, viivitus). Vahe-
tegemine on vajalik ainult da-, ta-liitelistest verbidest
tuletatud substantiivide puhul.²⁰

Joh. Aavik, kes varem suhtus heatahtlikult tis-liitesse,
on nüüd hakanud kahtlema tus- ja tis-liite eristamise ots-

¹⁶ Kettunen L. Õigekeelsuse ja õigekirjutuse küsimusi. -
Eesti Keel, 1932, lk.155-156.

¹⁷ V/eski/ J. V. -tus ja -tis. - Eesti Keel, 1932, lk.187.

¹⁸ Kettunen L. Need kolm küsimust...- Eesti Keel, 1933,
lk.27-28.

¹⁹ S/aares/te A. Need kolm vastust...- Eesti Keel, 1933,
lk.25-26.

²⁰ V/seki/ J. V. Need kolm vastust... - Eesti Keel, 1933,
lk.28-29.

tarbekuses, sest see tekitab vastuolu soome keelega.²¹ Tekkinud poleemikas astus Aavik juba kindlalt tis-liite vastaste leeri. Kettunen eeskujul näeb ka tema tis-tuletiste tarvitamises moehalgust. 1933. aastal hakkab ta kõnelema "tis-tõvest".²² Eitav suhtumine tis-liitesse avaldub ka tema "Eesti õigekeelsuse õpikus ja grammatikas" (1936). Siin soovitatav ja väga tagasihoidlik olla sellega, tarvitades tis-liidet ainult kahel juhul: 1) äärmiselt konkreetse tulemuse märkimiseks: sulatis, leotis, saadatis, tuletis ja 2) teatavates pejoratiivse tähendusega sõnades: soperdis, hirmutis. Kui sõnadel on vähegi abstraktsem sisu, siis tarvitagu tus-liidet, näit. kirjutus, luuletus, asutus, ehitus, kingitus, avaldus jne. Et tis-liitel on tema arvates kõigepealt halvustav tähendus, siis tulevat kirjutise all mõista halba kirjutust jne. Ta püüab kõigiti rõhutada tis-liite pejoratiivsust ning näeb tus- ja tis-liite eristamises tarbetut peenutsemist ja "sääsekurnamist". Lisaks Kettunen poolt esitatud väitele, et soome keel ei erista konkreetset ja abstraktset tähendust, märgib Aavik, et seda ei tee ka saksa, prantsuse ja vene keel. Inglise keeles on ing-liitel koguni 4 funktsiooni ja saadakse ka läbi.²³ Sellepärast polevat ka eesti keeles vaja tähendusi eri liidete tarvitamisega märkida.

Et Joh. Aaviku "Eesti õigekeelsuse õpiku" kohta ilmus mitu küllaltki põhjalikku kriitilist sõnavõttu, siis on võimalik jälgida ka arvustajate seisukohti. A. Saareste oma ulatuslikus kirjutises "Eesti õigekeelsuse päevaküsimustest" pooldab selles küsimuses üldiselt Joh. Aavikut. Liite tis tarvitamist soovitatav ja piirata 1) rahvakeelsete sõnadega, nagu hirmutis, peletis, hõrgutis /tule/hakatis, loputus jt.

---

²¹ Aavik Joh. Keeleline käsiraamat, Tallinn ja Tartu, 1932, lk.35.

²² Vrd. Aavik Joh. tis-tõbi. - Päevaleht, 27.VIII 1933, nr.232, lk.2.

²³ Aavik Joh. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu, 1936, lk.7, 285, 406 ja 413.

ja 2) puhtterminoloogiliste uute tuletistega, näit. toimetised, tuletis, mälestis, õeldis, sulatis jt. Endiselt aga tuleks tarvitada us-liidet sõnades, nagu luuletus, kirjutus, tunnistus, mälestus, mõistatus, kuulutus, jutus, seletus, ehitus, asutus, saavutus, saadetus jt.²⁴

J.Mägiste oma arvustuses "Keelelise suurteose puhul" suhtub kriitilisemalt Joh. Aaviku seisukohtadesse. Tema arvates ei tarvitseks tis-sufiksit teha täisproduktiivseks, kuid lubatud võiks see olla küll märksa enam, kui Aavik soovitas. J.Mägiste leiab, et pole mingit "mõtet täiesti läbi lõõnud tis-sõnu (toimetis, asutis, kirjutis jt.) hakata jälle keelest välja tõrjuma või tis-sufiksi naeruvääristamiseks temale anda pejoratiivtähendus; eriti oskussõnades on tis-liide tihti vajaline"²⁵. Vastupidiselt Kettunenile ja Aavikule on ta veendunud, et nende liidete eristamine on tähenduse edasiandmiseks tarvilik. Ta on märganud, et isegi soome keeles on tus-lõpu kõrvale suurema täpsuse saavutamiseks tekkinud te-liitelised teotulemuse nimetused, näit. valmist 'valmisprodukt' ja valmistus.

Kuigi Joh. Aavik suhtus eitavalt tis-liitesse, püüvad 30-ndate aastate kooligrammatikad seisukohal, et is-liide märgib tegevuse saadust, vahendit või tegevusalast asja. Samuti tarvitavad tolleaegsed oskussõnastikud is-liidet, kuigi ühed suuremal, teised väiksemal määrel. Üheks kõige järjekindlamaks is-liidet rakendavaks oskussõnastikuks on 1934. aastal F.Karlsoni ja J.V.Veski poolt avaldatud "Õigusteaduse sõnastik", kus me leiame rohkesti selliseid sõnu, nagu avaldis, edastis, eeldis, ennetis, ergutis, esildis, kindlustis, korraldis, loovutis, lakitis, päraldis, rehuldis, seletis, sisestis, taotis, teadustis, toetis, tunnetis, täavitis, töötis, vahetis, väljakaevatis, ühendis, üllitis jt. Enamik neist ei ole kas üldse tarvitusele tulnud või on nen-

²⁴ Saareste A. Eesti õigekeelsuse päevaküsimustest. - Eesti Kirjandus, 1937, lk.214.

²⁵ Mägiste J. Keelelise suurteose puhul. - Eesti Keel, 1936, lk.143.

dest hiljem loobunud. Paljudel juhtudel on is-tuletiste asemel vastavad us-liitelised vormid, näit. avaldus, eeldus, korraldus, toetus, taotlus, tunnistus, ühendus jt. või siis tarvitatakse nende asemel vastavaid rahvusvahelisi termineid, nagu apellatsioon, kommentaar, publikatsioon tol ajal soovitatud sõnade edaotis, seletis, üllitis asemel. On ilmselt, et selles oskussõnastikus on liialdatud is-tuletise tarvitamisega.

Tegelikku kirjakeele tarvitust normeeris 30-ndais aastais E.Muugi "Väike õigekeelsus-sõnaraamat", mida ilmus ajavahemikul 1933-1940 tervelt 7 trükki. Et E.Muuk toetus sõnavara valikul peamiselt "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatule", siis on Muugi sõnaraamatu algusosas is-liitelisi sõnu isegi rohkem kui Veskil, näit. on siin sõnad avaldis, heegeldis, joonistis, mis Veski sõnaraamatus puuduvad, kuid järgnevas osas ei ole Muuk Veskiga enam täiel määral kaasa läinud. Nii on Muuk "Väikesest õigekeelsus-sõnaraamatust" ära jätnud sõnad, nagu kasutis 'üür, rent', kuulutis, luuletis, mälestis, seletis jt.

Et aga is-liite tarvitamisel ka 1940. aastal veel rohkemasti kõikumusi on, esitab E.Muuk Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonnale uue ettepaneku selle küsimuse selgitamiseks. Selle ettepaneku kohaselt "is-liide tähendab: 1. s e d a, k e s t e e b, eriti halvustavas mõttes: lõhverdis, käperdis, tuuseldis, lõkerdis, vigurdis jne., 2. t e g e v u s e g a ü h e n d u s e s o l e v a t e s e t, eriti tegevuse tulemusest, vahendit või tegevusalaust asja: sulatis, korrutis, jagatis, jäätis, kivistis, koondis, soperdis, vätis, juuretis, hapatis jne."²⁶ Teiselt poolt "us-liide tähendab: 1. t e g e v u s t, eriti üksikjuhuslist tegevust, ja s e i s u k o r d a: liigutus, kasvatus, arnastus, vaimustus, kergendus, hoolitsus, kõnelus, võitlus, ehitus (mitte ainult ehitamise vaid ka ehituslaadi tähenduses), väsimus jne., 2. s e d a, k e s t e e b: (selt-

²⁶ EKS-i Keeleteoimkonna protokollid IV, protokoll 20. IV, 1940, lk.523.

si) juhatuse, (ajalehe) toimetuse, talituse, kirjastuse, ...hul-
guse, kerjuse jne., tegevusega ühenduses
olevat eset, eriti tegevuse tulemust, va-
hendit või tegevusalust asja: vigastuse,
kriimustuse, takistuse, kirjutuse, harjutuse, jutustuse, tulemuse,
...õmbluse, tingimuse, nägemuse, ütuse, katus, saaduse jne.²⁷

See ettepanek võetakse pärast pikemaid arutlusi vastu, kusjuures ühed - näit. A.Saareste - arvavad, et tegevusega ühenduses oleva asja või tegevuse tulemuse märkimiseks võib tarvitada nii is- kui us-liidet, teised aga peavad ehitise ja ehituse jt. eristamist vajalikuks. Nagu selgub, on seekordne vastuvõetud seisukoht hoopis ähmasem ja ebakindlam kui varasemad otsused, sest selle järgi märgivad nii -is kui -us 1) tegijat ja 2) tegevusega ühenduses olevat eset, tegevuse tulemust, vahendit või tegevusalust asja. Kindlasti us-liiteliseks on jäänud ainult tegevust ja seisukorda märgivad sõnad. Kas teadlikult või kogemata ei ole piirdutud tus- tis-liitega, vaid on sisse toodud ka tüübid, nagu tingimuse, väsimuse, kõneluse, samuti hulguse ja katus, kus us- is-probleemi pole kunagi olnud. Ettepaneku koostamisel on E.Muuki tugevasti mõjutanud Joh. Aaviku, L.Kettuneni ja ja A.Saareste seisukohad.

Seekordne EKS-i keeleteoimkonna seisukoht rahuldab ka Joh. Aavikut. See selgub Aaviku poolt 1942. aastal kirjutatud peatükist us- ja is-liite kohta, mis ilmus H.Jänese toimetatud "Eesti keele grammatikas gümnaasiumile" (III osa). Aavik märgib siin, et viimasel ajal on tekkinud reaktsioon is-tuletiste vastu ja kirjutatakse jälle jutustuse, kirjel-
dus, luuletuse, nagu eeda märgib ka E.Muugi "Vaike õigekeel-
sus-sõnaraamat". Joh.Aavik annab siin ka omalt poolt is-tar-

²⁷ EKS-i Keeleteoimkonna protokollid IV, protokoll 20.
IV, 1940, lk.522, 523.

perdis), 2) tegevuse konkreetse saaduse märkimiseks (sula-
tis, saadetis) ja 3) vahendi tähenduses (uimastis).²⁸ Kui
aga sõnal on abstraktsem sisu, siis sobivat enam us-liide
(jutustus, avaldus), nagu ta seda on soovitanud ka varemalt.

Nõukogude perioodil asuti seisukohale, et kirjakeele
arendamine peab toetuma rahvakeelsusprintsiibile, seega sõ-
naraamatusse tuleb võtta see, mis on laiemalt, rahva ena-
miku poolt tarvitata. Sellepärast hakati kriitiliselt suh-
tuma ka is-liite tarvitamisele. Ülevaate sellest, kuidas 40-
ndates aastates suhtuti tus- ja tis-liitesse, annab E.Elisto
oma raamatus "Keelelisi küsimusi" I (1948). Ta konstatee-
rib, et olukord on ligikaudu sama, mis kümnepind aastat ta-
gasi, kui Eesti Rahvaleksikoni (1937) keelelisi põhimõtteid
fikseeriti, nimelt, et juhtudel, kus vahetegemine tus- ja
tis-liiteliste sõnade vahel on juba läbi läinud (ehitis -
ehitus jt.), tuleb tis-liide säilitada. Üldiselt aga tu-
leb eelistada tus-liitelisi (näit. luuletus, jutustus, ar-
vustus, kuulutus). E.Elisto arvab, et vahetegemine on tarvi-
lik näit. esitus - esitis, tuletus - tuletis, toimetus -
toimetis jne. puhul. Ajajärgu tendentsi kajastab ka kir-
jastuse keelelikes seminaris 1948. aastal avaldatud soov,
et edaspidi tis-liitelisi sõnu -tus asemel enam üldkeelde
ei toodaks.²⁹

Kõige paremini avaldub suhtumine is-tuletistesse 1953.aas-
tal ilmunud "Väikeses õigekeelsuse sõnaraamatus". Kui võr-
relda 1953. aasta sõnaraamatut E.Muugi õigekeelsus-sõnaraa-
matuga, siis on siin is-tuletisi juba palju vähem. Nii on
siit ära jäetud sõnad, nagu annetis, asutis, ergutis, ilus-
tis, joonistis, kergitis, kingitis, koormatis, koetis, ku-
lutis, kustutis, küpsetis, leidis, lõpetis jne., hoolimata
sellest, et osa neist sõnadest oli juba küllalt üldiselt
tuttavaks saanud. Üheks põhjuseks, miks is-tuletisi piira-

²⁸ Aavik Joh. -us ja -is. - H.Jänes. Eesti keele gramma-
tika gümnaasiumile III. Tallinn, 1942, lk.74-76.

²⁹ Elisto E. Keelelisi küsimusi I. Tallinn, 1948, lk.152-
160.

ti, oli ka asjaolu, et püüti keeletarvitust suunata suuremale ühtlusele, loobuda paralleelvormidest. Pealegi ei peetud tähendusühänaside märkimist kirjakeeles nii väga oluliseks, sest rahvakeeles saadi us-liitega edasi anda nii tegevuse saadust, tulemust või vahendit.

"Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" seisukohtadega ei olnud põrmugi rahul J.V.Veski, kes 1954. aastal avaldas "Edasis" pikema kirjutise "Kriitilisi märkmeid "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" kohta". Selles kriipsutab ta veel kord alla vajadust tegevust ja tegevuse saadust või vahendit keeleliste vahendite varal eristada. Ta ei saa nõustuda sellega, et ära on jäetud sõnad, nagu asutis, kaunistis, ilustis, krimustis, kriipseldis, saavutis jne. Sama küsimust riiab ta ka 1956. aastal avaldatud kirjutises "Märkmeid eesti ajalehtede keele kohta", kus ta ühtlasi tõstab esile võimaluse eesti kirjakeeles liidete varal eristada tegevust ja tegevuse tulemust märkivaid sõnu, mida ei võimalda paljud teised keeled, näit. vene, saksa, prantsuse ja inglise keel (vrd. vene устройство tähendab nii väetust kui väetist).³¹ Seda eesti keelele eriomast võimalust eri liidete varal deverbaalide sisu täpsemalt edasi anda rõhutab Veski ka kirjutises "Ebakohti eesti kirjakeele sõnavaras". Siingi heidab ta "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" koostajaile ette seda, et us-liitele on antud kaks tähendust sõnades, nagu kohustus, saavutus, rühmitus, lähitus jne., ei ole kasutatud võimalusi eristada sõnu varustus - varustis, relvastus - relvastis, vahetus - vahetis jt.³²

1960. aastal ilmunud "Õigekeelsuse sõnaraamatus" on põhiliselt jäädud samadele seisukohtadele, mis esitati 1953. aastal "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatus". Nii puuduvad

---

³⁰Veski J. V. Kriitilisi märkmeid "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" kohta. - Edasi, 1954, nr.78.

³¹Veski J. V. Märkmeid eesti ajalehtede keele kohta. - Emakeele Seltsi aastaraamat I, 1955, lk.70.

³²Veski J. V. Ebakohti eesti kirjakeele sõnavaras. - Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 2, lk.110 jj.

siingi sõnad, nagu annetis, asutis, ilustis, kaunistis, sauvutis jt. Et see sõnaraamat aga ulatuselt on suurem, siis on siis siiski toodud ka sõnu, mis leidusid juba Muugil, kuid olid välja jäetud 1953.a. sõnaraamatust, nagu ergutis, keerutis, kohutis, kriipseldis, lõpetis jt. Teiselt poolt leidub muidugi ka sõnu, mis 1953.a. sõnaraamatus esinevad, nüüd aga puuduvad (kuivatis 'kuivatuspaber'). Kokku on 1960. aasta sõnaraamatus ligi 150 is-deverbaali, neist enamik tis-tuletised. Suurem osa neist is-deverbaalidest on tulnud tarvitusele käesoleval sajandil peamiselt oskussõnadena. Leiame siit termineid väga mitmesugustelt aladelt, näit. õeldis, sihitis (keeleteadus); avaldis, jagatis, korrutis, arvutis (matemaatika); mähis, nakatis, lamatis, eritis, puhetis (meditsiin); elatis, pistis, päraldis, tagatis, viivis (õigusteadus); sulatis, valatis, hõbetis, kullatis, seadis, seadeldis, raketis (tehnik) jt. Varasematest keeles esinevatest is-deverbaalidest moodustavad omaette rühma rdis-liitelised pejoratiivid, näit. kaaberdis, laaberdis, käperdis, soperdis, mätserdis jt.

Nagu eelmisest selgub, on is-tuletiste tarvituseletolek eesti kirjakeeles olnud küllaltki keerukas. Eeldused selleks lõi F.J.Wiedemann oma tähelepanekuga, et mõnedel juhtudel is-liiteliste tuletiste tähendus erineb us-liiteliste omast (jahvatis - jahvatus). Seda tähelepanekut hakati rakendada esimeste oskussõnastike väljatöötamisel käesoleva sajandi algul (1909, 1914). Esimene, kes 1920-ndates aastates suuremal määral hakkas is-deverbaale soetama, oli J.V.Veski. is-tuletisi kasutas ta nii oskussõnastike kui õigekeelsussõnaraamatu koostamisel. is-deverbaalide rohke tarvituselevõtt tekitas aga 30-ndates aastates opositsiooni Joh. Aavikus, kes hakkas eitavalt ja halvustavalt suhtuma is-liitesse. Seesugune erinev suhtumine oli tingitud J.V. Veski ja Joh. Aaviku vastupidistest seisukohtadest kirja-keele arendamise küsimustes. J.V.Veski püüdis eesti keele sõnavara rikastada m e i e k e e l e s e n e s e s leiduvate elementide varal, nähes just us- ja is-liite erisuguses tähenduses seesugust eesti keelele omast võimalust eristada abstraktse ja konkreetse tähendusega sõnu, missugune

võimalus paljudes teistes keeltes puudub. Püüdes olla järjekindl, hakkas ta is-liidet rakendama ka sõnades, kus seni oli us-liidet kasutatud kahes tähenduses (näit. harjutus - nii harjutamine kui vastav konkreetne harjutusülesanne, s.o. harjutis).

Joh. Aavik aga vastupidi pidas eesti keele sõnavara rikastamisel eelkõige eeskujuna silmas teisi keeli, eriti soome keelt. Et paljud teised keeled, kaasa arvatud ka soome keel, ei tee vahet tegevust ja selle konkreetset saadust või vahendit märkivate sõnade vahel, sellepärast ei pidanud ka Joh. Aavik seda eesti keeles vajalikuks, soovitudes is-liite tarvitamist äärmiselt piirata. Pealegi ei olnud is-, tis-liide oma helitute häälikutega ka keele ilu seisukohalt meeldiv, seda enam, et seda rahvakeeles sageli kasutati halvustava tähendusega sõnades. E.Muuk, kes oma "Väikeses õigekeelsus-sõnaraamat" veel suurel määral pooldab Veskit, võtab hiljem omaks A.Saareste seisukohad. Saareste ei eita küll is-liite väärtust oskussõnavara rikastamisel (näit. toimetus - toimetis), kuid ta ei poolda keeles juurdunud sõnade ümbertegemist, näit. luuletus, harjutus jne. puhul.

Nõukogude ajal, silmas pidades kirjakeele üldrahalikkust, asuti mõnevõrra liiga tagasihoidlikule seisukohale is-tuletiste suhtes. Selle tulemusena tõrjuti kõrvale mõnedki juba küllalt üldiselt tarvitusele tulnud sõnad, näit. asutis, saavutis jt. Tegelikult aga on nii mõnigi kord viimastes õigekeelsussõnaraamatutes puuduvaid is-sõnu paratamatuse tõttu uuesti tulnud tarvitusele võtta, sest teaduskeel vajab oskussõnalist täpsust. Nimetatagu siin kas või sõnu kohustus 'обязанность' ja kohustis 'обязательство' mille eristamiseta juristidel oleks raske läbi saada. Viimase aja oskussõnastikulises töös on ikka enam esile kerkinud vajadus rakendada nii is-, tis-tuletisi kui ka eelmistega seoses produktiivseks muutunud liiteid -ti ja -nd. Meie oskussõnavara soetamise võimalused oleksid olnud palju väesamad, kui akadeemik Veski ei oleks nende liidete rakendamisega eesti kirjakeele väljendusvõimalusi tunduvalt rikastanud.

6. Fr. R. Kreutzwaldi poolt tarvitusele võetud
liide -na (-nna) eesti keeles

Fr. R. Kreutzwald on teatavasti silmapaistvamaid mõõdunud sajandi eesti kirjakeele rikastajaid. Ta on eesti keelele omaste liidete nagu -us, -ik, -nik, -ta jt. varal loonud rea uusi sõnu, näiteks rahvus, voorus, omadus, tulevik, hapnik, kunstnik, andestama jt.

Kreutzwald ei ole aga leppinud ainuüksi senises eesti keeles esinevate sufiksitega, vaid on eesti keelde toonud juurde ka ühe uue liite. Selleks uueks sufiksiks on nais-sugu märkiv liide -na, mis tänapäeva eesti keeles esineb -nna kujul, näit. sõnades, nagu lauljanna jne. Et eesti keeles samuti kui teisteski soome-ugri keeltes ei esine sugusid, siis tekitab selle liite tarvituselevõtmine teravaid vaidlusi ja ägedat vastuseisu, enne kui see liide eesti kirjakeelde juurdus ja isegi rahvakeelele teataval määral omaseks sai. Alamaal püüamegi lähemalt jälgida selle liite saastust.

Esmakordselt kasutas Kreutzwald na-liidet 1849.a. "Ma-rahwa Kassulises Kalendris" sõna kuningana puhul, tarvita-des seda sõna kalendri jututoas ilmuvas loos "Reinowadder Rebbane" järgmises lauses: "Kuningas isse läks suurema is-sandadega seltsis linna wärrawast wälja Reinowadderi wimist luggu watama; ka kuningana ja suur hulk muid taõpõid... tõttasid wõlla jure Reinowadderi üllespomist watama."¹ Selgituseks sellele sõnale kirjutab Kreutzwald joone all: "Ku-ningana, kuningasa, on üks uus sõna ja tähhendab: kuninga-emand, ehk kuninga abbikasa." Sama sõna tarvitab ta ka sa-mal ajal ilmuvas ajakirjalahadilises töös "Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on", samuti ka 1850.a. eri raamatuna

---

¹Ma-rahwa Kalender 1849, lk.7-8.

väljaantud "Reinowadder Rebbase" loos. Nagu Kreutzwaldi joo-
nealusest märkusest võib näha, on ta kavatsenud seda uut lii-
det õige omapäraselt käänata, nimelt ne-lõpuliste sõnade
eeskujul tarvitada omastavas -na asemel -sa. Et Kreutzwald
seda liidet algul nii tarvitas, see selgub samast "Reino-
wadder Rebbase" loost, kust leiame järgmisi näiteid: "temma
...astus kuninga ning kuningasa liggemale..." (1849.a. ka-
lender, lk.13; "Reinowadder Rebbane" 1850, lk.55), "astus
...kuninga ja kuningase ette" (1849.a. kalender, lk.29,
kuid 1850.a. väljaandes parandatult: "kuninga ja kuningasa
ette"), "Täno kuningale ja kuningasale kallid roa eest!"
("Reinowadder Rebbane" 1850, lk.76). Hiljem, kui selle liite
ümber vaidlused tekkisid, kirjutas Kreutzwald ise selle lii-
te tarvituselevõtmise kohta järgmist: "Iga keeletundja teab,
et meie Eesti keelel sõnade s u g u vahetegemist ei ole, kui
mitmel teistel keeltel, vaid kõik sõnad on meil ü h t e su-
gu, tähendagu nemad mehist, naisist ehk asist. Sellepärast
ei võinud "k u n i n g a n a" sünnitajal sugu vahetegemise
mõttet olla, vaid sõna võeti esiteks nalja pärast "Reinova-
deri" juttus ülesse, hiljemini pool häda pärast l ü h e n-
d u s e abika, kui paremat kätte ei juhtunud, sest et laia-
lisel tarvitusel väga igapäevaseks kulunud p r a u a ja
e m a n d kõrgema naisterahva kohta kõhetumad näitasid, ja
pealegi ü k s sõna igakord lühem on kui k a k s."² Nagu siit
selgub, on Kreutzwaldi mõjustanud peamiselt kaks asjaolu
selle liite tarvituselevõtmisel: ühelt poolt saab na-liite
varal tuletatud sõnaga täpselt ja teistele keeltele vas-
tavamalt sõna tähenduslikku sisu edasi anda, teiselt poolt
aga võimaldab see vältida sõnade "emand" või "proua" ala-
tist kordamist ning muudab seega stiili painduvaks. Et ta
ka viimast asjaolu on arvestanud, seda kinnitavad näited kas
või samast "Reinowadder Rebbasest", kus ta ütleb: "Kuninga-
na olli perdiko emandaga maggusal juttul," mitte aga: "Ku-
ninga emand oli perdiko emandaga maggusal juttul" ("Reino-

---

²Perno Postimees, 1862, nr.35, lk.274.

wadder Rebbane" 1850, lk.103). Tuleb aga mõnevõrra kahelda selles, kas Kreutzwald selle liite tarvituselevõtmise puhul arvas, nagu ta seda hiljem märgib, et na-liitega sõnad on sobivamad "kõrgema naisterahva tähistamiseks, sest kui ta oleks sel ajal nii arvanud, millega siis seletada seda, et ta samas "Reinowadder Rebbases" kõrgemast seisusest naisterahva märkimiseks tarvitatud sõna "kuningana" kõrval tarvitab sama liidet ka "perdiko emānda" puhul, nimetades viimast korduvalt sõnaga "perdikana" (vt. samas lk.104, 108) või koguni "perdikna" (vt. samas lk.129, 132). Muidugi on seejuures teiselt poolt mõeldav, et ta selle liite tõepoolest "nalja pärast", a.o. koomilise efekti saavutamiseks tarvitusele võttis, leides selle liite kaudu võimaluse näeruvääristavalt kõrvutada kuninga emandat pärdiku emandaga.

Kui küsida, missugustel eeskujudel Kreutzwald selle liite tarvitusele võttis, siis on ilmne, et siin kõige lähemaks mõjustajaks oli kindlasti saksa keel, kus liite in varal on võimalik tuletada vastavaid naissoost isikuid märkivaid sõnu, näit. der König - kuningas, kuid die Königin - kuninganna. Varasemad eesti sõnaraamatud olid selliseid naissoogu märkivaid sõnu edasi andnud sõnade "emand" ja "proua" abil. Nii on A. Thor Helle sõnaraamatus (1732) antud "kuninga emmand", A.W.Hupeli sõnaraamatus (1780, 1818) lisaks "kunninga emmandale" veel "kunninga proua", Tartu murdes "kunninga proua". Hupeli sõnaraamatu 1818. aasta väljaandes leidub ka "würsti praua" ehk "emmand" (Fürstin). Ainuke sõna, mis Kreutzwaldile tolleaegseist sõnaraamatuid vahest kaudseks eeskujuks võis olla, on Hupeli sõnaraamatu teises trükis antud sõnavorm "keiserinne", mis on esitatud lõunaeesti sõnana varem tarvitusel olnud "keisri praua" ehk "proua" kõrval, seega siis otsese vastena saksa sõnale "die Kaiserin". Andmed selle kohta, kas Kreutzwald seda sõna omaaegsest kirjandusest tundis, kahjuks aga puuduvad.

Teiselt poolt on huvitav mainida, et naissoo märkimiseks, ja nimelt just kõrgemast seisusest päritolevate naisisikute märkimiseks oli hakatud vene õigeusu kirjanduses tarvitama inna-liidet. Nimelt tekkis mõõdunud sajandi neljakümnendais aastais seoses eesti talupoegade massilise siir-

dumisega vene õigeusku vajadus tõlkida ja välja anda eesti-keelseid õigeusu kirikuraamatuid. Ühe sellise raamatuna ilmus 1843.a. "Jummala-tenistusse säädus se õige-ussu Gräka-Wenne kerrikus", milles on täpses tõlkes antud õigeusu kord ühes palvetega keiserliku perekonna liikmete eest. Neis palvetes, mis raamatus esinevad korduvalt (lk. 3-5, 48-49, 70-72, 90-92), on esitatud naissoogu märkivad sõnad keiserinna (näit. se wagga PROUA KEISERINNA ALEKSANDRA...lk.3), kuninginna ja würstinna (näit. se wagga proua surewürstinna Niderlandi kuninginna ANNA PAWLOWNA...,lk.5). Vana ortograafia kohaselt võis neid sõnu lugeda kaheksaguse, kas kuninginna, keiserinna või kuningina, keiserina. Nende sõnade tuletamisel on ilmselt olnud lähtekohaks saksa liide -in, kuid et siin ei tarvitatud nii kui Hupeli sõnaraamatus inne-, vaid inna-liidet, siis on selle põhjuseks arvatavasti asjaolu, et -inna sobis enam vene nimedega ja selliste laensõnadega nagu tsesarevna (näit. se wagga proua TSÄSAREVNA MARIA..., lk.3).

Mis puutub küsimusse, kas Kreutzwald tundis neid vene õigeusu kirikuteenistuses tarvitatud sõnu, siis on selle kohta raske otseselt midagi kindlat väita. Kreutzwald ise ei märgi kuski, et ta oleks neid inna- või ina-liitelisi sõnu tundnud, kui mitte arvestada vihjet, et "kõrgema nais-terahva" märkimiseks ei sobi senised "emmand" ja "praua". Pealegi tekib küsimus, kui Kreutzwald oleks tundnud inna- ehk ina-liidet, miks ta siis ei võtnud seda tarvitusele, vaid just vastupidiselt tarvitas na-liidet, kuigi tal ei olnud teadmata, et see satub kokku oleva käändega. Edasi võiks selle kinnituseks, et need kirikukirjanduse sõnad olid väga piiratud levikuga ja et ka Kreutzwald neid ei tundnud, olla veel see fakt, et rahva hulgas pole levinud ega juurdunud mitte kirikupärane kuninginna, vaid just Kreutzwaldi poolt tarvitusele võetud kuningsana.

Lõpuks võib seoses eelmisega kerkida küsimus, kas ei tundnud Kreutzwald rahvakeelest midagi sellist, mis teda võis suunata na-liite esitamisele. Tegelikult leidubki meie idamurdes vorme, milles sõna naine on lühenenud silbiks -na, mis esineb liitena. Seda nähtust on tähele pandud liitesõna-

des, aga ka seoses isikunimedega. Nii on näiteks Kodavereest registreeritud sellised sõnad, nagu pojana 'pojanaine' (minu pojana ütles), perena 'perenaine' (kõige vanem naene majan one perena), saanana 'saunanaine', vanana 'vananaine' (kas si küüräkäs vanana one viil siäl?), aga samuti ka jürina 'Jüri naine', juanina ehk juanna 'Jaani naine', mihklina ehk mihkna 'Mihkli naine' (lähän kuolituppa, juanna siäl ja soldati mihklina), priksina 'Priksi naine' (perekonnanimest), tedrena 'Tedre naine' (vana tedrena one ilma-tu kade inime) jne. Selline lühem vorm esineb paralleelselt pikema vormiga (perenaene, piitri naene) ainult nimetavas käändes, kuna teistes käändetes on pikem vorm säilinud, (näit. vananaeae, juani naesele). Peale Kodavere on sama nähtuse esinemist konstateeritud ka Tormas.³ Teistest murakutest otsesid näiteid sellise na-liite esinemuse kohta pole märgitud. Ei ole ka andmeid selle kohta, et see nähtus esineks Virumaal Kreutzwaldi kodumurraku alal. Kuigi mõningate joonte põhjal (näit. -na liitumine nii vokaalile kui konsonandile: perdikana ehk perdikna) võiks arvata, et Kreutzwald vahest oli kuulnud na-liite rahvapärast tarvitust, ei saa seda pidada tõestatuks, sest Kreutzwald ei vihja kuski vastava liite esinemisele rahvakeeles. On muidugi võimalik, et see murdepärane tarvitusviis soodustas na-liite tarvituselevõttu, kuid põhiliseks tõukejõuks näib selle liite esitamise puhul olevat siiski saksa keele eeskujud, mida Kreutzwald rakendas "Reinowadder Rebbase" tõlkimisel.

Kreutzwald ei piirdu aga ainult sellega, et ta oma töös tarvitab na-liidet, vaid ta soovib seda liidet üldiselt tarvitusele võtta. Nii avaldab ta 1858.a. oma kirjas "Tallorahwa postimehele" rahulolematust selle üle, et ajalehes tarvitatakse kuninganna märkimiseks sõnu "kunninga emmand", ja ütleb sel puhul järgmist: "Mina olen juba tük a-

³ Andmed Kodavere kohta on autorile lahkesti kasutada andnud A.Univere, kuna teateid nähtuse esinemuse kohta Tormas on saadud V.Ernitsalt ja prof. P.Aristelt.

ga keisrina ja kuningana kirjutanud ja pean veel täna päev valitseja kõrge rahva kohta neid nimesi paremaks, kui teie kuninga emand ehk "k u n n i n g a e m m a n d". Niisama häästi peaksite teie keisri ja kuninga i s a n d a s t rääkima." Viimase lause puhul teeb toimetaja joone all pilkelise märkuse, öeldes: "Siis ei sünni wist ka mitte ennam üttelda: perreemmand, waid tulleb nüüd üttelda: perremehhena, ja ei mitte ennam emmane wassikas, waid: wassikana".⁴

Et Kreutzwald oli naissooliite küsimuse üles tõstnud, siis võtab "Tallorahwa postimehes" selle kohta sõna ka keegi O. J., kes leiab, et "iggal keelil isse kombe", ja kes sellepärast ei pea õigeks seda, et eesti keelt teiste keelte eeskujude järgi püütakse parandada. Ta ei saa pooldada naliidet ja ütleb: "Kui ta (s.o. Kreutzwald - A. K.) just sedda sõnna teise näuliseks moondades emmaseks tehha ihhal-dab, - passigo teist lõppu, kui na, sest se on jo muidogi meie keles kui Kasus wältamas, ning ilma Läne poolse merre-maata iggal pool tuttaw ja wägga kenna lühendus. Ekste ol-le kuulnud: "minna käisin sääl l a p s e n a, kandsin t ü d - r u k u n s p ä r g a, olin s o l d a t i n a S o m e s, j n e. ?".⁵ Sellepärast ei saawat sõna "kunningana" märkida kuninga eman-dat, waid enam wahest üht "olnud kunningast". Senine Kreutz-waldi juttudes esinenud tarvitusewiis olevat aga lugejaid se-gadusse viinud.

Hoopis vastupidisele seisukohale selles küsimuses saab aga J.V.Jannsen, kes 1862.a. "Perno Postimehes" selle küsi-muse uuesti üles võtab. Ta kirjutab selle kohta: "K e i s e - r i n a, k u n n i n g a n a, w ü r s t i n a, k r a h w i - n a, etc. etc. on need ued nimmed, mis luggejad eddaspidi seal leidwad, kus muido ühhe sõnna asemel kaks sõnna sei-sid, nenda kui: keisri proua, kunninga proua, würsti proua, krahwi proua etc. etc., proua ja ikka jälle proua! Proua tähhendab abbiello naest, agga igga kunninga proua mees ei olle mitte kunningas..."⁶ Et Jannsen oli pärit Pärnумаalt,

⁴Tallorahwa postimees, 1858, nr.43, lk.356, v.1.

⁵Tallorahwa postimees, 1858, nr.5, lk.46-47.

⁶Perno Postimees, 1862, nr.95, lk.196 joone all.

kus olevat käänet rahvasuus ei tunta, siis ei häirinud teda naisuugu märkivate sõnade ja oleva käände vormide kokkusattumine. Ta leiab, et kirjakeele sõnavara tuleb rikastada, ja hindab kõrgelt Kreutzwaldi tegevust, öeldes: "S õ n n a r i k k u s e polest on Doktor Kreutzwald siamale meie keikide koolmeister ja temmast tullevad ka need sinnatsed ued ja tõesti parremad sõnnad."⁷ Ühtlasi mõistab ta täiesti hukka "Tallo-rahva postimehe" eitava ja pilkelise suhtumise Kreutzwaldi ettepanekutesse.

Jannseni sõnavõtu puhul kirjutab Kreutzwaldi endine vastane O. J. "Perno Postimehes" pikemalt "Eesti kelest", tulles ka siin na-liite suhtes eitavale seisukohale. Ta rõhutab siingi, et eesti keele rikastamiseks leitagu vahendeid kõigepealt oma keelest, ja kui selles ei leidu, alles siis laenatagu võõrsilt. Ta ei olevat põhimõtteliselt naissoolite tarvitamise vastu, kuid Kreutzwaldi ettepanek olevat "Wenne ropasse wallatud" ja sellepärast pentsik. Eriti avalduvat see venepärased selles, et "häle kõmmu", s.o. rõhk sõna esimeselt silbilt kolmandale siirduvat, mistõttu ei hääldatavat enam "kunningana", vaid "kunningaana".

Kuigi Kreutzwaldi ettepanekus on raske otseselt midagi venepärast näha, on õigustatud O. J-i märkus rõhu siirdumise kohta, sest tolleaegsed lugejad, kes neid sõnu lugesid kas Kreutzwaldi vanakirjaviisilistest teostest või sellega aegsast kirjandusest, pidid sõnavormi "kunningana" vana kirjaviisi kohaselt paratamatult lugema "kuningaana", s.o. pika vokaaliga kolmandal silbil, mis enesega kaasa tõi aga ka rõhu siirdumise esimeselt silbilt kolmandale. Et na-liide aga just sel ajal, mil vana kirjaviis meil veel valitses, rahvakeeles laiemalt tarvitusele tuli, seda kinnitavad ka meie tänapäevasedki murded, kus üldiselt on tarvitusel pikavokaalilised vormid (kuningaana).

Bespoolmainitud artiklis ei piirdu aga O. J. ainult Kreutzwaldi ettepaneku arvustamisega, vaid ta püüab ka omal.

---

⁷Sealsamaa.

poolt uusi ettepanekuid esitada. Nii soovitab ta Kreutzwaldi na-liite asemel tarvitada sufiksit -ik naissugu märkivate sõnade tuletamiseks. Põhjenduseks esitab ta eesti loomade nimed, näiteks, et lehmade nimed erinevad härgade nimedest just ik-liite poolest, näit. päits - päitsik, küüt - küüdik, tõmmo - tõmmik, must - mustik, valge - vallik jne. Samuti tarvitatakse ka nn. "kuningamängus" sõna "kunnik". Kõigest sellest lähtudes soovitab ta tarvitada sõnu nagu kunnik 'kuninganna', keisrik 'keisrinna', õppetik 'naisõpetaja', koerik 'emane koer', Eestik 'eestlanna'⁸ jne.

Kreutzwald kirjutab "Perno Postimehe" 35. nr-s (1862) "Järva keele tundjale vastuseks" pilkelise kirja, mida Jannsen julgeb avaldada alles koos pika moraliseeriva saatesõnaga. Selles kirjas tõrjub Kreutzwald tagasi O. J-i süüdistused na-liite venepärasusest, öeldes: "Niisama vähe olen ma Vene vormis Eestikeele mune valanud, aga seda sagedamast hoolega püüdnud: loodud sõna rikust omal nurmel kasvatada ja kosutada, nii pikalt kui jõud ulatas."⁹ Teiselt poolt leiab Kreutzwald, et ik-liidet ei saa rakendada naissugu märkivate sõnade tuletamiseks, sest enamik ik-liitelisi sõnu ei tähenda ju naissugu, näit. "rättik, jättik, urtsik, joodik, äbarik, konarik, kuusik, männik, tammik, lappik, kaarik, kesik, lihunik, kodanik, hädalik, haganik ja mittu tosinad nende sarnalisi"¹⁰, pealegi ei ole isegi lehmade nimed kõik ik-liitelised, näit kirjak. Järva keeletundja olevat küll püüdnud kuninganat ja keisrinat ühe pauguga maha põrutada, kuid olevat tulde lasknud. Pettunult ütleb Kreutzwald selle artikli kohta:

"Pik ja lai kui Sirtso-soo -
Siiski paremat ei too."¹¹

⁸Vrd. Perno Postimees, 1862, nr.30, juhtkiri.

⁹Sealsamas, nr.35, lk.274.

¹⁰Sealsamas.

¹¹Sealsamas, lk.275.

Viimase sõna annab Jannsen selles poleemikas oma Järvamaa kaastöölisele, kes on pahane selle üle, et Kreutzwald tema ettepanekusse pilkeliselt suhtub. Keegi ei saavat ju ometi salata, et osa ik-liitelisi sõnu "emast" tähendavad. Kreutzwaldi na-liites tahab aga Järva keeletundja siiski vene mõju näha, vihjates sellele, et vormi nagu "grahwina" võivad küll mõni "poluvernik" vene keele mõjul tarvitada, kuid see ei puutuvat temasse ega tema mõtteosalistesse, sest nemad olevat saksa ja rootsi keelele ligemal. O. J. lõpetab oma sõnavõtu sooviga, et rahvas otsustagu, kelle seisukohad on õigemad. Tänapäeval teame, et rahvas on küsimuse otsustanud Kreutzwaldi seisukoha kasuks.

Pärast 1862.a. poleemikat vaibub mõneks aastakümneks naissooliite käsitlus ajakirjanduses. Tegelikult jätkub aga ka järgnevail aastail Kreutzwaldi poolt soovitatud na-liite võidukäik. Seda näeme selleaegsest kirjandusest, näeme ka 1869.a. ilmunud Wiedemanni sõnaraamatust. Nii on huvitav tähele panna, et sõnaraamatu põhiosas, mis valmis varem, on esitatud näiteks sõnad nagu keizerina, krahwina, kuningana, printsessina, tsärina, valitsejana, kuna raamatu lisaosades, mis valmisid alles raamatu trükkimise ajal, on toodud juurde sõnad nagu hertsogin, hertsogina, parõna ja prestrina, mis nähtavasti alles neil aastail olid kirjanduses tarvitusele tulnud. Teiselt poolt väärrib tähelepanu, et Wiedemanni sõnaraamatus esitatud na-liitelised sõnad püsivad samade tähenduslikkude rühmade piirides, milles Kreutzwald oli neid juba oma "Reinowadder Rebbases" andnud, märkides nimelt ühelt poolt nn. "kõrgemate" seisuste naisterahvaid, teiselt poolt aga loomi (näit. lõwina, tigrina). Samasugust olukorda na-liite tarvitamisel konstateerib ka Wiedemanni eesti keele grammatika 1875. aastal.

Seejuures on tähelepanuväärne, et sel ajal, kui Kreutzwaldi poolt soovitatud liide oli juba tarvitusele tulnud reas sõnades, Kreutzwald siiski hakkab kahtlema selle liite ja soovitatud tuletiste otstarbekuses. Olgu selle kohta tsiteeritud tema kirja Viru Kalevipoja Seltsile 29. jaanuarist 1878, milles ta senise kuningana asemel tarvitab sõna kuningema, põhjendades selle uue vormi tarvituselevõtmist

järgmiselt: "Kuning e m a palub luba ühe endise nalja sünnituse asemel astuda, keda esimest korda Reinuvader rebase jutus tarvitati ja kuninga abikaasa pidi tähendama, teised olid m õ t l e m a t a järgi mööda edasi läinud ja sõnad kui keiserina, krahvina etc. kirjutanud, mis kirja seadust mööda ei sünni, sest et n a peasõna muutmisel ette tuleb, aga m a ehk e-m a niihasti ema kui emast sugu võib näidata kuninga emand, kuninga emane, sel järgil keiser, keisrema, würst..., würstema, krahw, krahwema, prints, printsema etc. kas emand ehk proua lühendatakse!" Nagu siit selgub, on Kreutzwald siiski lõpuks kaldunud arvamusele, et naissoolite ja oleva käände lõpu kokkusattumine keeles otstarbekas ei ole. Et ta aga naissoo märkimiseks eri liidet vajalikuks peab, siis soovitab ta tarvitada -na asemel liidet -ma. See ettepanek, mis ei jõudnud enam trükki ega saanud üldse tuttavaks, oli jäänud hiljaks, sest ligi kolm aastakümnet varem esitatud liide -na oli jõudnud keeles juba juurduda.

Kreutzwald suri 1882. aastal, kuid tema poolt omal ajal soovitatud na-liite ümber algasid just nüüd jällegi elavad vaidlused.

Juba 1881.a. oli ilmunud "Eesti Postimehes" (nr.36) vestelist laadi kirjutis, mille autoriks, nagu selgub, oli ajalehe toleaeagne toimetaja A.Grenzstein. Selles kirjutises märgib ta, et olevat hakanud vahet tegema mees- ja naissoo vahel, näit. kuningas ja kuningaana, kuid na-liide ei olevat hea, sest see sattuvat kokku oleva käände lõpuga. Nüüd aga olevat üks noormees leidnud ilusamad lõpud, nimelt -inna ja -anna, mida tulevat soovitada, sest liide -inn esinevat saksa keeles (Dichterinnen), ka rootsi keeles olevat midagi selletaolist, ja -a olevat tarvitusel slaavi rahvastel naissoo märkimiseks, seega soodustavat see liide rahvaste sõpruse ja vendluse arenemist. Kuigi Grenzstein esitab oma ettepaneku veste kujul, hakkab ta seda ise rakendama. Et ettepaneku tarvitada -na asemel nna-liidet võimaldab eristada olevat käännet naissoo märkivatest sõnadest, siis leidis see ettepanek mõnevõrra poolehoidu ja hakkas levima. Nii kohtame juba 1882.a. kirjanduses paralleelselt sõnu nagu kuningana ja kuninganna, keiserina ja keisrinna, jne. Pea-

legi hakkab eriti Grenzstein "Olevikus" nna-liidel tarvita-
ma mitte ainult "kõrgemast" seisusest naisisikute märkimiseks,
vaid laiemaltki. See tekitab aga teataval määral opo-
sitsiooni ja küsimus võetakse 1883.a. jaanuaris Eesti Kir-
jameeste Seltsis arutusele.

Nagu märgitakse Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatus
trükitud protokollis¹², esines M.Veske koosolekul sõnavõtu-
ga na-liite kohta, öeldes, et na-liide naissoo tähenduses
olevat täiesti eesti ja soome keele loomu vastu, sest na
märkivat olevat käänet, ning sellepärast ei tulevat na-lii-
det naissoo märkimiseks tarvitada. Protokollis ei kõnelda
nna-liitest, kuid nagu selgub "Valguses" avaldatud koosole-
ku kirjeldusest, olevat M.Födder soovinud, et "Eestikeeles
kuninganna ja Keiserinna; aga mitte kuningana ja keiserina
saaks prugitud".¹³ Seega leidis Kreutzwaldi poolt tarvitusele
võetud liide Grenzsteini poolt parandatud kujul siiski
pooldajaid, kuigi Eesti Kirjameeste Seltsi tolleaegne esi-
mees ja autoriteetne keeleteadlane dr. M.Veske sellele oli
täiesti vastu.

Järgnevatel kuudel on nna-liite küsimus ajakirjanduses
pidevalt kõne all. Veebruari algul kirjutab keegi Tartumaa
kirjasaatja "Virulases" "Sugu lahutamisest eesti keeles",
nurisedes selle üle, et -inna ja -anna väga tihti on haka-
nud esinema eesti kirjakeeles. Algul olnud -na ainult "naes-
tesugu kroonikandjate auunime sebas", nagu vürstina, kuning-
ana jt., nüüd aga esinevat -nna sagedasti ka seesugustes sõ-
nades, nagu lauljanna, mängijanna, näitlejanna, kooliõpetajanna,
meisterinna jne., mis olevat ilmne liialdus. Toime-
tus omalt poolt ei poolda ka seesugust "innatamist" ja peab
seda keele solkimiseks.¹⁴

Märtsis kõneleb "Virulane" jällegi "Eesti sõnade uutest

---

¹²Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1883, lk.93.

¹³Valgus, 1883, nr.5, lk.3.

¹⁴Vrd. Virulane, 1883, nr.5, lk.3.

sabadest", rõhutades ka nüüd, et sugude eristamine eri liidete varal olevat eesti keele seaduste ja loomu vastane. Sellest hoolimata peab autor mõnna, et nii mõnigi kord olevat tarvilik tähenduse eristamiseks tarvitada sõnu nagu õpetajanna, mängijanna. Autor arvab aga, et kui tarvitada liidet -inna või -anna, siis tuleks seda teha järjekindlalt, näiteks ka juhtudel nagu rätsepinna, karjaninna, laulikinna, kirjanikinna, abikaasanna jne. See aga ei sobivat ja sellepärast tulevat loobuda kõigist nna-liitelistest uutest sõnadest. Säilitada tuleks see "sõnasaba" ainult kroonitud naisterahvaste ametinimedes, kus see "juba kõvaste külge kasvatatud on".¹⁵ See "Virulases" ilmunud artikkel meeldib Riia eesti ajalehe "Kündja" toimetajale niivõrd, et ta selle pealkirja all "Eesti sõnade uutest rööngassabadest, kelle sünnitaja ja imeja Krentastein on" tervelt ära trükib.¹⁶

Samuti kui "Virulane" on ka "Valgus" igasuguste naissooliidete vastu. Nagu märgib "Valguse" toimetaja J.Kõrv Heraklidese artikli puhul, ei tulevat eesti keeles mingit naissooliidet tarvitada. Ainukesed sõnad, mida keelde juurdunutenahel vahel võidavat tarvitada nna-liitega, olevat kuninganna ja keiserinna, kuid isegi nende asemel soovitab ta tarvitada Keisri-Abikaasa ja Kuninga-Abikaasa, lühendatult ehk ka kuningase. Samuti tulevat koolitajanna 'naisõpetaja, õpetajanna' ja sõberinna asemel tarvitada koolitaja naisterahvas, sõbra-neiu jne.¹⁷ Samu seisukohti esitab J.Kõrv ka hiljem nii "Valguses" kui Eesti Kirjameeste Seltsis, kus ta kaks korda kõneleb naissooliidetest. Esinedes 29. augustil 1883.a. Eesti Kirjameeste Seltsis ettekandega "Sõna lõppudest, mis naestesugu tähendamiseks katsutakse pakkuda" leiab ta, et Kreutzwald olevat seda ettepanekut tehes eksinud. Samuti olevat eksinud ka teised, kes on esitanud kunstlikke lõppe nagu -inna, -anna jm. J.Kõrv soovib, et Selts teeks

---

¹⁵Vrd. Virulane, 1883, nr.11, lk.1.

¹⁶Vrd. Kündja, 1883, nr.12, lk.142.

¹⁷Vrd. Valgus, 1883, nr.56, lk.2.

sellea küsimuses oma otsuse. M.Veske peab katset eesti keeles sugusid eristada keele solkimiseks. Samuti arvab ka J. Kurrik, kuid mingit otsust ei peeta vajalikuks sel puhul siiski teha.¹⁸

Et na-liide oleva käände lõpuga kokku satub, selle pandatud kuju -nna, ehk nagu sel ajal öeldi, -inna ja -anna sõna aga nagu kahejaoliseks teeb, raske rõhu (s.o. paarõhu) sõna järgsilpidele viib, siis peeti neid liiteid rea sõnavõtnute (näit. Veske, Kõrv, Kurrik jt.) poolt ebasobivaks. See asjaolu aga põhjustas rea uute ettepanekute tegemise. Nii soovitas A.Heraklidesse nime all esinev autor uueks naissooliiteks võtta -ia, näiteks sõbria, kuningia, laulia, õpetia, Eestlania jne., sest see liide olevat ilus ja esinevat ka rahvalauludes ("sõrvil sõrmukse k a n d i a d", s.o. kandjad).¹⁹ Teiselt poolt soovitas Jaan Suviste vokaalharmonia puhul esinevat ä-d rakendada naissoo märkimiseks, näiteks mina, tema, Eestlane sobivat meesso, minä, temä, Eestlane aga naissoo märkimiseks. Samuti võivat ä-häälikule lähedast e-d kasutada naissooliitena, näit. sõber - sõbre, õppi - õppi, kirjanik - kirjanike.²⁰ Esines aga veel teisigi ettepanekuid, näiteks K.A.Hermann, analüüsides "Eesti Postimehes" naissooliidete tarvitamise küsimust, leiab, et juba varemalt esiletõstetud liide -k võiks siiski olla aluseks naissugu märkivate sõnade tuletamisel, näiteks sõber ja sõbrak, vaenlane ja vaenlasek, õpetaja ja õpetajak, keiser ja keisrik²¹ jne. Viimasele ettepanekule vaidles aga J.Kõrv ägedalt vastu.²²

Nagu kõigest eelnevast selgub, on möödunud sajandi 80-ndate aastate algus, eriti aga 1883. aasta olulise tähtsusega meie tänapäeva keeles esinevate naissooliidete kujunemise seisukohalt. Kui eelmistel aastakümnetel na-liidet oli tarvitatud peamiselt kõrgemast seisusest pärinevate

¹⁸Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1883, lk.99.

¹⁹Vrd. Virulane, 1883, nr.29, lk.3 ja nr.35, lk.2.

²⁰Vrd. Virulane, 1883, nr.31, lk.2.

²¹Vrd. Eesti Postimees, 1883, nr.43, lk.2.

²²Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1884-1885, lk.82.

neisisikute tähistamiseks ja õige vähesel määral ka emaloomade märkimiseks (peamiselt Kreutzwaldi teostes), siis nüüd hakatakse nna-liidet kasutama ka elukutsete (näit. lauljanna, näitlejanna) ja üldse naissoost isikute (näit. sõberinna) puhul.

Teiselt poolt näeme, et neil aastail Kreutzwaldi poolt tarvitusele võetud na-liite asemel hakatakse suuremal määral kasutama nna-liidet. Grenzstein mäletatavasti püüdis seletada nna-liidet kõigepealt kui kontaminatsioonilist vormi, mis sisaldab nii saksa kui vene keele vastavate liidete elemente (-inn+a), Hermann aga tahab koguni väita, et Kreutzwaldi -na olevat pärit rootsi keelest. Et M.Veake ja tema pooldajad kategooriliselt väitsid, nagu ei saaks soome-ugri keeltes üldse olla võimalust naissooliidete esinemiseks, näitab Hermann vastukaaluks sellele, et rootsi keeles esinev liide -nna (näit. lärare 'õpetaja', kuid lärarinna 'õpetajanna') on sealt siirdunud ka soome keelde, esinedes seal samuti -nna kujul, näit. tohtori ja tohtorinna 'doktoriproua'. Hermann arvab, et samuti kui soomlastel on võimalik üle võtta seda lõppu, peaks see ka meil võimalik olema. Tegelikult näibki, et just soome keele eeskuju selle liite tarvituseletuleku puhul etendas silmapaistvat osa, sest neil aastakümneil hakkab soome keel suuremat mõju avaldama eesti keelele. Soome keele mõju eesti keelele avaldub ka selles, et teinegi eesti keeles tarvitata naissooliide -tar on selleks ajaks jõudnud juba eesti keelde siirduda. Nii märgib ka Hermann, et soome lauljatar, opettajatar eeskujul olevat meilgi hakatud tarvitama sõnu nagu sõbratar, lauljatar, kuuningatar, kuigi need sõnad ei olevat veel suutnud juurduda eesti keelde.²³ Kõik need kunstlikud liited aga, mis esitati mitmelt poolt ja mida nende autorid (näit. Heraklides) korduvalt propageerisid, jäid keelele täiesti võõraks ega tulnud tarvitusele.

Olukorda naissooliidete tarvitamise alal kajastab mõnel

---

²³Vrd. Eesti Postimees, 1883, nr.48, lk.2.

määral ka 1884.a. ilmunud Grenzsteini "Festi sõnaraamat". Selles leiame ühelt poolt juba varemalt tarvitatud sõnu, nagu kuninganna, keiserinna, jumalanna, teiselt poolt aga ka hiljuti keeles tarvitusele tulnud sõnu, nagu luuletajanna, näitlejanna, õpetajanna, kusjuures viimase sõna tähendus ei ole veel päris kindlaks kujunenud, vaid see tähendab ühelt poolt naisõpetajat, teiselt poolt aga ka õpetaja abi-kaasat.

Uuesti tuleb nna-küsimus arutusele 1886.a. seoses Festi Kirjameeste Seltsi tehtud otsusega "Üleüldiselt pruugitava kirjaviisi" kohta. Seltsi 25. märtsil 1886. aastal tehtud otsuste 14. punktis märgitakse nna-liite kohta järgmist: "14) Lõpu -nna kohta, mida mõned naestesugu tähendamiseks on hakanud pruukima, arvati, et see päris Festi sõnade otsa ei sünni ja üeldi, et rahvas sellest ka mitte aru ei saa."²⁴ Et koosolek nna-liite kohta sellise otsuse tegi, on arusaadav, kui arvestame, et "üleüldiselt pruugitava kirjaviisi" projekti esitas J.Kurrik ja et Festi Kirjameeste Seltsis määravat osa sel ajal etendasid M.Veske pooldajad.

Hoolimata sellest otsusest jätkatakse nna-liiteliste sõnade tarvitamist. Küsimuse käsitusel vihjatakse korduvalt sellele, et ka soomlased tarvitavad seda liidet rootsi keelest pärinevates laenudes. Soome eeskujul soovitatakse tarvitada ka nais- täiendsõnaga liitesõnu, näit. naisõpetaja, samuti hakatakse soovitama tar-liidet.²⁵

Möödunud sajandi 80-ndates aastates hakatakse kord-korralt loobuma Kreutzwaldi eluajal tarvitatud na-liitest ja asendatakse see nna-liitega, kuid isegi veel 90-ndates aastates võib nii kirjanduses kui sõnaraamatutes kohata na-liidet, kuigi vähesel määral. Sõnaraamatuist näiteks tarvitab K.A.Hermann oma "Täielises Festi-Vene sõnaraamatus" 1889.a. järjekindlalt nna-liidet, kuid 1890.a. ilmunud M.Salemi

²⁴ Oma Maa, 1886, nr.2, lk.65; vrd. ka Postimees, 1886, nr.25.

²⁵ Vrd. Olevik, 1886, nr.22. A.Nooli kirjutis "Mõtted üleüldise kirjaviisi kohta".

"Eesti-Vene sõnaraamat" eelistab na-liidet, kuigi mitte päris järjekindlalt. Üldiselt on aga sajandi viimasel aastakümnel na-liide täiel määral valitsema pääsenud.

Mis puutub na-liiteliste sõnade tähendusse, siis on juba 80-ndates aastates välja kujunenud kaks põhilist rühma: ühelt poolt märgivad na-sõnad kõrgema seisuse naisisikuid (näit. tsaarinna, kuninganna), teiselt poolt aga elukutset (näit. lauljanna, nüitlejanna). Peasegu täiesti on kadunud -na emaloomade nimetustest, nagu neid tarvitas Kreutzwald. Hermannii sõnastikus on neist järele jäänud ainult lõvinna, kuna muudel juhtudel antakse vastavat mõistet edasi sõna ema abil, näit. ema-tiiger jne.

On huvitav märkida, et samasugune olukord püsib ka käesoleval sajandil. Nii ei esine samad na-liitelised sõnad, mis juba möödunud sajandil tarvitusele tulid, mitte ainult 1918.a. ilmunud "Eesti õigekirjutuse-sõnaraamatua", vaid ka "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" I ja II köites ning "Väikekeelse õigekeelsus-sõnaraamatu" varasemais trükkides. Alles käesoleva sajandi 30-ndais aastais avardus na-liite tarvituspriirkond, nimelt hakatakse nüüd seda liidet tarvitama ka rahvuse ja päritolu märkimiseks. "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu" III köites, mis ilmus 1937.a., leiame juba rea selliseid sõnu, nagu venelanna, sakslanna, rootslanna, aga samuti ka roomlanna, hollandlanna, tartlanna jne. Seega kujunes na-liite tarvitamine eesti kirjakeeles selle tänapäevasel kujul alles võrdlemisi hiljuti välja.

Tänapäeva eesti kirjakeeles on na-liitelised tuletised omandanud kindla koha. Kõige arvukama siia kuuluvate sõnade rühma moodustavad rahvust ja päritolu või elukohta märkivad sõnad, sest neid on reeglipäraselt võimalik tuletada igast vastava tähendusega lane-liitelisest sõnast, näit. hiinlane - hiinlanna, ungarlane - ungarlanna, moskvalane - moskvalanna jne. Palju piiratum on juba elukutset või teatavat suhet märkivate na-liiteliste sõnade arv, sest ainult võrdlemisi väheste elukutsete puhul, kui meil on just tingimata vajalik sugu ära märkida, saame selleks rakendada na-liidet, näit. lauljanna, nüitlejanna, tantsijanna, müüjanna. Tavaliselt tarvitame aga neidki sõnu tänapäeval ilma na-

liiteta. Näiteks sõna õpetajanna on meil tänapäeval jäänud päris haruldaseks. Kindlalt on säilitanud aga oma nn-liite tänapäeval peaaegu ajaloolisteks terminiteks kujunenud sõnad, nagu kuninganna, krahvinna jt.

Kui võrrelda nn-liidet teise tänapäeva eesti keeles tuntud naissugu märkiva sufiksiga, nimelt tar-liitega, siis ei ole kahtlust, et nn-liide kui vanem on palju kindlamalt ja sügavamalt juurdunud meie keelde kui -tar, kuigi viimast eelistati näit. kodanliku aja keeleteoimkonna otsustes (näit. EKS-i keeleteoimkonna otsus 9.X 1930). Selle kinnituseks võivad olla meie murded, kus nn-liitelisi sõnu tuntakse, tar-liitelisi aga mitte.

Väga huvitavat pilti pakuvad meie murded selle kohta, millal praegused nn-liitelised sõnad eesti rahvakeelde on tunginud ning kuidas nad esinevad meie praegustes murretes. Üldiselt võib märkida, et nn-liitelisi sõnu esineb murretes võrdlemisi piiratud arvul. Kõige rohkem tuntakse minevikulisi sõnu nagu kuninganna, keiserinna, vähemal määral elukutsete nimetusi nagu lauljanna, kuna rahvust ja päritolu märkivaid sõnu (näit. eestlanna vm.) peaaegu üldse ei esine. Mis aga puutub nende sõnade häälikulisse külge, siis tuleb märkida, et enamikus murretest esineb mitte tänapäevane -nn, vaid Kreutzwaldi-aegne na-liide, mille ees on pikk vokaal. Nii on ligi 75% keelejuhtidest tarvitanud vorme nagu keisrina ehk keizeri'na, lauljāna ehk lauljā'na, kunni Gana ehk kuni Gā'na, kusjuures pearõhk võib olla nii esimesel kui teisel silbil. Need murdenäited kinnitavad, et na-liitelised sõnad on rahva laiematele hulkadele omaseks saanud just Kreutzwaldi tegevuse kaudu, seega siis eesti rahvakeele kujunemise ajajärgul, möödunud sajandi 60-ndates ja 70-ndates aastates. Tänapäeva kirjakeele nn-liitelised vormid aga kujunesid tunduvalt hiljemini.

Oleme eelnevas heitnud pilgu Kreutzwaldi poolt keelde toodud liite -na kujunemisele eesti keeles. Kuigi eesti keelele soome-ugri keelena ei ole omane sugude eristamine, näitab meile na-~nn-liite tarvituselevõtt, et teatavatel tingimustel võib ka sugusid mitte eristavates keeltes tulla tarvitusele liiteid, mis võimaldavad rahuldada keele kui

suhtlemisvahendi tarvitamisel tekkivaid vajadusi. Et meie keelele aga sugude vahetegamine ei ole põhiliseks omaduseks, siis on siin ka suhtumine vastavatesse liitelistesse sõnadesse - välja arvatud kõrgemaid seisusi märkivad nna-liitelised sõnad - hoopis teistsugune, kui teiste liidete varal tuletatud sõnadesse. Meie võiksime vahest koguni ütelda, et meil liite -nna tarvitamine kannab mitte kohustuslikku, vaid teataval määral fakultatiivset iseloomu, s.o. meie tarvitame nna-liidet ainult siis, kui me millegipärast tahame esile tõsta isiku sugu (näit. teravalt märkida, kas meil on tegemist mees- või naisnäitlejaga, teatavast rahvusest mehega või naisega), vastasel korral aga mitte. Kreutzwald on meile selle liite näol andnud võimaluse täpsustada oma mõtteväljendust, seega rikestanud meie keelt.

7. S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamat ja
selle osa eesti leksikograafias

XVIII sajandi alguse käsikirjalistest sõnaraamatutest pakub kõige suuremat huvi S.H.Vestringi eesti-saksa sõnaraamat "Lexicon Esthónico Germanicum", mis sisaldab oma aja kohta haruldaselt rikkaliku kogu põhjajaeesti sõnavaralist materjali ja mis on olnud ühtlasi aluseks kõikidele selle sajandi trükitud sõnaraamatutele.

Sõnaraamatu autori S a l o m o H e i n r i c h V e s t r i n g i eluloost on meil teada, et ta sündis Pärnus 1663.a. pastori pojana, õppis Riia lütseumis ja umbes 1685.a. Wittenbergi ülikoolis. Ta on olnud seejärel paar aastat Puhja koguduse vikaarõpetajaks ja siirdunud 1692.a. Pärnu eesti koguduse ning ühtlasi ka Tori koguduse pastoriiks. Siin on ta töötanud kogu oma eluaja. 1711.a. on ta saanud pastoriiks. Surnud 28. aprillil 1749.a.

Vestringit on hinnatud juba tema eluajal eesti keele tundjana. Tema hooleks on usaldatud Adrian Virginiuse tartumurdelise laulu- ja palveraamatu teise trüki (Riia 1691) korrektuur ja kindralsuperintendent N.Berziuse korraldusel on ta kirjutanud eessõna J.Hornungi poolt kirjutatud ja Adrian Virginiuse poolt välja antud tallinnamurdelise "Ma Kelle Koddo ning Kirgo Ramatu" teisele trükile, mis ilmus 1701. aastal.¹ ~~Ka~~ on ta Festimaa piiskopi Lange ülesandel koos Piilistvere koguduse õpetaja Bertholdiga töötanud 1707.a. Johann Gutsclaff'i tartumurdelise piiblitõlke tõlkimisel põhjajaeesti murdesse.²

Vestringi kõige silmapaistvamaks tööks on aga kaheldamatult tema eesti-saksa sõnaraamat, mis omal ajal oli üm-

---

¹Vrd. Recke-Napiersky. Allg. Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon IV, 1832, S.429.

²Vrd. Reiman V. Eesti piibli ümberpanemise lugu. Tartu, 1889, lk.53.

berkirjutatult levinud ja millest tänini on säilinud vähemalt kaks eksemplari, neist täielik eksemplar Fr.R.Kreutzwaldi nimelises Riiklikus Kirjandusmuuseumis ja defektne eksemplar Tartu Riikliku Ülikooli Pearaamatukogus. Kirjandusmuuseumis säilitatav eksemplar on pärit Opetatud Eesti Seltsi kogudest ja selle on 1894.a. Seltsile kinkinud Keila pastor Max Fick.³ See kannab tiitellehel pealkirja "LEXICON ESTHONICO GERMANICUM concinnatum a S. H. Vestring. Pst Fr. Pern". Käsikiri on fooliokaustas (32,5×24,5 cm), kirjutatud sõnaraamatu osas kahel, saksakeelse indeksi osas neljal veerul. Eestikeelne tekst on kirjutatud ladina, saksakeelne gooti kirjas. Sõnaraamatu käsikiri sisaldab 202 lk. eesti-saksa sõnastikku, millele järgneb 58-leheküljeline saksakeelsete sõnade register. Lisana on esitatud veel 4 lehekülge tartumurdelisi sõnu.

Nagu märgib J.B.Fischer oma parandustes ja täiendustes Gadebusch'i leksikonile, on kavatsatud seda sõnaraamatut XVIII sajandi teisel poolel Põltsamaal, kui seal veel trükkida oli (1766–1789), trükkida avaldada⁴, kuid see on jäänud siiski tegemata. Küll aga on sõnaraamatu käsikirja kasutanud hilisemad sõnaraamatute koostajad.

Vestringi sõnaraamat on esimeseks põhjääesti murdest lähtuvaks sõnaraamatuks. Käsikiri sisaldab umbes 8000–9000 eestikeelset märksõna, olles tunduvalt suurem kui teised XVIII sajandi esimesest poolest pärinevad eesti sõnaraamatud (näit. Svenske, Clare ja Helle sõnaraamat).

Märksõnad on Vestringil esitatud enam-vähem tähestikuliselt järjestuses, kusjuures sellest on mõningaid kõrvalekaldu mis. Nii on mõnede varasemate sõnaraamatute (näit. H.Gösekeni sõnaraamat 1660) eeskujul piiratud sõnade järjestsuga ainult sõna kolme esimese tähe ulatuses, mis ühtlasi hõlbustas ka sõnaraamatu pidevat täiendamist. Teiselt poolt

---

³Vrd. SbGEG 1894. Dorpat, 1895, S.32–33.

⁴Vrd. Hrn.J.B.Fischer's Beyträge und Berichtigungen zur Hrn. F.K. Gadebusch livländischer Bibliothek, Nordische Miscellaneen IV von A.W.Hupel. Riga, 1872, S.223.

esineb kõrvalekaldumisi ka selles mõttes, et teatavate märksõnade alla on koondatud nende sõnadega mõisteliselt seoses olevat sõnavara. Nii on märksõna Innime all antud kõik inimese kehaosade nimetused, vankri puhul on esitatud kõik vankri osad jne. Näiteks sõna Reggi puhul on toodud järgmised reeosade nimetused: Re Koddarat, Re Jallas, Re Kaus-tat, Talla-lauad, Rind Witsat, Sebba Witsat 'kaustade ja jalaste kõverate otste vahel olevad vitsad', Arrangad 'põikpuud ree põhja all, sugarad, painardid', Re pohhi e. Re laud. Saani puhul on eelmistele lisandatud veel sellised saani osad nagu Sani Peä, Sani Kand 'saani tagetosa, pära', Kan-laud 'laud, millel kutsar istub' jne. Samuti esitatakse sõnaraamatus märksõnade nagu Ellajas, Lind, Marri, Pu, Rohhi, Sugzulane jt. kõik loomade, lindude, marjade, puude, taimede ja sugzulaste nimetused. Nii on näiteks märksõna Kalla puhul toodud sõnad Angerjas e. Angrias, Ahwenas, Aug e. Haug, Awwikenne 'väike haug', Karrus 'kozer', Kiis 'kiisk', Kingseb 'linask', Kohha, Kohha Pulgad 'noored kohad', Läst e. Lest e. Kamlias, Teibi Kalla 'teib e. hislik', Lattikas, Löhhe, Luta, Maidla Kalla 'maidel e. rünt', Noorjas 'iherus e. meriforell', Ozza Luuk e. Ozzalik, Räim, Noda Räim, Vörge Räim, Rullikenne 'rünt', Särg e. halge Kalla, Seinames 'säinas', Siig, Taim 'noor iherus või löhi', Tint, Tuurkalla, Tursk, Wimb, Widikas, Wallas (e. Merri) Kalla, Wingrias e. Winger, Turnad 'mingi iheruse liik, Hupeli järgi mingi heeringataoline kala'. Nii esemete osade kui ka loomade, taimede jne. nined esinevad ka tähestikuliselt omal kohal sõnaraamatus, kuid mitte kõik. Leidub sellistes mõistepiirkondade järgi esitatud sõnarühmades isegi sõnu, mis puuduvad ka hilisemates sõnastikkudes (näit. kaladest ogaluuk). Seega on Vestring sõnade esitamisel peale alfabeedilise järjestuse arvestanud mõnel määral ka mõistepiirkondi, s.o. sõnade järjestust sisuliste tunnuste järgi.

Registri osas on antud ainult saksaakeelsed sõnad tähestikulises järjestuses, kusjuures on lisandatud lehekülje number ja viide leheküljele, kust võib leida saksa-

keelse sõna eestikeelse vaste.⁵ Seega oli sõnaraamatu puhul arvestatud ka sakslaste vajadusi saksa sõnadele eestikeelsete vastete otsimisel.

Märksõnade grammatilistest vormidest annab Vestring kiindsõnade puhul tähevokaali ja astmevahelduse märkimiseks ainsuse omastava, näit. Maddal G. la, Kallew G. we, Kan G. no, Mähhe G. Mähkme, Kord, G. ra, Maggi, G. Mäe, Lubba G. loa jne. Kahjuks ei ole aga astmevahelduslike verbide nagu andma, luggema jt. puhul antud nõrga astme vorme.

Grammatilistele vormidele järgneb sõna saksakeelne tõlge, mis üldiselt on võrdlemisi hästi esitatud, nii et järgnevategi sõnaraamatute autorid saksakeelse tõlke enamasti samal kujul on andnud kui Vestring. Juhul, kui eestikeelisel sõnal on rohkesti tähendusi, on eri tähendused numbritega ära märgitud. Nii on näiteks sõna Täht puhul antud viis eri tähendust, nimelt tähendab Vestringi järgi Täht 1) märki (Ein Zeichen), 2) kirjatahte (Ein Buchstabe), 3) tunnistust, tõendit (Ein Schein, Beweis), 4) jälge, järelejäänud märki (Eine Spur) ja 5) taevatahte (Ein Stern). Verbi suggema puhul on esitatud koguni kuus eri tähendust: 1) harjama, kammima (Pääd suggema, Hoost suggema), 2) sobima (Temma ei sugge minnoga kokko), 3) peksma (Ma tahhan tedda kül suggeda) 4) tagasi saama (Keel suggi jälle Suhho 'ta sai kõnevõime jälle tagasi') 5) kasvama, tekkima (Us suggi sisse) ja 6) jääma, juhtuma (Temma suggi eile õhta nõdraks). Paiguti võib sõnaraamatu käsikirja põhjel näha isegi sõnade tähenduse muutusi, näiteks sõna Sundia esialgseks vasteks on märgitud Der Richter 'kohtunik', kuid hiljem on see varasem tähendus ma ha kriipsutatud ja selle asemel kirjutatud hilisem tähendus Der Treiber 'ajaja, sundija', sest kohtuniku tähenduses sead sõna nähtavasti enam ei tarvitatud.

---

⁵ Et sakslasest sõnaraamatutarvitajal kergem oleks leida saksakeelsele sõnale eestikeelset vastet, on iga lehekülj jaotatud neljaks võrdseks osaks, mis on tähistatud vastavalt tähtedega a, b, c, d. Näiteks viide 137 d tähendab, et sõna leidub 137. lehekülje alloses.

Sõna Sakslane tähendab Vestringil sakslast (Ein Sachse), kuna Saks esineb tähenduses sakslane (Ein Teutscher), Punna-Saksad aga tähendavad lutikaid. Tuntud on juba ka sõnad Kaddaka Saks (Ein Stroh-Junker) ja Saksik (Ein Halb-teutscher). Orri tähendab ühelt poolt teenijat (Dienstbote), teiselt poolt ka orja selle tänapäevases tähenduses (Slave). Tö-Mees esineb ligikaudu samas tähenduses kui praegu (Ein Arbeits Kerl), kuna töolist laiemas mõttes asendab sõna töteggia (Der Arbeiter), abitöölisi, abilisi nimetatakse aga abbi-waimudeks. Mõisas käiv tööline kannab nimetust Teo-linne, Teomees ehk Teopoiss. Tähenduse seisukohalt pakuvad huvi ka niisugused verbid nagu harjama ja harrima, mis ühelt poolt märgivad harja abil puhastamist (bürsten, kämmen), teiselt poolt aga tähendavad ka harjumist ja harjutamist (gewöhnen, sich üben). Ka rida omadussõnu erineb märksa oma tänapäevasest tähendusest, näit. niggel tähendab eelkõige pehmet, kassin väikest (kassin kihhelkon) ja karsk seda, kes kõike ei taha süüa. Küllaltki huvitavad on näiteks aja märkimiseks tarvitataavad määrsõnad mullo 'mineval aastal', tunna mullo 'ülemineval aastal', takka tunna mullo '3 aastat tagasi', enne takka tunna mullo '4 aastat tagasi'.

Kui varasemates sõnastikkudes on palju kunstlikke ja keudseid saksa sõnade tõlkeid, mis rahvakeeles ei tulnud tarvitusele, siis Vestringil sellised ebarahvapärased sõnad ei paista silma. Tema sõnaraamatus esitatud kirjeldavad laadi sõnad nagu Kirjutusse Tinna 'pliiats', Kummoga Kon 'kilpkonn' jt. olid omal ajal keeles tarvitusel. Sõna Ninna Kласid kõrval annab Vestring ka sõna Pril, mis laensõnana oli juba tarvitusele tulnud.

Sõnaraamatus ei puudu ka arhaistlikku sõnavara, mis ühelt poolt võib pärit olla varasemast kirjandusest ja sõnaraamatuist, teiselt poolt aga ka veel ajal oli tarvitusel. Nii on näiteks märkinieväärne, et varasem sõna Litn on maha tõmmatud ja alles on jätud sõna Lin, kuid lausena näitena on siiski antud Läks Litna (Er zog nach d. Stat). Esinevad ka niisugused varasemast kirjakeelest tuntud sõnad nagu ellik 'ehk', nendatao 'nõnda', taas e. ta 'jälle', kennel e. kel, paimendana jne. Loomulikult ei puudu ka oma

ajajärgu sõnad nagu Irsnik (hilisemates sõnaraamatutes Hirsnik) 'küla-ülevaataja', (Der Aufseher eines Dorfes), Lil G. li (hilisemates sõnaraamatutes Jüll) 'võllas', tibbo (näit. tibboline Nugra 'nuga, mis maksab ühe tibu'), jallus '50 kala' jne.

Lääne-eestilist, aga ühtlasi ka arhaistlikku ilmet kannavad sõnad nagu närri G. närjo 'kaletške', petk (Wiedemannil: põtk, -u) 'koht, kuhu rännevõrgud sisse lastakse', ask 'kade' (vrd. läänemurdes ask 'nõid'), poimendama (Wiedemannil: põimendama) 'valima, välja valima', At 'isa' jne. Lääne-eestiliste sõnade esinemine Vestringil on ootuspärane, sest töötas ju Vestring Pärnus ja Toris. Saarte murde sõnu võis saada ta ka Tõstamaalt, kus samal ajal pastorina töötas ta vend. Teatavasti on Tõstamaa murrakul rida ühiseid jooni saarte murdega. Säärastest saarte murde sõnadest, mis on mõnel määral tuntud ka läänemurde rannaaladel, võib mainida sõnu nagu wahhe 'terav', ribja õ 'rübja vöö', Baur Sattel Gurt', Fmmased wadderid 'naisevaderid', pahhoma 'pihtima', kud e. kui jne.

On aga huvitav, et siin esineb ka sõnu, millede esinemust ootaks enam põhja- ja idapoolsetel aladel, nagu kalli-wägrine 'looma kohta, kes palju sööb, kuid ei kosu', kats 'vaata' (kats se olli üks mees 'vaat see oli üks mees'), wirst 'verst' (esineb ka wörst), wisas 'keval', Wahhing e. Wahhingus 'õnnetu juhtum', teiselt poolt aga ka sõnu, mis pärit enam lõuna poolt, nagu Manolinne 'elanik, kaaselanik', ahtram 'kitsam', hiljamelelinne 'pikameeleline' jne. Puhtlõunamurdelised sõnad on reanatu lõpul antud eri osana, näit. Kikkas 'kukk', häm 'märg', mõskma 'pesema', Seir 'sõir, juust', Tsirk 'lind', werrew 'punane', aga samuti lõunamurdelised häälikuliselt erinevad sõnad nagu Essä 'isa', essimä 'eksima', Us 'uks', Tsiggur 'seakarjane' jne. Lõunamurdelise sõnavaraga võis autor tutvuda töötades Puhjas ja tegeldes lõunamurdelise kirjandusega.

Sageli on autor andnud paralleelvorme eri murrete alalt, näit. middagi~middagit, warsi~warsti, Kirri~Kirjo, ikka~ikka, Haab~Haaw~Aaw, samuti leksikaalseid paralleelvorme, näit. Kelik e. Saddakordne, Pähkla Sik e. Pähkla Tarri, Rotti

Leka e. Rotti Wang, Tulispask e. Tulispä, Tule Kiwi e. Tule Weski jne. Paiguti esinevad Vestringi sõnaraamatutes antud paralleelkujud veel tänapäevagi sõnaraamatuis, näit. ennes-tele e. endile, Pes e. Pä, peal e. pääl, Pealik e. Pälik, wilme e. wiimane. Osalet on esitatud paralleelselt ka varasemad ja hilisemad vormid, näiteks Sõma Aeg e. Sõmen Aeg, wihkama e. wihhama, ka Sõnna e. Sanna, Sõnnum e. Sannum jne.

Vestringi sõnaraamat sisaldab küllaltki rohkesti sellist sõnavara, mis on tänapäeval kas täiesti tundmatu või esineb veel ainult murdeis. Lissaks eelmistele olgu siin veel nimetatud niisuguseid sõnu nagu Äil 'katel', ärrandama 'võima', Harjo 'müürsepapintsil', Werre Iil 'vere kasn', Kerri King 'pastel', kootama 'kokku koguma', Kü-Maddo 'uss', Kummo 'sahin, kahin, näit. sani kummoaga ei woi ma kuulda', Lähk 'nõid', Peel G. le 'mastipuu', Rudso 'press', Ruup 'alt lame paat', Taelakas Hobbone 'laisk hobune', tangima 'teradeks tegema, kõrnema', taotsma 'ähvardama', tigginema 'tüdinema', tubber G. ra 'ristpulkadega puu linnaste segamiseks ülle tegemisel', Wahk 'hoog', Warri-Kate 'peegel' (vrd. Võru murdes vafokaetus) jne.

Liitsõnade kõrval annab Vestring oma sõnastikus ka rohkesti liitsõnu, kuid ta kirjutab need tavaliselt lahus, näit. Adra Lusikaa, Ello Aeg, Ninna Klasid 'prillid', isegi ilm aego, Maan Te, Pohhi Laud, Raud Wörro, Pu Särk jne. Selle kõrval esineb ka sidekriipsuga märgitud liitsõnu, näit. Adra-Ma, Adra-Raud, Kele-Laud, Pu-Kant, Ma-Keel, Kaela-Rättik, kõige vähem aga täiesti kokku kirjutatud sõnu, näit. Tõmeea 'pärm' (kuna Tõ-Mees on tõuline), Tulispä, wastomeelne, Kesk-näddal, Hilpharrakaa, Kingiaep, Kuldaep, Pusep jne. Silma paistab ka see asjaolu, et nominatiivset liitumist näib esinevat mõnevõrra rohkem, kui praeguses keeles, näit. Joomaeg, Küllil Aeg, Lep-Kalla, Lep-Lind, Talw-Kübbär, Külg-Lu e. Külle-Lu (vrd. näit. Turu käsikirjas: kylckwitz) jne. Esinevad isegi sellised liitsõnad nagu Äkwihhane, Esik-Laps, Ilmas-jata, lõppekorral jne.

Peale üldnimede annab Vestring teatava piiratud valimiku ka pärisnimesid. Pärisnimedest on esitatud ühelt poolt tavalisemad eeatlaste eesnimed, näiteks Aabram, Aad G. Ado,

Ädda e. Eddo. Jaak G. go, Jaan jne., teiselt poolt tuntumad kohanimed, näit. sõna Lin G. na 'Ein Stat, Festung' puhul on antud selleaegsed linnad Riig, Tallin, Perno-Lin, Tarto-Lin, Willand, Põltsama-Lin, Pihkwa-Lin, Paide Lin, Rakvärre-Lin, Lukko Lin 'Das Schloss Lude', Narwa-Lin, Turro-Lin, Helme-Lin.

Eriti hinnatavaks teeb aga Vestringi sõnaraamatu rohke fraseoloogiline materjal, mis on toodud sõnade tarvitamise selgitamiseks ja mis on suurel määral pärit rahvakeelest. Seetõttu on Vestringi sõnaraamat selle ajajärgu rahvakeele kõige paremaks kajastajaks.

Jälgides Vestringi poolt toodud keelenäiteid, võib siin eraldada ühelt poolt vanasõnadena ja kõnekäändudena kindlaks kujunenud väljendeid, millele lisandub rida mõistatusigi, teiselt poolt aga lihtsaid rahvakeelseid lauseid ühe või teise sõna tarvitamise kohta. Et saada paremat pilti Vestringi sõnaraamatu fraseoloogilisest ainestikust, olgu siin toodud keelenäitena mõni sõnaartikkel. Nii on sõna rind selgitatud järgmiselt:

Rind G. na Der Brust

kui kaks kät Rinde päle saab. Wen man im Sarge liegt.
Hing on jo Rindus. Die Seele sitzt auf der Zunge.
Ma pannen ühe Hobu so Rindo. Ich schlage einmahl dich
vor die Brust.

Rinna Tõbbi Brust Krankheit Haige

Rinnast pannakse kinni. Die Brust geht ihm zu.
Senni kui Hing Rindus on. So lange das Leben in mir ist.
Rindadelle on heä. Es ist gut für die Brust.
'Ma heitsin Mölla wasto Rindo. Ich setzte das Ruder Holtz
an die Brust.
Temma ^{hakkas} ~~kargas~~ mo Riado. Er fasste mich an die Brust.
Laps on Rindes. Sie hat ein Kind an der Brust.
Rinde pääl. Auf der Brust.
Laps on Rinnast ärra. Das Kind ist entwöhnt.

Rind - Ein hohes Ufer im Flusse.

Rinna kohhet om wäggewat. Da es flach und untief ist ist der Strom streng.

Se wanna Riina pähäl. Auf dem flachen Orte im Strohm. Rind, heisst auch der Ort, da die Bauern ihr Fergel in der Stube brennen.

Tulloke kustus Rindost ärra. Das Feuer verlöschte.

Nagu sellest sõnaartiklist selgub, on siin toodud sõna rind selle kahes põhitähenduses, kuma isegi järgnevad sõnastikud annavad minult ühe tähenduse (kehaosa). Alles Wiedemann eraldab need kaks põhitähendust, lisandades neile veel kolmanda (rida, rivi, väerind). Ühtlasi on Vestringi poolt toodud mõlema tähenduse märkimiseks rida lausenäiteid, mis on järgnevate autorite poolt küll suurema või vähema hoolega ära kirjutatud, kuid mõned Vestringi näited, nagu Temma kargas mo Rindo, puuduvad isegi Wiedemannil. Juba selle ühe artikli põhjal võib saada mõnesuguse kujutluse Vestringi hinnatavast tööst.

Vaadeldes Vestringi poolt lausenäidetena esitatud materjale, paistab silma, et Vestring on erilise hoole ja huviga jälginud vastavate sõnadega seoses olevaid fraseoloogilisi ja idiomastilisi väljendeid, millede tundmiseta pole võimalik eesti keelt täiel määral mõista. Nii on ta näiteks inimese iseloomustamiseks tarvitanud väljendeid nagu Mul on silmad häbbi täis, kitsas kä, Meel lähheb happuka, Südda põritab, Ninna on sulgus, Nabba on assemelt ärra, Jalg on ärra surnut e. on Nõla täis, samuti Temma watab alt Kulmo, Temma kule maddalast mitte, Temma maggab laisa und, on ilma ma laisk, Temma läks roiesko, Temma wagub hinge ja Temmal on ots kä. Varga kohta märgitakse, et tal on Küne Ammet e. tombamisse Ammet. vananimene on aga selge wanna Muld, kellel Üks jalg Ello pole, teine Surma pole.

Silma paistab rida määrsõnalises tähenduses esineva tugevaastmelise inessiiviga väljendeid, näiteks Te on angis 'hangede all, tuisanud', Ma on ragus keik, Ilm on summes, Assi ei olle enam üiete kordas, Kõrwat on lontis, Lehmad on umbis 'kiinni, ahtrad', Laev on purjus, Temma on Raudes

jne. Küllaltki rohkesti on ka mitmesuguseid verbaalseid konstruktsioone, nagu jalga laskma, tühja minnema, ennesest ärra ollema, halli seutma 'palavikus olema', Hölpo otsima, Nahha päle sama, Keeld peksma, Unnustusse pähhä jämä, Puuku paljaks teggema jne.

Esineb ka mitmesuguseid korduskonstruktsioone, näit. keleto ja meleto, Egga meile Puid Maid olle jaggamist, Suud silmad ärra kiskma, Minno Sööm on södud, minno Joom on jodud, samuti onomatopoeetilisi paralleelsõnu, nagu tuiga-taiga käima, Nemmad lasksid Püssi mürrina kärrina, Mets pliksub ja plaksub, Suits üllib ja ällib 'hõljub', Temma kirratseb nink wirratseb, kiddisema ja widdisema jne. Näiteid võib tuua ka võrdlustest Nemmad on kui Linnut örre pääl, Ta on kui Turkane Tulloke 'ta on kui tuli ja välk', Temma wiikab mind ku Us aja al jne. Ei puudu ka rahvapärased sõimanimed nagu Läne Lül 'sõimusõna läänemaalase kohta', tohwikenne 'lollike', Ilma ma jättis, Sinna näljalinne, sinna aggana Kot jne.

Rohkete keelenäidete hulk pakub mõnevõrra huvi ajaloo- gi seisukohalt, valgustades tolleaegset talupoegade olukorda. Nii märgitakse, et Teo mees allati väljas, et Meie Teust ei olle Otsa eiga Mära, 'unser Arbeit hat keine Mass noch Ziel'. Talupoeg kannatab pidevat ülekohtu, sest Kohhus on ninda kui tehasse 'Das Recht ist so wie mans selbst macht'. Selle kinnituseks võib olla ka lausenäide Maks ühhe suggune, Tallopõia kõrwast woetakse ikka ärra 'Sie bezahlen gleichviel, aber der Baur muss immer leiden'. Talupoeg peab taluma ränki karistusi. Küllalt ilmekalt kajastab seda järgmine lause: Panneb ühhe Mehhe Peä päle, teise jalge päle, issi Teibaga päle, s.o. ise peksab teibaga, kui teised pekstavat kinni hoiavad 'Er lässt einen Kerl den Kopf den andern die Fisse halten, selbst prügelt er draufs loos'. Peksmise julmust kajastavad ka laused Peksis mind senni, kui wiimne Tomp jäi peus ja Peksa tedda ninda, et temma Selg ni pehmeks saab, kui temma Köht. On arusaadav, et pärast sellist peksu talupoeg peab ütlema: Polle kät, polle Jalga, polle Pihta, keik ärratappetut, ärrapeksetut, Werri langeb Süddame.

Tähelepanu väärib Vestringi keelenäidete hulgas ka puht-

folkloristlik ainek. Nii on siin rida rahva arvamusi ilmade ennustamise kohta, näiteks Kui Künla Pääw saab Härg Räästa al jua, ei sa Maria Pääw, kun näkkata mitte, Päsokessed lendwad möda wet, närgewst wihma jne. Samuti leidub siin rida mõistatusi, mis enamikus esinevad ka järgnevail autoreil Hellel ja Hupelil, näit. Wähhem kui Kirp, raskem kui Härg (tulesäde), Üks Tubba wiis kamrid (kinnas) jne. Rohkesti on ka vanasõnu, näit. Ühheksa Ammetit temmal, kümnes nälg. Parrem on auga surra kui häuga ellada, Nimni ei rikku meest jne.

Keeleliselt, nagu varem märgitud, toetub Vestring läänemurdele. Seda kinnitavad nii sõnastikus kui lausenäidetes esinevad läänemurdelised jooned, nagu Lammer 'klamber', oolmet 'voolmed', (temma) makkab 'magab', (Jõggi on) kir-des 'kirres, jääkorra all', (olleks) tänd ellatand, waddasime, hoomseks. Läänemurde joonte kõrval esineb aga ka saarte murde üksikjooni, näit. (tahhab) kädde saja (harilikult siiski kätte), käskivas kõneviisis olga, minga, isegi ärra röhhi 'ära röhi', sisekaota tegijanimi wottaja, andaja, omapärane essiivne adverb noorna⁶ 'noores eas' jne. Paralleelselt esineb nii de-line kui lõputa illatiiv (meelde ~ mele). Üldiselt iseloomustavad seega Vestringi sõnaraamatut lääne-eestilised jooned. Et aga käesoleval korral meid huvitab eelkõige leksikaalne külg, siis jätame siin muud keeleliselised küsimused kõrvale.

Vestringi poolt sõnaraamatus esitatud rikkalik keeleline materjal sunnib oletama, et Vestring on selle materjali pikema aja jooksul kogunud, kasutades tõenäoliselt materjali saamiseks eestlastest keelejuhte, tähele pannes eestlaste väljendusi, paiguti ka ise püüdes rahvapäraseid lauseid luua. Viimasele viitavad laused, kus osa väljendist on rahvapärane, osa aga täiesti kunstlik, nagu seda võib näha

⁶Selline adverb on registreeritud hiljem näiteks Kihnust.

kas või lauses Minna tahhan tedda aiinsammas paikas sinni-
sed weed teha, kes tetta takka ajab koer ei hauzu tedda tag-
ga. Kasutanud on Vestring mõnel määral ka Gösekeni, kuid ül-
diselt siiski suhteliselt vähe. Ka tolleaegseist kirikuraa-
matuist ei ole autor kuigi palju näiteid ammutanud. Põhili-
selt toetub Vestring oma sõnaraamatus ikkagi rahvakeelele.
Nagu võib järeldada sõnaraamatus esitatud materjalist, on
sõnaraamat oma põhiosas koostatud arvatavasti XVIII sajand-
i teisel ja kolmandal aastakümnel.

Et selgitada Vestringi osatähtsust eesti leksikograa-
fias, selleks tuleb tema sõnastikku võrrelda mitte ainult
ta eelkäijate, vaid eriti ta järglaste sõnaraamatutega. Oli-
gu almal toodud võrdluseks ühelt poolt katkendeid Vestrin-
gi sõnaraamatust ja teiselt poolt Helle sõnaraamatust (1732)
ning Hupeli sõnaraamatu esimesest trükist (1780).

Vestring	Helle	Hupel, 1. tr.
Naa		
Naaklema sich zan- ken	Naaklema sich zan- ken	Naaklema sich zanken
Na-al schräge ange- lehnt	na-al schräge, an- gelehnt	na-al schräge, ange- lehnt
Ta seisab Keppi	ta seisab keppi	ta seisab keppi
na-al	na-al	na-al
Er hat sich aufm	er hat sich aufm	er hat sich auf den
Stock gelehnt	Stock gelehnt	Stock gelehnt
Laps tõuseb ülles	laps tõuseb ülles	
tuggede na-al	tuggede na-al	
Das Kind richtet	das Kind richtet	
sich an d. Banck	sich am Stul oder	
in die Höhe	Banck in die Höhe	
Naaskel G. la	naaskel Die Pfrieme	
Die Pfrieme	G. kli ac. it	
Naan Lodja Naan		(Eessõnas, lk.4 mär- gib Hupel, et ta ei olevat kuskil nende sõnade tähendust leidnud, sellepärast ta sõnaraamatus neid ka ei esita).
Naast Das Silber- stück am Baur- Breesgen it.	naast das Silber- stück am. Bauer- Breesgen it.	naast eine Art sil- berne Flittern an der Bauern Hals- schmuck; die Platte
Die Platte am Pferde -Zaum	Plate am Pferde- Zaum	am Pferdezaum. r.

Vestring	Helle	Hupel, 1. tr.
	naastud der Beschlag aufm Pferdegeschirr	gen. naasto naastud Beschlag am Pferdegeschirr. H. Denkmal. bl. r.
Nab		
Nabba. G. ba Der Nabel	nabba der Nabel.	nabba der Nabel
Nabba on aasemelt ärra ich habe mir Verdruss gethan	1.4. nabba on läinud aasemelt ich habe mir wehe oder Verdriess gethan	nabba on assemelt ärra ich habe mir Verdruss gethan (mich verhaben). r. d.
Kahhe Nawwaga Saks Ein schludriger Mensch Reval	kahhe nawwaga saks ein achludriger Mensch	kahhe nabbaga saks ein schludriger Mensch Sprüchw. r.
Nabber G. bra Der Korn Hauffe	nabber der Kornhaufe aufm Felde, Mandel. 13,2	nabber, bra, Kornhaufe, Kornmandel auf dem Feld r.
Nabbi Die Tiffe Rev.	nabbi die Pätze, Tiffe, Tausche 6,1.	nabbi Pätze, Tiffe, Tausche. H.
Naber G. bri Der Nachbar	naber der Nachbar. 13,1.	naber, G. naabri, Nachbar
Naabri Naine Die Nachbarin	naabre naene die Nachbarin	naabre naene Nachbarrin r. d.

Nagu ilmekalt näitab eelmine võrdlus, on järgnevad sõnaraamatute autorid suurel määral ära kirjutanud Vestringi sõnaraamatu ainestiku, kasutades seda sageli päris muutmata oma sõnaraamatus. Kui vaadelda Anton Thor Helle poolt koostatud keelelises käsiraamatus "Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache" (1732) avaldatud sõnastikku (Vocabularium Esthonicum"), siis võib märkida, et see toetub täiel määral Vestringi käsikirjalisele sõnaraamatule, olles sellest aga tunduvalt lühem. Nagu keelelise käsiraamatu väljaandja E.Gutsleff eesaõnas märgib, on siin esitatud sõnaraamat, samuti ka vanasõnad ja mõistatused kogutud "ühe kristliku sõbra" ja revideeritud raamatu autori Helle poolt. On ilmne, et selleks "sõbraks", kelle väsimatut hoolt sõnaraamatu väljaandja esile tõstab, on sõnaraamatu osas olnud S.H.Vestring. Anton Thor Helle on sõnaraamatu "revideerimisel" seda mitmeti lühendanud, jättes ära suurema osa sõnade tarvitamise selgituseks toodud lausenäiteid. Näiteks

esitab Helle sõna tassa ilma ühegi lausenäiteta, Vestring aga annab selle sõna puhul lisaks järgmised näited ühes tõlgetega: Meie olleme teine teisege tassa; äre tassa; Lummi on aja tassa; Küllab muld tassa teeb. Samuti on Helle ära jätnud kõik niisugused sõnad, mis tema arvates kandsid murdelist ilmet, näit. tammo 'tänavu', tämmone, tämmode, täima jt. Sõnade tähenduste selgitusigi on Helle andnud püüdnud raturumalt, näit. sõna täht puhul annab Vestring viis, Helle aga ainult kaks tähendust. Uut materjali on aga Helle toonud juurde väga vähe, ja sedagi paiguti vigaselt. Nii näiteks on sõnastikus ta-algulistest sõnadest ainult mõni tal-
linnamurdeline sõna juurde toodud, kusjuures sõna taud on esitatud surma tähenduses (der Tod). Üldiselt on Helle piir-
dunud Vestringi materjalidega, tehes siit teatava valiku. Mis aga puutub rahvaluulise materjali päritolusse, siis peab arvama, et Helle on saanud selle kelleltki teiselt kogu-
jalalt, sest Vestringil leidub ainult osa Helle raamatus esitatud mõistatustest ja vanasõnadest. Pealegi näib, et ka Vestringi käsikirja on osa vanasõnu ja mõistatusi hiljem vahele kirjutatud.

Kui Helle oma sõnaraamatusse valis ainult teatava hulga Vestringi materjalidest, lähtudes Tallinna murde ja tolleaegse kirikukeele seisukohast, siis kasutas August Wilhelm Hupel oma keeleõpetusele "Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte" (1780) lisandatud eesti-saksa sõnaraamatus võimalikult kogu Vestringi leksikaalset materjali, sest Hupeli sõnaraamat püüdis esitada kõikide murrete sõnavara. Nagu Hupel ise oma raamatu eessõnas märgib, on ta oma sõnaraamatu allikatena kasutanud nii Vestringi, Helle kui ka lõuna-eestilist Clare sõnaraamatut. Lisaks varasematele sõnaraamatutele on ta kasutanud ka materjale, mis ta kas kirjalisliku või suulise küsitlemise teel ise on kogunud. Hupeli sõnaraamatu võrdlus eelmiste sõnaraamatutega näitab, et ta Helle sõnaraamatut on täiendanud peamiselt Vestringi ja Clare materjalidega, kuna tema enese poolt juurde toodud sõnu on võrdlemisi vähe. Vestringi materjalidest on ta püüdnud ära tuua kõik Vestringil leiduvad märksõnad, kaasa arvatud ka Helle poolt kõrvale jäetud murdelised sõnakujud.

Täiendanud on ta Vestringi järgi ka sõnade tähenduslikku külge, samuti esitanud rea lausenäiteid. Ometi ei ole ka Hupel täiel määral ära kasutanud Vestringi rikkalikku fraseoloogilist aineklikku. Nii on ta küll näiteks sõneartiklis silm toonud Hellele lisaks Vestringilt niisugused sõnad nagu Söstra-Silm 'Katzenauge', Kahk-Silm 'klattridge Auge', Silmad langewad Auko, kuid ei ole toonud näiteks lauset Minna ei woi tänd Silma otsast mitte nähha. Paiguti on ta isegi Vestringi rahvapärase lause esitanud moonutatult ja valesti tõlgitult, näit. Vestring annab lause Omma Silm on Kunningas pääs 'Eigen Auge trüget nicht', kuid Hupel annab selle lause kujul silm on kunningas ja tõlgib selle 'das giebt der Augenschein', kuigi vanasõnade peatükis ta sellesama lause tõlgib õigesti. Oma sõnaraamatu teises trükis (1818) on Hupel kogu varasema materjali ümber töötanud, loobunud ka Vestringi materjali sõnalisest esitusest ja rohkesti uut materjali juurde toonud, kuid nüüdki moodustab Vestringilt saadud sõnavara õige tunduva osa kogu sõnastikulisest aineklikust. Sõnaraamatusse on Hupel nüüd sisse paigutanud isegi sellised Vestringi sõnad, millede tähenduse kohta tal andmed puudusid, nagu naan, rubbedam tund jne. mis ta sõnaraamatu esimeses trükis on välja jätanud.

Nagu kõigest eelmisest selgub, on Vestringi käsikirjaline sõnaraamat etendanud määravat osa kogu XVIII sajandi eesti leksikograafias, olles peamiseks ja põhiliseks põhjaeestiliseks materjaliallikaks nii Helle kui Hupeli sõnaraamatutele. Tuleb tõsiselt kahetseda, et see väärtuslik sõnaraamat omal ajal trükist ei ilmunud.

Bibliograafilisi andmeid

varem trükiis ilmunud kirjutiste kohta, mille materjale on kasutatud käesoleva töö koostamisel.

1. Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest. - Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Tallinn, 1956, lk.24-40.

2. Eesti murrete uurimise ajaloost. - Kodumurre nr.9. Tallinn,1969, lk.14-37.

3. Esimesest eesti murdetekstide kogust. - Emakeele Seltsi aastaraamat 12. Tallinn,1966, lk.83-90.

4. A. Saareste eesti murrete uurijana. - Kodumurre nr.7. Tallinn,1965, lk.93-101.

5. Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest. Tartu, 1962. 139 lk. TRÜ. (Kotaprintiväljaanne.)

6. Über die estnischen Inessivformen. - Congressus secundus internationalis fenno-ugristarum, Helsingiae habitus 23.-28.VIII 1965. Pars I, Acta Linguistica. Helsinki,1968, S.251-259.

7. Kaudse kõneviisi käsitlesest eesti keelelises kirjanduses. - Töid eesti filoloogia alalt III. Tartu,1970, lk.68-84.

8. Die indirekte Redeweise in der estnischen Schriftsprache. - Congressus tertius internationalis fenno-ugristarum, Tallinnae habitus 17.-23.VIII 1970. Pars I, Acta Linguistica. Tallinn,1975, S.236-240.

9. Deverbaalsetest is-tuletistest. Emakeele Seltsi aastaraamat 14-15. Tallinn,1969, lk. 45-58.

10. Pr. R. Kreutzwaldi poolt tarvitusele võetud liide -na (-nna) eesti keeles. - Ajaloo-Keeleteaduskonna töid. TRÜ toimetised nr.38. Tallinn,1955, lk.181-192.

11. S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamat ja selle osa eesti leksikograafias. - Ajaloo-Keeleteaduskonna töid. TRÜ toimetised nr.38. Tallinn,1955, lk.181-192.

Kaart 7. Võti kielialkodaie kaart (ühed nineda
juhenditega).

Murdeuurimise alal kasutatavate
Eesti kohanime lühendid

I. Murderühmade ja murrete nimed

- eL - lõunaeesti murderühm
- V - Võru murre
- T - Tartu murre
- M - Mulgi murre
- eP - põhjaeesti murderühm
- I - idamurre
- K - keskmurre
- L - läänemurre
- S - saarte murre
- eR - kirde-eesti rannikumurre

II. Murrakute (endiste kihelkondade) ja endiste maakon-
dade nimede lühendid

- Amb - Ambla
- Ann - Anna
- Ans - Anseküla
- Aud - Audru
- Emm - Emmaste
- Ha - Harjumaa
- Hag - Hageri
- Han - Hanila
- Har - Hargla
- Hel - Helme
- Hii - Hiiumaa
- HJn - Harju-Jaani
- HLj - Haljala
- Hls - Halliste
- HMd - Harju-Madise
- Hää - Häädemeeste
- Iis - Iisaku

Jaa - Jaani
 JJn - Järva-Jaani
 JMd - Järva-Madise
 Juu - Juuru
 Jõe - Jõelähtme
 Jõh - Jõhvi
 Jä - Järvamaa
 Jäm - Jämaja
 Jür - Jüri
 Kaa - Kaarma
 Kad - Kadrina
 Kam - Kambja
 Kan - Kanepi
 Kei - Keila
 Khk - Kihelkonna
 Khn - Kihnu
 Kir - Kirbla
 KJn - Kolga-Jaani
 Kod - Kodavere
 Koe - Koeru
 Kos - Kose
 Kra - Kraasna
 Krj - Karja
 Krk - Karksi
 Krl - Karula
 Kae - Karuse
 Ksi - Kursi
 Kul - Kullamaa
 Kuu - Kuusalu
 Kõp - Kõpu
 Käi - Käina
 Kär - Kärle
 Lai - Laiuse
 Lei - Leivu
 Lih - Lihula
 LNg - Lääne-Nigula
 Lut - Lutsi
 Lä - Läänemaa

Lüg - Lüganuse
 Mar - Martna
 Mih - Mihkli
 MMg - Maarja-Magdaleena
 Muh - Muhu
 Mus - Mustjala
 Mär - Märjamaa
 Nai - Naissaare
 Nis - Nissi
 Noa - Noarootsi
 Nõo - Nõo
 Ote - Otepää
 Pai - Paide
 Pal - Palamuse
 Pee - Peetri
 Pha - Püha
 Phl - Pühalepa
 Pil - Pilistvere
 PJg - Pärnu-Jaagupi
 Plt - Põltsamaa
 Plv - Põlva
 Pst - Paistu
 Puh - Puhja
 Pä - Pärnumaa
 Pär - Pärnu
 Põi - Põide
 Rak - Rakvere
 Ran - Rannu
 Rap - Rapla
 Rei - Reigi
 Rid - Ridala
 Ris - Risti
 Ruh - Ruhnu
 Rõn - Rõngu
 Rõu - Rõuge
 Ráp - Rápina
 Sa - Saaremaa
 Saa - Saarde

San - Sangaste
Se - Setumaa
Sim - Simuna
SJn - Suure-Jaani
Ta -Tartumaa
Tln - Tallinn
TMr - Tartu-Maarja
Tor - Tori
Trm - Torma
Trt - Tartu linn
Trv - Tarvastu
Tõs - Tõstamaa
Tür - Türi
Urv - Urvaste
Va - Valgamaa
Vai - Vaivara
Var - Varbla
Vas - Vastseliina
Vi - Virumaa
Vig - Vigala
Vil - Viljandi
VJg - Viru-Jaagupi
Vl - Viljandimaa
Vll - Valjala
VMr - Väike-Maarja
VNg - Viru-Nigula
Vor - Vormsi
Võ - Võrumaa
Võn - Võnnu
Vän - Vändra
Äks - Äksi

Vrd. Kodumurre nr.2, lk.90-91.

Sisukord

Saateks	3
---------------	---

I. Eesti murretest ja nende uurimisest

1. Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest	5
2. Eesti murrete uurimise ajaloost	29
3. Esimesest eesti murdetekstide kogust	56
4. A. Saareste eesti murrete uurijana	65

II. Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest

1. Sissejuhatavat	76
2. Koelli katekismuse murdelisest taustast	78
3. Georg Mülleri jutluste keelest	80
4. Heinrich Stahli ja tema järglaste keeletarvitusest ..	82
5. XVII sajandi lõpu autorite B. G. Forseliuse ja J. Hornungi keeletarvitusest	86
6. Läänepoolsete murrakute erijoonte sissetung ees- ti kirjakeelde XVIII sajandi algul	88
7. Anton Thor Helle kirjakeele arendajana ja selle murdelise tausta fikseerijana	90
8. XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse kirja- keele murdelisest taustast	95
9. Katsed XIX sajandi algupoolel eesti kirjakeele murdelist alust fikseerida	99
10. O. W. Masing ja eesti kirjakeele murdelise baasi küsimus	106
11. XIX sajandi 1. poole autorite keele murdelisest taustast	113
12. Põhjaeesti keskmurde mõju suurenemine P. R. Paehl- manni ja E. Ahrensi keelelise tegevuse mõjul	119

13. Eesti rahvuskeele kujunemine põhjaeesti kesk- murde baasil ja P. R. Kreutzwaldi osa selles	126
14. J. V. Jannseni ja L. Koidula keeletarvitusest	132
15. Idamurde autorite C. R. Jakobsoni ja J. Pärna keeletarvitusest	136
16. Jakob Hurt ja Eesti Kirjameeste Selts kirja- keele baasi küsimisi lahendamas	141
17. M. Veske seisukohad kirjakeele murdelise baasi küsimuses	146
18. Kirjakeele ühtlustamise katsed ja K. A. Hermann keeleline tegevus	152
19. J. Kurriku ettepanekud ja 1886.a. keelelised vaidlused	162
20. Eesti kirjakeele murdelisest taustast saajandi vahetusel (E. Vilde, A. Kitzberg jt.)	170
21. Keeleuuendus ja kirjakeele murdeline taust.....	180
22. Normeeritud kirjakeele kujunemine ja murdeliste joonte võitlus eluõiguse eest	187
23. Tänapäeva eesti kirjakeele murdeline taust ja selle avaldumine õigekeelsussõnaraamatuis	196
24. Eesti kirjakeele sõnavara murdelisest taustast.....	201

III. Keeleliste üksiknähtuste käsitlemist

1. Eesti inessiivivormidest	210
2. Kaudse kõneviisi käsitlemisest eesti keelelises kirjanduses	220
3. Kaudne kõneviis eesti kirjakeeles.....	244
4. Kaudse kõneviisi olevik eesti murdes ja selle kasutamine	251
a. Laiemalt levinud murdevormid ning nende teisendid	257
b. Kaudse kõneviisi oleviku vormide kujune- misest	270
c. Kitsamalt levinud kaudse kõneviisi oleviku murdevormid	273

5. Deverbaalsetest <u>is</u> -tuletistest	286
6. F. R. Kreutzwaldi poolt tarvitusele võetud liide -na (-nna) eesti keeles	304
7. S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamat ja selle osa eesti leksikograafias	322
Bibliograafilisi andmeid	337
Murdeuurimise alal kasutatavate Eesti kohanime lühendid	336

Академия наук СССР. Известия общества родного языка № 16.
Арнольд К а с к. ЭСТОНИЙСКИЕ ДИАЛЕКТЫ И ЛИТЕРАТУРНЫЙ
ЯЗЫК. На эстонском языке. Художник-оформитель Х.Лузанов.
Таллин, "Валгус"

Toimetajad H.Rätsep ja H.Seppo. NB № 4487. Trükkida antud
27.09.83. MB - 08704. Formaat 60x84/16. Trükipaber nr. 1.
Masinakiri. Rotaprint. Tingtrükipoognaid 20,0. Arvestus-
poognaid 18,12. Trükiarv 800. Tellimuse nr. 191.
Hind rbl. 3.-. Tellitud. Kirjastus "Valgus", 200090 Tallinn,
Pärnu mnt. 10. ENSV TA rotaprint, Tallinn, Estonia pst. 7.